

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства

Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1 (130)'2026

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2026.01

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
заступник
головного редактора

Степан Борчук

Катерина Біла

Олександр Добржанський

Роман Дрозд

Оксана Іваненко

Наталя Мех

Штефан Пуріч

Олександр Удод

Відповідальний редактор –

Анатолій Морозов, доктор

історичних наук, професор,

Черкаський національний

університет імені Богдана

Хмельницького

Наукова рада:

Богдан Андрусишин

Володимир Великочий

Людмила Вовчук

Віталій Коцур

Дмитрій Ніколайчук

Олександр Лисенко

Руслана Маньковська

Лариса Синявська

Валерій Смолій

Засновники:

Національна спілка

краєзнавців України

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Південь України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Кирило Горбенко (м. Миколаїв), Микита Дузенко (м. Миколаїв). Культурно-історичний розвиток населення регіону Нижнього Побужжя в епоху фінального бронзового віку 6

Юрій Жирок (м. Миколаїв), Леонід Смирнов (м. Миколаїв). Ольвійська периферія: стан та перспективи дослідження античного поселення Варварівка I 23

Андрій Шевченко (м. Ізмаїл). Сутність та особливості товарного виробництва міст Буджака (1812–1868 рр.) 30

Дмитрій Ніколайчук (м. Київ). Професійна саморегуляція страхового ринку Півдня України: діяльність Одеської інспекторської комісії (1906–1918 рр.) 39

Вадим Золотарьов (м. Харків). Нагородні документи співробітників ДПУ як джерело у вивченні повстанського руху на Півдні України у 1922 році 48

Юрій Котляр (м. Миколаїв). Декомунізація і деколонізація в Миколаєві та діяльність громадських і міжнародних організацій 61

Південноукраїнські землі у Другій світовій війні: окупаційний режим, рух спротиву, меморіальні практики

Віктор Савченко, Ігор Сапожников (м. Одеса). Криза оборони Одеси (серпень 1941 р.): погляд радянських військовополонених 70

Артем Филипенко (м. Одеса). Діяльність румунської поліції безпеки в Одесі в часи Другої світової війни (1941–1944) за матеріалами Державного архіву Одеської області 80

Микола Михайлуца (м. Одеса). Цензуровані нарації сімей червоноармійців про умови життя й ставлення радянської влади після звільнення Одещини від румунської окупації (літо 1944 р.) 89

Валерій Левченко (м. Одеса). Втрачені періодичні видання Одеси у часи румунської окупації 1941–1944 рр. 96

Методологічні засади освітянського краєзнавства

Володимир Милько (м. Київ). Конфлікт систем: навчальні заклади Півдня України та реорганізаційно-ліквідаційні процеси 1916–1918 рр. 114

Тарас Вінковський (м. Одеса). Футбол у навчальних закладах Одеси на початку XX століття 125

Тетяна Заболотна (м. Київ). Одеський університет у роки румунської окупації (1941–1944) між адаптацією, лояльністю та спротивом 138

Історія України у світлі регіональних досліджень

Микола Галів (м. Дрогобич). Природний рух населення у селі Нижні Гаї на Дрогобиччині (кінець XVIII – початок XX ст.). 158

В'ячеслав Станіславський (м. Київ). Міжнародні конфлікти початку XVIII ст. та Кам'янець-Подільський у дипломатичному проєкті Людовіка XIV 1706 року 170

Олександр Реснт (м. Київ). Вплив кризових явищ на матеріальне благополуччя робітників Єлисаветграда та їхніх родин (90-ті рр. XIX – початок XX ст.) 178

Світлана Архипова (м. Київ). Районування Києва у період пострадянської трансформації: адміністративно-територіальний аспект (1991–2001 рр.) 186

Краєзнавство в особах

Михайло Федоренко (м. Миколаїв). На службі історії: науковий і громадський вимір діяльності Олександра Тригуба 192

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Арсен Зінченко (м. Вінниця). Церковні книги в парафіях Смілянського протопресвітерства в середині XVIII ст. 200

Олександр Татарченко (м. Херсон). Закриття Свято-Успенської церкви Нової Збур'івки та боротьба релігійної громади за її збереження в період «хрущовської відлиги» 211

Джерела та біографічні студії

Катерина Біла (м. Київ). Писар Кононівської сільської громади Пирятинського повіту Полтавської губернії Петро Оправхата: мікроісторичний аналіз 225

Костянтин Картузов (м. Миколаїв). Театральне життя Миколаєва 19 ст. у документах Канцелярії Миколаївського військового губернатора 230

Наталія Мех, Олег Мех (м. Київ). Екранно-сценічний напрям мистецтва – джерело соціокультурного відображення науки як явища 241

Олег Бажан (м. Київ). Будівництво Каховської ГЕС 1950–1955 рр. у дзеркалі багатотиражної газети "Всенародна будова" 251

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол № 3
від 26 березня 2026 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Наказом МОН України
від 10.10.2022 р. № 894
журнал «Краєзнавство»
включено до Переліку
наукових фахових видань
України з історичних
спеціальностей
(категорія "Б")

Журнал включено до бази
даних Google Scholar, Slavic
Humanities Index, Україніка
наукова Index Copernicus.

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclo@ukr.net
Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua
www.kraeznavstvo.history.o
rg/ua/en

© Національна спілка
краєзнавців України,
(ідентифікатор
медіа-R30-03175), 2024

CONTENTS

South of Ukraine:

Historical and Theoretical Issues of Research

- Kyrylo Horbenko (Mykolaiv), Mykyta Duzenko (Mykolaiv)*. Cultural and historical development of the population of the Lower Bug region 6
- Yurii Zhyrok (Mykolaiv), Leonid Smyrnov (Mykolaiv)*. The Olbian Periphery: Current State and Research Prospects of the Ancient Settlement of Varvarivka I 23
- Andrei Shevchenko (Izmail)*. Commodity production of Bujak cities (1812–1868 years) 30
- Dmytrii Nikolaichyk (Kyiv)*. Professional Self-Regulation of the Insurance Market in Southern Ukraine: Activities of the Odesa Inspectors' Commission (1906–1918) 39
- Vadym Zolotaryov (Kharkiv)*. Nominations for the awarding of the Order of the Red Banner to employees of the State Political Administration serve as a source for the history of the insurgent movement in southern Ukraine during 1920–1922 48
- Yuriy Kotlyar (Mykolaiv)*. Decommunization and Decolonization in Mykolaiv and the Activities of Civic and International Organizations 61

South Ukrainian Lands in the Second World War: Occupation Regime, Resistance Movement, and Memorial Practices

- Viktor Savchenko (Odesa), Igor Sapozhnikov (Chornomorsk)*. The Crisis of the Defense of the Red Army of Odesa (August 1941): the View of Soviet Prisoners of War 70
- Artem Fylypenko (Odesa)*. Activity of the Romanian security police in Odesa during the World War II (1941–1944) in materials of the government archive of Odesa region 80
- Mykola Mykhailutsa (Odesa)*. Censorized narratives of Red army families about living conditions and the attitude of the authorities after the liberation of Odesa region from occupation (Summer 1944) 89
- Valery Levchenko (Odesa), Galina Levchenko (Odesa)*. Lost Periodicals of Odesa during the German–Romanian Occupation, 1941–1944 . . . 96

Methodological Foundations of Educational Local Lore Studies

- Volodymyr Mylko (Kyiv)*. Conflict of systems: educational institutions of the Southern Ukraine and reorganization and liquidation processes of 1916–1918 114
- Taras Vintskovskiy (Odesa)*. Football in educational institutions in Odesa at the beginning of the 20th century 125
- Tetiana Zabolotna (Kyiv)*. Odesa university during the Romanian occupation (1941–1944): between adaptation, loyalty and resistance . . 138

History of Ukraine in the Light of Regional Studies

- Mykola Haliv (Drohobych)*. Natural population movement in the village of Nyzhni Haiy in Drohobych County (late 18th – early 20th centuries) . . . 158
- Viacheslav Stanislavskiy (Kyiv)*. International conflicts of the early 18th century and Kamianets-Podilskiy in the diplomatic project of Louis XIV in 1706 170

На обкладинці:
Миколаївський музей
суднобудування і флоту,
Херсонський художній музей
ім. Олексія Шовкуненка,
Одеський національний
академічний театр опери та
балету, Білгород-Дністровська
фортеця, пам'ятник Святому
Миколаю (м. Миколаїв),
Науково-дослідницький
інститут «Миколаївська
астрономічна обсерваторія»

Oleksandr Reient (Kyiv). The impact of crisis phenomena on the material well-being of Yelysavetgrad workers and their families (the 1890s–early 20th century) 178

Svitlana Arkhipova (Kyiv). Zoning of Kyiv in the period of post-soviet transformation: administrative-territorial aspect (1991–2001) 186

Local Lore Studies in Personalities

Mykhailo Fedorenko (Mykolaiv). In the Service of History: The Scholarly and Public Dimensions of Oleksandr Trygub's Work 192

Ecclesiastical-Historical Local Lore Studies: Origins and Contemporary Discourse

Arsen Zinchenko (Vinnytsia). Church books in the the Smila protopresbyterate parishes f the mid-18th century 200

Oleksandr Tatarchenko (Kherson). Closure of the holy assumtijn church n Novaya Zburivka and the religious community's struggle to preserve it during the period of easing of the Khrushchev's thaw 211

Sources and Biographical Studies

Kateryna Bila (Kyiv). Petro Opravkhata, clerk of the Kononivka rural com-munity (Pyriatyn povit, Poltava huberniia): microhistorical analysis . . . 225

Kostiantyn Kartuzov (Mykolaiv). Theatrical Life of Mykolaiv in the 19th Century in the Documents of the Chancellery of the Mykolaiv Military Governor 230

Nataliia Mekh (Kyiv), Oleh Mekh (Kyiv). Screen-stage art direction – a source of socio-cultural representation of science as phenomenon . . . 241

Oleg Bazhan (Kyiv). Construction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant 1950-1955 in the Mirror of the Large-circulation Newspaper «Vsenarodna Budova» 251

Число журналу підготовлено за сприяння Миколаївської обласної організації НСКУ (голова – Олександр Тригуб)

Видання цього числа журналу підтримали:

член НСКУ

Людмила Вовчук (Миколаїв)

член НСКУ

Микола Михайлуца (Одеса)

член НСКУ

Олександр Осипенко (Одеса)

член НСКУ

Віктор Савченко (Одеса)

член НСКУ

Олександр Тригуб (Миколаїв)

член НСКУ

Михайло Федоренко (Миколаїв)

Національна спілка краєзнавців України і Миколаївська обласна організація НСКУ висловлюють щиру вдячність усім, хто підтримував видання журналу, зичать благодійникам краєзнавчого часопису добра, здоров'я та успіхів у всіх добрих справах на благо України

**Південь України:
історико-теоретичні
проблеми вивчення**

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2026.01.006

УДК (UDC) 902 : 94 (477.73) «637/634»

Кирило Горбенко (м. Миколаїв)

старший викладач кафедри історії

Чорноморського національного університету
імені Петра Могили

E-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>**Микита Дузенко** (м. Миколаїв)

здобувач вищої освіти першого рівня

освітньої програми В 9 «Історія та археологія»

Чорноморського національного університету
імені Петра Могили

E-mail: fuzbyyyf@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4047-9203>

Культурно-історичний розвиток населення регіону Нижнього Побужжя в епоху фінального бронзового віку

Мета статті – розкрити характер та особливості культурно-історичного розвитку населення регіону Нижнього Побужжя на завершальному етапі епохи бронзового віку. Наукова новизна полягає в розкритті культурно-історичних трансформацій у житті та побуті племен білозерської культури на прикладі археологічних матеріалів городища Дикий Сад, комплексної характеристики основних аспектів їх життєдіяльності. Проаналізовано зміни в будівельній справі, господарстві, соціальній структурі, матеріальній та духовній культурі населення регіону. Методологія дослідження ґрунтується на засадах багатовимірності та конкретно-історичного підходу. Для досягнення мети і реалізації дослідницьких завдань застосовано принципи історизму та об'єктивності; хронологічний, історико-порівняльний, історико-системний й логічно-узагальнюючий методи. Висновки. Встановлено, що культурно-історичний розвиток населення регіону наприкінці 2-го тисячоліття до н.е. характеризувався поступовою трансформацією усіх сфер життя та побуту, спричиненими кліматичними змінами (аридизація). Племена білозерської культури поступово переходили від осілого (землеробсько-скотарського) до більш кочового (скотарсько-землеробського) способу життя. Поступово змінювалася система розташування та планування поселень (поява укріплених городищ), трансформувалися традиції домобудівництва, господарства, ремесел, суспільних відносин (формування еліт), облік матеріальної та духовної культури, напрямки та характер торгівельно-економічних контактів. У підсумку, зазначені явища призвели й до зміни етнокультурного обліку в регіоні на початку раннього залізного віку (вихід на історичну арену писемних киммерійців).

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» за підтримки Міністерства освіти і науки України (0126U003132).

Ключові слова: Нижнє Побужжя, фінальна бронза, білозерська культура, будівельні споруди, господарство, матеріальна та духовна культури.

Kyrylo Horbenko (Mykolaiv)

Senior Lecturer, Department of History

Petro Mohyla Black Sea

National University

E-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>**Mykyta Duzenko** (Mykolaiv)

first-level higher education student

educational program B 9 "History and Archaeology"

Petro Mohyla Black Sea National University

E-mail: fuzbyyyf@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4047-9203>

Cultural and historical development of the population of the Lower Bug region

Purpose of the article is to reveal the character and specific features of the cultural and historical development of the population of the Lower Buh region at the final stage of the Bronze Age. Scientific novelty lies in identifying the cultural and historical transformations in the life and everyday practices of the Belozerska culture tribes based on the archaeological materials of the Dykyi Sad hillfort and in

providing a comprehensive characterization of the main aspects of their activities. The study analyzes changes in construction practices, economy, social structure, as well as the material and spiritual culture of the region's population. Methodology. The research methodology is based on the principles of multidimensionality and the concrete-historical approach. In order to achieve the research aim and implement the objectives, the principles of historicism and objectivity were applied, along with chronological, historical-comparative, historical-systemic, and logical-generalizing methods.

*Conclusions. It has been established that the cultural and historical development of the population of the region at the end of the 2nd millennium BCE was characterized by the gradual transformation of all spheres of life and everyday activities caused by climatic changes (aridization). The tribes of the Belozerska culture gradually shifted from a sedentary (agricultural–pastoral) way of life to a more nomadic (pastoral–agricultural) one. At the same time, the system of settlement location and planning changed (including the emergence of fortified settlements), while traditions of house construction, economy, crafts, and social relations (including the formation of elites) were transformed. Changes also occurred in material and spiritual culture as well as in the directions and character of trade and economic contacts. Ultimately, these processes led to changes in the ethnocultural landscape of the region at the beginning of the Early Iron Age (the emergence of the historically recorded Cimmerians). **Funding:** The research reported in this paper was produced as part of the project 'Systematization and Digitalization of the Archaeological Heritage of the Mykolaiv Region (Based on the Materials of the Anetivka 2 Site, the Dykyi Sad Hillfort, and the Borysthenes Polis)' with support from Ukraine's Ministry of Education and Science.*

Key words: Lower Buh region, Final Bronze Age, Belozerska culture, building structures, economy, material and spiritual culture.

Вступ

Регіон Нижнього Побужжя охоплює територію в нижній течії річки Південний Буг (сучасні райони Миколаївської області). Враховуючи географічне положення, ця територія входить до Північно-Західного Причорномор'я та є складовою середземноморсько-атлантичного природничого та культурно-історичного макрорегіону.

У період пізнього бронзового віку (друга половина 2-го тис. до н.е.) регіон розвивався в загальних тенденціях епохи: розквіт обробки металів (збільшення кількості й різноманітності бронзових виробів; пік розвитку землеробства; зростання чисельності населення та тривалості життя; зміна релігійних та ідеологічних уявлень. Вже традиційно, регіон виступав важливою контактною зоною між степовими та лісостеповими культурами. За своєю суттю це була прикордонна зона між осілим землеробським та кочовим степовим світом.

Наприкінці 2-го тис. до н.е. історична ситуація почала змінюватися: починається зміна кліматичних умов, поступово настає посуха, яка ускладнює землеробство, спонукає населення регіону разом з іншими спорідненими

племенами Північного Причорномор'я рушати на південь й стати частиною руху, відомим у писемній історії цивілізацій Середземномор'я як «народи моря».

Епоха фінальної бронзи (12–10 ст. до н.е.) в степовій смузі вже репрезентована білозерською археологічною культурою, яка з одного боку завершила бурхливий бронзовий вік, а з іншого – дала поштовх новій епосі – віку раннього заліза, коли у регіоні з'являється перший, відомий за писемними джерелами народ (кіммерійці), розпочинається процес утворення та розвитку політичних суспільств та державних структур.

Виокремлення археологічних пам'яток регіону кінця 2-го тис. до н.е. почалося на початку 20-го ст. та пов'язано з І.В. Фабріціус. Регулярні дослідження поселень та матеріальної культури білозерських племен починаються в 1960-і роки та характеризуються розкопками поселень, курганів та могильників під керівництвом А.І. Мелюкової та І.Т. Чернякова. Однак, якісним проривом стали дослідження 1970-1990-х років, результатом яких стали фундаментальні статті й монографії Чернякова І.Т.¹, Ванчугова В.П.² та колективні праці Березанської С.С., Отрощенко В.В., Чередніченко М.М.,

¹ Черняков І.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. Киев: Наукова думка, 1985. 172 с.

² Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев: Наукова думка, 1990. 168 с.

Шарафутдинова І.М.³; Ванчугова В.В., Загінайло А.Г., Кушніра В.Г., Петренко В.Г.⁴. Дослідникам вдалося виокремити особливості жител (прямокутне планування, розташування в один-два ряди) та поселень білозерських племен (вулична структура); з'ясувати особливості матеріальної та духовної культури.

На початку 21-го ст. дослідження культурно-історичного розвитку Півдня України продовжилися. Результатом стало відкриття нових археологічних пам'яток, концентрація на окремих аспектах життя та побуту населення регіону, проведення низки аналізів археологічних матеріалів. Саме на цей час припадає активізація вивчення білозерських старожитностей в Нижньому Побужжі. Загалом, кількість поселень білозерських племен незначна та розкинута між окремими районами Північного Причорномор'я. На сьогодні, в межах регіону відомо близько 30 поселень білозерського часу, що розташовані на берегах річок Південний Буг, Дніпро, Інгул, Громоклея, Гнилий Єланець, Чичиклея, Тилігульського та Дніпро-Бузького лиманів (рис. 1). Майже усі вони вивчені недостатньо (фрагментарні розкопки або збір спорадичних артефактів). Найбільш відомим та дослідженим археологічним об'єктом цієї епохи є городище Дикий Сад, що розташоване в історичному цен-

трі сучасного міста Миколаїв⁵. Відкриття городища датується 1927 роком, а перші розкопки розпочалися в 1956 році, але висновки були невтішними – поселення майже зруйновано та наукового інтересу не представляє. Однак, тільки регулярні дослідження, що тривають з 1991 року, дозволили розширити знання про життя та побут жителів городища та культурно-історичний розвиток усього населення регіону кінця 2-го тис. до н.е.⁶

За період регулярних досліджень відкрито 57 археологічних об'єктів (житлові, господарські, ритуально-культові, оборонні споруди), вдалось встановити межі городища, виокремити його структурні частини, поставити питання про наявність укріплених поселень (городищ) білозерської культури⁷. За підсумками польових досліджень накопичено величезний матеріал, що дало змогу українським археологам (Гребеніков Ю.С., Горбенко К.В., Гошко Т.Ю., Отрощенко В.В., Панковський В.Б., Пашкевич Г.О., Тригуб О.П., Черняков І.Т. та іншим) опублікувати низку статей, де характеризується матеріальна культура (керамічний посуд⁸, предмети з бронзи⁹, каменю, кістки й рогу тварин), розкриваються різні аспекти життя та побуту населення регіону¹⁰; провести комплексні аналізи археологічних матеріалів¹¹; визначити основні

³ Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наукова думка, 1986; Отрощенко В.В. К вопросу о хозяйстве племен белозерской культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.): матер. междунар. конф. (Кишинев, 10–14 декабря 1990). Киев, 1991. С. 127–128.

⁴ Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г. Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. Киев: Наукова думка. 1991. 94 с.

⁵ Горбенко К.В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві // Краєзнавство. 2018. № 1 (102). С. 6–20.

⁶ Gorbenko K., Trygub O. History of Exploration of Final Bronze Age Fortified Settlement (Hillfort) 'Dykyi Sad' // Revista Arheologică. 2022. T. 18, Vol. 2. P. 17–34.

⁷ Горбенко К.В. Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад // Старожитності Лукомор'я. 2020. № 1(1). С. 5–44.

⁸ Горбенко К. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2018. № 4. С. 28–46; Горбенко К. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2019. № 2. С. 19–39.

⁹ Панковський В.Б., Горбенко К.В. Клад бронзових изделий из укреплённого поселения Дикий Сад // Stratum plus. 2019. № 2: Археологія і культурна антропологія. Вражда і Ваджра: сила і слава праісторії. С. 121–160.

¹⁰ Горбенко К.В., Матвієнко Л.В. Господарська діяльність населення укріпленого поселення Дикий Сад // Емінак. 2024. № 1 (45) (січень-березень). С. 61–98.

¹¹ Герасименко Н.П., Гладиревська М.Б., Горбенко К.В. Природне середовище людини заключного періоду бронзової доби на поселенні Дикий Сад // Фізична географія та геоморфологія. 2009. № 56. С. 282–293; Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження на території городища Дикий Сад // Емінак. 2010. № 1–4 (5) (січень-грудень). С. 8; Горбенко К.В., Гошко Т.Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад // Археологія. 2010. № 1. С. 97–111; Гошко Т.Ю. Состав металла изделий в кладе из Дикого Сада // Stratum plus. 2019. № 2. Археологія і культурна антропологія. Вражда і Ваджра: сила і слава праісторії. С. 161–166.

характеристики та значення Дикого Саду, як самого принципового відкриття для білозерської проблематики¹².

Виходячи з результатів датування ¹⁴C (1186-1126±80–925-920±50 рр. до н.е.) та аналізу керамічного посуду й предметів з бронзи, життя на Дикому Саді виникло в середині 13 ст. до н.е. (постсabatинівський період) та тривало упродовж усього ранньобілозерського часу (12–11 ст. до н.е.).

Розташування та планування

У час свого існування, городище розташовувалося на надзаплавній терасі лівого берега р. Інгул при її впадінні у Південний Буг (центр сучасного міста Миколаїв). Плато мало природний перепад висот з заходу до сходу (зі степу до берегу річки), а споруди розташовувалися на невеличких терасах. Зі степу територія городища захищалася ярами і двома ровами між ними, що сприяло розбудові постійного поселення. Забудова та розширення городища відбувалося поступово. Архітектурні споруди розташовувалися рядами уздовж річки Інгул та практично примикали один до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс. За своєю будовою воно мало форму овалу (4,5–5,0 га) та складалось з трьох основних частин (рис. 4).

У межах території Дикого Саду можна виділити: «*цитадель*» – укріплена частина з ровом (площа понад 0,6 га); «*передмістя*» – розташовувалося за межами основного рову (площа понад 2,4 га), що з півдня та сходу обмежувалася ярами, а з заходу – ровом; «*посад*» – зовнішня частина, що простиралася за зовнішнім ровом та ярами (приблизна площа понад 1,5 га) (рис. 2; 3; 4). На жаль, частина території городища знищена будівельними котлованами 20-го століття, особливо під техногенну руйнацію потрапила територія «передмістя».

У межах «*цитаделі*» досліджено 25 археологічних об'єктів (житлові, ритуально-культові, господарські; громадський простір, оборонний рів з залишками двох кам'яних фундаментів для дерев'яних перекидних мостів тощо), що розташовувалися умовними рядами-вулицями¹³. В межах «*передмістя*» – 32 об'єкта (житла, господарські приміщення, господарські та ритуальні ями за межами жител, господарсько-ритуальний та господарський комплекси, що складався з різнофункціональних ям, захисний рів): 9 – ближнє «передмістя»; 23 – дальнє «передмістя». Майже усі споруди ближнього «передмістя» збудовані за одним принципом та мають схожі характеристики – побудовані на однаковій відстані від рову¹⁴. За конструктивним принципом, приміщення дальнього «передмістя» розташовувалися рядами з врахуванням природного нахилу плато.

Північно-західний оборонний рів можна класифікувати як північну систему оборонних споруд, що окільцював все городище. «*Посад*» простягався за зовнішнім ровом (рис. 2; 4). На сьогодні, його територія недосліджена.

Більшість житлових та господарських приміщень Дикого Саду мали прямокутну форму з овальними кутами (рис. 5). Серед залишків будівельних матеріалів присутні глина, камінь, дерево, річний мул, будівельний розчин (вапно, суглинок), кістки риби. В цілому розміри будівель коливаються від 25–35 м² до 45–80 м², заглибленість від 0,3 до 0,8–1,1 м (рис. 4). Наземні конструкції використовувалися як житлові, так й господарські споруди – кошари, майстерні, сховища тощо.

Можна говорити, що в структурі забудови Дикого Саду прослідковується система планування будівель, визначення їх функціонального призначення – житлові, господарські, ритуально-культові, оборонні та простір для зборів громади, що відповідає «*класичному*» визначенню поняття «*місто*» – «*urbs*».

¹² Grebennikov Y., Gorbenko K. The “Dykyi Sad” fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200 – 1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). Routes between the seas: Baltic-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. Baltic-Pontic Studies. Vol. 14, 2009: Poznan. – 374-389; *Отроценко В.* Укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури // *Емінак*. 2008. № 1-4 (3) (січень-грудень). С. 5–9; *Черняков І.Т.* «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) // *Праці центру пам'ятокознавства*. 2010. № 17. С. 116–122.

¹³ *Горбенко К.В.* Залишки будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад // *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 1 (1). С. 5–44.

¹⁴ *Горбенко К.В.* Будівельні споруди ближнього «передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад // *Емінак*. 2025. № 1 (49). С. 71–101.

Господарство, побут, контакти

Увесь корпус матеріальних джерел та залишки кісток тварин і риб свідчать про складну економіку тогочасного суспільства, яка переживала трансформацію усіх сфер життя. В період фінального бронзового віку природні умови визначалися значною нестабільністю, що спричинили зміни у господарській діяльності, коли тваринництво та землеробство змінювали одне одного в домінуючій ролі. В значній мірі це обумовлювалося екологічним становищем регіону (західна околиця євразійських степів), що з одного боку характеризується сталими скотарськими традиціями, а з іншого – розвинутим землеробством та ремеслами.

Господарський уклад жителів Дикого Саду характеризувався трьома традиційними напрямками виробництва: *харчова сфера* (тваринництво, землеробство, полювання та рибальство); *нехарчова сфера* (металообробка, керамічне та косторізне виробництво, обробка каменю, ткацтво); *обмін та торгівля*.

Населення Дикого Саду займалося *тваринництвом*, а *землеробство* носило допоміжний характер. В матеріалах переважають залишки кісток великої та дрібної рогатої худоби, далі йде свиня, кінь, собака (тварин забивали на території або в безпосередній близькості від городища й туші обробляли на місці). Стада утримувалися навколо або в межах ближнього «передмістя» городища, між приміщеннями № 17 та 13 (рис. 4), та забезпечували потреби населення в м'ясній їжі, молокопродуктах та тягловій силі. Цей тип скотарства можна визначити як «*відгінно-стійло-вигінний*», коли пастухами використовувалися пасовища навколо місця проживання.

Комплекс кам'яних (рис. 9, 9-20) та бронзових (рис. 7) знарядь для обробки ґрунту та зерна свідчить й про розвиток *землеробства*, що носило підсобний характер: мотики, серпи, пести, зернотерки; фрагмент ліпної посудини з відбитками зернівок. Жителі городища вирощували просо посівне, ячмінь плівчастий, пшеницю голозерну, пшеницю плівчасту двозернянку. Саме просо та ячмінь добре узгоджуються з напівко-

човим або кочовим способом життя¹⁵. В матеріалах зустрічаються й кісточки винограду культурного (виноград був привозним продуктом з території Балкан).

Про розвиток *мисливства та рибальства* свідчать як матеріальні предмети, так й результати проведених аналізів. Факт наявності мисливського промислу підтверджують матеріальні предмети (кістяні та кременеві наконечники стріл) та наявність кісток диких тварин (рис. 8).

Упродовж фінального бронзового віку кліматичні умови в регіоні поступово змінювалися від сприятливих (м'який вологий клімат з злаково-різнотрав'ям та зростанням грабів, ліщини, вільхи) до більш гірших (послаблення глинного вивітрювання, зникнення широколистяних порід, скорочення площі лісів, збіднення різнотравних ценозів)¹⁶. Однак, проблем з навколишньою фауною не виникало до самого припинення життя на городищі. Жителі полювали на кабанів, лисиць, зайців, вовків, річкових бобрів, турів, благородних оленів, сайгу, птахів, черепах тощо. Це вказує на факт необхідності в додаткових джерелах отримання їжі для зростаючого населення городища та поповнення запасів не тільки м'ясного, а й хутрового звіра.

Про розвиток рибальського промислу свідчать наступні предмети: бронзові гачки, рогові вістря поворотних гарпунів, грузила для рибальських сіток, якоря для човнів. Мілку рибу (осетрові, щука, судак) ловили з берегів річки або з човнів. Для вилову великої риби (сом) вже встановлювали перемети з сіток та застосовували поворотні гарпуни з роговими вістрями. Можливо, існував й зимовий рибальський промисел, при якому використовувалися так звані «ковзани», зроблені з кінських кісток. Риба займала значне місце в раціоні жителів городища. Окрім цього, рибні кістки використовувалися й при виготовленні керамічного посуду; будівництві вапнякових стін споруд (додавалися до будівельного розчину); ритуальних діях (захоронення в горщиках великих частин сома)¹⁷.

На території Дикого Саду розвивалися та змінювали свій облік й різні ремесла. Провідну роль у нехарчовій сфері виробництва зберігала

¹⁵ Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження на території городища Дикий Сад // Емінак. 2010. № 1–4 (5) (січень-грудень). С. 8.

¹⁶ Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження на території городища Дикий Сад // Емінак. 2010. № 1–4 (5) (січень-грудень). С. 5–19.

¹⁷ Горбенко К.В. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад... С. 19–39.

ливарна справа та металообробка. Обробка металів у господарстві білозерських племен відігравала істотну роль, не дивлячись на труднощі, пов'язані з довозом сировини (припинення розробок копалин міді в межах Донецького кряжу).

Металеві вироби досить різноманітні (рис. 7): кельти, кинджали, вістря до списів, шила, ножі, клепані казани, серпи, металеві прикраси (гудзики, браслети, підвіски тощо). Типи виробів та склад металу вказує на існування металообробного виробництва; на виготовлення металевих виробів з сировини із Карпатського гірничо-металургійного осередку; на торгівельні контакти жителів Дикого Саду в північному, західному і східному напрямках. Бронзові ножі й бляшки мають прямі аналогії в матеріалах Карпатського регіону¹⁸.

Змінювало традиції й керамічне виробництво. Виготовлення посуду ставало більш професійним та уніфікованим. В цей час одним з центрів керамічного виробництва в регіоні стає саме Дикий Сад. Кераміка представлена кухонним, столовим та тарним посудом. Горщики прикрашали пружками (іноді з опущеними кінцями), заглибленнями у вигляді прокреслених стрічок, ямок, насічок, надколів. Чисельний посуд з низькими бортиками виконував функції мисок, пателень, жаровень (рис. 6). Унікальною особливістю керамічного посуду з Дикого Саду є додавання в тісто рибних кісток, слюди та ступок молюсків; ангоб теракотового кольору, що є характерним для культур Центральної та Південної Європи.

Окрім посуду, керамічне виробництво презентують вироби з глини (рис. 9, 1-8), що представлено зооморфною фігуркою, курильницею, дисками с пігментами чорної фарби, веретеними блоками (прясельцями), округлими та овальними дисками с отворами та без, соплами, керамічною моделлю колеса з двобічною маточиною.

Косторізне виробництво представлене значною кількістю кістяних знарядь, серед яких переважають предмети, що використовувались у чинбарному (струги, лошила, проколки) та керамічному (шпателі, лошила, «ножі») виробництвах. Розвинуте косторізне виробництво відомо в регіоні ще з часів сабатинівських пле-

мен, але поява нових типів виробів – псалії, пластини для пасової вуздечки, такалажний інструмент, вказує на появу інновацій в технологіях. Виготовлення псаліїв виникало, безсумнівно, на місцевій основі. Про це свідчить повністю виявлений технологічний ряд: від рогу-заготівки до готового виробу та певна стандартизація.

Майстерня з обробки кісток і рогів з повним технологічним процесом поки єдина в ареалі білозерської культури. Знахідки подібних псаліїв на просторі від Дунаю до Алтаю дозволяють стверджувати про пріоритет виготовлення подібних виробів саме на городищі. Можна також говорити про достатню інтенсивність використання засобів пересування (коней) й про постійний торгівельний потік в регіоні.

Певного розвитку досягла й обробка кам'яних предметів з використанням спеціальних виробничих технік – пікетажна, полірувальна, абразивна, станкового свердління. Кам'яні предмети з колекції свідчать про розвиток землеробства (обробка зернових культур – пшениці, проса, ячменя), рибальського промислу та судноплавства, багатопрофільного ремісничого виробництва (обробка руди та бронзи, кістки, рогу та деревини).

Розвивався й такий вид ремесла як *ткацтво*. На це вказує наявність веретених блоків (прясел), виготовлених з глини, каменю та кісток тварин, катушки для ниток з рогу сайги й кам'яні предмети, що могли використовуватися для ткацьких верстатів, а також велика кількість бронзових шил.

Обмін та торгівля

Специфікою Півдня сучасної України є ізолюваність внутрішньоматерикового розташування Чорного і Азовського морів, а також густа мережа річок, більшість з яких належить до басейнів морів. Річні вододіли з давнини стали основою для чисельних шляхів комунікації, що забезпечували сталий розвиток економічних та культурних контактів з сусідами.

Для регіону Нижнього Побужжя епохи фінального бронзового віку майже відсутні свідчення про судноплавство. Хоча вже за античних часів головними шляхами торгівлі греків із місцевим населенням стали річки. Чисельні археологічні матеріали та факти з розкопок Дикого

¹⁸ Горбенко К. В., Гошко Т. Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад / Кирило Горбенко, Тетяна Гошко // Археологія. № 1. Київ, 2010. С. 97–111.

Саду вказують на присутність сталих зв'язків населення регіону з різними районами стародавньої ойкумени¹⁹.

На користь подібної думки вказує: використання місцевих та прийшлих будівельних традицій, особливо в системі фортифікації; імпортований керамічний посуд; керамічний диск з символами; бронзові предмети з Карпатського регіону; камінь малоазійського (Егейського) походження (баласт для суден під час морських переходів уздовж берегу Чорного моря); господарські ями для зберігання продуктів, зокрема м'яса, риби та зерна (запаси для тривалих подорожей); кістки дельфіна й кісточки сушеного винограду (залишки їжі моряків під час плавання або додатковий предмет торгівлі); поховання кам'яних фалосів, антропоморфних стел та людських черепів, що є характерним саме для Балканського регіону; такалажний інструмент, виготовлений з рогу тварини. Найбільш цікавим предметом є «свайки» – пристосування для крутіння канатів та ремонту такалажу, а також міг бути й ритуально-культовим. Подібний інструмент, безсумнівно, застосовувався усіма навігаторами ойкумени. Вотивні предмети передбачають певний культ, а такий культ, все-таки, більш характерний для народів, у яких річний та морський промисел є основою життєдіяльності.

Усі згадані факти дають можливість говорити про те, що наприкінці 2-го тис. до н.е. існували досить тісні контакти між населенням Нижнього Побужжя з навколишніми регіонами, а городище Дикий Сад контролювало основні меридіональні сухопутні шляхи по вододілах.

Ритуально-культова практика та вірування

Безумовно, невід'ємною частиною життя архаїчних суспільств були певні системи вірувань і ритуальних практик, спрямовані на зв'язок людини з надприродними силами. У випадку з дописемними культурами найяскравішим виразом релігійних поглядів є археологічні артефакти, які можуть бути інтерпретовані як елементи ритуальної діяльності, що, сама по собі, є зовнішнім виразом релігійності. У випадку з городищем Дикий Сад, ми можемо чітко виділити низку повторюваних елементів і патернів ритуальної поведінки, що вказують на певну систему релігійних вірувань населення.

Найбільш яскравими прикладами є: вшанування Сонця і вогню; людських черепів; антропоморфних стел; кам'яних фалосів, що використовувалися під час ритуалів (рис. 9, 13, 18–20). Важливо відзначити, що чітко виділяються два типи локалізації артефактів, а саме – у заповненні житла та у спеціальних ритуальних ямах.

Особливе місце займають саме ями, що стали одним із основних способів контакту жителів із «потойбічним» світом. На це вказує їх широке поширення на території всіх частин городища. Закопування вотивних предметів у ямах, імовірно, уявлялося як форма контакту населення з надприродним посередником, а сама логіка обряду ґрунтувалася на принципі взаємного обміну дарами, що відображає універсальний магіко-релігійний принцип *do ut des* («я даю, щоб і ти дав»). Окрім вищезазначених предметів, в ритуальних ямах могли розміщуватися кістки тварин, панцирі черепах, вироби з бронзи, глини, кістки, рогу та каменю, керамічний посуд тощо. Усе це виступало підношенням у межах взаємного обміну із суб'єктом поклоніння.

Найяскравіше солярний культ проявляється в приміщеннях № 3 і 4 на території «цитаделі». Перш за все, звертає на себе увагу широке використання вогню: майже у всіх ямах і приямках приміщення № 4 фіксуються шари попелу, вугілля, прожарені стінки, лінзи обпаленої глини, вогнища.

Приміщення № 3 містить пандус ритуального призначення, довга вісь горизонтальної площадки якого спрямована на літній схід сонця в момент літнього сонцестояння, періоду, що асоціювалося з тріумфом божества Сонця та широко відомим у різних архаїчних культурах, зокрема індоевропейських.

Поверхня пандуса була абсолютно чистою, а схили вкриті товстим шаром попелу, уламками посудин, скупченнями кісток і луски риби, причому покриття схилів відбувалося періодично. Судячи з шару попелу, прохід через пандус міг супроводжуватися горінням вогнищ, що мали символічне і ритуальне значення.

Широко відома роль вогню як очищувача від різних деструктивних впливів. Видатний англійський антрополог і релігієзнавець Джеймс

¹⁹ Горбенко К.В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві // Краєзнавство. 2018. № 1 (102). С. 6–20.

Джордж Фрейзер у праці «Золота гілка» наводить свідчення про те, що в середньовічній традиції посли, які прибували до татарського хана, повинні були пройти між багаттями, щоб усунути можливий шкідливий магічний вплив, який потенційно загрожував володареві. Той самий ритуал здійснювався і щодо привезених дарів²⁰.

Вогонь в архаїчних уявленнях наділявся певною магічною силою, здатною метафізично очищати людину і бути посередником у ритуалах взаємодії з надприродними силами. У даному випадку вогонь може відображати безпосередню присутність сонячного божества в момент ритуальних дій, прояв його сили і присутності, тим самим створюючи єдиний культ поклоніння Сонцю.

У приміщення № 4, яке демонструє чіткий сакральний символізм, в одній з ритуальних ям було виявлено череп людини без нижньої щелепи, що виражає ще один масив ритуальної діяльності мешканців городища (культ людського черепа). Слід зазначити, що різні способи локалізації ритуальних предметів можуть свідчити про різне семантичне навантаження. У випадку з знаходженням черепів на території Дикого Саду, ми можемо говорити як мінімум про три локалізації: черепи в заповненні жител, черепи в ритуальних ямах, а також в заповненні рову.

Скоріш за все, культ черепа на території Дикого Саду мав різні семантичні значення і сакральні цілі. Наприклад, знаходження черепів у складі заповнення житла (приміщення № 7 «цитаделі») може вказувати на проведення ритуальних дій і справлення культу за допомогою безпосереднього контакту з предметом, водночас поховання черепів у ямах може вказувати на захисні, будівельні або інші магіко-релігійні обряди без безпосереднього контакту із суб'єктом поклоніння.

Людські черепи були зафіксовані і в інших комплексах городища (рів, ями тощо), однак, ймовірно, семантика відповідних ритуалів у всіх випадках була різною. Найбільше скупчення черепів можна спостерігати у заповненні рову, а саме п'ять черепів людини. Судячи з усього, рів для жителів городища відіграв не

тільки оборонну і соціальну, але й сакральну роль, на що вказує велике скупчення черепів у заповненні. Можливо, що черепи належали місцевим видатним жителям або героям, які, за архаїчними уявленнями, повинні були захищати жителів і після своєї фізичної смерті. Що стосується знахідок черепів у ритуальних ямах в оселях або в заповненні осель, то тут, ймовірно, відіграв роль індивідуальний фактор, пов'язаний із шануванням предків.

Можливо, черепи були вилучені до або після проведення поховальних церемоній із ритуальною метою. Подібні практики досить добре відомі й зафіксовані, зокрема, на могильнику Канаттас, що належить до тасмолінської культури, яка демонструє спадкоємність щодо андронівської культурної традиції.

Цікаві етнографічні паралелі простежуються у обських угрів. Відомо, що після здійснення поховання в них нерідко зберігалися черепи померлих, які вважалися вмістилищем відроджуваної душі людини. Такій процедурі піддавалися переважно особливо важливі представники суспільства.

Уявлення про зосередження життєвих сил у голові широко відомі також у стародавніх єгиптян, які називали її «вмістилищем життя», що неодноразово підкреслювалося в основних релігійних текстах²¹. Череп міг символічно отожднюватися із Сонцем у межах міфологічної моделі, згідно з якою людина як мікрокосм відображає і містить у собі Космос.

Слід наголосити, що використання черепа в ритуальних практиках не обов'язково обмежується однією інтерпретацією. Череп міг одночасно виступати елементом сакрального дійства, символом Сонця, носієм душі або ж складовою будівельної жертви. Таким чином, культ черепа серед жителів городища мав глибоке сакральне значення і міг проявлятися по-різному залежно від конкретної локалізації.

У зв'язку з культом предків цікавим є ще один аспект духовної культури населення Дикого Саду – культ кам'яних стел антропоморфного вигляду (рис. 9, 18–20). Традиція використання кам'яних антропоморфних скульптур у ритуальних цілях відома з періоду енеолітуранної

²⁰ Frazer, J. G. The Golden Bough: A Study in Magic and Religion. Third Edition, Vol. 3 of 12. New York; London: Macmillan and Co., 1911. P. 136.

²¹ Кукушкин И. А., Дмитриев Е. А. Семантика черепа в ритуалах андроновского населения // Народы и религии Евразии. Барнаул : Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2017. Вып. 1–2 (10–11). С. 11.

бронзи і становить невід'ємну частину поховального обряду; її часто пов'язують із культом предків і героїв.

Поширеною гіпотезою у питанні трактування антропоморфних стел є версія, згідно з якою вони зображують божеств, що первісно встановлювалися біля жертovníків у святилищах. Ця ідея, вперше висловлена Гордоном Чайлдом, згодом отримала підтримку Хойслера А. і Канаракє В., які вважали антропоморфні статуї зображеннями «богинь поховань». Подібної точки зору дотримувався й Д. Я. Телегін, який розглядав стели як найдавніші ідоли²².

Контекст знаходження стел на території Дикого Саду дозволяє трактувати їх саме у руслі зображень певних божеств або духів, шанованих місцевим населенням. Стели на території пам'ятки зустрічаються як у ритуальних ямах, так і в заповненні рову та приміщень і навіть у складі кладки жител. Вони мають силуетно-антропоморфний, недеталізований вигляд; зокрема трапляються мініатюрні стели, особливо з кременю.

Ознаки того, що стели могли зображати не лише духа пращура, а саме божество, простежуються у приміщеннях № 4 та 13. Тут стели знаходилися як у ямі поряд із можливими підношеннями, так і в заповненні приміщень. Судячи з усього, приміщення призначалися для колективного поклоніння, тоді як культ предків, як правило, має суто індивідуальний характер. Отже, стели могли символізувати конкретного персонажа (умовно, божество), а не індивідуального предка. Інші прояви культу шанування стел на території городища можуть бути проінтерпретовані як прояви єдиного культу, що існував серед населення. Цікавим є також домашній «вівтар» з антропоморфних стел і залишками ритуальних підношень у культовій посудині, представлений у приміщенні № 20 «цитаделі».

Говорячи про знаходження стел у ямах, слід зазначити, що їх виявлення, як правило, супроводжується додатковими артефактами: фрагментами кераміки, кам'яними знаряддями; також зустрічаються панцирі черепах. Панцир черепахи разом зі стелами зафіксовано в ряді ям приміщень на території «цитаделі» (№ 4 та 24), що може вказувати на повторюваність одного й того самого обряду і, відповідно, на існування єдиного культу.

Можна припустити, що зображений персонаж міг бути пов'язаний із водною стихією, на що вказує наявність панцирів черепах; сама ж стела, своєю чергою, могла зображати духа або божество річки, культ якої, ймовірно, існував серед населення.

Піднесення панцирів в інших ритуальних ямах, але без супроводу стел, як, наприклад, у приміщеннях № 10 і 12 (в обох випадках панцирі супроводжувалися фрагментами кераміки та кам'яними виробами), може свідчити про різні прояви єдиного культу, об'єктом поклоніння якого було божество річки.

Серед предметів ритуального характеру окреме місце займають кам'яні вироби фалічної форми, що фіксуються в приміщеннях, ямах та в заповненні рову навколо «цитаделі». Особливого значення набувають приміщення «цитаделі» № 6,7,8, які утворювали єдиний архітектурний комплекс із внутрішніми проходами.

Особливий інтерес становить артефакт, виявлений біля входу до приміщення № 7 – уламок ретельно змодельованого фалічного зображення з вапняку. Подібні артефакти не є поодинокими, що свідчить про поширеність фалічного культу на території городища.

Зокрема, кам'яні фалоси зустрічаються поряд із фрагментами зернотерок, що може вказувати на символічний зв'язок цих предметів у світогляді населення. Фалічний культ традиційно пов'язується з культом чоловічої сили та, передусім, родючості. Судячи з усього, культ фалоса, представлений на території городища, мав подібну семантику.

Зображення фалоса відомі на вищезгаданих стелах ранньої бронзи, у багатьох архаїчних культурах індоєвропейців, а також серед селянського населення Європи пізніших періодів і в інших неєвропейських культурах (наприклад, японській). Відомі й ідоли божеств та духів із виразно підкресленими фалічними рисами, зокрема скандинавський Фрейр, сезонний персонаж слов'янського фольклору Ярило, індійський Шива тощо. У випадку з Шивою показовим є те, що його культ може супроводжуватися шануванням фалоса як самостійного сакрального символу без безпосереднього антропоморфного зображення божества.

²² Довженко Н. Д. Поховання з антропоморфними стелами у світлі етнографічних матеріалів // Археологія. 1979. Вип. 32. С. 27–28

Фалічні культи були відомі й у греків, хоча в порівнянні з низкою інших архаїчних культур вони не завжди мали настільки виразний характер. В архаїчний період з підкреслено вираженими фалічними рисами зображувався Гермес (зокрема у формі герм). Водночас яскраві обрядові дії пов'язані з культом Діоніса, які супроводжувалися винесенням великих фалічних символів і виконанням спеціальних обрядових пісень.²³

Так чи інакше, у різних культурах можна простежити подібну семантику фалічного символу – він уособлює чоловічу силу, життєву енергію, динаміку та родючість. У випадку з фалічним культом, представленим на території городища Дикий Сад, можна припустити, що фалос виконував функцію певного фетишу, покликаною забезпечити родючість землі та тварин, сприяти врожайному сезону, в якому було зацікавлене місцеве населення. Водночас фалос міг виступати й матеріалізованим символом або зовнішнім проявом божества, пов'язаного з ідеєю родючості.

Отже, розглядаючи вірування та ритуальну практику населення Дикого Саду, можна обґрунтовано говорити про наявність розвиненої та багатшарової системи світоглядних уявлень. Археологічні матеріали дозволяють виділити кілька взаємопов'язаних складових цієї системи: шанування солярного божества та його символічного втілення у вигляді ритуального вогню, що формує небесно-солярний пласт вірувань; особливе ставлення до черепів, як втілення життєвої сили людини, що, ймовірно, пов'язано з культом предків і героїзованих прашурів; наявність антропоморфних стел та супровідних ритуальних комплексів, що свідчить про шанування «божеств» або духів, пов'язаних із водною стихією, що дозволяє говорити про існування морського (або ширше – водного) культу; фалічний культ, представлений кам'яними виробами відповідної форми, ймовірно, був складовою скотарське-землеробського комплексу вірувань, пов'язаного з ідеями родючості та відтворення.

Виходячи з усього вищенаведеного, в структурі релігійних вірувань жителів Дикого Саду можна виокремити щонайменше три основні

світоглядні шари: *небесно-солярний*, *водний* (морський) та *аграрний*. Окремо слід розглядати культ предків, який мав специфічний характер і, ймовірно, виконував важливу соціально-інтегративну функцію в межах спільноти.

Соціальна структура

Соціальна структура давнього населення реконструюється на підставі археологічних матеріалів поселень, могильників та скарбів. В межах території Дикого Саду простежується складна тричасткова структура, присутній скарб бронзових предметів, але поки ще не зафіксовано могильника його жителів.

Однак, наявність комплексного господарства, ремесел, різноманітної матеріальної та духовної культури, дозволяє простежити соціальні аспекти розвитку суспільства регіону.

Наявні матеріали з городища Дикий Сад (топографія та структура, характер розташування та диференціація приміщень, ритуально-культові та оборонні споруди, вотивні й престижні предмети, зброя тощо) вказують на початок процесу соціального розшарування жителів Дикого Саду та поступове зародження стратифікованого суспільства з інститутом вождів, військової еліти та жерців.

Окремої уваги заслуговують знахідки престижних предметів обміну, що свідчать про включеність білозерського населення до міжрегіональних контактів наприкінці бронзової доби. Контроль над транзитними шляхами між степом і балкано-карпатською зоною міг сприяти виділенню елітарних груп, які акумулювали символічний і матеріальний капітал. Водночас відсутність монументальних споруд та поки незафіксованих надзвичайно багатих поховань, дає підстави характеризувати соціальну ієрархію як помірну, без ознак розвиненої державності.

Насамперед, еліта білозерського суспільства, контролювала поставки сировини для металообробки та власного виробництва бронзових речей (найбільш дохідна сфера господарства). Ймовірно, центром концентрації місцевої еліти й виступало городище Дикий Сад, де здійснювалось виготовлення, накопичення та охорона основних багатств регіону²⁴. Суспільство городища

²³ Eliade M. A History of Religious Ideas. Volume 1: From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries. Chicago: The University of Chicago Press, 1978. P. 361

²⁴ Отрощенко В. Укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури // Емінак. Науковий щоквартальник. 2008. № 1–4(3) (січень-грудень). С. 8.

Дикий Сад постає як стратифікована, але ще племінна за своєю сутністю спільнота з елементами військової аристократії та спеціалізованого ремісництва. Соціальна організація поєднувала традиційні родоплемінні механізми регуляції з тенденціями до концентрації влади й ресурсів у руках окремих лідерів, що відображає загальні трансформаційні процеси у степовому середовищі Східної Європи наприкінці доби бронзи.

Висновки

Отже, спираючись на археологічні та інші дослідження, можна констатувати, що природні та географічні умови сприяли формуванню в регіоні специфічного культурного середовища, у якому поєднувалися традиції осілого землеробського населення і кочових скотарських спільнот.

Археологічні дослідження показують, що житлові, господарські, ритуальні та оборонні споруди формували єдиний архітектурний комплекс. Така організація простору дозволяє розглядати Дикий Сад як укріплений центр з ознаками раннього протоміського утворення, що виконувало не лише житлові та господарські, але й адміністративні та оборонні функції.

Господарство була багатогалузевим та характеризувалося поєднанням кількох основних напрямів виробництва. Провідне місце займало тваринництво, яке забезпечувало населення продуктами харчування, тягловою силою та сировиною для ремесел. Землеробство мало допоміжний характер, однак відіграло важливу роль у забезпеченні продовольства. Значне місце займали також мисливство і рибальство, що доповнювали основні джерела харчування. Розвинутими були металообробка, керамічне виробництво, обробка каменю, кістки та рогу, а також ткацтво. Сукупність археологічних знахідок свідчить про високий рівень спеціалізації ремісничої діяльності та існування місцевих виробничих центрів.

Контакти з Карпатсько-Балканським регіоном та Єгейським світом, на що вказують імпорتنі речі, будівельні традиції та окремі культові елементи, дозволяють говорити про включеність населення Нижнього Побужжя до системи транзитних комунікацій між степом і Циркумпонтійським культурним ареалом. Городище виконувало функцію контролю меридіональних шляхів та слугувало пунктом концентрації ресурсів і перерозподілу престижних товарів.

Не менш вагомим є релігійно-світоглядний аспект. На Дикому Саді прослідковується склад-

на й багат шарова система вірувань, у структурі якої виокремлюються небесно-солярний, водний та аграрний компоненти, а також розвинений культ предків. Ритуальні ями, локалізація людських черепів, антропоморфні стели, кам'яні фалічні символи та спеціалізовані культові приміщення свідчать про наявність сталих обрядових практик і про чітке виокремлення спеціального сакрального простору. Усе це вказує на складну символічну модель світу населення регіону.

Суспільство Дикого Саду та регіону взагалі постає як стратифікована, але ще племінна спільнота з ознаками формування військово-аристократичної та ремісничої еліти. Контроль над металургійною сировиною, транзитними шляхами та виробництвом престижних речей, ймовірно, сприяв виділенню окремих елітарних груп. Водночас відсутність монументальної архітектури та надзвичайно багатих поховань дозволяє говорити про ранню стадію соціальної диференціації без сформованої державності. При цьому, військова складова ставала важливим чинником соціальної інтеграції. Вірогідно, формувалися військово-племінні союзи з елементами влади вождів, де авторитет ґрунтувався на контролі ресурсів, військовій здобичі та сакральному статусі.

У ширшому історичному контексті городище відображає перехідний етап від бурхливого розвитку бронзового віку до нових соціально-політичних реалій епохи раннього заліза. Саме в цей період у степовій зоні з'являються перші етноніми, відомі з писемних джерел, зокрема кіммерійці, а локальні центри на кшталт Дикого Саду створюють підґрунтя для подальших трансформацій.

Дикий Сад слід розглядати не лише як окрему пам'ятку білозерської культури, а як ключовий центр культурно-історичного розвитку Нижнього Побужжя наприкінці 2-го тис. до н.е., який поєднав у собі функції оборонного, економічного, ритуального та соціально-організаційного осередку.

Матеріали городища є важливим джерелом для реконструкції соціальних, економічних та світоглядних процесів, які передували появі перших історично відомих народів степової зони Східної Європи. Його подальші дослідження дозволять глибше зрозуміти процеси трансформації степового суспільства на межі бронзового та ранньозалізного віків і окреслити місце регіону в системі контактів давньої ойкумени.

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проекту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» за підтримки Міністерства освіти і науки Ук-

раїни (0126U003132).

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Berezanskaia, C., Otroshchenko, V., Cherednichenko, N., Sharafutdinova, I. (1986). *Kultury epokhi bronzы na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
2. Cherniakov, I. (1985). *Severo-Zapadnoe Prichernomore vo vtoroi polovine II tys. do n.e.* Kiev: Naukova dumka. [in Russian]
3. Cherniakov, I. (2010). 'Dykyi Sad', Homer, Herodot, Troia, akheitsi ta kimmeriitsi (komentar odnogo arkheolohichnoho vidkryttia v Ukraini). *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, 17, 116–122. [in Ukrainian].
4. Dovzhenko, N. (1979). Pokhovannia s antropomorfnyimi stelami u svitli etnohrafichnykh materialiv. *Arkheolohiia*, 32, 27–28. [in Russian].
5. Eliade, M.A (1978). *History of Religious Ideas*. Volume 1: From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries. Chicago: The University of Chicago Press. [in English].
6. Gorbenko, K., Trygub, O. (2022). History of Exploration of Final Bronze Age Fortified Settlement (Hillfort) 'Dykyi Sad. *Revista Arheologică*, 18 (2), 17–34. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7540950>. [in English].
7. Grebennikov, Yu., Gorbenko, K. (2009). The "Dykyi Sad" fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200-1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean). Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. *Baltic-Pontic Studies*. Vol. 14 (pp. 374–389). Poznan. [in English].
8. Herasymenko, N., Hladyrevska, M., Horbenko, K. (2009). Pryrodne seredovyshe liudyny zakliuchnoho periodu bronzovoї doby na poselenni Dykyi Sad. *Fizychna heohrafiia ta heomorfologiia*, 56, 282–293. [in Ukrainian].
9. Horbenko, K. (2018). Posud dilianky 'Tsyadel' horodyshcha Dykyi Sad. *Arkheolohiia*, 4, 28–44. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.04.028>. [in Ukrainian].
10. Horbenko, K. (2019). Posud z rovu dilianky 'Tsyadel' horodyshcha Dykyi Sad // *Arkheolohiia*, 2, 19–39. DOI: <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.02.019>. [in Ukrainian].
11. Horbenko, K., Hoshko, T. (2010). Metalevi vyroby z poselennia Dykyi Sad. *Arkheolohiia*, 1, 97–111. [in Ukrainian].
12. Horbenko, K., Matviienko, L. (2024). Hospodarska diialnist naselennia ukriplenoho poselennia Dykyi Sad. *Eminak*, 1 (45), 61–98. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.1\(45\).692](https://doi.org/10.33782/eminak2024.1(45).692). [in Ukrainian].
13. Horbenko, K., Pashkevych, H. (2010). Paleoetnobotanichni doslidzhennia na terytorii horodyshcha Dykyi Sad. *Eminak*, 1–4 (5), 5–19. [in Ukrainian].
14. Horbenko, K. (2018). Ukriplene poselennia (horodyshche) epokhy finalnoi bronzы Dykyi Sad u misti Mykolaievi. *Kraieznavstvo*, 1 (102), 6–20. [in Ukrainian].
15. Horbenko, K. (2020). Zalyshky budivelnykh sporud 'tsytadeli' horodyshcha Dykyi Sad. *Starozhytnosti Lukomoria*, 1 (1), 5–44. DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2020.1.9>. [in Ukrainian].
16. Horbenko, K. (2025). Budivelni sporudy blyzhnoho 'peredmistia' ukriplenoho poselennia Dykyi Sad. *Eminak*, 1 (49), 71–101 DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2025.1\(49\).770](https://doi.org/10.33782/eminak2025.1(49).770). [in Ukrainian].
17. Hoshko, T. (2019). Sostav metalla izdelii v klade iz Dikogo Sada. *Stratum plus*, 2, 161–166. [in Russian].
18. Kukushkin, I., Dmitriev, E. (2017). Semantika cherepa v ritualakh andronovskogo naseleniia. *Narody i religii Evrazii*, 1–2 (10–11), 7–14. [in Russian].
19. Otroshchenko, V. (2008). Ukriplene poselennia 'Dykyi Sad' u systemi pamiatok bilozerskoi kultury. *Eminak*, 1–4 (3), 5–9. [in Ukrainian].

20. Otroshchenko, V. (1991). K voprosu o khoziaistve plemen belozerskoi kultury. *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n.e. – V v. n.e.): mater. mezhdunar. konf. (Kishinev, 10–14 dekabria 1990)*. Kiev, 127–128. [in Russian].

21. Pankovskii, V., Horbenko, K. (2019). Klad bronzovykh izdelii iz ukreplennogo poseleniia Dikii Sad. *Stratum plus*, 2, 121–160. [in Russian].

22. Vanchugov, V. (1990). *Belozerskaia kultura v Severo-Zapadnom Prichernomore. Problema formirovaniia belozerskoi kultury*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].

23. Vanchugov, V., Zaginailo, A., Kushnir, V., Petrenko, V. (1991). *Voronovka II. Poselenie pozdnego bronzovogo veka v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].

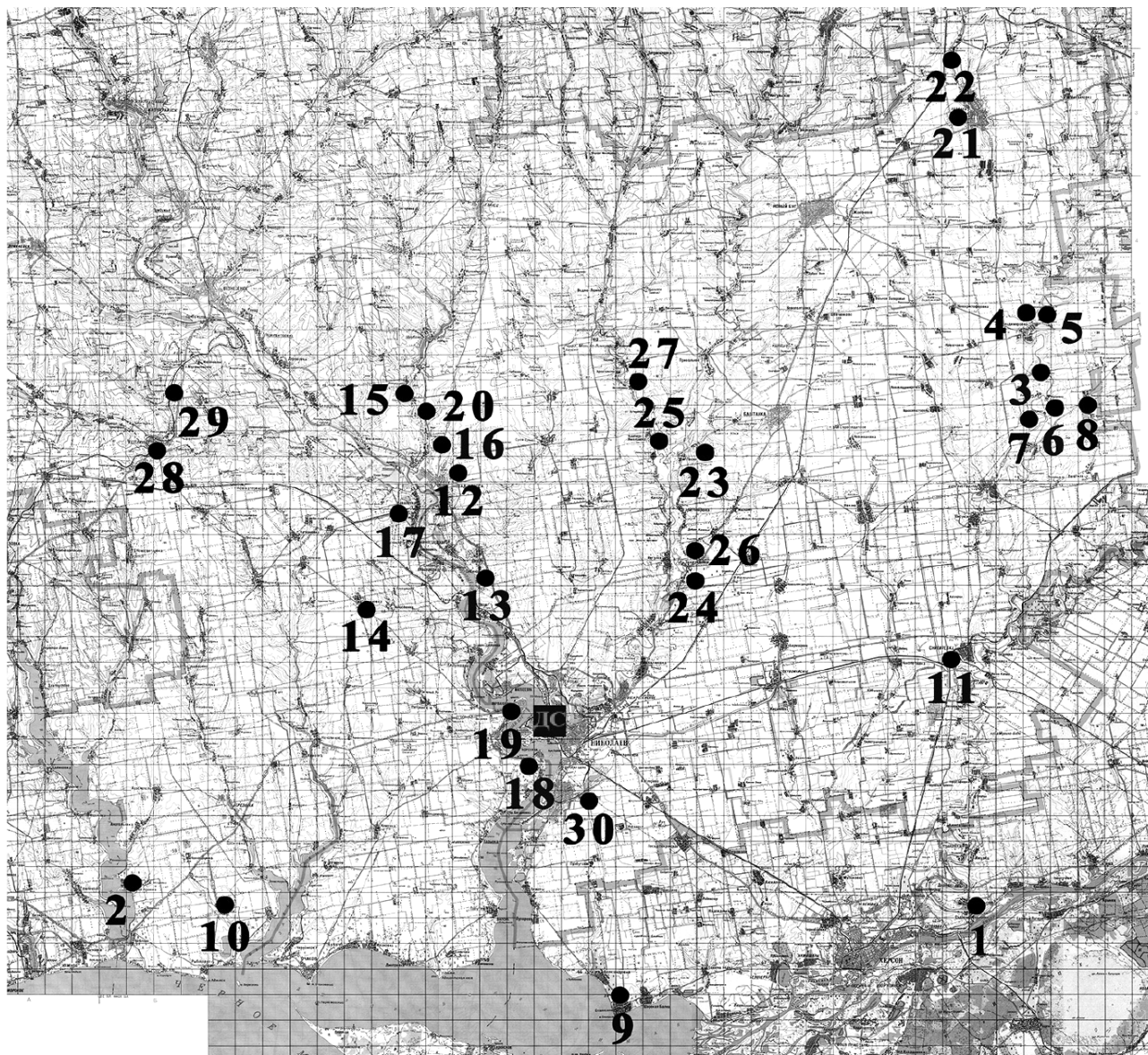

Рис. 1. Городище Дикий Сад та інші поселення білозерської культури Нижнього Побужжя.

ДС

Городище Дикий Сад

1. Репринське городище (Херсонська область); 2. Червона Українка; 3. Сергіївка – I,IV; 4. Володимирівка – I,II; 5. Володимирівка – III; 6. Федорівка – V; 7. Ветрове – I; 8. Калуга – I; 9. Станіслав (Херсонська область); 10. Тузли – I; 11. Снігурівка – I-III; 12. Нова Одеса; 13. Себіно – I,II; 14. Улянівка – I-IV; 15. Новоукраїнка – I; 16. Криворізьське – III; 17. Ковалівка – II; 18. Дідова Хата – I-III; 19. Варварівка – II; 20. Новопавлівка – I; 21. Казанка; 22. Беловка – I,II; 23. Костянтинівка – II; 24. Маріївка – I; 25. Кашперо-Миколаївка; 26. Виноградівка; 27. Михайлівка; 28. Веселинове – I; 29. Степанівка – I; 30. Жовтневе.

Рис. 2. Городище Дикий Сад. Загальний вид.

Рис. 3. Городище Дикий Сад («цитадель» та ближнє «передмістя»). Вид з заходу та півночі.

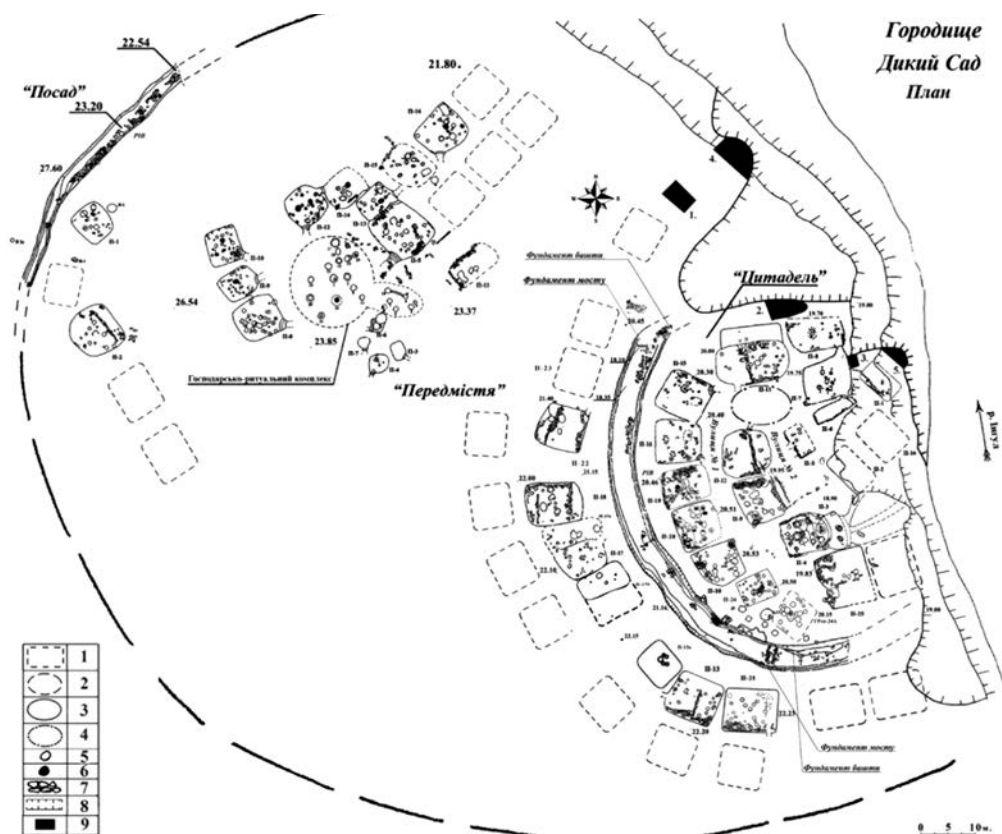

Рис. 4.

**План городища
Дикий Сад.**

- 1 – межі ймовірних об'єктів;
- 2 – межі городища;
- 3 – контури приміщень;
- 4 – центральний майданчик;
- 5 – ями;
- 6 – вогнища;
- 7 – кам'яні кладки;
- 8 – рів;
- 9 – контури розкопів 1956 року

Рис. 5. Макет приміщення городища (зовнішній та внутрішній вигляд).

Рис. 6. Керамічний посуд.

1-4 – келихи; 5 – черпак; 6-8 – культові горщики; 9-10 – чаші; 11 – цідилка; 12 – миска;
13-22 – горщики різної форми; 23 – урна.

Рис. 7. Предмети з бронзи.

1 – набивна бляшка (гудзик); 2 – пронизка; 3 – шпилька; 4 – рибальський гачок; 5 – долото; 6 – серп; 7-8 – браслети; 9 – ніж, кинджали, ніж-пилка; 10-11 – кельти.

Рис. 8. Предмети з кістки та рогу.

1 – накладка у вигляді трилисника; 2 – прикраса з клика тварини; 3 – катушка; 4 – гудзик; 5 – предмет для нанесення орнаменту; 6-7 – такелажні інструменти; 8 – веретенний блок (прясельце); 9 – псалії; 10 – налобна пластина для коня; 11 – наконечник гарпуна; 12 – «ковзан».

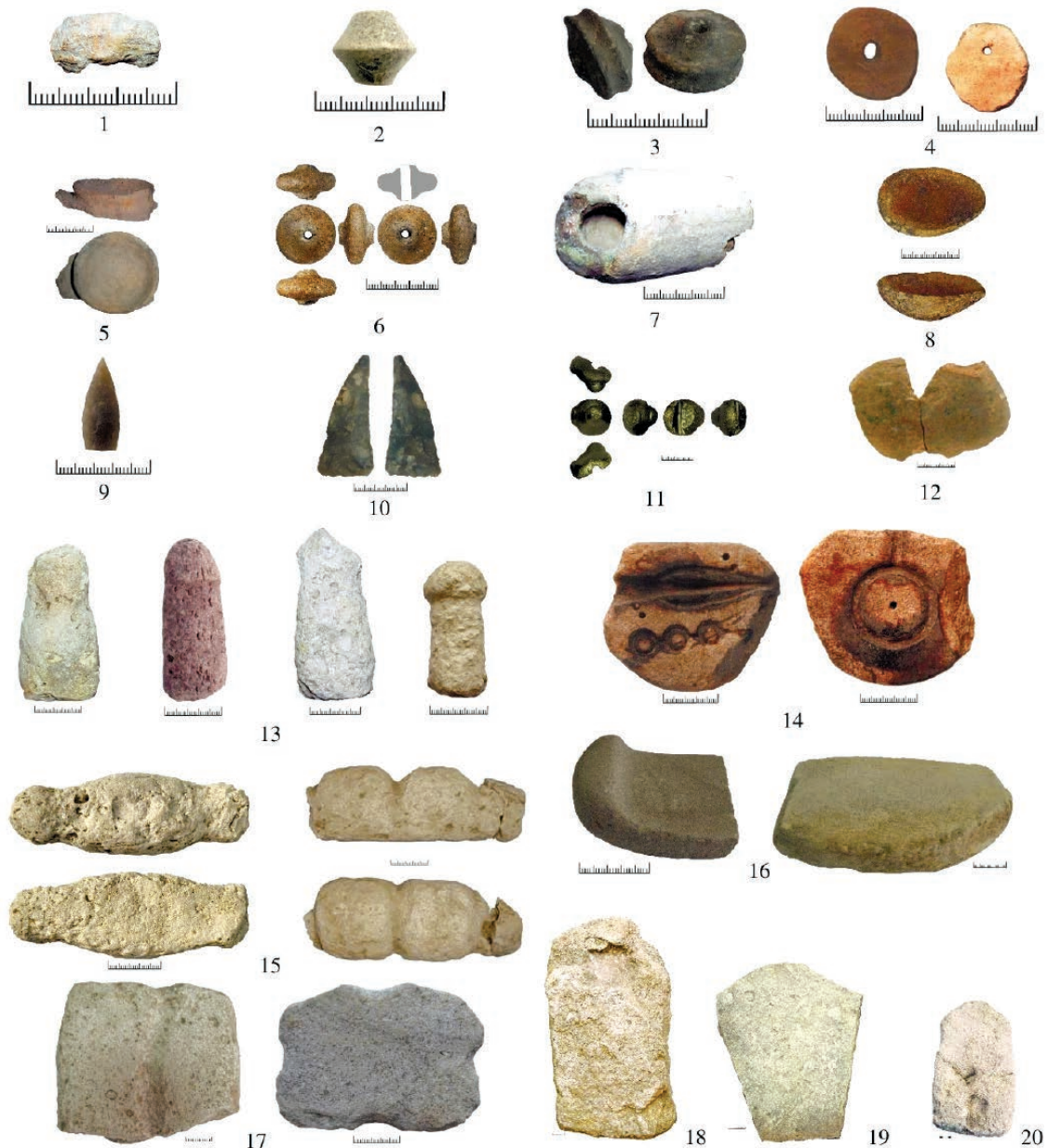

Рис. 9. Предмети з глини та каменю.

- 1 – зооморфна фігурка; 2-3 – веретенні блоки (прясельця); 4 – маленькі грузила;
 5 – вотивна «курильниця»; 6 – модель колеса; 7 – сопло; 8 – тигель; 9 – кременева стріла;
 10 – кременевий серп; 11 – булава з чорного базальту; 12 – фрагмент сокири з каміння
 малоазійської породи (вотивний предмет); 13 – антропоморфна фігурка та фалоси;
 14 – двобічна ливарна форма; 15 – відвіси та якоря для човнів; 16 – зернотерки;
 17 – великі відвіси (противаги) для сіток;
 18-20 – антропоморфні стели.

Надійшла до редакції / Received: 16.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND
 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

Юрій Жирок (м. Миколаїв)

викладач Миколаївського

Вищого професійного училища 21

E-mail: suprematicspace@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8582-1101>**Леонід Смирнов** (м. Миколаїв)

керівник лабораторії археології та етнології

імені В. Станко ЧНУ імені Петра Могили

E-mail: gnom-8@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1955-9117>

Ольвійська периферія: стан та перспективи дослідження античного поселення Варварівка I

Стаття присвячена комплексному історіографічному аналізу античного поселення Варварівка I, розташованого на правому березі Бузького лиману, у контексті розвитку сільської периферії ольвійської хори та формування поселенської мережі Нижнього Побужжя у пізньокласичний та елліністичний періоди. Метою дослідження є уточнення історико-топографічної локалізації пам'ятки, реконструкція її просторової структури, характеристика планувальної організації та визначення місця поселення в системі господарського освоєння регіону. Для досягнення поставленої мети використано комплекс методологічних підходів, зокрема історико-археологічний аналіз, стратиграфічний та планіграфічний методи, історіографічне опрацювання наукових публікацій і залучення архівних матеріалів довоєнних досліджень, а також результати сучасних розвідувальних обстежень території. У ході дослідження встановлено, що поселення функціонувало переважно у другій половині IV–III ст. до н. е. та характеризувалося складною забудовою, представленою заглибленими житловими і господарськими спорудами, а у пізніший період – наземними кам'яними конструкціями. Виявлені особливості культурного шару та стратиграфії засвідчують тривале безперервне заселення території та активну господарську діяльність населення. Обґрунтовано, що Варварівка I була важливим периферійним пунктом елліністичного освоєння правобережжя лиману, виконуючи функції аграрного забезпечення поліса та контролю над транспортними комунікаціями. Значну увагу приділено історії археологічного вивчення пам'ятки, включно з аналізом польових робіт 1938–1939 рр., дискусіями щодо її точної локалізації, а також значенню архівної документації для сучасних реконструкцій. Представлено результати розвідувальних досліджень 2025 р., які дозволили уточнити місцезнаходження поселення та оцінити сучасний стан його збереженості, що визнано незадовільним унаслідок природних і антропогенних факторів. Практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих даних для подальших археологічних досліджень, створення програм охорони пам'ятки та реконструкції системи античного заселення Нижнього Побужжя. Оригінальність дослідження визначається поєднанням археологічних, історіографічних та архівно-топографічних матеріалів, а також введенням до наукового обігу нових польових спостережень. Перспективи подальших студій пов'язані з розширенням площі обстежень, застосуванням сучасних методів просторового аналізу та уточненням функціонального статусу поселення у структурі ольвійської хори.

Ключові слова: Варварівка I, Нижнє Побужжя, ольвійська хора, античні поселення, елліністичний період, поселенська мережа, археологічні дослідження, історіографія.

Yurii Zhyrok (Mykolaiv)

Lecturer at Higher Vocational

School No. 21, Mykolaiv

E-mail: suprematicspace@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8582-1101>**Leonid Smyrnov** (Mykolaiv)

Head of the Volodymyr Stanko Laboratory

of Archaeology and Ethnology,

Petro Mohyla Black Sea National University

E-mail: gnom-8@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1955-9117>

The Olbian Periphery: Current State and Research Prospects of the Ancient Settlement of Varvarivka I

The article is devoted to a comprehensive analysis of the ancient settlement of Varvarivka I, located on the right bank of the Buh estuary, in the context of the development of the rural periphery of the Olbian chora and the formation of the settlement network of the Lower Buh region in the Late Classical and Hellenistic periods. The aim of the study is to уточнити the historical and topographical localization

of the site, reconstruct its spatial structure, characterize its planning organization, and determine the place of the settlement within the system of economic exploitation of the region. To achieve this goal, a комплекс methodological approaches was employed, including historical-archaeological analysis, stratigraphic and planigraphic methods, historiographical review of scholarly publications, the use of archival materials from pre-war investigations, as well as the results of modern reconnaissance surveys of the territory.

The research established that the settlement functioned mainly in the second half of the 4th–3rd centuries BCE and was characterized by a complex building pattern represented by semi-subterranean residential and хозяйственные structures and, in a later period, by above-ground stone constructions. The identified features of the cultural layer and stratigraphy indicate long-term continuous occupation of the territory and active economic activity of its population. It is substantiated that Varvarivka I was an important peripheral point of Hellenistic development on the right bank of the estuary, performing functions of agrarian support for the polis and control over transport communications.

Considerable attention is paid to the history of the archaeological study of the site, including the analysis of fieldwork conducted in 1938–1939, scholarly discussions regarding its precise localization, as well as the significance of archival documentation for modern reconstructions. The results of reconnaissance investigations carried out in 2025 are presented; they allowed уточнення of the settlement's location and an assessment of its current state of preservation, which is recognized as unsatisfactory due to natural and anthropogenic factors. The practical significance of the study lies in the possibility of using the obtained data for further archaeological research, the development of heritage protection programs, and the reconstruction of the system of ancient settlement in the Lower Buh region.

The originality of the research is determined by the combination of archaeological, historiographical, and archival-topographical materials, as well as by the introduction of new field observations into scholarly circulation. Prospects for further studies are associated with the expansion of survey areas, the application of modern methods of spatial analysis, and the уточнення of the functional status of the settlement within the structure of the Olbian chora.

Keywords: Varvarivka I, Lower Buh region, Olbian chora, ancient settlements, Hellenistic period, settlement network, archaeological research, historiography.

Нижнє Побужжя, як історико-географічний регіон, протягом майже тисячі років був одним з найбільш концентрованих районів розповсюдження досягнень античної культури на Півдні України. Тут в пониззі Південного Бугу, знаходиться грецький поліс Ольвія, який вагомо впливав на історичну долю стародавнього населення Північного Причорномор'я у VI ст. до н. е. – III ст. н. е. Протягом всього цього часу Ольвійська держава, як і більшість інших елліністичних держав, включала в себе не тільки місто, а і прилеглу до нього сільсько-господарчу територію – хору.

Тісний зв'язок з містом частини поселень, розташованих біля нього по берегам Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, розглядали вчені XIX – початку XX ст. – О.С. Уваров, В.В. Латишев, Б.В. Фармаковський, В.Н. Ястребов, В.І. Гошкевич та інші. Питанням територіальних володінь Ольвійського полісу займалися дослідники (Л.М. Славін, В.Д. Блаватський, Ф.М. Штітельман, Я.В. Доманський, С.И. Капошина, В.В. Лапін та інш.). Однак тільки у другій половині XX ст. проблеми території, ор-

ганізації, статусу, економічного та культурного потенціалу хори Ольвії, її місце в історичному розвитку полісу була розібрана майже повністю, що призвело до значної інтенсифікації досліджень сільських поселень Ольвійської периферії різних історичних періодів.

Античне поселення Варварівка I розташоване на правому березі Бузького лиману в межах сучасного мікрорайону Варварівка, Центрального району міста Миколаєва. Пам'ятка займає ділянку декількох плато, розділених між собою балками. Висота берегового схилу складає близько 5–7 м, ґрунти представлені суглинками з незначними гумусованими вкrapленнями.

Географічне розташування поселення створило сприятливі передумови для його функціонування як одного з пунктів освоєння прибережної зони Нижнього Побужжя. Його локалізація на підвищенні забезпечувала візуальний контроль над акваторією лиману та навколишніми сухопутними сполученнями, це мало важливе значення в системі периферійних поселень ольвійської хори¹.

¹ Рубан В.В. Разведка по Правобережью Бугского лимана // Археологические открытия 1974 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука, 1975. С. 346.

Археологічні дослідження засвідчили складну планувальну структуру поселення. Основну частину забудови становили численні ями різного функціонального призначення – господарські, сміттєві, зольні та житлові. Частина з них використовувалася як землянки або напівземлянки з округлою житловою камерою. У низці об'єктів зафіксовано залишки печей або сліди відкритих наземних вогнищ. Окремі ями були з'єднані підземними ходами, що може свідчити про специфічні форми організації житлового простору або господарської діяльності поселення².

У пізніший період розвитку поселення з'являються наземні кам'яні конструкції з прямкутними підвальними ямами, які частково перекривали більш ранні округлі споруди. Це дозволяє виділити щонайменше два будівельні етапи в історії пам'ятки: ранній «ямний», представлений переважно заглибленими житлами, та пізніший, пов'язаний із поширенням наземної кам'яної забудови³.

Культурний шар поселення в середньому складає від 0,5 до 1,0 м і більше, що свідчить про тривале та безперервне функціонування населення на цій території⁴. У стратиграфії простежується дерновий горизонт, насичений фрагментами античної амфорної та столової кераміки, уламками ліпного посуду місцевих традицій, а також кістками свійських тварин. Під ним залягали сміттєві та зольні прошарки, пов'язані з господарською діяльністю мешканців⁵.

У ряді ділянок культурний шар безпосередньо залягав на материкових лесових відкладах, що, ймовірно, є наслідком штучного вирівнювання поверхні ще в античний час з метою облаштування житлового простору⁶. Окремі

групи ям формували компактні «гнізда», які можуть відображати структуру родинної або малої общинної забудови.

Площа розкопаної частини поселення у 1938–1939 рр. становила близько 675 м², з них приблизно 75 м² припадало на некропольну ділянку⁷. Водночас виявлення культурного шару поза межами розкопів свідчить про значно більші реальні розміри пам'ятки.

Хронологічне існування поселення датується переважно другою половиною IV – III ст. до н.е., що узгоджується як із стратиграфічними спостереженнями, так і з матеріалами керамічного комплексу. У контексті розвитку античної колонізації регіону Варварівка I розглядається як один із найпівнічніших пунктів елліністичного освоєння правобережжя Бузького лиману, розташований приблизно за 33 км від Ольвії⁸.

Таким чином, пам'ятка має важливе значення для реконструкції процесів заселення та господарського освоєння периферійних територій ольвійської хори, а також для вивчення трансформацій житлової архітектури та соціальної організації населення у пізньокласичний та елліністичний періоди.

Варварівка I функціонувала не ізольовано, а входила до системи античних поселень правобережжя Бузького лиману, що формували периферійну зону господарського освоєння ольвійського поліса. За результатами узагальнення археологічних даних встановлено, що впродовж класичного та елліністичного періодів на території Нижнього Побужжя сформувалася розгалужена мережа сільських пунктів різного типу – від невеликих сезонних господарських осередків до більш стабільних поселень із розвиненою житловою забудовою⁹.

² Синицин М.С. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. // Праці Одеського Державного Університету. 1959. Т. 149. № 2. Вип. 7. С. 112–130.

³ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). Киев: Наукова думка, 1990. 136 с.

⁴ Синицин М.С. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. // Праці Одеського Державного Університету. 1959. Т. 149. № 2. Вип. 7. С. 113.

⁵ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). Киев: Наукова думка, 1990. 136 с.

⁶ Синицин М.С. Поселення в с. Варварівка за розкопками 1938 р. // Праці Одеського Державного Університету. 1959. Т. 149. № 2. Вип. 7. С. 113.

⁷ Там само, с. 113.

⁸ Рубан В.В. Разведка по Правобережью Бугского лимана // Археологические открытия 1974 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука, 1975. С. 346.

⁹ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). Киев: Наукова думка, 1990. 136 с.

У цій системі поселення правобережжя лиману виконували функції аграрного забезпечення поліса та контролю над важливими природними і транспортними комунікаціями. Їх просторове розміщення демонструє прагнення до освоєння підвищених ділянок рельєфу поблизу берегових уступів, що створювало оптимальні умови для ведення господарства та одночасного використання ресурсів лиманної зони¹⁰.

Згідно з реконструкціями розвитку античної поселенської мережі регіону, найбільш інтенсивне освоєння правобережжя Бузького лиману припадає на IV–III ст. до н.е., коли виникає низка нових поселень із наземними кам'яними спорудами та заглибленими господарськими об'єктами. Саме до цього етапу належить і Варварівка I, яка розглядається як один із найпівнічніших пунктів елліністичного розселення у системі ольвійської хори¹¹.

При цьому дослідники підкреслюють, що північна межа стабільного поширення античних поселень у регіоні не виходила значно за широту сучасного Миколаєва, що визначало Варварівку I як прикордонний елемент поселенської структури поліса¹². Така периферійність могла впливати як на специфіку планування поселення, так і на характер його господарської діяльності та контактів із варварським середовищем.

Археологічне вивчення поселення Варварівка I розпочалося наприкінці 1930-х рр. у межах систематичних досліджень античних пам'яток Нижнього Побужжя, що проводилися Ольвійською експедицією. На той час у районі сучасної Варварівки було відомо кілька археологічних об'єктів різної хронології, однак саме античне поселення привернуло увагу дослідників як перспективна пам'ятка для вивчення периферійної зони ольвійської хори¹³.

Перші дослідження були здійснені у 1938 р. під керівництвом М. С. Синицина. У ході польових робіт було відкрито значну кількість заглиблених об'єктів – господарських і житлових ям, частина яких мала складну конфігурацію та ознаки тривалого використання. Особливу наукову зацікавленість викликали підземні комплекси зі сходишковими входами, а також ями, з'єднані вузькими підземними ходами. Інтерпретація цих споруд стала предметом подальших дискусій щодо характеру житлової архітектури та форм господарювання населення античних сільських поселень регіону¹⁴.

У 1939 р. дослідження були продовжені Варварівським загonom Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом П. М. Шульца. Загальне керівництво експедицією здійснював Л. М. Славін¹⁵. У результаті робіт було сформовано єдиний розкоп значної площі, що охопив як нові ділянки поселення, так і території, що досліджені в попередніх польових сезонах. Сукупна площа розкритої території становила близько 675 м², що дозволило простежити певні закономірності у розміщенні заглиблених споруд і сформувати попередні уявлення про планування поселення¹⁶.

Важливе значення для сучасного вивчення пам'ятки мають архівні матеріали довоєнних досліджень, зокрема польова документація та картографічні замальовки, пов'язані з діяльністю І. В. Фабриціус. Її матеріали містять відомості про локалізацію археологічних об'єктів у районі Варварівки, фіксують топографічні орієнтири та дозволяють уточнювати співвідношення між довоєнною ситуацією та сучасним станом берегової зони. Залучення цих архівних джерел дає можливість реконструювати первісну конфігурацію пам'ятки та оцінити масштаби її руйнування у другій половині XX – на початку XXI ст.¹⁷.

¹⁰ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. Киев: Наукова думка, 1989. 240 с.

¹¹ Марченко К.К. Поселения античного времени на территории Нижнего Побужья // Античные государства Северного Причерноморья / Отв. ред. Г. А. Кошеленко и др. М.: Наука, 1984. С. 40–44.

¹² Буйских С.Б. Сложение, принадлежность и ранние этапы развития античной хоры в Нижнем Побужье. Часть II // БИ. 2009. Вып. XXI. С. 521–565.

¹³ Синицин М.С. Поселения в с. Варварівка за розкопками 1938 р. // Праці Одеського Державного Університету. 1959. Т. 149. № 2. Вип. 7. С. 113.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Шульц П.Н. Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева // КСИИМК. 1940. Вып. 5. С. 72–73.

¹⁶ Там само. С. 73

¹⁷ Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья УССР. Киев: Изд-во АН УССР, 1951. Вып. 1: [Междуречье Днестра – Южного Буга]. 131 с.

Разом із тим у науковій літературі тривалий час зберігалися дискусії щодо точної локалізації поселення. Зміни берегової лінії Бузького лиману, активні абразійні процеси та господарське освоєння території призвели до часткової втрати культурного шару і трансформації рельєфу, що ускладнювало співвіднесення описів довоєнних дослідників із сучасною топографією місцевості¹⁸. У зв'язку з цим окремі дослідники висловлювали припущення про можливе зміщення основної частини поселення або навіть про існування кількох близько розташованих археологічних об'єктів античного часу.

Проблеми інтерпретації матеріалів розкопок також були пов'язані з обмеженим характером публікацій довоєнного періоду. Значна частина польових спостережень залишилася неопублікованою або була введена до наукового обігу фрагментарно. Це зумовило необхідність повторного аналізу матеріалів у контексті загальних досліджень античної поселенської мережі регіону. У працях, присвячених історії освоєння правобережжя Бузького лиману, Варварівка I розглядалася як один із елементів системи сільських поселень, що забезпечували функціонування господарської периферії Ольвії¹⁹.

На сучасному етапі дослідження пам'ятки пов'язані з активним використанням архівних джерел, нових методів топографічного аналізу та повторними обстеженнями території. Це дозволяє уточнювати межі поселення, реконструювати його просторову структуру та оцінювати роль у системі античного заселення Нижнього Побужжя. Водночас значні руйнування культурного шару підкреслюють виняткову наукову цінність матеріалів розкопок 1938–1939 рр., які залишаються основним джерелом для вивчення цієї пам'ятки.

В січні 2025 року дослідження на території поселення проводились співробітниками лабораторії археології та етнології імені Володимира Станко Чорноморського національного університету ім. Петра Могили. (кваліфікаційний документ № 058/25 від 6.02.2025 року, дозвіл Міністерство культури та стратегічних

комунікацій № 48/113/50-25 від 11.06.2025 року). Проведено візуальну розвідку, локалізацію пам'ятки та збір підйомного матеріалу.

В ході досліджень вдалося локалізувати місцезнаходження пам'ятки. Поселення розташоване на березі Бузького лиману в 150 м від вул. Зарічна, м. Миколаєва. Пам'ятка розташована на високому схилі та має виразний терасований рельєф. Абсолютна висота ділянки над рівнем води орієнтовно становить 5–7 м. Схили круті, місцями обривисті, розчленовані балками та сучасними зсувними формами.

Поверхня пам'ятки вкрита різнотравною степовою рослинністю з поодинокими чагарниками та молодими деревами. На значній площі фіксуються оголення лесових і суглинкових відкладів жовтувато-сірого кольору. Внаслідок ерозійних процесів сформовано низку дрібних уступів і осипів, що створює сприятливі умови для виявлення культурних нашарувань у природних розрізах.

У центральній частині схилу простежуються локальні пониження та темні плями ґрунту (**Фото 1**), які можуть свідчити про наявність заповнених господарських ям або залишків напівземлянкових конструкцій. У верхньому заповненні фіксуються кам'яні уламки будівельного матеріалу (сучасного сміття) в перемішку з фрагментами кераміки та кістками тварин.

Фото 1. Ракурс античного поселення Варварівка I (центральна частина схилу берега).

Північна та західна межі пам'ятки частково порушені сучасною забудовою та господарською діяльністю. Уздовж верхнього краю плато

¹⁸ Губська В.С. Дослідження поселення Варварівка I // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: Матеріали VII міжнародної наук.-практич. конф. (26 квітня 2017 р.). Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2017. С 14–15.

¹⁹ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. Киев: Наукова думка, 1989. 240 с.

проходить ґрунтова дорога та розташовані сучасні житлові й господарські споруди. У клифовій зоні відмічено сліди сучасного використання території (велика кількість будівельного та побутового сміття та збудовані місцевими жителями пристані), що створює ризик подальшого руйнування культурного шару (**Фото 2, 3**). Співробітниками лабораторії подана інформація до органів охорони культурної спадщини.

Візуально пам'ятка займає витягнуту ділянку вздовж берега довжиною не менше 250–300 м та шириною від 25 до 55 м (приблизно 1,5 га). Найбільш перспективними для закладання шурфів і зачисток є ділянки природних обривів і свіжих ерозійних врізів, де можливе виявлення стратиграфії культурних нашарувань.

Загальний стан збереженості пам'ятки слід оцінити як незадовільний, з високою тенденцією до погіршення внаслідок поєднання природної ерозії та антропогенного впливу. Територія потребує детальної археологічної розвідки з інструментальним обстеженням, фіксацією меж пам'ятки, збором підйомного матеріалу та проведенням пробних розкопок. У разі фінансування досліджень, залучення волонтерів роботи будуть продовжені.

У ширшому регіональному контексті Варварівка I розглядається як один із найпівнічні-

ших елементів елліністичної поселенської мережі Нижнього Побужжя. Її периферійне положення зумовлювало специфіку планування, характер господарської діяльності та можливі контакти з місцевим варварським населенням. Отримані результати підтверджують, що система сільських поселень правобережжя лиману виконувала важливі функції аграрного забезпечення поліса та контролю над природними й транспортними шляхами.

Важливим результатом дослідження стало введення до наукового обігу нових польових спостережень та уточнення даних довоєнних розкопок. Залучення архівних матеріалів дозволило реконструювати первісну конфігурацію пам'ятки та простежити масштаби її руйнування внаслідок абразійних процесів і сучасної господарської діяльності. Сучасний стан збереженості поселення оцінюється як незадовільний, що актуалізує необхідність проведення системних охоронних та дослідницьких заходів.

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Систематизація та цифровізація археологічної спадщини Миколаївщини (за матеріалами стоянки Анетівка 2, городища Дикий Сад та полісу Борисфен)» за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Фото 2, 3. Руйнування культурного шару пам'ятки.

References

1. Buiskykh, S. B. (2009). Slozhenie, prinalozhnost i rannie etapy razvitiia antichnoi khory v Nizhnem Pobuzhe. Chast II. *BI, XXI*, 521–565. [in Russian].
2. Hubska, V. S. (2017). Doslidzhennia poselennia Varvarivka I. In *Arkasivski chytannia: istorichni doslidzhennia na suchasnomu etapi rozvytku humanitarnoi nauky: Materialy VII mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 14–15). Mykolaiv: MNU im. V. O. Sukhomlynskoho. [in Ukrainian].

3. Kryzhytskyi, S. D., Buiskykh, S. B., Burakov, A. V., Otreshko, V. M. (1989). *Selskaia okrugа Olvii*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].

4. Kryzhytskyi, S. D., Buiskykh, S. B., Otreshko, V. M. (1990). *Antichnye poseleniia Nizhnego Pobuzhia (Arkheologicheskaiа karta)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].

5. Marchenko, K. K. (1984). Poseleniia antichnogo vremeni na territorii Nizhnego Pobuzhia. In G. A. Koshelenko (Ed.), *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria* (pp. 40–44). Moscow: Nauka. [in Russian].

6. Ruban, V. V. (1975). Razvedka po Pravoberezhuiu Bugskogo limana. In B. A. Rybakov (Ed.), *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda* (p. 346). Moscow: Nauka. [in Russian].

7. Synytsyn, M. S. (1959). Poselennia v s. Varvarivka za rozkopkamy 1938 r. *Pratsi Odeskoho derzhavnoho universytetu*, 149 (2), Issue 7, 112–130. [in Ukrainian]

8. Fabriksius, I. V. (1951). *Arkheologicheskaiа karta Prichernomoria USSR*. Issue 1: Mezhdureche Dnestra — Iuzhnogo Buga. Kyiv: Izdatelstvo AN USSR. [in Russian].

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

Надійшла до редакції / Received: 27.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.030

УДК 94:334.7(477.7) «1812-1868»

Андрій Шевченко (м. Ізмаїл),

кандидат історичних наук,

вчитель історії Лощинівської гімназії

E-mail: Shew7961@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7555-7239>

Сутність та особливості товарного виробництва міст Буджака (1812–1868 рр.)

Стаття присвячена проблемі кустарного розвитку міст Буджака у дореформений період (1812–1868 рр.). На початку XIX століття Буджак був розвиненим регіоном Бессарабії, що мав виробничі міста іноземних колоністів (Арциз, Болград, Комрат) та старі османські порти на Дунаї та Чорному морі (Аккерман, Ізмаїл, Кілія, Вилково). Російський уряд намагався збільшити промисловий потенціал Буджака для збільшення експорту харчової продукції та забезпечення всієї Бессарабії мануфактурними виробами. Водночас, Росія намагалася розвивати лише ті галузі виробництва, які не створювали конкуренції російським виробникам. Саме тому перевага надавалася харчовій промисловості задля забезпечення продовольством російської армії на випадок війни з Туреччиною та виробництву будівельного матеріалу, транспортування якого з губерній імперії було надто дорогим.

Тому в Буджаку у 1810–1820-х рр. спочатку розвивався обробіток риби на «заводах» місцевих рибалок, у 1820–1830-х рр. поширюється харчове виробництво в Аккермані, Ізмаїлі, Рені. В Болграді, Кагулі, Арцизі з'являються млини, майстерні з виготовлення будівельного матеріалу, обробки аграрної та скотарської продукції.

У 1840–1850-х рр. появляються майстерні в Аккермані, які стали повноцінними фабриками, що реалізовували товарну продукцію до Кишинєва та Одеси.

У 1856 р. південні міста Буджака (Ізмаїл, Рені, Кілі, Болград) увійшли до складу Молдавії, згодом Румунії. Відбувся економічний занепад цих міст. У Росії залишився лише Аккерман, який став провідним виробничим центром Бессарабії. Тут набуло розвитку фабричне виробництво. Це призвело до зростання міського населення.

Такі перетворення сприяли збільшенню кількості ремісників та робітників серед міського населення, що позитивно позначилося на зростанні населення міст та їх економіці.

Ключові слова: Бессарабія, Буджак, Ізмаїл, товарне виробництво, ремісники, мануфактура, майстерня.

Andrei Shevchenko (Izmail)

PhD, secondary school of Loshinivka

E-mail: Shew7961@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7555-7239>

Commodity production of Bujak cities (1812–1868 years)

The article is devoted to the problem of craft-manufacturing development of Bujak towns in the pre-reform period (1812-1868). At the beginning of the 19th century, Bujak was a developed region of Bessarabia, which had industrial cities of foreign colonists (Artsiz, Bolgrad, Komrat) and old Ottoman ports on the Danube and the Black Sea (Akkerman, Izmail, Kiliya, Vilково). The Russian government tried to increase the industrial potential of Bujak in order to increase the export of food products and provide the entire Bessarabia with their products. At the same time, Russia tried to develop only those industries that did not create competition for Russian manufacturers.

Therefore, in Bujak in the 1810s and 1820s, fish processing was first developed in the «factories» of local fishermen, in the 1820s and 1830s, food production spread in Akkerman, Izmail, and Reni. In Bolgrad, Kagul, Artsiz, mills, enterprises for the production of construction material, processing of agricultural and livestock products appeared.

In the 1840s and 1850 s, industrial workshops appeared in Akkerman, which became full-fledged factories that sold goods to Chisinau and Odesa.

In 1856, the southern towns of Bujak (Izmail, Reni, Kili, Bolgrad) became part of Moldavia, later Romania. The economic decline of these cities took place. Only Akkerman remained in Russia, which became the leading industrial center of Bessarabia. Factory production developed here. This led to the growth of the urban population.

Such transformations contributed to an increase in the number of artisans and workers among the urban population, which had a positive effect on the growth of the urban population and their economy.

Key words: Bessarabia, Bujak, Izmail, commodity production, craftsmen, manufactory, workshop.

Проблема економічного розвитку міст Буджака практично не висвітлена в сучасній вітчизняній історичній науці. Українські дослідники (Д. Дихан, А. Тичина, Л. Циганенко, Е. Шварцман, І. Шишкіна) більше уваги приділяли етнічним процесам, а економіку міст розглядали лише у контексті загальної суспільно-політичної модернізації регіону. Проте молдавські науковці (В. Жуков, І. Анцупов) досліджували промисловість міст Буджака як складову загальнобессарабського виробництва.

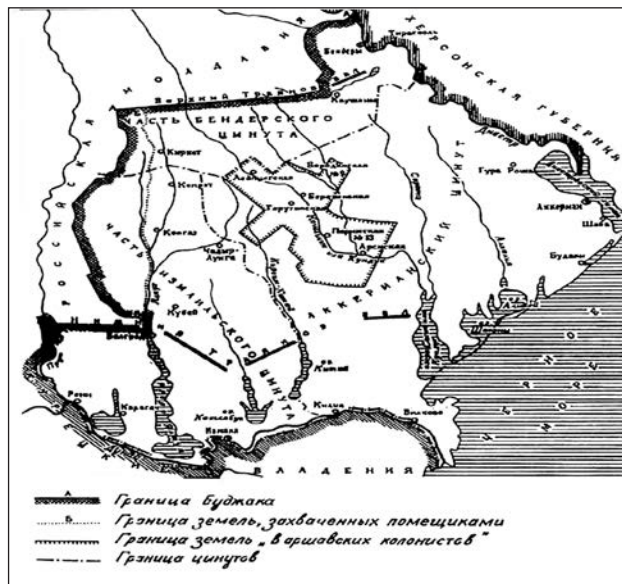
Більш ґрунтовно виробничі потужності міст краю розкриті у спогадах та звітах сучасників (П. Свіньїна, М. Дарагана). Зокрема, М. Дараган вніс значний вклад у створення «Військово-статистичного огляду Бессарабської області», де навів важливі статистичні відомості щодо виробництва Буджака.

Завдання цієї статті полягає саме у визначенні ролі міст Буджака в бессарабському виробництві, аналізі промислових галузей, місця їх розташування, впливу на поширення робітничого прошарку серед міського населення тощо.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1812–1868 рр. У 1812 р. внаслідок Бухарестського миру османський Буджак увійшов до Російської імперії і був включений до складу Бессарабської області. У 1868 р. в Бессарабії була проведена селянська реформа за зразком реформи 1861 р. та остаточно скасовано залишки місцевого господарського законодавства.

Територіальні межі публікації охоплюють міста придунайського та степового Буджака. Умовно північним кордоном Буджака прийнято вважати Верхній Троянів вал (система укріплень, ймовірно, римського походження I ст. н.е.), де поблизу були розташовані міста «задунайських колоністів» (Болград, Кагул, Комрат, Тараклія), «варшавських переселенців» (Арциз, Сарата, Тарутино, Шабо). Південний кордон того часу проходив по Дунаю, Чорному морю, де були розташовані порти (Аккерман, Рені, Кілія, Ізмаїл, Вилково). Адміністративно міста входили до Аккерманського повіту та Ізмаїльського градоначальства (з 1835 р. повіту).

Географічні межі Буджака за мапою 1820 р.¹

Після приєднання Буджака до Російської імперії назріло питання економічної модернізації регіону. Розвиток виробництва гальмували відсутність інвестування з боку уряду, іноземних підприємств; слабка залюдненість краю, нечисленність робітничого класу. На відміну від Південної України, тут не було покладів руди, вугілля, бракувало приватного капіталу, внутрішній ринок був надто слабким.

Російський уряд намагався перетворити регіон на сировинну та продовольчу базу для забезпечення потреб імперського війська на випадок війни з Османською імперією. Вважалося доцільним розгортання наявних тут продовольчих ресурсів (риби, солі, худоби та збіжжя) для полегшення логістики забезпечення армії. Окрім військових завдань, міста планувалося використати як продовольчу базу для розгортання одеського експорту та ринок збуту імперської мануфактурної продукції.

Велика увага приділялася урбанізації регіону: перетворенню міст у культурні, торговельні, промислові центри імперської політичної та економічної присутності в краї. Така політика була стандартною для «освоєння» Півдня України та використання місцевих ресурсів.

¹ Анцупов И.А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812–1870 гг.). Кишинев: Штиинца, 1978. С. 14.

Зростання чисельності міського населення Буджака у першій половині XIX ст.²

Міста	Чисельність населення				
	1819 р.	1828 р.	1836 р.	1844 р.	1856 р.
Ізмаїл	6570	11180	14418	27852	30631
Аккерман	5474	10990	13587	16241	22548
Рені	1547	2705	3500	6532	8263
Кілія	3620	3535	4149	5932	5563
Разом	17 211	28 410	35 654	56 557	67 005

Впродовж першої половини XIX ст. міське населення Буджака (без урахування Болграда) зросло у 3,9 разів і склало 25-30 % населення регіону. Збільшення міського населення пояснюється декількома чинниками. По-перше, це встановлення стабільної адміністративно-фінансової системи в рамках інкорпорації, що гарантувало безпечне вкладання капіталів в економіку краю. По-друге, це швидкі темпи господарського освоєння та розширення внутрішнього ринку. По-третє, на відміну від центральної Бессарабії, засновниками придунайських підприємств були не тільки дворяни, а й купці, різночинці, селяни і, здебільшого, колоністи. Відсутність торговельного законодавства імперії (гільдійських обмежень для купців, кріпацтва, збереження залишків «молдавського» торговельного права) також пояснює стрімке зростання місцевого виробництва в краї. Урядові постанови 1825–1827 рр. підтвердили «молдавський» торговельний звичай, а гільдійська реформа була проведена лише 1830 р. зі значними пільгами для населення. Крім того, державні селяни за постановами Сенату 1818 р. отримали право облаштовувати у своїх господарствах «мануфактури». За постановою 1824 р. вони прирівнювалися у правах з міщанами у кустарному виробництві³.

Важливу роль відіграла протекціоністська урядова політика, підтримка з боку держави місцевого виробництва. Міністерство фінансів неодноразово направляло місцевим урядовцям запити щодо можливості розширення харчової та будівельної справи в краї.

Тому розгортання ремісничого виробництва у містах Буджака проходило швидше, ніж у Бессарабській області. Якщо в цілому, в Росії він проходив строком у півтора сторіччя, то Буджак за декілька десятиріч пройшов той шлях, який в інших країнах потребував набагато більше часу⁴.

Розгортання кустарного виробництва розпочалося з рибного промислу, який вважався традиційним для мешканців придунайських портів.

За спогадами російського урядовця П. Свиньїна: «Основним заняттям мешканців Аккермана, Вилково, Кілії є рибальство»⁵. Його думку у 1849 р. підтримав полковник російської армії М. Дарраган: «Головне багатство Буджака дає Дунай і всі пов'язані з ним промисли»⁶. Таких промислів в 1826 р. в Ізмаїльському градоначальстві було 127, зокрема, 112 тачкових та 15 неводних. На кожному працювали щонайменше 19–20 найманих робітників. У 1830 у Вилково діяли 130 рибних «заводів» (артілі), де працювали понад 15–20 робітників, у 1836 р. в Аккермані працювали 23 «заводи» зі 150 робітниками⁷.

² Шевченко А. М. Господарський комплекс Буджака у XIX – на початку XX ст.: історія регіональної економіки. Ізмаїл: ІРБІС, 2021. С. 237.

³ Там само. С. 208, 363.

⁴ Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.). Ізмаїл: СМІЛ, 2010. С. 269.

⁵ Свиньин П. П. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиньиним, 1.06.1816 г. Stratum plus № 6. 2001-2002. С. 399.

⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 3. Бессарабская область. СПб.: ТИП. Департамента Генерального Штаба, 1849. С. 152.

⁷ Ващенко В. П. Городские поселения Нижнего Поднестровья в системе всероссийского рынка в дореформенный период. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции «Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья». Белгород – Днестровск, 1990. С. 49.

Протягом 1845–1849 рр. на Базарчукському «заводі» в Ізмаїльському градоначальстві зловили риби вартістю 667,2 тис. крб. На рибних артілях Кілії – відповідно 54,5 тис. крб.⁸ У 1846–1849 рр. за кордон вивезли 31 тис. пудів риби, ще більше було продано до російських губерній⁹

У 1841 р. Вилково отримав статус посаду, однак місцеві жителі відмовилися отримувати садиби для господарювання. Більше того, 10 мешканців посаду подали прохання записати їх до купецького стану та надати їм торговельні свідоцтва для продажу риби.

Про статки місцевих рибалок свідчать наступні відомості. Вилковський рибак Семен Таран залишив у спадок старшому сину 6 рибачьких човнів, 6 пар волів, 4 корови з телятами, кам'яний дім. Молодшому сину він передів млин, дім, 10 рибачьких човнів. Протягом всього XIX ст. рибальський промисел продовжував лишатися прибутковою справою¹⁰.

Окрім обробітку риби було поширено обробне кустарне виробництво. З 1810-х рр. його центрами в регіоні стали Аккерман, Нові Каушани та Ізмаїл. У 1816–1820-х рр. в Аккермані на той час працювали понад 20 гончарень та майстерня з обробітку шкір, що належала греку Кальфе¹¹. З 1820-х рр. у Нових Каушанах діяли перші салотопні генерал-майора Понсе, в Аккермані – салотопня О. Балласа¹².

На думку одеського дослідника В. Ващенко, не зважаючи на конкуренцію з боку Одеси й Маяк, Аккерман швидко перетворився на місто з товарним виробництвом. Тут знаходилися 3 салотопні (78 робітників) та 3 цегляних та 1 свічкова майстерні та вовномийка¹³.

На відміну від містечок центральних та північних повітів, в Ізмаїлі було розповсюджено виготовлення цегли і черепиці, за їх виробництвом місто займало перше місце в губернії. Наприкінці 1812 року тут нараховувалося броварня, фруктових горілчан і свічкова майстерні¹⁴.

За свідченням П. Свиньїна, у 1816 р. в Ізмаїлі були вже пивоварня, де працювали 3 робітники; цегляна майстерня (3 робітника); майстерня з обробки шкір (8 робітників); красильня тканин (3 робітника). Їх сумарний прибуток складав 13 тис. левів щорічно. Тут обробляли шкіри, виготовляли сало, сукно, свічки¹⁵.

У 1827 р. у місті працювали вже 8 дрібних таких «підприємств»: майстерня з виготовлення локшини, свічок, з обробки шкір, три кустарних центра з виготовлення цегли. У середньому тут працювали 3 – 5 робітників¹⁶.

Утворення Ізмаїльського градоначальства стимулювало додаткові фінансування урядом приватного виробника, що одразу позначилося на збільшенні кількості майстерень, яких урядовці іноді називали «заводами». У 1843 р. в Ізмаїлі працювали 9 черепичних, 7 цегляних «заводів», 3 миловарні та 2 пивоварні¹⁷. Наприкінці 1840-х рр. тут діяли 15 цегляних, 11 черепичних, 3 свічкових «заводів», 3 миловарні, 2 салотопні, 1 пивоварня¹⁸. У 1853 р. в місті з'являються рибний та тютюновий «заводи».

У 1821 р. болгарські колоністи заснували Болград, який досить швидко стає обласним центром із виробництва свічок, масла, сукна. Наприкінці 1840-х рр. у Болграді нараховувалося 11 свічкових «заводів», 6 красильень, 3 маслوبيйні, 1 сукновальня, 4 цегляних, 3 черепичних, 4 гончарних майстерні 1 миловарня. За їх кількістю (33) місто трохи поступалося Ізмаїлу (35 мануфактур). На початку 1850-х рр. на Болград припадало 67% від кількості усіх ремісничих майстерень болгарських колоністів та 78,6% їх вартості продукції¹⁹.

⁸ Жуков В.И. Города Бессарабии 1812–1861. Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1964. С. 119.

⁹ Военно-статистическое обозрение ... С. 135.

¹⁰ Бахталовский Г. Посад Вилково. Кишинев: тип. Губернской управы, 1881. С. 23.

¹¹ Свиньин П.П. Статистика. Описание Бессарабской области... С. 399.

¹² Циганенко Л.Ф. Вплив дворянських родин Бессарабії на економічний розвиток краю (перша половина XIX ст.) Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XV. 2008. С. 171.

¹³ Ващенко В. П. Городские поселения Нижнего Поднестровья... С. 49.

¹⁴ Марчук Ю. І., Тичина А. К. Ізмаїл. Історичний нарис. Одеса: Аспект, 1997. С. 23.

¹⁵ Свиньин П. П. Статистика. Описание Бессарабской области... С. 395, 399

¹⁶ Марчук Ю. І., Тичина А. К. Ізмаїл. Історичний нарис... С. 34.

¹⁷ Шевченко А. М. Господарський комплекс Буджака у XIX – на початку XX ст.... С. 210.

¹⁸ Военно-статистическое обозрение ... С. 150.

¹⁹ Шевченко А. М. Господарський комплекс Буджака у XIX – на початку XX ст.... С. 210.

**Відомість Бессарабського військового губернатора П. І. Федорова
щодо кустарного виробництва в болгарських колоніях у 1851 р.²⁰**

Назва колонії	Спеціалізація «заводів», їх кількість	Вартість продукції у крб.
Болград	Красильні - 10	5000
	Сукновальні - 1	250
	Черепичні майстерні - 3	1000
	Цегляні заводи - 3	350
	Глиняного посуду -7	2100
	Миловарні - 2	600
	Свічкові - 10	1000
Разом	36 «заводів»	10 300
Разом (включаючи Комрат)	54 підприємства	13 100 крб.

Показники інших буджацьких міст були значно меншими. Однак, зростання виробництва спостерігалось тут повсякчасно. У Рені діяли 7 кустарних підприємств: 3 цегляних, 2 черепичних майстерні, 1 миловарня та 1 пивоварня²¹. Навіть Кагул став досить відомим центром із виготовлення цегли (4 «заводи»).

Поширення саме мануфактурного виробництва відбулося у німецьких колоніях. У 1830 р. в Арцизі колоніст Йосеф Мескит побудував мануфактуру з виготовлення плугів. Тут також діяли ливарня, сім цегляних заводів²².

Загалом на міста краю припадало 90 підприємств (понад 70% виробничих потужностей півдня Бессарабії)²³.

Лишається визначити основні галузі товарного виробництва Буджака, структуру та обсяги підприємств.

Так, на с. 151 «Військово-статистичного опису Бессарабської області 1849 р.» зазначено, що у Кагулі працювали 4 цегляних «заводи», а на с. 150 підкреслено, що в околицях Ізмаїла працювали 265 млинів. Ці відомості з невідомих причин не були включені до таблиці 15 (с. 294). У всякому випадку, цінність цих відомостей дозволяє нам визначити кількість і потужність підприємств головних міст Буджака, а також місце регіону у кустарному виробництві області²⁴.

Виходячи з цього, в регіоні діяли 126 майстерень з річними обігами у 343 200 крб, що складало 42,4% кількості та 63,6% вартості річних обігів підприємств Бессарабської області. Міста Буджака стали монополістом за переробкою риби, виготовлення масла, виробництвом тканини (100% вартості річних обігів Бессарабії). Саме ці галузі склали 50,6% виробничих потужностей області. На майстерні Буджака припадало 87,1% вартості річних обігів красильних, 82% потужностей черепичних «заводів». 74,7% виробництва цегли, 76% виробництва мила, 74,7% гончарних виробів в області.

Якщо проаналізувати структуру майстерень краю, то 22,2 % від їх кількості складали цегляні «заводи», друге місце займали черепичні майстерні (15%), третє – виробництво свічок (14,3 %). Однак, найпотужнішими галузями лишалися переробка риби (78,7% річних обігів підприємств краю), виготовлення сала (9,1%), виробництво цегли (3,6%).

Стрімкого розвитку набула салотопна справа: «Салотопні були майже в усіх містах краю»²⁵. Так, в Аккермані, у 1840 р. на 6 салотопнях працювали 120 найманих робітників, в Ізмаїлі у 1845 р. на 2 салотопнях працювали 340 осіб, які виготовляли 39 % від кількості обласного виробництва.

²⁰ Там само. С. 211.

²¹ Там само. С. 211.

²² Шварцман Э.В. Арциз - город мой родной. Арциз: Діамант, 2007. С. 62.

²³ Военно-статистическое обозрение... С. 143, 146, 148, 150–152, 158.

²⁴ Там само. С. 151, 294.

²⁵ Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України... С. 269-270.

Про стан салотопної справи свідчить такий факт: у 1845 р. салотопні Ізмаїла продали за кордон 8087 пудів вартістю 24 557 крб.²⁶

Лише у 1850-х рр. відбулося подальше зростання виробництва сала. У 1858 р. в Аккермані з'являються 3 салотопні купців III гільдії Руссева, Матафогло, Арнаута, які виготовили 18 тис. пудів сала вартістю 61 тис. крб. Щорічна вартість виготовленої продукції складала 681 тис. крб. Наскільки це багато можна прослідкувати на прикладі експорту сала з портів Півдня України: у 1825 р. вивезли сала вартістю у 701 тис. крб. сріблом, у 1860 р. – 1 557 тис. крб. Салотопні Аккермана могли забезпечити 44% потреб цього експорту²⁷. На цих підприємствах працювали 78 робітників, що було досить багато для того часу. Таким чином міста Буджака активно включилися у експортну торгівлю всього південноукраїнського регіону.

Виготовлення мила та свічок було зумовлено потребами місцевого споживача. Попит постійно зростав особливо у міського населення.

Кількість миловарень та свічних «заводів» в Буджаку²⁸.

Роки	Ізмаїл	Аkkerман	Кілія	Рені	Бессарабія
1840	3	—	—	2	35
1845	6	—	—	3	40
1852	8	—	—	2	39
1856	1	10	—	4	46

У 1852 р. вартість їх продукції становила 14 750 крб (38,9% бессарабського виробництва), у 1856 р. – 33 285 крб сріблом (67%). Зразковим був свічковий «завод» кишинівського купця Іноземцева. У 1860 р. тут працювали 3 майстри та 12 помічників. Віск виготовляли у спеціальній печі у 2 котлах, потім переливався через металеві воронки до дерев'яного барабану. Охолоджуваний віск переливався до дерев'яних стелажів, де зберігався впродовж 2 осінніх місяців²⁹.

Розгортання експорту збіжжя з портів Буджака стимулювало борошномельну справу. За того-часною класифікацією млини поділялися на вітряки (працювали не більше 120 днів на рік, залежали від погодних умов), земляні або кінні (працювали за допомогою коней, який запрягали до осі зубчатого колеса і працювали 2–3 місяці щорічно), водяні (не набули розповсюдження через відсутність річок у північному Буджаку). Млини Буджака відзначалися високою потужністю: кожний вітряк в Ізмаїлі щодобово переробляв 10–15 четвертей збіжжя, що давало місячну норму у 300–450 четвертей³⁰.

Млинарство в краї у 1822 р.³¹

Регіон	Ізмаїльське градоначальство	Рені	Кілія	Аkkerманський повіт	Бессарабія
Кількість млинів	168	30	10	195	3 004

Відомості Аккерманського повіту спростовують думку Л. Циганенко, що саме «Аккерман був центром млинарства на Півдні Бессарабії...»³². Тут припадало 15,7% млинів області, тоді як на містечка болгар – понад 43 %³³. Так, у 1820 р. у болгар налічувалося 294 млини поблизу Болграда та Комрата³⁴.

²⁶ Жуков В.И. Города Бессарабии 1812–1861... С. 102–103.

²⁷ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825–1860 гг. М.: Наука, 1981. С. 191.

²⁸ Жуков В.И. Города Бессарабии 1812–1861... С. 100.

²⁹ Там само. С. 101.

³⁰ Военно-статистическое обозрение... С. 150.

³¹ Складено за: Жуков В. И. Города Бессарабии 1812–1861... С. 126.; Шевченко А. М. Господарський комплекс Буджака у XIX – на початку XX ст.... С. 215.

³² Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України... С. 269.

³³ Военно-статистическое обозрение... С. 294.

³⁴ Дихан М. Преселване на Българите в Южна Украйна. Одеса: Маяк, 2001. С. 44.

Окрім Ізмаїла, Аккермана, в Рені нараховувалося понад 90 млинів, у Кілії – 53, у Кагулі – 35. У Татарбунарах працювали 2 водяних та 18 вітряних млинів. Протягом 1822–1839 рр. кількість млинів у придунайських повітах зросла з 143 до 1242³⁵. З 1861 р. в Аккермані почав працювати перший паровий млин³⁶. Більшість борошна вивозили до Одеси, звідти експортували до Османської імперії.

Виробництво будівельних матеріалів було необхідним для подальшої розбудови міст не лише Буджака, а всієї Бессарабії. У 1840-х рр. цегляні та черепичні майстерні мали річні обіги майже у 17 тис. крб. У 1840 р. на цегляному «заводі» ізмаїльського купця І. Киселевича працювали 45 робітників, які щорічно виготовляли 700 тис. штук цегли, на «заводі» купця О. Славича – 16 робітників, Л. Соколова – 14 робітників. Наприкінці 1840-х рр. на майстерні Буджака припадало 88% вартості виготовленої в області цегли³⁷.

Після передачі південного Буджака Молдавському князівству 1856 р., товарне виробництво зосередилося в Аккерманському повіті і поширювалося в селищах та містечках. У посадах Батир, Серемет виникли сироварні, у с. Паланка цегляна та черепична майстерні, які збували виготовлену продукцію до Одеси та за кордон, до Ізмаїла.

**Ремісничо-мануфактурна підприємства у селах Аккерманського повіту
(середина 1860-х рр.)³⁸.**

Селище	Майстерня	Власники	Вартість річної продукції крб сріблом	Збут продукції
Батир	Сироварня	Гагаузькі колоністи	600 – 1 200	До Одеси, Ізмаїла
Каушани	2 салотопні	Державні селяни	9 000–12 000	До Одеси, Кишинева.
Паланка	Цегляна, черепична майстерні	Державні селяни	1 400	До Одеси, Аккермана
Селемет	Сироварня	Ізмаїльський купець К. Маркаров	2 000	До Одеси, Ізмаїла
Татарбунари	Суконна майстерня	Аккерманський міщанин Д. Ізерт	3 750	До найближчих сіл
Чимішлія	Сироварня	Ізмаїльський купець К. Маркаров	2 000	До Одеси, Ізмаїла

Позитивним наслідком виробничого піднесення стало поширення ремісничого про шарку. З 1827 р. в Ізмаїлі відкрилися цеха теслярів, столярів, бондарів, кравців, які об'єднували до 200 ремісників. З'явилися цеха цеглярів та свічкарів.

Для активізації судноплавства Кабінет Міністрів у червні 1830 р. затвердив пропозицію генерал-губернатора Новоросії М.С.Воронцова «Постанову щодо торгового суднобудування та торгівлі», за яким в Ізмаїлі та Аккермані було утворено Цех вільних матросів. Цех об'єднував усіх моряків, що працювали на торговельних судах. Після 5 років плавання кожний матрос отримував патент на володіння судном і звільнявся від державних повинностей³⁹.

³⁵ Военно-статистическое обозрение... С.146, 148, 152, 158.

³⁶ Циганенко Л. Ф. Дворянство Півдня України... С. 269.

³⁷ Жуков В. И. Города Бессарабии 1812-1861... С. 117.

³⁸ Аницупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии (1812-1870 гг... С. 165.

³⁹ Шишкина И. А. Роль М. С. Воронцова в развитии Юга Бессарабии (пер. пол. XIX в.) Краеведческий вестник Измаильского историко-краеведческого музея Придунавья. Вып. 2 2008, С. 64.

Протягом 1828–1852 рр. кількість цехових робітників в Ізмаїлі зросла у 2,5 рази, до 514 осіб; в Аккермані (1828–1862 рр.) – в 6,9 разів (з 196 до 1360 осіб), що разом склало майже 90% ремісників краю. За кількістю ремісників Ізмаїл поступався тільки Аккерману⁴⁰.

Однак у відсотковому відношенні частка краю зменшилася з 31 до 23% всіх ремісників області, що було зумовлено зростанням їх чисельності у Кишиневі.

Частка ремісників регіону у ремісництві Бессарабської області (у %)⁴¹.

Рік	Аккерман	Повіт	Ізмаїл	повіт	Кілія	Рені	Болград	Кагул	Міста	Повіти
1844	5	7	7	–	0,7	3	–	0,3	16	7

За кількістю ремісників придунайські міста поступалися лише Кишиневу (68%). Друге місце займав Ізмаїл, третє – Хотин, четверте – Аккерман.

Протягом дослідженого періоду питома вага ремісників у містах дещо зросла (з 1,16 до 1,68% міського населення), однак поступалася середньому обласному показнику. Це було зумовлено більш прискореним зростанням ремісничого виробництва у Кишиневі, Хотині, Сороках, які поступово стають торговельними центрами Центральної та Північної Бессарабії.

Повна картина спеціалізації придунайських ремісників надана нижче.

Спеціалізація міських ремісників півдня Бессарабії у 1844 р.⁴²

Ремісники	Кількість осіб у містах Буджака				
	Кишинів	Ізмаїл	Аккерман	Рені	Кілія
Виробники продовольства					
Пекарі	120	35	20	5	–
М'ясники	92	10	10	6	–
Разом	212	45	30	11	–
Виробники одягу					
Кравці	422	23	28	14	8
Чоботарі	461	32	71	15	5
Капелюшники	147	11	8	7	–
Інші	11	–	15	–	–
Разом	1041	66	122	36	13
Виробники господарського реманенту					
Каменярі	900	32	12	12	–
Штукатури	296	24	–	–	–
Пічники	–	–	10	12	–
Кровельники	33	–	6	–	–
Теслярі	173	65	18	20	4
Столяри	141	17	16	6	2
Бондарі	125	22	14	15	–
Каретники	21	4	14	–	4
Ковалі	89	20	1	6	–
Лудильники	54	7	–	9	–
Інші	60	7	1	8	–
Разом	1892	198	92	88	10
Ремісники інших професій					
Токарі	2	1	–	–	–
Гравери	2	–	1	–	–
Різники по дереву	3	–	–	–	–
Зброярі	5	–	–	–	–
Інші	330	26	19	15	2
Разом	342	27	20	15	2

⁴⁰ Марчук Ю. І., Тичина А. К. Ізмаїл. Історичний нарис... С. 34.

⁴¹ Жуков В. І. Города Бессарабии 1812-1861... С. 59–60.

⁴² Там само. С. 89–90.

Аналізуючи зростання міського виробництва Буджака, слід зазначити:

1. Облаштування виробничих потужностей регіону було викликано зростанням міського населення, розбудовою міст, намаганням забезпечити російську армію продовольством на випадок війни з Туреччиною.

2. Майже всі майстерні були кустарного типу, займалися переробкою тваринницької продукції і не створювали конкуренції мануфактурним товарам із російських губерній.

3. Незважаючи на зростання дрібних «заводів», кустарне виробництво лишалося на низькому, початковому рівні, що пояснювалося аграрною спрямованістю економіки краю.

4. Понад 70% майстерень регіону знаходилися у містах. Найбільш потужними виробничими містами був Ізмаїл та Болград (54 % кількості підприємств Південної Бессарабії). Наприкінці 1840-х рр. набирає обігів виробництво в Аккермані, Рені та Кілії. Після поділу Буджака 1856 р. саме Аккерман став провідним центром.

5. Міста регіону були лідерами за виготовленням цегли, свічок, мила, черепиці, масла та сукна.

6. Зростання потужностей призвело до поширення ремісництва, зростання кількості цехів та їх ролі у товарному виробництві.

Таким чином, у першій половині XIX ст. міста Буджака поступово перетворилися на товарно-виробничі центри бессарабського значення і були включені до загальноросійської промислово-торгівельної системи. Проте продовольча та будівельна спрямованість місцевих підприємств призвела до їх сировинного характеру і залежності від російського виробника текстильної, важкої промисловості. Розвиток місцевої важкої промисловості набув розмаху лише наприкінці XIX ст.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Cyganenko L. (2008). Vplyv dvoryanskykh rodyn Bessarabii na ekonomichnyy rozvytok krayu (persha polovyna XIX st.). *Problemy istoriyi Ukrainy` XIX – pochatku XX st.* 15, 158–174. [in Ukrainian].

2. Cyganenko L. (2010). *Dvorianstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII st. –1917 r.)*. Izmail: SMYL. [in Ukrainian].

3. Dykhan M. (2001). *Preselvanie na Bălgharyte v Yuzhna Ukraina*. Odessa: Maiak. [in Bulgarian].

4. Marchuk Y., Tychyna A. (1997). *Izmail. Istorychnyi narys*. Odesa: Aspekt. [in Ukrainian].

5. Shvartsman E. (2007). *Artsy – horod moi rodnoi*. Artsyz: Diamant. [in Russian].

6. Sevcenko A. (2021). *Gospodars'kij kompleks Budžaka u XIX – napočatku XX st.: istoriâ regionalnoi ekonomiki*. Izmail: Irbic. [in Ukrainian].

7. Shyshkyna Y. (2008). Rol M. Vorontsova v razvytyy Yuha Bessaraby (per. pol. KhIKh v.). *Kraevedcheskyi vestnyk Yzmaylskoho ystoryko-kraevedcheskoho muzeia Prydunavia*. 2, 57–72. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 9.09.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2025

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

DOI 10.15407/kraieznnavstvo2026.01.039

УДК 94(47):32.019.5:159.9»1914/1917»

Дмитрій Ніколайчук (м. Київ)

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут історії України НАН України

E-mail: nikolaychuk800@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

Професійна саморегуляція страхового ринку Півдня України: діяльність Одеської інспекторської комісії (1906–1918 рр.)

У статті досліджено діяльність Одеської інспекторської комісії акціонерних страхових товариств у 1906–1918 рр. як важливого механізму професійної саморегуляції страхового ринку Півдня України. Проаналізовано передумови її створення, організаційну структуру та компетенції, визначені типовими інструкціями для постійних інспекторських комісій. Особливу увагу приділено питанням уніфікації тарифної політики, контролю за дотриманням правил страхування, врегулюванню випадків недобросовісної конкуренції, а також діяльності суб-комісій як інструменту підвищення ефективності управління. Висвітлено взаємодію комісії з органами місцевої влади та пожежними інституціями, її участь у забезпеченні страхового супроводу великих публічних заходів і підтримці протипожежної інфраструктури регіону. На основі архівних матеріалів визначено регіональну специфіку функціонування Одеської комісії та її роль у формуванні корпоративних стандартів, зміцненні довіри до страхових інституцій і становленні узгодженої моделі організації страхового ринку на початку XX ст.

Ключові слова: Південь України, Одеська постійна інспекторська комісія, страхування, професійна саморегуляція, товариства.

Dmytrii Nikolaichuk (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Researcher,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

Email: nikolaychuk800@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4836-1070>

Professional Self-Regulation of the Insurance Market in Southern Ukraine: Activities of the Odesa Inspectors' Commission (1906–1918)

The article examines the activities of the Odesa Inspectors' Commission of joint-stock insurance companies in 1906–1918 as an important mechanism of professional self-regulation of the insurance market in Southern Ukraine. It analyzes the prerequisites for its establishment, organizational structure, and competencies defined by the standard instructions for permanent inspectors' commissions. Particular attention is paid to the unification of tariff policy, supervision over compliance with insurance rules, the settlement of unfair competition cases, and the functioning of sub-commissions as an instrument for improving administrative efficiency. The study also highlights the Commission's cooperation with local authorities and fire protection institutions, its participation in providing insurance support for major public events, and its contribution to the development of regional fire safety infrastructure. Based on archival materials, the regional specificity of the Odesa Commission's activities is identified, as well as its role in shaping corporate standards, strengthening trust in insurance institutions, and establishing a coordinated model for organizing the insurance market in the early twentieth century.

Key words: Southern Ukraine, Odesa Permanent Inspectors' Commission, insurance, professional self-regulation, insurance companies.

У великих містах та економічних центрах України діяли представництва великих акціонерних страхових товариств. Саме там почали створюватися постійні інспекторські комісії, які підпорядковувалися загальним зборам голів акціонерних страхових товариств, що входили до складу відповідної комісії. Відомо, що на початку XX ст. на території українських губерній функціонували три постійні інспекторські комісії у Києві, Харкові та Одесі. Вони опікувалися не лише страховою діяльністю, а й догачними до неї сферами, такими як пожежна безпека та облаштування територій.

Постійні інспекторські комісії акціонерних страхових товариств (далі – інспекторські комісії) створювалися для попередньої розробки питань, пов'язаних із впорядкуванням та розвитком страхової справи у визначеному регіоні. Водночас вони виконували функції виконавчого органу для з'їздів чи зборів представників акціонерних страхових товариств, які були членами цих комісій.

Перша така комісія на території України була заснована у Києві 1901 р. Її створення було спричинене необхідністю впорядкування страхової діяльності, підвищення прозорості, ефективності та моральної відповідальності в системі взаємодії страхових агентів, компаній і клієнтів¹. Пізніше, за такими ж принципами, створюються комісії у Одесі та Харкові. Якщо про роботу харківської комісії нам практично нічого не відомо, то про роботу Одеської постійної комісії інспекторів акціонерних страхо-

вих товариств (далі – Одеська комісія) ми дізнаємося, у переважній більшості, з матеріалів, що зберігаються в архівних фондах з внутрішньою документацією київської комісії.

Нині в Україні майже немає науковців, які займаються дослідженням історії страхування. Праці сучасних українських дослідників із цієї проблематики здебільшого присвячені суміжним темам, таким як пожежна безпека, соціальне забезпечення населення тощо. Водночас неможливо заперечити, що ці роботи мають високий науковий рівень, а окремі дослідження на фаховому рівні розкривають певні аспекти функціонування та становлення страхової справи в Україні у XIX – на початку XX ст.²

На сьогодні найпоширенішими напрямками дослідження із заявленої проблематики є: історія страхування, соціальне страхування, історія пожежної справи, правова регламентація страхування. У дослідженнях, присвячених історії страхування, зазвичай, здійснюється огляд історичних періодів розвитку страхової справи, подається загальновідома інформація про початок функціонування страхових товариств в Україні, а також описуються окремі факти з історії діяльності тих чи інших установ. У контексті дослідження функціонування об'єднань страховиків важливо звернути увагу на студії, присвячені історії акціонерних страхових товариств³, (що входили до складу об'єднань організацій), а також товариств взаємного страхування⁴, які могли брати участь у роботі таких

¹ Десятилетняя деятельность Киевской комиссии инспекторов акционерных страховых обществ за 1901-1911 гг. К.: Типография 1 Киевской артели печатного дела, 1912 г. С. 1–2.

² Касьян Ю. Організація страхової діяльності в Російській імперії (1820-ті – 1914 рр): кваліфікаційна робота на присвоєння освітнього ступеню бакалавр. Робота виконана у Національному університеті «Кієво-Могилянська академія», К., 2020. 65 с. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/17579?show=full>; Толстов Р. Страхова справа і страховий ринок Росії та України (XIX – початок XX ст). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 160–169; Смірнова О. История страхового дела в Российской империи. Краеведческий аспект. *Мариупольский краеведческий сборник*. Ред.кол. Божко Р.П., Буров С.Д та інші. Мариуполь: Рената, 2010. С. 32–34; Водотика Т. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Наук. ред. Я. Верменич. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 237 с.

³ Поплавський О. Аналіз діяльності акціонерних страхових товариств у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Серія: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. 2015. Вип. 2. С. 273–281.

⁴ Моїсєєва Т. Одеські товариства взаємодопомоги на початку XX ст.: мета та напрямки діяльності (за матеріалами статутів) // Реформування публічного упр. та адміністрування: теорія, практика, міжнарод. досвід : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнарод. участю, 27 жовт. 2017 р. Одеса, 2017. С.329-330; Стрельбіцький П. Товариства взаємного страхування: зародження, розвиток, становлення // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2003. № 2. С. 264–272; Міловська Н. Корпоративні відносини у сфері взаємного страхування // Право і суспільство. 2017. № 5. Ч.2. С.83–87; Віленчук О. Еволюція становлення та розвитку некомерційного страхування в аграрній сфері // Вісник ЖНАЕУ. 2012. № 1(2). С. 96–105.

об'єднань або взаємодіяти з ними для вирішення різного роду суперечливих питань. У більшості таких праць автори лише загалом розглядають принципи роботи страхових товариств, без детальних уточнень щодо окремих страхових установ.

Таким чином, питання функціонування страхових об'єднань залишається недостатньо вивченим. Водночас науковцями опубліковано ряд студій з історії страхування, у яких розглядалися соціальні, правові та економічні аспекти функціонування цієї сфери. Переважно ці дослідження носять загальний характер або ж стосуються дотичних тем – історії страхування чи діяльності окремих страхових товариств.

Основною джерельною базою є архівні фонди акціонерних страхових товариств, опубліковані статутні документи, звітні та інші статистичні матеріали. Водночас ця група джерел дозволяє лише частково висвітлити проблему нашого дослідження. Архівних документів, що містять інформацію про роботу різного роду об'єднаних організацій страховиків, практично немає, за винятком фонду № 483 «Київська комісія інспекторів страхових товариств» Державного архіву Київської області. У цьому фонді, крім діловодної документації самої Київської комісії, частково збереглися протоколи засідань Одеської комісії. Однак повноцінних матеріалів щодо діяльності Одеської чи Харківської комісії не відклалося. Опубліковані статутні документи, статистичні звіти акціонерних страхових товариств чи інших страхових організацій є найбільш цінними джерелами, але найменш збереженими. Цей вид джерел переважно зберігається у Державній архівній бібліотеці (м. Київ) і дозволяє більш достовірно відтворити повноваження та глибину функціональних можливостей страхових об'єднань.

У Державному архіві Київської області збереглася типова інструкція для постійних інспекторських комісій. Тож на прикладі «Інструкції Київської комісії інспекторів» можна відтворити структуру та принципи роботи таких комісій. Не будемо вдаватися до детального аналізу повноважень таких комісій, адже автор це робив у своїх попередніх досліджен-

нях⁵, а звернемо увагу на основоположні аспекти їхньої роботи.

Діяльність інспекторських комісій ґрунтувалася на ринкових принципах, спрямованих на стимулювання здорової конкуренції. Основною ж метою таких об'єднань було впорядкування страхової діяльності та забезпечення постійного нагляду за коректністю виконання агентських функцій.

Потреба об'єднання інспекторів страхових товариств у єдину комісію була зумовлена сукупністю структурних, професійно-етичних і практичних чинників, що характеризували розвиток страхової справи в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. Ідеться не лише про адміністративну координацію діяльності, а про формування механізмів професійної саморегуляції, спрямованих на забезпечення єдності практики, підвищення довіри до інституції страхування та захист корпоративних інтересів фахівців галузі⁶.

Однією з ключових передумов створення інспекторських комісій була фрагментованість діяльності страхових агентів. Кожне страхове товариство керувалося власними інструкціями щодо порядку огляду об'єктів, фіксації збитків та визначення розміру страхового відшкодування. Відсутність уніфікованих підходів ускладнювала врегулювання страхових випадків, особливо під час масштабних пожеж або складних інцидентів, у яких були задіяні інтереси кількох компаній. Така ситуація породжувала конфлікти, затримки у виплатах і знижувала рівень передбачуваності ринку.

Не менш важливою причиною стала необхідність вироблення єдиних професійних та етичних стандартів. Розширення страхового ринку супроводжувалося зростанням конкуренції, що в окремих випадках призводило до зловживань і неоднорідності практик врегулювання збитків. Інспектори, які безпосередньо здійснювали оцінку пошкоджень та взаємодіяли зі страхувальниками, опинялися під впливом як корпоративного, так і суспільного тиску. В умовах відсутності узгоджених правил професійної поведінки їхня діяльність залишалася вразливою до звинувачень в упередженості або необ'єктивності.

⁵ *Ніколайчук Д.* Постійні інспекторські комісії акціонерних страхових товариств: перші об'єднання страховиків в Україні. *Осягаючи модерніст. Студії та матеріали на пошану Олександра Реєнта* / упоряд. Ніколайчук Дмитрій, Шевченко Валентина. Київ : Інститут історії України Національної академії наук України, 2024. С.189-194.

⁶ Десятилетняя деятельность Киевской комиссии... С. 1–2.

Крім того, актуалізувалося питання захисту професійної репутації інспекторського корпусу. Колективна форма організації дозволяла не лише мінімізувати внутрішню конкуренцію на рівні окремих фахівців, а й формувати спільну позицію щодо принципів оцінювання збитків, процедур взаємодії між страховими товариствами та стандартів професійної етики. У такий спосіб інспекторська комісія виступала механізмом інституційного врегулювання потенційних конфліктів і запобігання дискредитації професії.

Важливим аспектом була й соціальна значущість страхової діяльності. Виплати після пожеж та інших надзвичайних подій часто мали критичне значення для постраждалих осіб і підприємств. За таких умов суспільні очікування щодо об'єктивності та справедливості рішень інспекторів істотно зростали. Відтак уніфікація критеріїв оцінювання збитків і процедур прийняття рішень розглядалася як необхідна передумова забезпечення довіри до страхових інституцій.

Отже, можна зробити висновок, що створення інспекторської комісії слід розглядати не лише як адміністративну реорганізацію, а як етап інституційного становлення страхової галузі. Поява на території України такого типу об'єднань засвідчила перехід від розрізнених корпоративних практик до елементів професійної саморегуляції, спрямованої на узгодження інтересів страхових товариств, захист репутації інспекторського корпусу та формування єдиних стандартів врегулювання страхових випадків.

До компетенції постійних інспекторських комісій належало кілька ключових напрямів діяльності⁷.

По-перше, здійснення нагляду за діяльністю страхових товариств-конкурентів. Йшлося, зокрема, про контроль за дотриманням тарифів, страхових правил, аналіз статистичних матеріалів, а також опрацювання інформації, що стосувалася загальної практики функціонування страхових установ. Такий нагляд мав на меті забезпечення узгодженості дій між товариствами та запобігання порушенням встановлених норм.

По-друге, комісії були уповноважені вживати заходів у випадках зростання пожежної не-

безпеки або підвищення збитковості акціонерного страхування в регіонах (губерніях), на які поширювалася їхня юрисдикція. У цьому контексті їхня діяльність спрямовувалася на мінімізацію ризиків і стабілізацію страхового портфеля в межах визначеної території.

По-третє, до повноважень комісій входило врегулювання випадків недобросовісної конкуренції між агентами страхових товариств. Це і порушення тарифної дисципліни, і відхилення від затверджених тарифних правил, і завищення оцінки майна та інші дії, що могли дестабілізувати ринок страхових послуг.

Відповідно до типової інструкції для постійних інспекторських комісій, особливе значення надавалося тарифній політиці, яка встановлювалася як єдина для всіх страхових товариств — членів комісії. Водночас передбачалася можливість застосування спеціальних ставок для окремих страхових випадків за умови подання товариством належного обґрунтування та отримання схвалення комісії. Інструкція також закріплювала принцип корпоративної конфіденційності щодо змін у тарифах, які були ухвалені, але ще не набули чинності⁸.

Склад постійної інспекторської комісії формувався з представників акціонерних страхових товариств — по одному від кожного члена комісії. Такими представниками могли бути завідувачі відділень, страхові інспектори або інші посадові особи з відповідними повноваженнями. Страхові агенти не допускалися до членства в комісії, що підкреслювало її наглядово-координаційний характер і відмежування від агентської мережі. Передбачалася також процедура заміщення членів комісії. У разі потреби до її роботи могли залучатися треті особи з правом дорадчого голосу, які виконували функції експертів з окремих питань.

Однією з форм самоорганізації об'єднання страховиків була «суб-комісія», яка створювалася з членів інспекторської комісії для виконання окремих доручень або для попереднього розгляду різноманітних питань. Рішення суб-комісій мали рекомендаційний характер і потребували затвердження на засіданні постійної інспекторської комісії. Суб-комісії мали відносну самостійність, оскільки в їхню роботу не

⁷ Держархів Київської обл., ф.483, оп.1, спр.16 «Общая инструкция постоянным инспекторским комиссиям акционерных страховых обществ «Россия», инструкции киевской комиссии инспекторов», 1913 г., арк.2.

⁸ Там само, арк. 1.

могли втручатися треті особи (особливо якщо це стосувалося внутрішніх непорозумінь). З іншого боку, вони фактично були структурними підрозділами комісій, але діяли автономно⁹.

В умовах розширення регіональної присутності страхових товариств, збільшення кількості страхових операцій запровадження суб-комісій сприяло підвищенню ефективності управління страховою діяльністю. Створення таких суб-комісій розвантажувало роботу основної інспекторської комісії, а, головним чином, дозволяло фахівцям, дібраним для розгляду проблеми, більш поглиблено пропрацювати складні чи вузькоспеціалізовані питання¹⁰.

Одеса була важливим економічним і суспільно-політичним центром імперського періоду. Місто на початку ХХ ст. також стало одним із центрів страхування. В Одесі розташовувалися відділення великих страхових товариств та організацій, а також самостійні товариства, засновані місцевими підприємцями або ж такі, що функціонували за принципами взаємодопомоги¹¹. Тому в Одесі також відбулося створення координаційного центру акціонерних страхових товариств.

Одеська комісія розпочала роботу в 1906 р. У своїй діяльності вона керувалася також типовою інструкцією для постійних інспекторських комісій акціонерних страхових товариств. При цьому кожна така комісія могла мати свої регіональні організаційні особливості. Наприклад, Одеська комісія, на відміну від Київської, мала чітко визначений щорічний бюджет у розмірі 1500 рублів¹².

Діяльність Одеської комісії охоплювала Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Бессарабську губернії. Загалом до складу комісії входило в різні періоди своєї історії 10 відділень різних страхових акціонерних товариств: Варшавське страхове т-во, Перше і Друге російське страхове т-во, Російське транспортне і страхове т-во, Русське страхове т-во, Санкт-Петербурзьке товариство страхування від вогню, Страхове т-во «Якір», Страхове то-

вариство «Росія», Страхове товариство «Саламандра», Північне страхове т-во¹³.

Створення нового економічного об'єднання потребувало вибудування та налагодження управлінської вертикалі та горизонталі. Найефективнішою та перевіреною формою організації інспекторських комісій стала вже згадана форма роботи як діяльність суб-комісії. Саме таке делегування повноважень по горизонталі часто використовувалося керівництвом Одеської комісії і мало досить позитивні результати.

Одеською комісією неодноразово створювалися спеціальні суб-комісії для детального вивчення об'єктів, які подавалися на страхування. Найпоширенішою причиною створення суб-комісій був запит на надання спеціальних премій або знижок. Так, до м. Єлисаветграда (сучасний Кропивницький) було відряджено суб-комісію у складі інспекторів Російського транспортного страхового товариства, Північного страхового товариства та Другого російського страхового товариства. Вони підтвердили високий рівень технологічності при будівництві млину братів Озерянських і надали знижку в розмірі 30% «за вогнетривкість і конструкцію», що було на 10% більше, ніж передбачав тариф¹⁴.

У листопаді 1909 р., під час прийняття на страхування електричної станції в м. Кишинів, інспектори Північного страхового товариства – О. Голофєєв, Російського транспортного товариства – П. Торгашев, та страхового товариства «Росія» – Е. Фон Геннінг, детально проаналізували план забудови станції, вивчили технічні характеристики та роботу обладнання. Вони оцінили рівень пожежної небезпеки як низький. Члени суб-комісії розробили систему знижок для кожної будівлі окремо. Варто зазначити, що електростанція була обладнана сучасними автоматизованими системами з автоматичним подаванням нафти в мотор¹⁵.

На Київщині, Волині та Поділлі, які, на відміну від південних регіонів, на початку ХХ ст. були менш технічно оснащеними, підприємці

⁹ Там само, арк. 3–3зв.

¹⁰ Там само, арк. 3–3зв.

¹¹ Залетов А. Страхование в Украине. К.: Международная агенция „Бизон”, 2002. С. 71.

¹² Держархів Київської обл., ф. 483, оп.1, спр. 4 «Протокол совещаний Одесской комиссии инспекторов акционерных страховых обществ за 1908-1910 года», арк. 21.

¹³ Там само, арк. 2–3з.

¹⁴ Там само, арк. 7.

¹⁵ Там само, арк. 6–6зв.

часто заявляли про підвищені технічні характеристики обладнання. Це, відповідно до тарифних правил, дозволяло зменшити оплату за страхові послуги. Однак під час оглядів виробництв і приміщень суб-комісії часто відмовляли страхувальникам у таких запитах, якщо заявлені характеристики не підтверджувалися¹⁶.

Порівнюючи адміністрування постійних інспекторських комісій на території українських губерній варто зауважити, що Одеська комісія більше вдавалася до лояльної тарифної політики й часто надавала спеціальні пільги для підприємств та різного роду будівель¹⁷. Такий підхід міг сприяти створенню позитивного іміджу для товариств членів комісії, і у свою чергу бути одним з методів протидії конкурентам. Слід зауважити, що страховим товариствам було вигідно робити поступки підприємцям південного регіону, які були власниками нових забудов, технологічних заводів, де використовувалися сучасні для свого часу системи запобігання пожеж.

На постійні інспекторські комісії, які координували діяльність своїх членів, також покладалася відповідальність за попередження та уникнення можливих кризових ситуацій під час страхування тих чи інших об'єктів. Таким прикладом роботи Одеської комісії стала Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова та сільськогосподарська виставка в Одесі 1910 р. Ще до початку виставки між членами комісії велися дискусії щодо терміну страхування експонатів: страхувати лише на період роботи виставки, чи на цілий рік. У підсумку кожне страхове товариство самостійно визначило терміни страхування. Після завершення виставки (3 жовтня 1910 р.) Одеська комісія провела консультації з пожежним відділом виставки і дійшла висновку, що через «недостатні заходи охорони та створені умови» всі акціонерні страхові товариства мають подати до комісії список застрахованих ризиків із зазначенням місцезнаходження майна, його типу, прізвища страхувальника та терміну закінчення полісу¹⁸.

Зі свого боку Одеська комісія, усвідомлюючи високі ризики пошкодження або розкрадання застрахованого майна, негайно забезпечила власну сторожову охорону для захисту об'єктів, заявлених членами комісії, терміном на один місяць. Було вжито безпрецедентних заходів безпеки: виділено 2000 рублів, найнято 23 особи для цілодобової позмінної охорони (20 охоронців, 2 контролери, які перевіряли охорону, та 1 особу для допомоги комісару виставки у питаннях пожежної безпеки). На прохання голови комісії, до складу охорони рекомендувалося залучати «надійних і, наскільки можливо, інтелігентних осіб¹⁹». Ці заходи були продиктовані значними страховими сумами експонатів. Наприклад, лише страхове товариство «Волга» заявило про страхування експонатів на загальну суму близько 200 тис. рублів²⁰.

Найпоширенішою страховою послугою на території України на початку XX ст. було «страхування від вогню», що вимагало від інспекторських комісій у своїй професійній діяльності тісної співпраці з пожежними частинами, товариствами з пожежогасіння та іншими структурами, що займалися протипожежною справою. Станом на початок XX ст. в Одесі діяло чотири міські пожежні частини, а також функціонувало Одеське добровільне пожежне товариство, яке здебільшого тяжіло до інтересів страхових товариств. Тим більше що до правління пожежного товариства входили одеські страхові інспектори. Значення підтримки страховими товариствами протипожежної справи влучно підтверджують слова голови Одеського добровільного пожежного товариства: «діючі в Одесі чотири міські пожежні частини ніколи не зможуть убезпечити страхові товариства від величезних збитків, бо для них зовсім чужі ті інтереси, які переслідує вольно-пожежне товариство зі своєю командою, прибуваючи обов'язково на кожну пожежу, незалежно від того, чи буде вона в межах міста, чи за містом, і чи є там проїжджі дороги, чи ні»²¹.

¹⁶ Там само, спр. 18 «Протоколи засідань Киевской комиссии инспекторов страховых обществ», арк. 30.

¹⁷ Там само, спр. 4 «Протокол совещаний Одесской комиссии инспекторов акционерных страховых обществ за 1908-1910 года», арк. 1-23.

¹⁸ Там само, арк. 1.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само, арк. 2.

²¹ Там само, арк. 22-22зв.

30 жовтня 1908 р., на засіданні Одеської комісії, було зауважено, що з часу створення добровільного пожежного товариства майже припинилися крадіжки під час пожеж, немає хибних повідомлень, а пожежна команда сприяє охороні та збереженні цілісності майна під час і після гасіння, здійснює опосередкований вплив на діяльність міських пожежних частин. Одеська комісія виділяла щорічно 4 тис. руб. на забезпечення добровільного пожежного товариства (що складало 40% річного кошторису останніх), а на 1909 р., у зв'язку із складним матеріальним становищем пожежників-добровольців, планувалося додатково виділити 9300 рублів²².

Постійні інспекторські комісії підтримували не лише лояльні до них добровільні пожежні товариства, а й сприяли регулярним міським пожежним частинам. Наприклад, для підвищення зацікавленості міських пожежних команд до страхових компаній, Одеська комісія щороку надавала міській пожежній команді новорічні премії. Вона також забезпечувала пожежні частини обладнанням, чим і користувалася місцева влада²³. 1909 р. одеський городничий І. Толмачев звернувся до Одеської комісії з проханням виділити кошти на придбання для міської пожежної команди автомобіля передового ходу, який був би одночасно паровою машиною для гасіння пожеж – новітньою технікою на той час. Страховики, після консультацій із головою Одеського товариства взаємного страхування від вогню Г. Никшичем та одеським брандмайором А. Бергом вирішили розробити проект і обрати тип машини, що найбільше підходить для потреб міської пожежної команди²⁴.

На початку ХХ ст. на території українських губерній діяли дві форми власності серед страхових установ: акціонерні страхові товариства (приватні) та взаємне страхування (здебільшого земське). Якщо для акціонерних товариств страхування було основною професійною діяльністю, то для земств воно мало характер допоміжної послуги, яку вони надавали населенню.

Враховуючи монополію земств на обов'язкове страхування в селах, міста та містечка стали головним об'єктом економічних інтересів акціонерних страхових компаній. З метою обмеження розвитку земств на цьому ринку постійні інспекторські комісії намагалися діяти більш гнучко²⁵. Іноді акціонерним страховим товариствам доводилося поступатися земському страхуванню, виходити з регіону чи страхувати лише обрані позиції. Такі дії могли бути ефективними за умови спільного дотримання всіма акціонерними товариствами прийнятої стратегії, за виконанням якої стежив кожен член відповідної комісії. За цим аспектом Одеська комісія теж мала позитивний досвід втілення своїх стратегій.

У 1909 р. Бессарабське губернське земство встановило тариф на страхування майна нижче ринкового рівня. Це призвело до того, що акціонерні страхові товариства втрачали свої позиції у Бессарабській губернії, страхуючи переважно ті будівлі, які земство «не приймає на страх, вважаючи їх небажаними». У відповідь Одеська комісія пішла на ризик і рекомендувала всім товариствам відмовитися від страхування сільськогосподарської продукції у власників будівель, застрахованих у земствах. Така стратегія могла дати результати лише за умови дотримання рекомендації всіма товариствами²⁶.

Постійні інспекторські комісії ретельно стежили за діяльністю різних страхових організацій і добре володіли інформацією про стан справ у регіоні. Вони оцінювали рівень конкурентності, визначали причини успішності або збитковості всіх страховиків (акціонерних, земських, товариств взаємодопомоги). У Державному архіві Київської області зберігся детальний аналіз діяльності Херсонського страхового товариства та Кишинівського товариства взаємного страхування від вогню, які діяли в зоні відповідальності Одеської комісії. На наш погляд, з точки зору сучасних стандартів підприємництва, страхові інспектори провели досить глибокий зріз роботи зазначених товариств. Детально було проаналізовано положення статуту, фінансові

²² Там само, арк. 22–22 зв.

²³ Там само, арк. 21.

²⁴ Там само, арк. 10.

²⁵ Там само, спр. 15 «Доклад о земском областном съезде в г. Киеве по вопросу земского пожарного и страхового дела», арк. 5.

²⁶ Там само, спр. 4 «Протокол совещаний Одесской комиссии инспекторов акционерных страховых обществ за 1908–1910 года», арк. 19.

звіти, об'єкти й географію страхування, конкурентоспроможність серед інших страхових установ, а також результати страхових операцій. Такий обсяг виконаної роботи свідчить про високу професійність як самих фахівців, так і про рівень організації роботи комісії²⁷.

Аналізуючи стратегії роботи комісій в українських губерніях, слід відзначити, що згідно з опрацьованими протоколами загальних зборів страхових об'єднань, можна зробити висновок, що Одеська комісія проводила значно менше оглядів міст/губерній та рідше здійснювала оцінювання діяльності інших страхових установ, ніж Київська комісія, що на наш погляд було пов'язано у першу чергу із меншим рівнем розвитку страхової справи на Півдні України. Київська комісія не просто оцінювала теперішній стан справ, а й виконувала зріз ефективності роботи ринку у проблемних регіонах упродовж певного періоду.

Висновки.

Діяльність Одеської постійної інспекторської комісії акціонерних страхових товариств у 1906–1918 рр. була важливим етапом інституційного становлення страхового ринку Півдня України. Її створення стало відповіддю на потребу координації діяльності акціонерних страхових товариств в умовах зростання конкуренції, ускладнення страхових операцій та підвищення суспільних очікувань щодо об'єктивності врегулювання збитків.

Комісія виконувала функції не лише адміністративного узгодження тарифної політики й контролю за дотриманням корпоративних правил, а й була механізмом професійної саморегуляції. Через запровадження єдиних підходів до оцінювання ризиків, створення суб-комісій

для детального аналізу складних об'єктів, вироблення спільної позиції щодо протидії конкурентам вона сприяла стабілізації регіонального страхового ринку.

Особливістю діяльності Одеської комісії була її гнучка тарифна політика та активна участь у розвитку протипожежної інфраструктури регіону. Фінансова підтримка добровільного пожежного товариства, взаємодія з міською владою та участь у забезпеченні безпеки Всеросійської виставки 1910 р. свідчать про розширене розуміння страховиками власної ролі як чинника суспільної стабільності та економічної безпеки.

Порівняльний аналіз із діяльністю Київської комісії дозволяє констатувати певну регіональну специфіку. Якщо київська структура більше зосереджувалася на системному моніторингу ринку, то Одеська комісія демонструвала прагматичну адаптацію до умов південного економічного простору, де значну частку страхового портфеля становили нові промислові об'єкти з підвищеним рівнем технічного оснащення.

Отже, Одеська комісія була не лише координаційним органом акціонерних страхових товариств, а й важливим елементом формування корпоративної культури, професійних стандартів та механізмів ринкової саморегуляції в страховій галузі. Її діяльність відображає процес переходу від фрагментованої практики страхування до більш узгодженої інституційної моделі, що поєднувала економічні інтереси, професійну етику та суспільну відповідальність.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Kasian, Yu. (2020). *Orhanizatsiia strakhovoi diialnosti v Rosiiskii imperii (1820-ti – 1914 rr.)* (Bachelor's thesis, National University of Kyiv-Mohyla Academy). <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/17579> [in Ukrainian].
2. Tolstov, R. (2005). Strakhova sprava i strakhovyi rynek Rosii ta Ukrainy (XIX – pochatok XX st.). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*, (37–38), 160–169. [in Ukrainian].
3. Smirnova, O. (2010). Istoriia strakhovoho dela v Rossiiskoi imperii: kraevedcheskii aspekt. *Mariupolskyi kraieznachnyi zbirnyk*, 32–34. [in Russian].
4. Vodotyka, T. (2018). *Kultura pidpriemnytstva v mistakh Naddniprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.

²⁷ Там само, спр.18 «Протоколы заседаний Киевской комиссии инспекторов страховых обществ», арк. 47–50.

5. Poplavskiy, O. (2015). Analiz diialnosti aktsionernykh strakhovykh tovarystv u Rosiiskii imperii kintsia XIX – pochatku XX st. *Problemy teorii ta metodolohii bukhhalterskoho obliku, kontroliu i analizu*, (2), 273–281. [in Ukrainian].
6. Moiseieva, T. (2017). Odeski tovarystva vzaïemodopomohy na pochatku XX st.: meta ta napriamky diialnosti. In *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 329–330). Odesa. [in Ukrainian].
7. Strelbitskyi, P. (2003). Tovarystva vzaïemnoho strakhuvannia: zarodzhennia, rozvytok, stanovlennia. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava*, (2), 264–272. [in Ukrainian].
8. Milovska, N. (2017). Korporatyvni vidnosyny u sferi vzaïemnoho strakhuvannia. *Pravo i suspilstvo*, 5(2), 83–87. [in Ukrainian].
9. Vilenchuk, O. (2012). Evoliutsiia stanovlennia ta rozvytku nekomertsiiinoho strakhuvannia v aharnii sferi. *Visnyk ZhNAEU*, 1(2), 96–105. [in Ukrainian].
10. Nikolaichuk, D. (2024). Postiini inspektorski komisii aktsionernykh strakhovykh tovarystv: pershi obiednannia strakhovykiv v Ukraini. In D. Nikolaichuk, V. Shevchenko (Eds.), *Osiakhaiuchy modernist* (pp. 189–194). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Zaletov, A. (2002). *Strakhovanie v Ukraine*. Kyiv: Mezhdunarodnaia ahentsyia “Bizon”. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 19.01.2026. Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND
4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.048

УДК 94(477)«1917-1921»

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук, доцент

Харківського національного

університету радіоелектроніки

E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-755X>

Подання на нагородження співробітників ДПУ орденом Червоного Прапора як джерела до історії повстанського руху на Півдні України у 1920–1922 роках

Мета: дослідити документи співробітників радянських органів держбезпеки, нагороджених у 1921–1923 рр. орденами Червоного Прапора у якості джерела до історії повстанського руху на Півдні України. Вперше в історіографії встановлені 35 орденоносців і простежені їхні долі. Висвітлена роль співробітників Особливих відділів ВНК Південно-Західного фронту у проведенні репресій у 1920 році. Вивчення документів «комісії ВУЦВК по нагородженню орденами Трудового та бойового Червоного Прапора» дозволило встановити нові подробиці політичних репресій в Україні та персоналізувати їхніх виконавців: розстріли отаманів під час Другого зимового походу; арешт і вбивство отамана Семена Заболотного; арешт Андрія Гулого-Гуленка; ліквідацію з'їзду степових і лісових отаманів в Звенигородці.

Ключові слова: орден Червоного Прапора, ДПУ, Семен Заболотний, Андрій Гулий-Гуленко.

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences

professor of Kharkiv National University

of Radioelectronics

E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-755X>

Nominations for the awarding of the Order of the Red Banner to employees of the State Political Administration serve as a source for the history of the insurgent movement in southern Ukraine during 1920–1922

Objective: to examine the documents of Chekists awarded the Order of the Red Banner between 1921 and 1923 as a resource for understanding the insurgent movement in southern Ukraine.

For the first time in historiography, all 35 recipients of the Order have been identified, and their fates followed. The role of staff members of the Special Departments of the People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD) of the South-Western Front in conducting repressions in 1920 is emphasised. The analysis of documents from the 'All-Ukrainian Central Executive Committee Commission on the Awarding of the Orders of the Red Banner of Labour and the Red Banner of the Red Army' has provided new insights into political repression in Ukraine and helped identify those responsible: the executions of atamans during the Second Winter Campaign; the arrest and killing of Ataman Semen Zabolotny; the arrest of Andrii Huly-Hulenko; and the suppression of the congress of steppe and forest atamans in Zvenyhorodka.

Key words: Order of the Red Banner, State Political Administration, Semen Zabolotny, Andrii Huly-Hulenko.

Одним із важливих, але малодосліджених джерел з історії визвольних змагань і повстанського руху 1920-х рр. є особові справи співробітників більшовицьких каральних органів. Слід враховувати, що своє третє військове вторгнення в Україну більшовицька Росія здійснювала силами Південного (жовтень 1919 р. – січень 1920 р., вересень – грудень 1920 р.) та Південно-Західного (січень – грудень 1920 р.) фронтів. До складу кожного фронту в різний час входило 5–7 армій, які об'єднували до 30 дивізій та інших військових з'єднань. При революційно-військовій раді (РВР) фронту діяв особливий відділ (ОВ) Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК), якому підпорядковувалися ОВ ВНК армій, а особливим відділам при РВР армій підлягали ОВ дивізій та інших військових частин. Всі особливі відділи, які діяли в Україні, підкорялися виключно ОВ ВЧК та контролювали місцеві органи держбезпеки.

Василь Манцев. 1923 р.

Відновити керівний склад ОВ ВНК навіть на рівні фронтів і армій на сьогодні неможливо через відсутність відповідних документів в українських архівах. За матеріалами особових справ можна лише стверджувати, що:

ОВ ВНК Південно-Західного фронту (ПЗФ) з 13 січня до 21 листопада 1920 р. – очолював В.М. Манцев, а з 21 листопада 1920 р. до 12 січня 1921 р. – Є.Г. Євдокимов. Заступником начальника ОВ ВНК ПЗФ з 26 січня до 21 листопада 1920 р. працював Є.Г. Євдокимов, який по суті і тягнув всю оперативну роботу.

Начальниками ОВ ВНК Південного фронту були з 7 по 21 листопада 1920 р. В.М. Манцев, а з 21 листопада 1920 р. до 12 січня 1921 р. – Є.Г. Євдокимов. Заступником начальника ОВ був Є.Г. Євдокимов (з 7 по 21 листопада 1920 р.).

У звіті про діяльність ОВ ВНК ПЗФ та нагородному листі на Євдокимова, який зберігається в особовій справі останнього, відзначалося, що протягом 1920 р. ОВ ПЗФ «ліквідував в Україні безпосередньо своїм апаратом (крім особливих органів на місцях) до 6 організацій врангелівського відтинку, до 15 організацій петлюрівського типу, до 5 організацій «польських військових організацій», до 10 махновського типу організацій, до 15 банд розкладені і ліквідовані, захоплені понад 100 окремих шпигунів румунських, польських, врангелівських, махновських, петлюрівських». Того року особливим відділом було розглянуто справ: за шпигунство 108, за контрреволюцію – 289, за польську контрреволюцію – 66, за петлюрівщину – 25, за махновщину – 17, за службу у білих – 800, за службу в контррозвідці – 21, за бандитизм – 112, за повстання – 28, за кримінальні та різних справах — більше 2000¹.

Саме співробітники особливих відділів Південного та Південно-Західного фронтів у листопаді 1920 р. – січні 1921 р. проводили «червоний терор» в Криму, знищуючи не лише білогвардійців, але і своїх колишніх союзників махновців. Незважаючи на ґрунтовні дослідження Л.М. Абраменка², узагальнені дані про кількість жертв «зачистки» півострова лишається відомою лише з того самого нагородного листа на Євдокимова. «Під час розгрому армії ген. Врангеля тов. Євдокимов з експедицією очистили Кримський півострів від білих контррозвідників і білих генералів, які лишилися там для підпілля, вилучивши до 30 губернаторів, 50 генералів, понад 300 полковників, стільки ж контррозвідників і взагалі до 12000 білого елемента, чим запобіг можливості появи в Криму білих банд»³. Відзначимо, що в іншому варіанті того ж нагородного листа значиться інша кількість генералів – 150, при тій самій загальній кількості репресованих – 12000⁴. Невідомо також, чи враховані в цій цифрі страчені махновці.

¹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. С. 83.

² Абраменко Л.М. Последняя обитель Крым. 1920–1921 годы. К., МАУП, 2005. 480 с.

³ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... с. 83.

⁴ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. Кар'єра ката // Розбудова держави. 1995. № 1. С. 27–36.

Єфим Євдокимов. 1923 р.

Не згадуються засуджені махновці і в автобіографії І.П. Каляєва (Габінський), який у листопаді 1920 р. – січні 1921 р. був помічником начальника 2-го пункту Кримської ударної групи та членом надзвичайної трійки: «Будучи членом надзвичайної трійки при станції Джанкой до м. Феодосії включно, мною були проведені операції з ліквідації білих. За час двомісячної роботи трійки, якій були надані права винесення вищої міри покарання, було розстріляно до 2000 чоловік контрреволюціонерів врангелівської армії. Закінчивши цю роботу, я прибув у розпорядження ВУНК, де був нагороджений за енергійну та неустанну роботу золотим годинником»⁵.

Габінський надзвичайно пишався своєю участю в «кримській різанині». В фондах Харківського історичного музею зберігається надана ним копія ухвали від 28 листопада 1920 р. про вирок трійки Кримської ударної групи 2-го пункту у складі: начальника 2-го пункту Петрова, помічник начальника 2-го пункту Каляєва, уповноваженого ОВ XIII армії Дальсько-го про розстріл 320 врангелівських офіцерів⁶. Свої ж споми́ни про вбивство ним Ю.С. Хрустальова-Носаря у травні 1919 р. в Переяславі Габінський надрукував у журналі «Літопис революції»⁷.

Співробітники ВУНК – ДПУ УСРР кавалери ордена Червоного Прапора

Нагородження орденами Червоного прапора співробітників органів комуністичної держбезпеки, які працювали в Україні у 1921–1923 рр.,

відбувалося в кілька етапів. Спочатку відповідну постанову ухвалював ВУЦВК, потім виходив відповідний наказ ВНК або ВУНК, остаточно нагородження оформлювалося наказом РВР РСФСР. Остання, інколи, оформлювалася вже після вручення нагороди. Це викликає певну плутанину у датах нагородження чекістів у різних джерелах і наукових розвідках.

Наприклад, перше нагородження Єфима Георгійовича Євдокимова (1891–1940) було оформлено постановою ВУЦВК від 18 червня 1921 р.; наказом ВНК № 237 від 2 серпня 1921 р., наказом РВР РСФСР № 264 від 20 вересня 1921 р. Орден Червоного Прапора № 9918 був вручений чекісту 19 червня 1922 р. Постановою ВУЦВК від 13 червня 1923 р. Євдокимов був нагороджений другим орденом Червоного Прапора та затверджений наказом РВР РСФСР 21 січня 1924 р. Орден за № 305 (2) був вручений 11 жовтня 1923 року⁸.

Зауважимо, що успіхи «у боротьбі з контрреволюцією та бандитизмом» в Україні відзначаються в нагородних документах багатьох чекістів. У цій розвідці встановлені прізвища тих співробітників, які на момент нагородження працювали, автором вказуються ті посади, які нагороджені обіймали саме на момент виходу постанови ВУЦВК.

18 червня 1921 р. постановою ВУЦВК були нагороджені голова ВУНК Василь Миколайович Манцев (1889–1938) і начальник Секретно-оперативного управління (СОУ) ВУНК Єфим Георгійович Євдокимов.

Всеволод Балицький. 1920 р.

⁵ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 46 зв.

⁶ Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч.1. Київ-Харків, Оригінал, 2005. С. 61.

⁷ Габінський (Каляєв) І.П. До розстрілу колишнього голови Петербурзької Ради Робітничих Депутатів 1905 р. Ю.С. Хрустальова-Носаря // Літопис революції. 1931. № 4. С. 121–123.

⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК – ГПУ – НКВД... С. 79–116.

Постановою ВУЦВК від 10 серпня 1921 р., наказом ВУНК № 90 від 11 вересня 1921 р. і наказом РВР РРФСР № 148 від 30 червня 1922 р. були нагороджені співробітники, «які найбільше відзначилися і особливими заслугами наближали момент і увінчали успіх перемоги»: Всеволод Аполлонович Балицький (1892–1937) – заступник голови ВУНК; Іван Олександрович Воронцов (1894–1937) – начальник ОВ Київського військового округу; Макс Абелевич Дейч (1885–1937) – голова Одеської губ. НК; Семен Семенович Дукельський (1892–1960) – заступник начальника ОВ ВУНК; Леонід Михайлович Заковський (1894–1938) – голова Подільської губ. НК; Олександр Львович Капустянський – завідувач секретно-оперативного відділу Київської губ. НК; Іван Васильович Кравченко-Пажомов (1884–1922) – заступник голови Одеської губ. НК; Яків Абрамович Лівшиць (1897–1937) – голова Київської губ. НК; Олександр Максимович Трепалов (1887–1937) – голова Катеринославської губ. НК⁹.

Наступна хвиля нагородження співробітників державної безпеки була приурочена до 5-ї річниці органів ВНК – ДПУ, яку в УСРР відзначали не 20 грудня 1922 р., а в першій половині лютого 1923 року. Скоріш за все це був політичний трюк, який мав підкреслити, що радянська Україна мала власні органи державної безпеки. На засіданні президії ВУЦВК 24 січня 1923 р. була прийнята постанова про нагородження орденом Червоного Прапора «за видатну роботу і заслуги в боротьбі з бандитизмом»: Миколи Галактіоновича Журіда (Ніколаєва) (1897–1940) – начальника контррозвідального відділу (КРВ) повноважного представництва ДПУ по Правобережній Україні (далі ПП ДПУ П6У); Леоніда Семеновича Варшавського (1896–?) – начальника секретного відділку Одеського губвідділу ДПУ; Івана Васильовича Віхирєва (1899–?) – уповноваженого КРВ ПП ДПУ П6У; Луку Йосиповича Грицука (Миколи Антонова) (1893–1939) – помічника уповноваженого КРВ ПП ДПУ П6У; Сергія Адамовича Бергавінова (1899–1937) – начальника Черкаського повітового відділу ДПУ; Йосифа Давидовича Белкіна-Фрейліха (1894–1955) – начальника 2-го та 3-го відділків секретно-оперативної

частини (СОЧ) Подільського губвідділу ДПУ, Юрія Мойсейовича Перцова (1894–?) – начальника СОЧ Київського губвідділу ДПУ; Яна Григоровича Рибальського (1894–1936) – уповноваженого СОЧ Київського губвідділу ДПУ; начальника Бердичівського повітового відділу ДПУ; Федора Павловича Удодова-Орлова (1895–1972) – начальника оперативної групи по боротьбі з бандитизмом Катеринославського губвідділу ДПУ; Зіновія Мойсейовича Гейліка – начальника інформаційного відділку Київського губвідділу ДПУ¹⁰. Це нагородження було затверджено наказом РВР СРСР № 24 від 20 грудня 1923 р.

Олександр Грозний-Сафес. 1922 р.

Відомо, що наказом РВС СРСР № 100 від 16 квітня 1924 р. орденом Червоного Прапора були нагороджені: Борис Григорович Голишев (1897–1937) – начальник Волинського губвідділу ДПУ, Олександр Григорович Грозний (1892–1937) – начальник СОЧ Волинського ДПУ, Михайло Миколайович Іодко (1888–1957) – начальник Криворізького повітового відділу ДПУ Катеринославської губернії, Карл Мартінович Карлсон (1888–1938) – начальник Донецького губвідділу ДПУ, Антон Казимирович Левкович (1891–1938), Ізраїль Мойсейович Леплевський (1894–1938) – начальник Катеринославського губвідділу ДПУ, Борис Олександрович Малишев (1895–1941) – уповноважений КРВ ПП ДПУ П6У, Дмитро Якович Патрушев (1891–1957) – начальник Таганрозького повітового відділу ДПУ Донецької губернії, Борис Олександрович Потажевич (1885–1959) – упов-

⁹ Архів Управління внутрішніх справ Харківської області, ф. 48, оп. 1, спр. 1, арк. 123 зв.

¹⁰ ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 2–5.

новажений 3-ї групи Волинського губвідділу ДПУ, Василь Трохимович Семенов (1892–?) – голова Мелітопольської повітової ЧК, Микола Давидович Шаров (1897–1939) – заступник начальника Волинського губвідділу ДПУ.

Володимир Литвинов (середина 1920-х рр.)

В особовій справі Леплевського є запис про те, що «за видатну роботу в органах ДПУ» постановою ВУЦВК № 16/96 від 10 лютого 1923 р. він нагороджений орденом Червоного Прапора¹¹. Посилання на цю ж постанову ВУЦВК є в справах Потажевича¹² та Іодка¹³.

Наказом РВР СРСР № 214 від 22 липня 1924 р. орденами Червоного прапора були нагороджені: Єфим Хомич Кривець (1897–1940) – начальник секретного відділу та заступник начальника СОЧ Київського губвідділу ДПУ; Володимир Наумович Литвинов (1888–1933) – заступник начальника та т.в.о. начальника секретного відділу Київського губвідділу ДПУ, Михайло Петрович Фриновський (1900–1940) – начальник організаційно-адміністративної частини ПП ДПУ ПБУ.

Таким чином, у 1921–1923 рр. було нагороджено мінімум співробітників ВУНК – ДПУ УСРР, чії долі склалися наступним чином:

3 квітня 1922 р. під час ліквідації «Козачої ради» загинув заступник голови Київської губ. НК Кравченко-Пахомов.

Були страчені 19 осіб (вказується остання посада перед арештом): Антонов-Грицюк – начальник тюремного відділу СРСР; Балиць-

кий – начальник УНКВС по Далеко-Східному краю; Бергавінов – заступник начальника Північного морського шляху, Воронцов – головний інспектор Наркомату харчової промисловості СРСР, Голишев – заступник начальника харківської бази Всесоюзної контори «Залізничні запчастини», Дейч – член бюро комісії народного контролю при РНК СРСР, Євдокимов – перший заступник наркома водного транспорту СРСР; Заковський – начальник будівництва Куйбишевського гідровузла і управління трудового-виправного табору НКВС СРСР; Карлсон – начальник Томськ-Асінського табору НКВС у Новосибірській області, Кривець – начальник УНКВС Орджонікідзевського краю у Ставрополі, Левкович – співробітник Центрального історичного музею УРСР, Леплевський – начальник 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, Лівшиць – другий заступник наркому шляху сполучень СРСР; Малишев – начальник УНКВС по Іркутській області; Манцев – голова спеціальної колегії та заступник голови Верховного суду Російської РФСР; Ніколаєв-Журід – начальник 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР, Трепалов – пенсіонер, Фриновський – нарком військово-морського флоту СРСР; Шаров – начальник УНКВС Сталінградського краю.

До різних термінів позбавлення волі були засуджені двоє: Перцов – начальник Одеського облвідділу ДПУ (двічі), Удодов-Орлов – комендант УНКВС Миколаївської області. Обом поталанило вижити.

9 осіб уникнули репресій та померли власною смертю: Белкін-Фрейліх, Віхірєв, Грозний, Дукельський, Іодко, Литвинов, Патрушев, Потажевич, Рибальський.

Не встановлено долі 4-х осіб: Варшавського, Гейліка, Капустянського, Семенова.

Переважна більшість особових справ зазначених чекістів-орденоносців знаходиться поза межами України, тому основним джерелом для вивчення їхніх «видатних заслуг» є документи комісії по нагородженню орденами Трудового та бойового Червоного Прапора при ВУЦВК, які знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади України. В деяких з них є цікаві доповнення до відомих і маловідомих операцій ДПУ проти повстанців на Півдні України. Зупинимось на деяких з них.

¹¹ ГДА СБУ, ф.12, оп.1, спр. 1309, т.1, арк. 12.

¹² ЦДАВО України, ф. 263, оп.7, спр. 1308, арк. 4 –4 зв.

¹³ ЦДАВО України, ф. 263, оп.7, спр. 263 арк. 4зв.

Співробітники ДПУ УСРР. Харків (грудень 1922 р.)

Таємний розстріл амністованих отаманів під час Другого зимового походу

Таємний розстріл амністованих повстанських отаманів у 1921 р особливоуповноважений СОУ ВУНК Іван Петрович Каляєв (Габінський) (1885–1956) отримав наказ заступника голови ВУНК Балицького негайно відправитися до Кременчуцької, Полтавської губерній «для скликання та збирання всіх амністованих отаманів і політпрацівників (скоріш за все, мова йде про діячів українських партій – авт.) для доставлення їх до міста Харкова, що було мною блискавично виконано. Всі отамани та політпрацівників були доставлені під різними приводами до м. Харкова та передані до СОУ ВУНК. Про їхні долі сказано в п. 9». В пункті Каляєв указав, що «вилучив і доставив до тодішньої столиці УСРР «65 отаманів і підпільних діячів, з яких 56 було розстріляно»¹⁴.

Оскільки отамани були амністовані ВУЦВК, то їхній таємний арешт і розстріл чекістами міг викликати чимало питань. Тому в нагородному листі на Каляєва повпред ДПУ по ПБУ Євдокимов зовсім інакше викладає цей епізод: «Результатом його діяльності був досягнутий цілковитий розклад повстанських центрів і бандитських загонів. При цьому було вилучено 65 чоловік

Іван Каляєв (початок 1920-х р.)

впливових ватажків і отаманів петлюрівських банд... Каляєв неодноразово ставив на карту своє життя під час частих поїздок у банди для ведіння перемовин»¹⁵. Втім, отримати бажаний орден Червоного прапора Каляєву не судилося.

Вбивство отамана Семена Заболотного

В нагородних документах Варшавського, Дукельського та Заковського є цікаві уточнення до інформації про обставини арешту отамана Семена Заболотного¹⁶ та його загибель. Слід

¹⁴ ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 46 зв.

¹⁵ ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 43 зв.

¹⁶ Заболотний Семен Федорович (1897–1922). Очолював загін чисельністю до 400 повстанців, що діяв на теренах Балтського та Ольгопольського повітів Одеської губернії.

відзначити, що вперше подробиці вбивства отамана Заболотного докладно виклав на підставі документів, знайдених у Державному архіві Вінницької області, К.В. Завальнюк¹⁷. Саме на цю публікацію посилаються в своїй роботі В.М. Василенко та В.М. Даниленко в біографічній довідці на отамана¹⁸. Достеменно дату і місце загибелі Заболотного можна знайти і в інших публікаціях¹⁹. Я.Ю. Тинченко у 2024 р. в «Українському тижні» вперше опублікував цікаві подробиці вбивства Заболотного з нагородного листа «Левка (?) Заковського (не посилаючись на джерело), помилково відзначивши, що «іншим дослідникам не вдалося знайти дату й обставини загибелі отамана»²⁰. Нещодавно нагородний лист на Л.М. Заковського був опублікований у повному обсязі, як і нагородний лист на С.С. Дукельського²¹. В останньому відзначалося, що після призначення 7 грудня 1921 р. т.в.о. голови Одеської губ. ЧК Дукельський «вмілим і енергійним веденням розробок, в стислий термін лік-

Леонід Заковський (1922 р.)

відував банду відомого отамана-бандита Заболотного Семена Федоровича, знищив всі його зв'язки та конспіративні квартири (до 100 осіб) і спіймав самого Заболотного... З ним же був спійманий Китайський Марк Євдокимович²², присланий Тютюнником²³ із закордону і виконуючий обов'язки першого помічника Заболотного»²⁴.

Скоріш за все, безпосередньо розробкою отамана займався уповноважений із контрреволюції Одеської губ. ЧК Варшавський, який писав, що «після восьмимісячної агентурної роботи мною був взятий Заболотний (руками мого таємного агента)²⁵. Ім'я цього таємного агента давно відомо – Дмитро Бузько²⁶, який повідомив чекістів, що Заболотний планує кілька днів перепочити в селі Ферантія Мошнятської волості Балтського повіту (нині село Кармалюківка Балтської міської територіальної громади Подільського району Одеської області). Хату, в якій перебували повстанці, було оточено. Відбулася перестрілка. Заболотний відмовився здаватись і продовжував відстрілюватись. Тоді чекісти зігнали до подвір'я заручників із числа мешканців села, пообіцявши в разі продовження опору їх розстріляти. Отаман і його побратими здалися²⁷. Про арешт Заболотного повідомляли центральні газети²⁸. За цю операцію пленум Одеського губвиконкому нагородив місцеву губ. ЧК червоним прапором²⁹.

¹⁷ Завальнюк К. Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). Вінниця: Логос. 2000. С. 46–48. на підставі віднайдених у Державному архіві Вінницької області документів.

¹⁸ Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» // Упоряд.: В.М. Василенко, В.М. Даниленко.. К., 2011. С. 147–148.

¹⁹ Чебан О. Костянтин Завальнюк: «Отаман Заболотний був найпомітнішою постаттю повстанського руху Причорномор'я» // Урядовий кур'єр. 2012. 2 листопада; «Душею повстанського руху є місцева інтелігенція – учительство та духовенство»/ Режим доступу: URL https://gazeta.ua/articles/history-journal/_dusheyu-povstanskogo-ruhu-ye-misceva-inteligenciya-uchitelstvo-ta-duhovenstvo/1097382.

²⁰ Тинченко Я. Як загинув отаман Заболотний. Режим доступу: / URL <https://tyzhden.ua/iak-zahynuv-otaman-zabolotnyj/>

²¹ Бажан О., Золотарьов В. Перший начальник губернского губвідділу ДПУ (Семен Семенович Дукельський) / Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. Випуск 39. Одеса, Бондаренко М.О. 2026. С. 144–174.

²² Китайський Марко Євдокимович (1896–1922). У травні 1921 р. направлений в Україну для повстанської роботи. Начальник штабу в загоні Заболотного. 24 січня 1922 р. заарештований. 8 травня 1922 р. постановою судової Колегії ДПУ засуджений на смерть.

²³ Тютюнник Юрко Йосипович (1891–1930). Генерал-хорунжий армії УНР.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 27.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 72.

²⁶ Бузько Дмитро Іванович (1891–1937). Письменник. Заарештований 20 жовтня 1937 р. в Одесі. Розстріляний 14 листопада 1937 р.

²⁷ Янчук О.Б., Боган С.М. Останній гайдамака Одещини. // Чорноморські новини. 2001. 15 березня. С. 3.

²⁸ Ліквідовано Заболотного // Вісти ВУЦК. Харків, 1922. № 35. 12 лютого.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 27.

Заболотний був заарештований 24 січня 1922 р., але вже 5 березня того ж року йому вдалося втекти із слідчого ізолятора ВУЧК у Харкові³⁰.

В нагородному листі на начальника Подільського губвідділу ДПУ Л.М.Заковського докладно викладаються обставини ліквідації Заболотного. Подільські чекісти швидко зуміли виявити зв'язки збіглого отамана і щойно Заболотний з'явився, «агентурний апарат вже не випускав його зі свого поля зору. Надалі було встановлено, що Заболотний зв'язався з відомим отаманом Солтесом. Спіймати їх живцем було неможливо. Побоюючись, що під час бою вони зуміють зникнути, тов. Заковським було дано розпорядження взяти їх у засідці сплячими. 3 липня ц/р. Заболотний і Солтес у супроводі 10 від'явлених бандитів розташувалися на ночівлі в одному з місць, вказаних таємним співробітником, причому бандити були розташовані трохи поодаль від сараю, де знаходилися Заболотний і Солтес. Улучив зручну хвилину, співробітники кинулися на сплячих, але побачивши, що їм не взяти їх живцем, уклали їх на місці»³¹.

Кіноафіша стрічки «Лісовий звір» (1925 р.)

Семена Заболотного і Кліма Солтеса (Солтеса) вбили біля села Берізки-Чечельницькі (нині в Ольгопільській сільській громаді Гайсинського району Вінницької області). Таємним

співробітником ЧК виявилася людина з найближчого оточення Заболотного отаман Тополя (Омелян Боровський)³². Вже наступного дня подільські газети повідомили про ліквідацію отамана³³. Відзначимо, що ліквідації Заболотного виявилось недостатнім для нагородження Заковського другим орденом Червоного Прапора, а цитований нагородний лист відсутній в його особовій справі³⁴. У 1924 р. вийшла художня повість Бузька, присвячена арешту Заболотного³⁵. 28 червня 1925 р. в Москві відбулася прем'єра фільму «Лісовий звір», знятого на одеській кіностудії режисером Акселем Лундіним за сценарієм Дмитра Бузька.

Арешт генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка

18 липня 1922 р. тодішній начальник секретного відділку Одеського губвідділу ДПУ Леонід Варшавський дізнався, що на одній з конспіративних квартир українських підпільників «з'явилася нова фігура – полковник, уродженець Одеси, який був відсутній за кордоном 3 роки і приїхав з важливими дорученнями». Варшавський миттєво доповів начальнику губвідділу ДПУ Семену Дукельському та, отримавши відповідні директиви, особисто продовжив розробку і протягом доби встановив, що «цей полковник є дуже важливою фігурою і збирається за кордон»³⁶.

Семен Дукельський (1922 р.)

³⁰ Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр... С. 147.

³¹ ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 34.

³² Чебан О. Костянтин Завальнюк: «Отаман Заболотний був найпомітнішою постаттю повстанського руху Причорномор'я» // Урядовий кур'єр. 2012. 2 листопада.

³³ Известия Подольского губернского исполнительного комитета Коммунистической партии (большевики) Украины и Губпрофсовета. 1922. № 144. 5 липня.

³⁴ ГДА СБУ, Одеса, особова справа № 8768.

³⁵ Бузько Д. Лісовий звір. Харків, Держ. вид-во України, 1924, 159 с.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 69.

Дукельський мобілізував всі наявні сили та наказав не випускати з-під контролю всіх, пов'язаних з «полковником» осіб. Чекісти швидко дізналися, що фігурант наступного дня збирався закордон разом з підпільником, що давно знаходився під спостереженням. У нагородному листі на Дукельського відзначалося, що разом з підпільниками мав виїхати закордон «один із секретних співробітників був пов'язаний з ними... з метою забезпечення постійного спостереження та успішної ліквідації під час перевезення за кордон»³⁷.

Що означала «ліквідація» достеменно сказати важко – можливо арешт, можливо вбивство. Чекісти, судячи з всього, не збиралися «палити» контрольовані ними конспіративні квартири та своїх секретних співробітників. За словами Варшавського, в Одесі він ліквідував всю місцеву «савінківську організацію», Березівську військову організацію, організацію в потягу «Слава червоним командирам», Одеський повстанський комітет, «де приймав безпосередню участь, перевозив на ту сторону закордонних петлюрівських агентів, попередив про наступ на Тирасполь. Розкрив офіцерську бандитську організацію (вбивць нашого співробітника Любарського), працюючи в самій організації, та ліквідував її на своїй квартирі під час зібрання»³⁸.

Леонід Варшавський (1922 р.)

В нагородних листах чекістів відзначалося, що, «побоюючись під час проведення операції та враховуючи важливість її успішного завершення, тов. Дукельський особисто на вокзалі підготував цю операцію, втім, потяг того дня через відсутність палива був відмінений. Полковник вирішив виїхати підводою на Тирасполь і, незважаючи на умовляння таємного співробітника, відмовився змінити своє рішення. В цю мить він був втрачений на Соборній площі з поля зору спостереження. Отримавши про це повідомлення, тов. Дукельський негайно притягнув всю агентуру, а через її нечисленність і акторів оперети. Нашвидкуруч назвавши їм прикмети полковника, розсипав їх по всьому району Соборної площі. За 5 годин він знову показався в полі зору спостерігачів і в зручну мить³⁹... коли особи, пов'язані з полковником віддалилися, т. Варшавський сміливо та рішуче особисто затримав його»⁴⁰. Полковником виявився генерал-хорунжий Андрій Гулий-Гуленко⁴¹.

Ліквідація з'їзду лісових і степових отаманів

Чекістська операція «Заповіт» по захопленню 29 вересня 1922 р. групи отаманів на чолі з Леонтієм Завгороднім⁴² докладно описана у книжці Р. Коваля⁴³ на матеріалах архівно-слідчої справи з архіву ГДА СБУ⁴⁴. Втім, нові цікаві нюанси проведення цієї операції знаходимо в нагородних матеріалах на співробітників повноважного представництва (ПП) ДПУ по Правобережній Україні: повноважного представника Є.Г. Євдокимова; начальника загально-адміністративної частини і секретаря повпредства М.П. Фриновського, начальника контррозвідувального відділку (КРВ) М.Г. Журіда (Ніколаєва), помічника уповноваженого КРВ Л.Й. Грицука (Антонова).

³⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 29.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 72.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 29.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк. 69.

⁴¹ Гулий-Гуленко Андрій Олексійович (1886–1929). 30 квітня 1929 р. Колегія ОДПУ засудила колишнього повстанського отамана до смертної кари. Розстріляний 10 травня 1929 р. у Москві.

⁴² Завгородній Ларіон Захарович (1897–1923). Повстанський отаман. 2 лютого 1923 р. засуджений на смерть. 9 лютого 1923 р. загинув під час повстання в тюремному підвалі в Києві.

⁴³ Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. Київ-Вінниця, Державна картографічна фабрика, 2007, 227 с.

⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 1136.

Голова ДПУ УСРР Манцев в нагородному листі на Євдокимова відзначав, що саме він «ініціював з'їзд отаманів і представників всіх цивільних петлюрівських організацій і через секретних співробітників була отримана згода членів з'їзду. 20 вересня мав відбутися з'їзд і, одночасно, повинна була відбутися ліквідація самих організацій, явок і зв'язків за завчасно розробленому і узгодженому з військовим командуванням планом. Цей план зводився до наступного. 1. Всі отамани і представники цивільних організацій, які прибули на з'їзд, повинні бути без шуму вилучені. 2. Ліквідацію організації і перефії проводять відповідні губвідділи разом з представниками П.П. Правобережної України»⁴⁵. Відзначимо, що в особовій справі Євдокимова цей нагородний лист відсутній.

Микола Журід (Ніколаєв) (1922 р.)

Скоріш за все, безпосереднім розробником цієї операції був начальник контррозвідаль-

ного відділу повпредства ДПУ по Правобережній Україні Ніколаєв-Журід, якого Євдокимов називав одним «з досвідчених невтомних чекістів, що дав своєї роботою отримати успіх над проявом контрреволюційних організацій. Володіє великою ініціативою, сміливістю і відданістю справі революції. Відзначаючись великою ініціативою, він є одним з діяльних керівників в роботі і помічником в керівництві великою оперативною роботою. Особисто ним була розроблена та ліквідована Білгородська підпільна організація у 1921 році, як розгалуження мережі «Цупкома» в Києві з особистою небезпечкою для життя, і, нарешті, в розробці по Єлисаветградській справі отаманів колишньої банди Іванова⁴⁶-Черненка⁴⁷, Лютого⁴⁸ та ін. Згодом завдяки вмілому підходу в керівництві таємним співробітником вдається зв'язатися з знаменитими отаманами Холодного Яру Завгороднім, Залізником-Голиком⁴⁹, Гупало⁵⁰ – Горайко та ін»⁵¹.

Ключовими таємними агентами ДПУ, які заманили отаманів у пастку, були перевербовані старшини армії УНР Петро Трохименко (полковник Гамалія) та Юхим Терещенко (сотник Завірюха). Безпосередньо працював із таємними співробітниками Уповноважений КРВ ПП ПбУ Іван Віхирев.

Керувати фінальною стадією операції Євдокимов доручив чекісту, в нагородному листі на якого відзначав: «Товариш Фриновський – загартований чекіст. Його сфера – бойові умови чекістської служби. На операціях він ідеальний: належна рішучість, сміливість, що межує з божевільною хоробрістю, сила волі та винахідливість у моменти, що здаються безвихідними»⁵².

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1164, арк.36 зв. Уривок з нагородного листа без посилань на архіви опубліковано: Тинченко Я. ДОПР та Тюрпод: або ще раз до питання локалізації повстання холодноярських отаманів 9 лютого 1923 року / URL: <https://tyzhden.ua/dopr-ta-tiurpod-abo-shche-raz-do-pytannia-lokalizatsii-povstannia-kholodnoiarsskykh-otamaniv-9-liutoho-1923-roku/>

⁴⁶ Іванов – повстанський отаман, що діяв в Олександрійському та Криворізькому повітах, загинув на початку 1922 р.

⁴⁷ Черненко Платон Петрович (отаман Чорний Ворон) – повстанський отаман, загинув у грудні 1922 р.

⁴⁸ Черевик Єлисей Іванович (отаман Лютий) повстанський отаман, що діяв у Катеринославській, Київській, Херсонській губерніях.

⁴⁹ Голик (псевдо Залізник) Мефодій Фокович (1897–1923). Повстанський отаман. 2 лютого 1923 р. засуджений на смерть. 9 лютого 1923 р. загинув під час повстання в тюремному підвалі ДПУ в Києві.

⁵⁰ Гупало Денис Мойсейович (1898–1923). Повстанський отаман. 2 лютого 1923 р. засуджений на смерть. 9 лютого 1923 р. загинув під час повстання в тюремному підвалі ДПУ в Києві.

⁵¹ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 49.

⁵² ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 17.

Михайло Фриновський (1922 р.)

В своїй автобіографії Фриновський писав, що під час лютневої революції в Москві «брав участь у вбивстві бригадного генерала Бема⁵³». Будучи помічником начальника активної частини Московської ЧК, брав участь у ліквідації «Національного центру», в арештах анархістів на дачі в Красково». Наприкінці 1919 р. Фриновський відряджений в Україну разом з Манцевим і Євдокимовим. Був начальником ОВ Білгородської ЧК, начальником ОВ і членом Колегії Київської губ. ЧК, начальником ОВ Української Галицької армії⁵⁴. Один із керівників ЧУГА пізніше писав про роботу Фриновського на посаді начальника військової контррозвідки: «Особливий відділ не мав штату та був безсилий. А коли прийшов штат, то він перепився та перестрілявся того самого дня. Довелося за допомогою німця Люнца, коменданта штабу, їх заарештувати та випроводити до Києва»⁵⁵. Цей інцидент не завадив Фриновсь-

кому очолити активну частину ОВ Південно-Західного фронту. Під час польсько-українського наступу його відправили до Києва займатися евакуацією. Потім була робота на посадах заступника начальника ОВ 1-ї Кінної армії, заступника начальника ОВ ЦУПНАДКОМУ, За власним зізнанням «керував операцією і безпосередню брав участь у здобутті штабу Махна, який знаходився в Харкові». 3 травня 1921 р. по травень 1922 р. був начальником Оперативного відділу ВУЧК»⁵⁶.

Після прибуття спеціального потягу на

Лука Грицук (Микола Антонов-Грицук)
(середина 1920-х р.)

місце за ініціативою тов. Фриновського були прийняті запобіжні заходи, конспірація була ідеальною і, незважаючи на те, що отамани запізнювалися на з'їзд і прибули лише 29 жовтня, все-таки наявність у захолюсному містечку спеціального потягу, загону червоноармійців у 65 осіб і групи співробітників – ні на жодну хвилину не викликали ні в кого підозру про дійсну мету спеціальної групи, що там знаходилася.

До Звенигородки у супроводі агента ДПУ Терещенка виїхали отамани Завгородній, Гупало, Залізник і три їхні охоронці. Вночі доїхали до залізничної будки, де на них чекав «побратим Завірюхи», а точніше чекіст Лука Йосипович Грицук. Він працював в ДПУ під прізвищем Антонов і увійшов в історію радянської держбезпеки як Микола Йосифович Антонов-Грицук. Він вже представлявся до ордену

⁵³ Бем Михайло Антонович (1856 – 1917). Генерал-майор. Начальник 30-ї запасної піхотної бригади Казанського військового округу. Вбитий солдатами під час антивоєнного мітингу.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 19.

⁵⁵ Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. Т. 1. К.: «Сфера», 2003. С.415

⁵⁶ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 19.

Червоного Прапора «за затримання та доставку одноосібно отамана Мандика⁵⁷» і був одружений на рідній сестрі повстанського отамана з Полтавщини Леонтія Остаповича Христового (1898–1921).

Іван Віхірєв (1938 р.)

Євдокимов відзначав «шалену хоробрість, відвагу, залізну волю» Антонова. У справі ліквідації лісових і степових отаманів він був у небезпечних місцях. До Звенигородки він виїхав у складі «ударної групи для зняття отаманів», звідси він був посланий для зв'язку на явову квартиру, що розташовувалася у залізничній будці. За словами Євдокимова, Антонов «разом з нашим співробітником першим зустрів отаманів, яким представився членом полтавської петлюрівської організації. Лісові отамани, які відвикли від міста та інстинктивно його боялися, довго не рішалися виїжджати. Тов. Антонов став переконувати, вказуючи на необхідність поїздки, дорікаючи отаманів у нерішучості *«або справа або персональне життя»*⁵⁸ – говорив

він і своєю імпровізованою агітацією сприяв успіху справи, оскільки не приїзд отаманів на з'їзд був рівносильний провалу всієї роботи»⁵⁹.

На чекістському слензі 1920–1940 рр. таємний арешт називався «зйомка» (съемка – російською). Прибулих отаманів агенти ДПУ відвели на дві консперативні квартири, де і заарештували. Арештами на першій квартирі керував особисто Фриновський, про що Євдокимов писав так: «сама зйомка таких поважних отаманів, кожний озброєний карабіном, 2-ма револьверами і бомбою, таких як Завгородній, Залізник і Гупало разом із заступником Завгороднього Компанійцем⁶⁰ і двома козаками (одним із яких був Добровольський⁶¹ – авт.), пройшли безшумно і навіть сусіди не знали, що відбувається поблизу квартири. Керуючи зйомкою отаманів, тов. Фриновський був завжди попереду та власноручно обеззброював прибулих «гостей»⁶²... Причому, під час операції він особисто першим з усієї групи обеззброїв отамана Завгороднього, який намагався чинити збройний опір, подаючи приклад холоднокривності та сміливості всій групі, яку я відправив до Звенигородки». На другій консперативній квартирі «зняли» голову знаменської петлюрівської організації Миколу Дмитровича Голуба, його помічника Якова Логвиновича Черкаса, який був резидентом отамана Гупала⁶³.

За свідченням Євдокимова, безпосередню участь в оперативних заходах у Звенигородці брали Журід-Ніколаєв: «заарештовуючи отаманів при самих виняткових обставинах, ризикуючи власним життям, при чому виявляє притаманну витримку та сміливість»⁶⁴ та Грицук: «був серед тих, хто обеззброював і обеззброював Виявив відвагу та героїзм»⁶⁵.

⁵⁷ Мандик Максим (?–1922). Отаман повстанського загону, що діяв на теренах Миргородського та Зіньківського повіту Полтавської губернії. 5 серпня 1922 р. здався у с. Лютеньки Антонову. 3 серпня чекісти залучили Мандика до операції по захопленню своїх колишніх побратимів, застрелений під час втечі.

⁵⁸ В нагородному листі, написаному на російській мові, виділені курсивом слова Антонова наведені Євдокимовим українською мовою.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 53.

⁶⁰ Компанієць Тимофій Архипович (1897–1923). Повстанський отаман. 2 лютого 1923 р. засуджений на смерть. 9 лютого 1923 р. загинув під час повстання в тюремному підвалі ДПУ в Києві.

⁶¹ Добровольський Олексій Трохимович (1899–1923). Повстанський отаман. 2 лютого 1923 р. засуджений на смерть. 9 лютого 1923 р. загинув під час повстання в тюремному підвалі ДПУ в Києві.

⁶² ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 17(15).

⁶³ ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр. 1164, арк. 20.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 49.

⁶⁵ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 53.

Борис Малишев (справжнє ім'я Федір Іллюченко) брав участь у захопленні отаманів (друга половина 1920-х р.)

Підсумовуючи результати операції по захопленню лісових і степових отаманів, Євдокимов особливо відзначав «неостанню роль Фриновського і як керівника, і як бійця»⁶⁶. Фриновський особисто доставив заарештованих отаманів у тюремний підвал ПП ДПУ ПБУ⁶⁷ і за кілька днів разом з Євдокимовим виїхав до Житомира для ліквідації Волинської повстанської армії та виїхав до Коростеня, де за одним документом «власноручно заарештовує начдива Коростеньської дивізії Волинської повстанської армії Дедковського⁶⁸, начальника штабу тієї ж дивізії Бондарчука та старшину для доручень при дивізії від армії Данилюка»⁶⁹. В іншому ж документі прізвище Дід-

ковського вже не згадується, Бондарчук став Бондарюком, а його помічник – безіменним⁷⁰.

Журід же, за словами Євдокимова «особисто висилається до Єлисаветграду, де бере особисту участь в знятті отаманів Гонти⁷¹, Бондарука⁷² та інших, виконуючи блискуче мої вказівки, координуючи роботу між Кременчуцькою групою по боротьбі з бандитизмом і Єлисаветградським відділом ДПУ»⁷³.

Висновки

Представлення чекістів у 1922–1923 рр. до нагородження орденом Червоного Прапора, які зберігаються у вцілілих документах комісії ВУЦВК з нагородження орденами Трудового та бойового Червоного Прапора, дозволило встановити нові подробиці політичних репресій і персоналізувати їхніх виконавців. Унікальність цих документів полягає в тому, що в більшості особових справах чекістів вони відсутні. За винятком нагородного листа Євдокимова, авторові не вдалося знайти жодного нагородного листа чекістів, нагороджених у 1921 р. В особових справах Балицького, Заковського, Лівшиця та Манцева вони відсутні. Безслідно зникнути вони не могли, отже, подальший пошук триває.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

Referens

1. Shapoval Yu, Prystayko V., Zolotar'ov V. (1997) *CHK-HPU-NKVD v Ukrayini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian]
2. Bazhan O., Zolotar'ov V. (2025) Pershyy nachal'nyk huberns'koho hubviddil DPU (Semen Semenovich Dukel's'kyi). *Pivdennyi Zakhid. Odesyka. Istoryko-kraeyeznavchyy al'manakh*. (39). Odesa, Bondarenko M.O. [in Ukrainian].
3. Koval' R. (2008). *Operatsiya «Zapovit»*. *Chekist-s'ka sprava № 206*. Kyiv-Vinnytsya: Derzhavna kartohrafichna fabryka [in Ukrainian]
4. Zaval'nyuk K. (2000) *Lytsari voli. Povstans'kyi rukh na Podilli u personaliyakh (20-ti roky XX st.)*. Vinnytsya: Lohos.

Надійшла до редакції / Received: 12.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026.

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

⁶⁶ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 20.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 17.

⁶⁸ Дідковський Андрій Григорович (1890–1969)

⁶⁹ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 17(15).

⁷⁰ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 20 зв.

⁷¹ Воїнов Олександр («Гонта») – повстанський отаман, помер в ув'язненні від тифу у грудні 1922 р.

⁷² Бондарук (Лихо) Кирило Євлампійович (1888–1922) – загинув в бою 19 січня, про якого отамана йде мова незрозуміло.

⁷³ ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр. 1164, арк. 49.

DOI: 10.15407/kraieznastvo2026.01.061

УДК 94(477.73) + 323.21 + 327(100)

Юрій Котляр (м. Миколаїв)

доктор історичних наук, професор,

перший проректор Чорноморського національного університету
імені Петра Могили

E-mail: K555556k@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2222-3857>

Декомунізація і деколонізація в Миколаєві та діяльність громадських і міжнародних організацій

В статті розглянуто процеси декомунізації та деколонізації в місті Миколаєві. Метою публікації є аналіз основних тенденцій цих процесів у Миколаєві, створення періодизації процесів декомунізації та деколонізації в місті, а також визначення ролі громадських і міжнародних організацій (фондів) у їхньому здійсненні. Створено авторську періодизацію декомунізації та деколонізації в місті Миколаєві: 1-й етап (1989–1990-ті рр.) – декомунізація і повернення до імперськості; 2-й етап (2014–2016 рр.) – декомунізація; 3-й етап (2022 р. – до сьогодні) – деколонізація. Проаналізовано взаємодію місцевої влади, істориків, краєзнавців, активістів, ветеранів війни і культурних інституцій під час процесів декомунізації та деколонізації. Висвітлено діяльність топонімічних комісій в Миколаєві.

Декомунізація і деколонізація спровокували певну активність суспільства, яке побачило у процесах можливість для втілення національно-патріотичного дискурсу в місцевому зрадянизованому та зімперценому середовищі. Такий підхід з боку громадськості викликав певне протистояння з органами місцевого самоврядування. Окрему увагу приділено впливу повномасштабного російського вторгнення 2022 р. на активізацію деколонізаційних процесів і переосмислення топонімічного ландшафту. Показано роль громадських і міжнародних організацій (фондів) в діяльності топонімічних комісій, зокрема, «Символи Миколаєва», Платформа «MY ART», Агенція розвитку Миколаєва, Фонд імені Гайнріха Бьоля.

Декомунізація і деколонізація у Миколаєві є складовими загальноукраїнського руху до звільнення від тоталітарного та імперського минулого. Вони виявилися не лише у формальному перейменуванні, а й переосмисленні власної історичної пам'яті. Громадські організації виступили рушієм змін, забезпечивши прозорість, публічність і залучення громади. Міжнародні партнери допомогли інтегрувати локальні ініціативи у ширший європейський контекст.

Ключові слова: декомунізація, деколонізація, Миколаїв, громадські і міжнародні організації, «Символи Миколаєва», Фонд імені Гайнріха Бьоля.

Yuriy Kotlyar (Mykolaiv)

Doctor of Historical Sciences, Professor,

First Vice-Rector

Petro Mohyla Black Sea National University

E-mail: K555556k@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2222-3857>

Decommunization and Decolonization in Mykolaiv and the Activities of Civic and International Organizations

The article examines the processes of decommunization and decolonization in the city of Mykolaiv. The purpose of the publication is to analyse the main trends of these processes in Mykolaiv, to establish a periodization of decommunization and decolonization in the city, and to determine the role of civic and international organizations (foundations) in their implementation. The author proposes a three-stage periodization of decommunization and decolonization in Mykolaiv: Stage 1 (1989–1990s) – decommunization and return to imperialism; Stage 2 (2014–2016) – decommunization; Stage 3 (2022–

present) – decolonization. The study analyses the interaction among local authorities, historians, local researchers, activists, war veterans, and cultural institutions during the decommunization and decolonization processes. Particular attention is given to the work of toponymic commissions in Mykolaiv.

Decommunization and decolonization triggered significant public engagement, as society saw in these processes an opportunity to introduce a national-patriotic discourse into the city's Sovietized and imperialized environment. This civic initiative, however, often led to tensions with local self-government bodies. Special attention is paid to the impact of Russia's full-scale invasion in 2022 on the intensification of decolonization processes and the rethinking of the city's toponymic landscape. The article highlights the role of civic and international organizations (foundations) in the work of toponymic commissions, including «Symbols of Mykolaiv», the «MY ART» Platform, the Mykolaiv Development Agency, and the Heinrich Böll Foundation.

Decommunization and decolonization in Mykolaiv are integral parts of the nationwide movement to liberate Ukraine from its totalitarian and imperial past. These processes have manifested not only in formal renaming but also in the rethinking of historical memory. Civic organizations became the driving force behind these transformations, ensuring transparency, public participation, and community engagement, while international partners helped integrate local initiatives into a broader European context.

Key words: decommunization, decolonization, Mykolaiv, civic and international organizations, «Symbols of Mykolaiv», Heinrich Böll Foundation.

Процеси декомунізації та деколонізації в Україні стали одним із найважливіших напрямів суспільно-політичних змін після Революції гідності та повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 р. Вони спрямовані на подолання спадщини тоталітарного та імперського минулого, відновлення історичної правди, а також на зміцнення української ідентичності в культурному та символічному просторі. Початковий процес декомунізації та деколонізації носив в Україні, найчастіше, стихійний характер. Причому, певну роль в його розгортанні відігравали громадські та міжнародні організації.

Місто Миколаїв, яке в імперський та радянський періоди історії було важливим промисловим і військовим центром, мало глибоко вкорінені наративи минулих епох. Саме тому реалізація декомунізаційних і деколонізаційних ініціатив тут набула особливого значення. *Метою стат-*

ті є аналіз основних тенденцій цих процесів у Миколаєві, створення періодизації процесів декомунізації та деколонізації в місті, а також визначення ролі громадських і міжнародних організацій (фондів) у їхньому здійсненні.

Після Революції гідності 2013–2014 рр. в українській історичній науці активізувалося вивчення процесів декомунізації та деколонізації як складових гуманітарної трансформації держави. Сучасна українська історіографія прагне осмислити ці процеси в контексті боротьби за національну ідентичність, незалежність та культурний суверенітет. Серед публікацій слід виділити монографію культуролога О. Гриценка¹, а також наукові статті істориків А. Киридон² та журналіста М. Рябчука³. Проте, тематика деколонізації і декомунізації в межах одного міста проаналізована лише в працях істориків М. Тахтаулової⁴ (Харків) і політолога О. Бобіни⁵ (Миколаїв).

¹ Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАН України, 2019. 320 с.

² Киридон А. Декомунізація в Україні: перерозподіл символічного ресурсу // Зовнішні справи. 2020. № 7–8. С. 35–40.

³ Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Випуск 2. С. 104–117.

⁴ Тахтаулова М. Харківська топоніміка: етапи декомунізації // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 2. Р. 142–151. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.142>

⁵ Бобіна О. В. Миколаївська топоніміка: основні етапи формування і спроба декомунізації // Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 80 річниці від дня народження українського археолога Б. М. Мозолевського: матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. Миколаїв: НУК, 2016. С. 6–8.

Історик Ю. Котляр є автором низки наукових праць, які охоплюють широке коло питань, пов'язаних із декомунізацією, деколонізацією, історичною пам'яттю та формуванням національної ідентичності. Автор аналізує вплив поколіннєвих змін на процеси декомунізації в Україні, підкреслюючи, що молодше покоління, менш обтяжене радянським минулим, активніше підтримує ініціативи з переосмислення історії та цікавиться проблемами національної ідентичності⁶. Ю. Котляр також досліджує взаємозв'язки між історичною наукою та політикою пам'яті, аналізуючи, як війна Росії проти України прискорила процес деколонізації та сприяла формуванню нових наративів національної ідентичності⁷.

Культурологиня П. Герчанівська виділяє три етапи процесів декомунізації, деколонізації та дерусифікації, що відбувалися в добу української незалежної держави:

1-й етап (1991–2014 рр.) – пошук оптимальної стратегії деколонізації.

2-й етап (2014–2022 рр.) – розробка провідних стратегій і тактик в галузі деколонізації; введення у дію пакету законодавчих актів щодо декомунізаційної політики України.

3-й етап (з 2022 р. – по сьогодні) – доопрацювання декомунізаційних законів у зв'язку з воєнним станом у країні та їх практична реалізація⁸.

1-й етап базується на декретах президентів Л. Кравчука (1992 р.), Л. Кучми (2001 р.), В. Ющенка (2007 р.), які вимагали усунення пам'яток тоталітаризму, проте не передбачали

механізмів до його втілення. На практиці, вони фактично були проігноровані⁹.

2-й етап відбувався відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки»¹⁰, прийнятого Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Даний закон разом з трьома іншими, прийнятими того ж дня («Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті»¹¹, «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945»¹², «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»¹³), мав таку стратегічну мету – подолання комуністичної спадщини в усіх сферах суспільного життя, обґрунтування історичного розриву між сучасністю і соціалістичним минулим, проведення у суспільній свідомості чіткої межі між українською нацією і правлячим у радянські часи режимом, який намагався знищити або спотворити національні ідеали та цінності. 15 травня 2015 р. закони були підписані Президентом України П. Порошенком та набули чинності з 21 травня.

3-й етап почався в Україні після 24 лютого 2022 р., був пов'язаний з відмовою від назв, що стосувалися не лише комуністичного минулого, а й Росії взагалі. Станом на 21 квітня 2023 р. президент В. Зеленський підписав законопроект № 7253 «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах

⁶ Kotlyar Yuriy. Decomunization of Ukraine in the context of generation change // Danubius, XXXV. Supliment, Galați, 2017. P. 99–108.

⁷ Kotlyar Yuriy. Historical memory and historical science: European and Ukrainian discourses // European Historical Studies: Scientific Journal. 2021. № 18. С. 78–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2021.18.07>

⁸ Герчанівська П. Е. Деколонізація суспільства: український поворот // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2024. № 1. С. 35. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2024.301962>

⁹ Kotlyar Yuriy. Decomunization of Ukraine in the context of generation change. P. 101.

¹⁰ Закон України. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки // Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 219. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

¹¹ Закон України. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті // Відомості Верховної Ради. 2015. № 25. Ст. 190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>

¹² Закон України. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років // Відомості Верховної Ради. 2015. № 25. Ст. 191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>

¹³ Закон України. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років // Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 218. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text>

України»¹⁴. Згідно з цим документом, в Україні відтепер заборонено давати географічним об'єктам назви, які символізують або звеличують Росію. Також заборонені топоніми, пов'язані з пам'ятними місцями, датами, подіями в російській історії. Підписаний закон є системним документом про звільнення України від маркерів «руського міра». Відповідно до закону, російська імперська політика визнається злочинною та засуджується, пропаганда цієї політики та її символи забороняється¹⁵.

Процеси декомунізації та деколонізації в Миколаєві мали власну специфіку. Їх періодизацію можна визначити таким чином:

1-й етап (1989–1990-ті рр.) – декомунізація і повернення до імперськості. Важливо, що перше перейменування вулиці в Миколаєві, яке формально, можна вважати декомунізаційним, відбулося ще за існування Радянського Союзу в добу перебудови. В 1989 р. до 200-річчя Миколаєва вулиці Плеханівській було повернена назва Потьомкінська. В подальшому відбувалися точкові повернення старих назв. У 1996 р. вул. Свердлова повернули назву Спаська, а вул. Рози Люксембург – Нікольська.

Важливо, що частину повернутих назв вулиць потім знову перейменують в процесі деколонізації географічних назв. Але в умовах середини 1990-х рр. для Миколаєва це був певний успіх. Тим більше, що в подальшому перейменувань майже не відбувалося.

2-й етап (2014–2016 рр.) – декомунізація, пов'язана з реалізацією пакету законів 2015 р. Вони відображали суспільні настрої та узаконили масштабну трансформацію національної ідентичності.

Початком декомунізації в Миколаєві можна вважати 22 лютого 2014 р., коли місцеві активісти повалили пам'ятник Леніну. Згодом, за ініціативи представників місцевої влади, щоб запобігти зіткненням між прибічниками повалення та нечисленним захисниками монумента, до активістів приєдналися комунальники. І лише

15 серпня 2016 р. на площі завершився демонтаж постаменту. Враховуючи, що Розпорядження Миколаївської обласної держадміністрації «Про перейменування об'єктів топоніміки та демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків»¹⁶ датується 21 травня 2016 р., проглядається певний символізм: декомунізаційні процеси в Миколаєві розпочалися з подій біля пам'ятника Леніну і на тому ж місці і закінчилися.

Стосовно процесу перейменування, то він в Миколаєві був достатньо складним. Теоретично, ініціатором і організатором декомунізаційних процесів повинна була стати Топонімічна комісія, керівником якої був заступник міського голови – Є. Шевченко, а секретарем – начальник відділу охорони культурної спадщини миколаївського міськвиконкому І. Бондаренко. Проте, до діяльності комісії виникли серйозні претензії з боку широкої громадськості.

Тому миколаївськими вченими, істориками та краєзнавцями було створено громадську організацію «Символи Миколаєва» (голова – Г. Савченко). В результаті діяльності «Символів Миколаєва» було вироблено концепцію, згідно якої назви вулиць, площ, скверів та інших об'єктів повинні наочно показувати, що Миколаїв – українське місто з багатовіковою історією. Не можна сказати, що ця ідея викликала ентузіазм чиновників. Швидше навпаки – громадським активістам уже тоді довелося долати опір бюрократичної машини.

Обсяг роботи був значним, адже перейменуванню підлягало 170 вулиць міста, не рахуючи інших об'єктів. Тому були умовно створені «чорна» і «біла» книги перейменувань. До першої увійшли ті назви, які треба було прибрати з карти Миколаєва відповідно до законів про декомунізацію, а «біла книга» включала назви, пов'язані з тими історичними особистостями чи подіями, які заслуговують увічнення. Краєзнавці-активісти прагнули неухильно дотриматися вимоги – подія або особистість, які увічнюються в назві, обов'язково повинні мати відношення до

¹⁴ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39367>

¹⁵ Котляр Ю. В. Декомунізація і деколонізація в контексті європейських цінностей // Становлення сучасної Української держави: роль європейських цінностей у формуванні демократичного буття: тези. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С. 13–15.

¹⁶ Розпорядження Миколаївської обласної держадміністрації «Про перейменування об'єктів топоніміки та демонтаж пам'ятників та пам'ятних знаків» від 21 травня 2016 р. № 197-р. URL: https://web.archive.org/web/20160816190000/http://www.mk.gov.ua/ua/oda/order/?doc_id=14304

Миколаївщини. Причому, якщо мова йде про якогось діяча, то його роль в історії або внесок у розвиток міста мають бути значущими.

Однак, системний підхід, в якому гідне місце займають назви, пов'язані з патріотами України або з подіями української історії, не сподобався комісії. За підсумками кількох засідань комісії було відкинуто більшість найменувань, пов'язаних з українською історією та з борцями за незалежність країни в 20 ст. Таку лінію поведінки керівництво комісії пояснило нібито прагненням відійти від назв, пов'язаних з особистостями. Формально це виправдовувалося тим, що ще при першому присвоєнні назв вулицям Миколаєва (1835 р.) не використовувалися імена людей. Загалом, складалося таке відчуття, що частина чиновників не хоче, щоб за назвами вулиць Миколаїв можна було ідентифікувати як українське місто¹⁷.

Незважаючи на ряд перепон, процес декомунізації в Миколаєві відбувся: 129 парків, скверів, вулиць та площ отримали нові назви. На думку історика О. Бобіни, обговорення щодо назв миколаївської топоніміки, крім перейменування площі Леніна на Соборну, тривало досить активно. В процесі цього обговорення з'явилося кілька «таборів–напрямів–партій». Перша – партія повернення до історичних назв. В зв'язку з цим з'явилися: «Погранична» (колишня Чигрина), «Кузнецька» (колишня Скороходова), «Безіменна» (колишня Шкапіна). Друга партія – «виноградно-яблучна», яка не любила контраверсійних моментів історії, тому намагалася декомунізувати вулиці нейтральними назвами: «Привітна» (колишня 7 з'їзду Рад), «Родинна» (колишня Коллонтай), провулок «Ожиновий» (колишній провулок Комунарів). Третя партія – радикально-проукраїнська. Саме завдяки їй з'явився проспект Героїв України (колишній проспект Героїв Сталінграду), а також вулиці: «79 бригади» (колишня Скляра), «Гетьмана Мазепи» (колишня Пархоменка). Четверта партія – партія збереження всього чого можна. Намагалася максимально зберегти існуючі назви¹⁸.

Найбільш резонансними стали такі назви: проспект Центральний (колишній Леніна), вул. Соборна (колишня Радянська) та вул. Шнеєрсона (колишня Карла Лібкнехта).

Незважаючи на проведену роботу, було зрозуміло, що справа формування топонімічного середовища рано чи пізно буде продовжена, так як докорінна проблема дерусифікації та деколонізації вирішена не була. В Миколаєві залишалась значна кількість назв, пов'язаних з історією колишньої Російської імперії.

3-й етап (2022 р. – до сьогодні) – деколонізація, пов'язаний з подіями широкомасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. та реалізацією Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів»¹⁹.

Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну почався активний демонтаж пам'ятників, які були присвячені радянським або російським діячам та пов'язаними з Російською Федерацією історичним подіям, а також перейменовування вулиць й інших топографічних об'єктів. В Миколаєві теж почався цей процес. З одного боку він носив регульований характер, з іншого, стихійний.

Пам'ятник Олександрі Пушкіну з постаменту прибрали 21 травня 2022 р., згодом комунальники демонтували меморіальну дошку російському поету. 28 липня Миколаївська міська рада перейменувала вулицю Московську на Маріупольську. Відповідне рішення було прийняте під час онлайн-сесії міської ради. Бюст Олександра Суворова демонтували 28 грудня 2022 р.

Стихійний процес, на жаль, носив характер вандалізму і загрожував життю і здоров'ю мирних жителів міста. 19 жовтня 2022 р. в Миколаєві невідомими було підірвано пам'ятник співробітникам міліції, які загинули в період Другої світової та громадянських війн. Ввечері 2 листопада 2022 р. у сквері біля обеліска «Скорботна матір» стався вибух, яким був зруй-

¹⁷ Мірошниченко А. Декомунізація у Миколаєві: блукаючи в «Бічних» і «Казематних» // УКРІНФОРМ. 21.11.2015. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1917755-dekomunizatsiya-u-mikolaevi-blukayuchi-v-bichnih-i-kazematnih.html>

¹⁸ Бобіна О. В. Миколаївська топоніміка: основні етапи формування і спроба декомунізації. С. 7.

¹⁹ Закон України. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів // Відомості Верховної Ради. 2023. № 65. Ст. 221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-IX#Text>

нований пам'ятник. У прилеглих до пам'ятників будинках вибухова хвиля вибила вікна та двері²⁰.

Офіційна діяльність щодо процесів деколонізації в Миколаєві продовжилася навесні 2023 р., коли Миколаївська міська рада затвердила новий склад Топонімічної комісії та прийняла нове положення про перейменування топонімів, щоб позбутись в місті російських назв. Також депутатська комісія з питань законності затвердила нову редакцію положення про діяльність комісії з топоніміки, яка займалась перейменуванням вулиць.

Головою Топонімічної комісії став доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧНУ імені Петра Могили, голова Миколаївської обласної організації «Національна спілка краєзнавців України» О. Тригуб, секретарем – С. Скидан. Однак, у серпні стало відомо, що топонімічна комісія не запрацювала. Через самовідвід одного із кандидатів, депутатам міськради довелося оновлювати склад комісії. На сесії 7 вересня 2023 р. депутати Миколаївської міської ради затвердили новий склад топонімічної комісії. До неї включили генерал-майора Д. Марченка, але з приміткою «за погодженням». Проте, сам генерал виступив проти такої ідеї²¹.

На початку вересня 2023 р. у Миколаєві презентували дослідження «Деколонізація: переосмислення імперського минулого в публічному просторі Миколаєва», яке провела Платформа «MY ART» у партнерстві з Агенцією розвитку Миколаєва за підтримки Фонду імені Гайнріха Бьоля. Їх пропозиції були передані Топонімічній комісії Миколаєва восени 2023 р.

Платформа «MY ART» (м. Миколаїв) – це творча платформа, що займається створенням і підтримкою культурних проєктів у Миколаєві, налагодженням контактів із громадськістю та мистецькою спільнотою, а також посиленням зв'язків між фізичним і цифровим вимірами сучасного мистецтва. Платформа створена у 2017 р. напередодні першого фестивалю «Mykolaiv Art Week». І є неформальним об'єднанням мінімум трьох громадських організацій.

З 2022 р. Платформа «MY ART» почала активно займатися темою деколонізації, проводила опитування, дослідження суспільної думки²².

Фонд імені Гайнріха Бьоля – це неурядова ресурсна організація, яка популяризує демократичний порядок денний та змінює публічний дискурс з метою зеленого демократичного розвитку. Фонд є частиною Зеленого політичного руху Німеччини і ЄС. У Німеччині Фонд працює з 1997 р. і з часом розширив мережу до 32 регіональних представництв у 60 країнах світу на чотирьох континентах. 18 квітня 2008 р. в Києві відбулася офіційна церемонія відкриття українського представництва фонду.

У травні 2022 року Росія визнала Фонд імені Генріха Белля «небажаною організацією»; на початку того ж року Міністерство юстиції Росії виключило фонд із реєстру афілійованих організацій НДО²³.

За час роботи Топонімічної комісії, впроваджено вересня 2023 р. – січня 2024 р. було запропоновано до перейменування 269 топонімів, з яких 250 – це назви вулиць. Крім, назв, що містять імперські наративи чи глорифікацію країни-агресора, також в переліку були топоніми, які вимагали уточнень написання відповідно до сучасного українського правопису, а також підтверджені випадки дублювання назв в межах міста. Наступним етапом перейменування топонімів на території Миколаєва стали громадські обговорення, що проводились у формі консультацій з громадськістю і тривали з 24 квітня по 24 червня 2024 р.

Топонімічна комісія діяла достатньо продуктивно в он-лайн режимі, проте реально дієвих членів було не так багато. Інколи, навіть важко було набрати присутніх для кворуму. Частина пропозицій викликала жваві дискусії, особливо стосовно М. Фалєєва, О. Вадатурського та вул. Декабристів. Фактично, в комісії існувало два табори з власним баченням процесів перейменування в Миколаєві: поміркований (історики, краєзнавці, працівники культури) і радикальні (представники громадських організацій, колишні учасники АТО, ветерани війни).

²⁰ Платформа MY ART (25 травня 2023 рік). Юрій Котляр. Декомунізація та деколонізація Миколаєва: проблеми і пошук рішення. [Video]. Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7Q8nd151TaI>

²¹ Бойченко Ю. Топонімічна комісія Миколаєва завершила свою роботу – тепер її пропозиції розглянуть депутати. URL: <https://nikvesti.com/news/public/283208>

²² Марченко Юрій. MY ART: історія проєкту, що роками розвиває культуру й деколонізує Миколаїв. URL: <https://www.platfor.ma/topic/my-art-istoriya-proyektu-shho-rokamy-rozvyvaye-kulturu-mykolayeva/>

²³ Фонд ім. Гайнріха Бьоля. URL: <https://ua.boell.org/uk/pro-fond>

Але тим не менше, компроміси часто знаходилися. Під час деяких обговорень блокував роботу Топонімічної комісії депутат міської ради А. Янтар.

Згідно Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» 27 січня 2024 р. Миколаївська міська рада втратила право на ухвалення рішення про перейменування топонімів. 27 квітня 2024 р. повноваження на ухвалення рішення про перейменування топонімів також втратив Миколаївський міський голова. Дане право перейшло до начальника Миколаївської обласної військової адміністрації. Всього на розгляд начальнику Миколаївської ОВА подали 190 найменувань топонімів на території міста, з яких 51 вулицю запропоновували до перейменування через дублювання або інші причини, не передбачені зазначеним Законом. 26 липня 2024 р. розпорядженням начальника Миколаївської ОВА затверджено нові назви для 152 топонімів. 17 жовтня 2024 р. розпорядженням начальника Миколаївської ОВА скасовано перейменування вулиці Андрєєва. Перейменовано 151 топонім²⁴.

Серед деколонізаційних і дерусифікаційних перейменувань слід виділити такі групи:

– Топоніми, названі на честь російських військових діячів, героїв війн, політиків та подій (перейменовано – 18): вул. Адмірала Макарова – вул. Павла Скоропадського; вулиця та провулок Суворова – вулиця та провулок Зебека; вул. Потьомкінська – вул. Марка Кропивницького.

– Топоніми, названі на честь радянських військових діячів, героїв війн, політиків та подій (перейменовано – 38): вул. Генерала Белова – вул. Сергія Гуссіді; вул. Зої Космодем'янської – вул. Повстанська; вул. Комкова – вул. Данська. Вулиці Галини Петрової, Віті Хоменка, Кобера, Леваневців не були перейменовані.

– Топоніми, названі на честь російських діячів культури, освіти і науки (перейменовано – 30): вул. Толстого – вул. Марії Заньковецької; вул. Чайковського – вул. Миколи Садовського; вул. Чернишевського – вул. Миколи Хвильового.

– Топоніми, названі на честь радянських діячів культури, освіти і науки (перейменовано – 9): вул. Мічуріна – вул. Олексія Кваші; вул. Дуна-

євського – вул. Мирослава Скорика; вул. Крилова – вул. Євгенія Логінова.

– Топоніми, назви яких пропагують російську (комуністичну) ідеологію чи радянські міфи (перейменовано – 19): вул. Партизанської іскри – вул. Пластунська; вул. 28 Армії – вул. Олега Бондаренка; вул. Першотравнева – вул. Євгена Храпка²⁵.

Десятки вулиць Миколаєва перейменовували в пам'ять про воїнів, які загинули в зоні АТО або під час відбиття повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Також основні вулиці міста перейменовували на честь видатних українських державних діячів та діячів культури: Пушкінський сквер – сквер імені Івана Мазепи; вул. 8 Березня – вул. Гліба Бабіча; вул. Генерала Карпенка – вул. Генерала Олекси Алмазова; вул. Генерала Попеля – вул. Олега Кравця; вул. Декабристів – вул. Захисників Миколаєва; вул. Жуковського – вул. Романа Шухевича; вул. Логовенка – вул. Олександра Клепікова; вул. Лягіна – вул. Героїв Рятувальників; вул. Молодогвардійська – вул. Дмитра Кременя; вул. Нікольська – вул. Вадима Благовісного; вул. Пушкінська – вул. Аркасівська; вул. Чкалова – вул. Ігоря Бедзая.

Деколонізація та дерусифікація в Миколаєві стосується і пам'ятників періоду Другої світової війни. 7 травня 2025 р. представники КП «Миколаївські парки» передали до обласного краєзнавчого музею демонтовані елементи з меморіального комплексу на честь 68 десантників-ольшанців, реконструкцію якого було почато нещодавно. А саме: літери напису та зірку героя. Роботи з реконструювання передбачають українізацію напису та заміну радянської символіки. Після оновлення на меморіалі буде напис: «Вічна слава героям, полеглим за Батьківщину», а замість зірки встановлять декоративний вінок із колоссям і роками Другої світової війни – 1939–1945.

Таким чином, декомунізація і деколонізація у Миколаєві є складовими загальноукраїнського руху щодо звільнення від тоталітарного та імперського минулого. Вони виявилися не лише у формальному перейменуванні, а й переосмисленні власного історичного минулого. Громадські організації виступили рушієм змін,

²⁴ Проект «Деколонізація Миколаєва: аналіз нових топонімів у публічному просторі». Брошура Бьоля, створена Платформою MY ART за підтримки Фонду ім. Гайнріха Бьоля, Бюро Київ-Україна. 2024. URL: https://ua.boell.org/sites/default/files/2025-01/brochure_decolonization_2024.pdf

²⁵ Там само.

забезпечивши прозорість, публічність і залучення громади. Міжнародні партнери допомогли інтегрувати локальні ініціативи у ширший європейський контекст. Миколаїв поступово перетворюється на місто, де історична пам'ять формується не «згори», а завдяки співпраці влади, науки, культури та громадянського суспільства.

Попри певні досягнення, процеси декомунізації та деколонізації в Миколаєві супроводжуються рядом труднощів:

– Частина мешканців, особливо старшого покоління, продовжує ототожнювати себе з радянським минулим.

– Деякі політичні сили використовують ностальгічні мотиви для власних популістичних цілей.

– Матеріальні обмеження не дозволяють оперативно оновити всі топоніми, дорожні вказівники, пам'ятні знаки.

– В умовах війни ресурси громади спрямовані передусім на оборону й гуманітарну підтримку.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Bobina, O. V. (2016). Mykolaivska toponimika: osnovni etapy formuvannia i sprobа dekomunizatsii. In *Mykolaivshchyna i Pivnichne Prychornomor'ia: istoriia i suchasnist. Do 80-richchia vid dnia narodzhennia ukrainskoho arkheoloha B. M. Mozolevskoho: materialy Vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii* (pp. 6–8). Mykolaiv: NUK. [In Ukrainian].
2. Boychenko, Yu. *Toponimichna komisiia Mykolaieva zavershyla svoiu robotu – teper ii propozyitsii rozhliaut deputaty*. Retrieved from <https://nikvesti.com/news/public/283208>. [In Ukrainian].
3. Herchanivska, P. (2024). Dekolonizatsiia suspilstva: ukrainskyi povorot. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 1, 35. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2024.301962>. [In Ukrainian].
4. Hrytsenko, O. (2019). *Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy; Instytut kulturolohii NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
5. Kyrydon, A. (2020). Dekomunizatsiia v Ukraini: pererozpodil symvolichnoho resursu. *Zovnishni spravy*, 7–8, 35–40. [In Ukrainian].
6. Kotlyar, Yu. (2017). *Decomunization of Ukraine in the context of generation change*. *Danubius*, XXXV, Supplement, Galati, 99–108. [In English].
7. Kotlyar, Yu. (2021). Historical memory and historical science: European and Ukrainian discourses. *European Historical Studies: Scientific Journal*, 18, 78–88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2021.18.07>. [In English].
8. Kotlyar, Yu. (2023). *Dekomunizatsiia i dekolonizatsiia v konteksti yevropeyskykh tsinnosti*. In *Stanovlennia suchasnoi Ukrainy: rol yevropeyskykh tsinnosti u formuvanni demokratychnoho buttia: tezy* (pp. 13–15). Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly. [In Ukrainian].
9. Marchenko, Yu. *MY ART: istoriia proiektu, shcho rokamy rozvyvaie kulturu i dekolonizuiie Mykolayiv*. Retrieved from <https://www.platfor.ma/topic/my-art-istoriya-proiektu-shho-rokamy-rozvyvaye-kulturu-mykolayeva/>. [In Ukrainian].
10. Miroshnychenko, A. (2015, November 21). *Dekomunizatsiia u Mykolaievi: blukaiuchy v "Bichnykh" i "Kazematnykh"*. *UKRINFORM*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1917755-dekomunizatsiya-u-mikolaevi-blukayuchi-v-bichnih-i-kazematnih.html>. [In Ukrainian].
11. Riabchuk, M. (2016). Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni dyskusii z pryvodu "dekomunizatsiinykh" zakoniv? *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2, 104–117. [In Ukrainian].
12. Takhtaulova, M. (2017). Kharkivska toponimika: etapy dekomunizatsii. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 2, 142–151. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.142>. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 2.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

**Південноукраїнські землі
у Другій світовій війні:
окупаційний режим,
рух спротиву,
меморіальні практики**

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.070

УДК 94(477.74):355.48»1941»

Віктор Савченко (м. Одеса)доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д.Ушинського

E-mail: lanjeron15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>**Ігор Сапожников** (м. Чорноморськ)доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Відділу Криму
та Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України

E-mail: ssappog5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

Криза оборони РСЧА Одеси (серпень 1941 р.): погляд радянських військовополонених

У статті аналізуються відомості, які збрала армійська розвідка 7-ї румунської піхотної дивізії та німецька розвідка абверу, допитуючи радянських військовополонених з приводу організації оборони Одеси у другій половині жовтня 1941 року. Ці дні в обороні Одеси вважалися найбільш критичними, бо зміна командування військами, нестача зброї, боєприпасів, особистого складу в частинах підвела оборонців міста до критичної межі. Інформація, яку надали на допитах військовополонені, після порівняння її з інформацією військових радянських джерел та мемуарами, виявилось правдоподібною, вона містила відомості про потенціал радянської артилерії та можливості протиповітряної оборони, авіації та розташування військових аеродромів, інженерно-оборонних споруд навколо міста, настроїв населення та армії, евакуації промислових об'єктів і затонулих суден на одеському фарватері, планів знищення матеріальних цінностей під час можливої евакуації. Джерела, в тому числі спомини учасників оборони Одеси, вказують на слабку мотивацію частин радянського ополчення, жорстокість, з якою командири та політпрацівники ставилися до своїх підлеглих. Подано реальну, а не прикрашену картину найбільш критичного епізоду в обороні міста в 1941 р., коли невдачі на Східному відтинку оборони Одеси привели до контролю ворожої артилерії над фарватером в Одеській затоці. В той же час, незважаючи на велику чисельну перевагу ворога, брак зброї та значні проблеми в тилу, захисникам Одеси вдалося відбити наступи румунських військ і, отримавши підкріплення з «Великої землі», в вересні 1941 р. перейти у контрнаступ.

Ключові слова: оборона Одеси 1941 р., радянська армія 1941 р., бої у жовтні 1941 р., румунська розвідка, румунська армія, військовополонені, ополчення.

Viktor Savchenko (Odesa)Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department
of History of Ukraine,
K.D. Ushynsky South Ukrainian
National Pedagogical University
E-mail: lanjeron15@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>**Igor Sapozhnikov** (Chornomorsk)Doctor of Historical Sciences
Leading Researcher of the Department of Crimea
and the North-Western Black Sea Region
of the Institute of Archaeology of the
National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: ssappog5@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>

The Crisis of the Defense of the Red Army of Odesa (August 1941): the View of Soviet Prisoners of War

The article examines the information collected by the army intelligence of the 7th Romanian Infantry Division and the German Abwehr intelligence, interrogating Soviet prisoners of war, regarding the organization of the defense of Odesa in the second half of October 1941. These days in the defense of Odesa were considered the most critical, because the change of command of the troops, the shortage of weapons, ammunition, and personnel in the units brought the defenders of the city to a critical point. The information provided by the prisoners of war during interrogations, after comparing it with infor-

mation from Soviet military sources and memoirs, turned out to be plausible, it concerned Soviet artillery and air defense, aviation and military airfields, engineering and defense structures around the city, the mood of the population and the army, the evacuation of industrial facilities and sunken ships in the Odesa waterway, plans for the destruction of material values during a possible evacuation. Sources, including the memoirs of participants in the defense of Odesa, indicate the poor motivation of parts of the Soviet militia, the cruelty with which commanders and commissars treated their subordinates. A picture of a brutal attitude towards soldiers as “expendable material” was recorded, and the attempts of commanders to “plug the holes in the defense” with a mass of untrained militiamen, who were noted to lack weapons. Based on sources that first entered scientific circulation, the article gives a real, rather than embellished, picture of the most critical episode in the defense of the city in 1941, when failures on the Eastern flank of Odesa’s defense led to enemy artillery control over the fairway in Odesa Bay. At the same time, despite the enemy’s great numerical superiority, lack of weapons, and significant problems in the rear, the defenders of Odesa managed to repel the attacks of the Romanian troops and, having received reinforcements from the «great land», in September 1941, launch a counteroffensive. This indicates that, on the one hand, the problems in the troops were «mirror», on the other, that the Soviet command found the opportunity for the first time to repel the impudent but weak, in its motivation and weapons, enemy.

Key words: defense of Odesa 1941, Soviet Army 1941, battles in October 1941, Romanian intelligence, Romanian Army, prisoners of war, militia.

У середині серпня 1941 р. оборона Одеси переживала критичні часи, коли, здавалося, не було надії на утримання оборони, що тривала з 5 серпня 1941 року. Фронт довжиною у 80 км тримався на рубежах Фонтанка – Кубанка – Ковалівка – Отрадівка – Біляєвка – Маяки – Кароліно-Бугаз. Одеса вже тиждень була відрізана від «Великої землі», у частинах РСЧА налічувалося не більше 40 тис. багнетів, які протистояли 200-250 тис. румунської армії. Військове керівництво на чолі із командуючим Приморською армією генералом Г. Софроновим таємно почало евакуювати групи військових морем до Севастополя, вважаючи падіння Одеси справою кількох наступних діб. Це привело до гострого конфлікту військового сухопутного командування з керівництвом Одеської бази Чорноморського флоту, бо «моряки» виступали за продовження оборони Одеси «за будь-яку ціну». 16 серпня 1941 р. М.С. Будьонний у доповіді Ставки про становище військ Південно-Західного та Південного фронтів, зазначив, що в Приморській армії «виникли труднощі з її управлінням, харчуванням і організацією взаємодії з флотом, тому я прошу підпорядкувати Приморську армію командуючому Чорноморським флотом»¹. 19 серпня 1941 р. командуючим військами Одеського оборонного району (ООР) був призначений командир Одеської військово-морської бази Чорноморського флоту контр-адмірал Г. В. Жуков, йому підпорядковувалися:

«усі частини та установи колишньої Приморської групи (армії – авт.)». Г. Жуков у своєму першому наказі навіть не згадав про існування «Приморської армії», довівши розпорядження сухопутним військам через голову командування і штабу армії. В цей же день диктатор Румунії І. Антонеску видав декрет про «приєднання» Трансїстрії (території Одеської області, східної частини Миколаївської, частини Вінницької областей УРСР) до королівства Румунія. Він прибув на позиції під Одесою, призначивши на 19–21 серпня 1941 р. загальний штурм Одеси та парад вулицями міста. 19 серпня 1941 р. румунські війська, захопивши Біляєвку, відключили водогінну станцію, позбавивши таким чином 300-тисячне населення Одеси джерела живлення водою. Ворогу вдалося прорвати фронт 25-ї стрілецької дивізії (СД) РСЧА, в ротних підроділах якої залишилося по 25 бійців. Командування ООР відчула реальну загрозу флангам Південного та Західного секторів оборони міста. Г. Жуков був вимушений віддати наказ про тактичний відступ, але під час його виконання запанував хаос, який негативно позначився на управлінні військами. 25-а СД відкотилися далі вказаних нових позицій, що привело до вимушеного відступу 95-ї СД. Полковник О. Захарченко був звільнений з посади командира 25-ї СД, новим командиром був призначений генерал-майор І. Петров. На допомогу відступаючим радянським бійцям був

¹ Савченко В.А. «Сухопутно-морской конфликт» августа 1941 г. С. 63; Михайлуца М., Савченко В., Урсу Д., Филипенко А. Очерки истории обороны Одессы. – Одесса: Оптимум, 2011. 226 с.

«кинутий» останній резерв – I-а кавалерійська дивізія та 500 ополченців (в останніх критично не вистачало зброї).

Втім, події середини серпня 1941 р. навколо оборони Одеси, на жаль, майже не висвітлені сучасними українськими вченими, за виключенням істориків Одеси (М. Михайлуца, Д. Урсу, А. Филипенко, В. Савченко, І. Сапожников), які, починаючи з 2011 р., ретельно досліджували цю «локальну» тему². Питання провалу румунською армією «генерального» штурму Одеси розглядають і сучасні румунські історики, які намагаються глорифікувати румунську армію, що, на їхню думку, проводила «визвольний похід» в Молдову та на схід від Дністра³. Для аналізу ситуації навколо оборони Одеси, в часи її найбільшого напруження (друга половина серпня 1941 р.), автори залучили три автентичних документа, два з яких – документи допитів та свідчення радянських військовополонених, що опинилися у полоні. Перший документ походить із фондів «Agenția Națională de Arhive a Republicii Moldova. Inspectorul regional de poliție din Basarabia, 1918–1944» (Регіональний інспектор поліції Бессарабії, 1919–1944». Ф. 680. 2). Справа має назву «Відомості, доповідні записки та протоколи допитів зняття з радянських військовополонених»⁴. Другий документ, хоча і датований червнем 1942 р., торкається подій серпня 1941 р., а саме боїв під Одесою: «Свідчення

військового лікаря О. Богучарського-Яковлева». У цих свідченнях радянський військовополонений, який потрапив до німецького полону у 1942 р. під час боїв за Севастополь, докладно описав свою особисту участь в обороні припортового міста та стан радянської оборони Одеси у серпні 1941 року. Цей документ, який знаходиться у відділі Bundesarchiv. Militärarchiv – ВАМА (документи Верховного командування вермахту, центральних міжвідомчих установ збройних сил. Фонд RW 49. Abwehrkommando 103) відноситься до матеріалів «Abwehrrund Frontaufklärungstruppe» (військова розвідка та контррозвідка абверу на Східному фронті), в якому зібрані звіти про допити військовополонених, оперативні зведення.⁵ Третій, так званий «радянський», документ, поданий у вигляді мемуарів радянським офіцером, опинився в музейному архіві в рукописному варіанті під час «хрущовської відлиги». Цей документ висвітлює настрої та враження захисників Одеси, що героїчно боролися проти румунських військ у серпні 1941 р.⁶ Автори залучили його для порівняння з іншими документами, які розглядаються у статті.

Виходячи з головного документу, аналізованого у статті – «Звіту розвідвідділа 7-ї ПД «Ойтуз» 4-ї румунської армії», радянські військовополонені були захоплені у полон 17–26 серпня 1941 р., коли вказана дивізія вела

² Михайлуца М., Урсу Д., Филипенко А. Очерки истории обороны Одессы. Одесса: Оптимум, 2011. 226 с.; Урсу Д. Осада Одессы в 1941 г.: по румынским документальным источникам и новейшей литературе // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Одеса, 2011. Вип. 3. С. 77–84; Филипенко А. Оборона Одессы: дуэль разведок // Південний Захід Одесика. 2014. Вип. 17. С. 151–179; Филипенко А. Оборона Одессы (1941 г.) в материалах румынской разведки // Південний Захід. Одесика. Одеса, 2016. Вип. 21. С. 153–167; Филипенко А. Артиллерия в битве за Одессу (1941) // Південний Захід. Одесика. 2018. Вип. 25. С. 168–178; 2019. Вип. 26. С. 201–212; Филипенко А. Діяльність румунської розвідки на Півдні України у документах Національного архіву Республіки Молдова // Старожитності Лукомор'я. 2025. №6(33). С. 88–95; Савченко В., Сапожников І. Оборона Одеси мовою нових документів // Південний захід. Одесика. Ч.1. 2021. Вип. 31. С. 8–48; Ч. 2. 2022. Вип. 32. С. 45–66; Савченко В., Сапожников І., Поляруш І. Частина Вермахту у боях за Одесу в серпні-жовтні 1941 року: новий погляд на проблему // Краєзнавство. 2023. № 1–2. С. 6–19; Филипенко А. Портрет радянського диверсанта початкового періоду німецько-радянської війни: освіта, етнічне походження, підготовка, місії (за матеріалами румунської розвідки) // Чорноморська минувшина. 2025. Вип.20. С. 137–147.

12. Burcin O. Acțiunile militare desfășurate de armata română la flancul de sud al frontului germano-sovietic în anul 1941: Bătălia pentru Odessa. București, 1993. 302 p.; Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. Maresalul Antonescu la Odessa. Bucuresti: Editura Paideia 1999. -268 p.; Aurel P. Acțiunile Aeronauticii Române în operația ofensivă de la Odessa din anul 1941 (8 august - 16 octombrie 1941) // 70 de ani de la intrarea României în al Doilea război mondial. Contribuția forțelor aeriene române în lupta pentru libertate 140 anului 1941. București, 2012. P. 392–398.

⁴ Agenția Națională de Arhive a Republicii Moldova (ANRM). F.680. 2.65. Pp. 34–38.

⁵ Bundesarchiv. ВАМА. RW-49.644-Abwehrkommando. 103. Pp. 54–58.

⁶ Шейкин К. Воспоминания // Архів Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Спр. 4.–13. 56 арк.

наступальні дії в районі Біляєвка – Роздільна. У документі не вказувалася загальна кількість радянських військовополонених, інформація про обставини захоплення в полон, але можна зрозуміти, що документ базувався на свідченнях 8 рядових військовослужбовців, одного військового «помічника політрука» та 6 одеських міліціонерів, що були направлені у фронтові підрозділи⁷. Слід зауважити, що свої свідчення військовополонені давали під страхом тортур або страти, вони намагалися «свідчити» так, щоб догодити румунським військовим. В той же час, порівнюючи свідчення військовополонених зі спогадами радянських військових, можна твердити, що більшість інформації виявилась правдивою, а не викривленою⁸.

У другій половині серпня 1941 р., коли до румунського полону потрапили сотні радянських військовослужбовців, армійська румунська розвідка мала можливість допитати радянських військовополонених та на підставі їхніх свідчень отримати детальну інформацію про стан оборони Одеси. Розглядаючи «загальний стан Одеси», в 20-х числах серпня 1941 р. начальник штабу Бюро №2 53-ї групи румунської армійської розвідки майор Пунге, на підставі свідчень (допитів) радянських військовополонених, звітував командуванню групи «Ойтуз»⁹ полковнику Н. Горському про результати допитів, вказуючи на «заплутану картину» масиву зібраної інформації, яка проводилася без належної систематизації». Прикметно, що більшість військовополонених стверджувала, що війна не користується підтримкою ні серед цивільного населення, ні серед військ». Так, військовополонений Л. Манакін показав, що: «війна користується підтримкою, а Сталін розглядається як енергійний керівник; однак командування Червоної армії такою ж підтримкою не користується. Серед військовослужбовців поширюються чутки про те, що маршал Тимошенко

нібито страчений. Службовці та робітники, що залишилися в Одесі, незадоволені, оскільки комуністи дбають виключно про себе <...> Загалом продовольче забезпечення солдата та населення незадовільне»¹⁰. Військовополонені наголошували, що: «в місті панує атмосфера нервозності та паніки», «після захоплення станції Вигода мешканці Одеси очікують більш швидке просування румунських військ»; «Харчування вкрай обмежене – крім хліба нічого немає». Румунська військова розвідка рефреном доповідала, що у РСЧА «на передовій відчутно брак зброї». Навіть війська отримують тільки хліб та чай»; «в Одесі протягом кількох днів була відсутня вода, так як, за чутками, вона була отруєна ворогом (очевидно, радянське командування довго намагалося зберігати у «військовій таємниці» захоплення румунськими військами Біляєвки, просуваючи спотворену інформацію – авт.). Незважаючи на будівництво тимчасових колодязів, вода поганої якості і її недостатньо»¹¹.

Військовополонені свідчили, що: «в середовищі військовослужбовців і цивільного населення простежуються антирадянські настрої» та «великий інтерес до румунських і німецьких листівок, читання яких суворо заборонено та карається стратою», що «міліціонери виявляють тенденцію до об'єднання з метою масового дезертирства». Так, полонений міліціонер І. Перов (потрапив у полон у Біляєвці 19.08.1941) свідчив: «Міліціонери не хочуть продовжувати боротьбу; якщо вони і продовжують її, то виключно з примусу»¹². В цей час із співробітників одеської міліції був сформований загін особливого призначення (~1200 осіб, командир – майор П. Демченко). Саме бійці цього загону потрапили до полону під час боїв під Біляєвкою та під час допитів відзначали, що «у військовослужбовців відсутній бойовий дух; кожен думає про те, як ухилитися від війни; вони бояться політичних комісарів і командирів, які

⁷ ANRM. F. 680. 2.65-034-038.

⁸ Шейкин К...; Савченко Я. Из небытия – в безсмертия. Спогади розвідника. Одеса: Астропринт, 2000. 432 с.

⁹ Звіти розвідвідділа 7-ї ПД «Ойтуз» (Divizia 7 Infanterie «Oituz»), що увійшла до складу 4-ї румунської армії, що вела операцію під Одесою. У серпні 1941 р. дивізія діяла в районі Роздільна – Карпово; Вигода – Дальник, наступаючи на позиції 95-ї СД РСЧА. 18 серпня 1941 р. 7-й ПД вдалося вклинитися в радянську оборону. Комдив – бригад. генерал О. Ставрат.

¹⁰ ANRM. F.680-2.65-034-038. p. 35.

¹¹ Там само... p. 36

¹² Там само...p. 35.

часто застосовують револьвери для розстрілу <...> полковник Новіков¹³, ніби-то, розстріляв офіцера та міліціонера за погану оборону»¹⁴. Подібні сюжети зустрічаються і в неопублікованих рукописах учасників оборони Одеси. Як згадував капітан К. Шейкін¹⁵, 20 серпня 1941 р. окремих батальйон під його командуванням виступив на допомогу полку морської піхоти в район Старої Дофінівки, де панували «хаос і паніка». Румунські війська прорвали оборону 1-го морського полку, один батальйон якого був притиснутий до Великого Аджаликського лиману у Старої Дофінівці, другий батальйон – до морського узбережжя: «...командири затримують і вбивають бойців, що бігли з позицій. За стіною будинку цегляного заводу стояли Осипов¹⁶ і його комісар, обидва бліді і знервовані. Якийсь підполковник, мабуть із моряків, розмахував кулеметом, істерично кричав <...> командири безжально розстрілювали своїх втікаючих моряків – одинаків та групи, в буераках. Далі я терпіти не міг, крикнув на повну силу: Припиніть безумство, або я застосую свою силу!»¹⁷.

У звіті про допити військовоплених йдеться, що: «Всі чоловіки Одеси у віці від 18 до 56 років були мобілізовані на оборону міста»¹⁸.

Місцева влада намагалася мобілізувати місцевий транспорт та все працездатне населення Одеси для оборони та будівництва оборонних споруд. Військовоплений Л. Манакін свідчив, що: «20 серпня 1941 року в Одесі був озвучений наказ про мобілізацію всіх чоловіків віком до 45 років. Чоловіки до 60 років та жінки до 50 років залучалися до риття окопів <...> на підставі закону 1934 року¹⁹ кожен військовослужбовець, який опинився у полоні, засуджується до смертної кари, а його сім'я підлягає депортації до Сибіру. Командири і комісари ведуть пропаганду за війну до останньої людини»²⁰. У зверненні до населення вказувалося: «Одеса повинна бути захищена всіма засобами, навіть із засідки – камінням, пляшками із запальною сумішшю і т.п. Віддано наказ захищати Одесу навіть шляхом ведення вуличних боїв»²¹. Один із військовополонених свідчив, що командири наказували знищувати полонених німців на місті, а у відношенні румунських військовослужбовців бути «поблажливими», бо румунський народ «мало культурний і шляхом комісарської обробки може бути використаний для цілей пропаганди серед румунських військ і населення»²².

¹³ Новіков Петро Георгійович (1907–1944) – радянський військовий діяч. У 1937–1938 рр. на посаді командира интернац. батальйону брав участь у війні в Іспанії, у 1939–1940 рр. та у нападі СРСР на Фінляндію. Командував 241-им СП 95-ї СД під час оборони Одеси (з жовтня 1941 р. генерал-майор). Учасник оборони Севастополя. В 1942 р. в Криму потрапив до полону, загинув у концтаборі Флоссенбюрг.

¹⁴ ANRM. F. 680-2.65-034-038. p. 36

¹⁵ Шейкін Касіян Савелійович (1900–1970) – в Червоній Армії з 1918 р., у 1930-х – прикордонник. У 1941 р. комендант 1-ї прикордонної дільниці 26-ї Одеського ПЗ ПВ НКВС Чорномор. окр., капітан. Під час оборони Одеси (1941) комбат полку ПВ НКВС, нагороджений орденом «Червоного Прапора» за бої поблизу Августівки 24–28.08.1941.

¹⁶ Осипов Яків Іванович (1892–1941) – рад. воєначальник, брав участь у I-й світ. війні, матрос Балт. флоту, у 1918–1920 рр. механік Волзької військ. флотилії, ком. десант. загону. У 1920 р. брав участь в Ензелійській десант. операції, в боях проти військ ген. Врангеля. Опинився під суд військ. трибуналу за розстріл рад. моряків, «частково виправданий». У 1921–1938 рр. – ком. флот. екіпажу Мор. сил Чор. моря. комендант гарнізону Амур. військ. флотилії, комендант Хабаров. військ. порту, з 1939 р. – нач. тилу Одес. ВМБ, інтендант 1-го рангу. З серпня 1941 р. – полковник, ком. полку мор. піхоти під час оборони Одеси. «За особисту хоробрість» під час оборони Одеси нагороджений орденом «Червоного Прапора», брав участь у Крим. оборон. операції, загинув під час боїв в Криму у листопаді 1941 р.

¹⁷ Шейкін К. Воспоминания // Архів Одеського державного історико-краєзнавчого музею, спр. 4, арк. 20.

¹⁸ За дезертирство каралися за законами воєнного часу, включаючи найвищу міру покарання — розстріл із конфіскацією майна ст. 193.7 Крим. кодексу РРФСР (та аналог. статтям КК ін. респ.).

¹⁹ Йдеться про постанову ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р., якою Крим. кодекс (зокрема, ст. 58 КК РРФСР та відповідні статті КК респ.) був доповнений пунктами про «зраду Батьківщини» (ст. 58-1б): зрада Батьківщини військовослужбовцями каралися розстрілом із конфіскацією майна. Колективна відповідальність сім'ї (ст. 58-1в): повнолітні члени сім'ї військово службовця, підлягали заслання до Сибіру на 5 років.

²⁰ ANRM. F. 680-2.65-034-038. p. 36

²¹ ANRM. F. 680-2.65-034-038. p. 36

²² Bundes Archiv. Militar Archiv (BAMA). RW-49.644-Abwehrkommando 103. p. 56.

За свідченнями військовополонених, головні шляхи до Одеси – «між двома лиманами» (Куяльницьким та Хаджибеєвським – авт.) та «шосейна дорога» – були заміновані. На вулицях міста були зведені барикади (груди каміння, мішки з піском, рови, рельси, колючий дріт), «заводи, портові споруди і навіть приватні будинки заміновано на випадок відступу», «в передмісті Одеси, Застава-2, в 9 км від головного залізничного вокзалу обладнані протитанкові засоби захисту. Жевахова гора, в напрямку Миколаєва, сильно укріплена траншеями і кулеметними гніздами... В 500 м південніше Гніляково обладнані протитанкові перешкоди і колючий дріт. Південніше села Нерубайське також є протитанкові рови і колючий дріт; трохи далі, на південь, у напрямку Одеси побудовані ще дві аналогічні оборонні лінії... Найбільш укріплені вулиці: Краснова (колишня вул. Московська (сучасн. Чорноморського козацтва – авт.), поблизу державного заводу «Жовтневої революції», М'ясокомбіната та в районі Лузанівка». Згідно свідчень полоненого міліціонера П. Марцшика, барикади були збудовані на наступних вулицях: «вул. Поліцейська (сучасн. вул. Ніни Строкатої – авт.), вул. Фонтанська, вул. Дерibasівська, вул. Кангуна (сучасн. Польський спуск – авт.), вул. Грецька, вул. Слобідка (вул. Червонослобідська – авт.), Польський спуск – у моста. В якості пасток вириті великі ями із зарядом вибухівки, вони перекриті рельсами, шпалами та пакетами з піском. Навколо Одеси викопаний протитанковий рів; для його будівництва кожен житель відпрацював 5 днів <...> Бруківку з вулиць Одеси знято для спорудження кам'яних загороджень заввишки 30-40 см». Військовополонений О. Клименко зауважував, що: «у різних частинах міста зведені барикади; зокрема, барикади є біля школи №36 і біля будівлі Університету <...> У наступних вказаних пунктах позначені радіопередаючі пости: а) між Чабанкою та Димитровкою, по дорозі від нового цвинтаря до півдня, праворуч на захід від артилерійського складу; б) на південь від Слобідки, на захід від залізничної лінії, біля заводів «Анатра»; в) на вул. Жуковського (сучас. вул. Караванського – авт.) №38 (не встановлено, чи є об'єкт військовим або цивільним)»²³.

Дійсно, Одеса в серпні 1941 р. перетворювалася на місто-фортецю. Командуючий військами ООР наказав терміново прискорити

будівництво оборонних споруд на найбільш танконебезпечних напрямках у Ленінському, Ворошиловському і Приморському районах. Він вимагав завершити роботи з барикадування вулиць Одеси до 25 серпня 1941 р., поставивши 135 барикад (до жовтня 1941 р. збудовано було 243 барикади); зовнішній рубіж оборони будувати до 23 серпня 1941 р., посиливши його протитанковими ровами у Гніляково та Дальнику. Перша зовнішня лінія 62 км, на відстані 15 км від міста, глибиною 3-5 км, проходила повз землі радгоспу ім. Ворошилова, села Гільдендорф, Протопоповку, Гніляково, Дальник, Татарку, Сухий лиман. Друга зовнішня лінія в 35 км, на 8-10 км від міста (на тиловому рубіжі), повинна була добудовуватися по лінії Крижанівка – Усатово – Застава – Люстдорф.

Румунську розвідку надзвичайно цікавила секретна інформація про радянські військові літаки та аеродроми в Одесі. Полонені міліціонери та червоноармійці, що були допитані 21-25 серпня 1941 р., вказували: «12 двомоторних бомбардувальників; 9 винищувачів типу «Рата» (І-16) базуються в Одесі», «на аеродромі в районі парку Шевченка знаходиться близько 20 літаків (на цій локації ніякого аеродрому не було – авт.)», «на півночі і півдні від Молдаванки є по одному аеродрому, на яких літаків не спостерігалось»; полонений О. Микола, «політичний підкомісар» на допитах заявив, що: «в Одесі радянська авіація розраховує 9-10 винищувачами і 8-9 бомбардувальниками». Румунська розвідка також вважала, що: «чисельність радянської авіації не є значною». В той же час полонені міліціонери фантазували: О. Лебедев заявив: «вздовж залізничної дороги Одеса – Вознесенськ налічується 8 аеродромів»; П. Марцшик твердив, що оборонцями: «нещодавно отримано 30 винищувачів». Згідно з іншими свідченнями полонених, в Одесі базувалися ще «5 гідролітаків», «ангари гідроавіації та адміністративні будівлі – справа по Куяльницькому лиману <...> 6-8 гідролітаків розміщені зліва, вздовж лиману, у затопленого будинку», та «4 аеростата: 1. на залізничній станції; 2. в порту; 3. на складах; 4. в казармах Каховського». Румунський аналітик штабу 7-ї дивізії додавав: «За спостереженнями наших екіпажів, в останні дні (20-ті числа серпня 1941 р.) радянська сторона використовувала літаки англійського або американського походження; це припущення

²³ ANRM. F. 680-2.65-034-038. p. 36.

базується на виявленні уламків бензобаку, захищеного від прострілу, якими, зазвичай, не користуються російські аналоги. Але пілот одного з бомбардувальників був російським» (в серпні 1941 р. ще тривали переговори про передачу літаків по ленд-лізу радянській стороні, можливо в радянських бомбардувальниках були окремі імпортовані деталі, але про масове використання авіації зразків Великої Британії та США в цей час ще не йшлося. На озброєнні «імпортовані» літаки з'являються наприкінці 1941 р. – авт.)²⁴. Оборону Одеси тримали літаки 69-го авіаполку. Справних літаків у полку було 17-19. Згодом із військово-повітряних сил Чорноморського флоту була виділена авіагрупа у складі однієї ескадрильї 8-го винищувального авіаполку (24 І-16), однієї ескадрильї 32-го винищувального авіаполку (7 Як-1), 94-й авіаескадрильї (4 І-15бис), однієї ескадрильї штурмовиків (4 І-2), морська розвідувальна ескадрилья (12 МБР-2). 3 24 серпня 1941 р. участь в обороні Одеси приймала 1-а ескадрилья 40-го полку бомбардувальників Чорноморського флоту, що базувалася на кримських аеродромах.

Радянські військовополонені вказували, що в Одесі: «Зенітна артилерія (ППО) розташована: біля маяка Карантинного молу; у Зерновому порту; у парку Шевченка (Аркадія) (різні локації – авт.); на пагорбі в лісі біля Нових Віл 2 (район Мал. Фонтану – авт.); біля казарм Каховського (нині – будівля кол. Каховських казарм на прос. Шевченка, де формувалися полки ополчення – авт.). 3. Згідно з іншими свідченнями, зенітна артилерія знаходиться також на Чумній горі та на 16-й станції Великого Фонтана. В передмісті Чабанка розміщена потужна берегова батарея (мова про далекобійну 412-у батарею – авт.)», «на схід від станції Дачна (ст. Дачна – стратегічна залізнична станція на лінії Одеса – Роздільна, в 18 км від центру Одеси – авт.) у селі, за лісовим масивом, розміщена батарея важкої артилерії (4 гармати з довгими стволами на механічній тязі)»²⁵. Дані про радянську артилерію стосувалися тільки півднo-західної частини фронту оборони, саме там оперували частини 7-ї румунської дивізії, а військовополонені, що надавали свідчення, були за-

хоплені на Західному та Південному секторах оборони міста. Радянське командування очікувало, що ворог почне «генеральний наступ» «в лоб» – між Дністровським і Хаджибейським лиманами, тому створило на цій ділянці фронту більшу щільність артилерії. В Західному секторі радянської оборони знаходилися: сім 152-мм гаубиць-гармат і гаубиць, тринадцять 122-мм гаубиць, двадцять дві 76-мм гармати, тридцять чотири 45-мм гармати і чотири 76-мм зенітні гармати. В Південному секторі: дванадцять 152-мм гаубиць-гармат і гаубиць, двадцять дев'ять 122-мм гаубиць, двадцять вісім 76-мм гармат, сорок 45-мм гармат, шість 76-мм зеніток²⁶.

Румунську розвідку непокоїла інформація про створення в Одесі «винищувальних» (диверсійних) загонів. Цікаво, що одним із головних завдань цих загонів (як вважала румунська розвідка) було: «знищення об'єктів, які неможливо евакуювати. Одеса розділена на 9 округів, кожен з яких має власний винищувальний загін. 9 округів розподіляються: Центральний округ – Тираспольська площа та колишня вул. Преображенська; Округ I – вул. Жуковського та проспект Шмідта (сучас. вул. Караванського та прос. Українських героїв – авт.); Округ II – вул. Херсонська, за лікарняною дорогою; Округ III – Привозна площа та вул. Преображенська; Округ IV – Пересип і вул. Московська (напроти млина Вайнштейна); Округ V – Перекопської Перемоги (колишня Градоначальницька); Округ VI – вул. Дальницька та вул. Михайлівська (район Молдаванка); Округ VII – передмістя Слобідка, вул. Сталіна (колишня Міська); Округ VIII – вул. Велика Фонтанська дорога. У кожному окрузі призначений уповноважений НКВС»²⁷. Про діяльність радянських диверсійних загонів під час оборони Одеси (1941 р.) йде мова в мемуарах бійця подібного загону Я. Савченка та у новій науковій публікації А. Филипенка.²⁸

3 липня 1941 р. з Одеси почалася евакуація великих промислових підприємств, наказ керівника ООР був конкретним: «все непотрібне для оборони евакуювати». Військовополонені свідчили, що в Одесі проходить евакуація заводів та фабрик: «обладнання вивозиться морським

²⁴ ANRM. F. 680-2.65-034-038. р. 37.

²⁵ Так само.

²⁶ Филипенко А. Артиллерия... С. 171-178.

²⁷ ANRM. F. 680-2.65-034-038. р. 37.

²⁸ Савченко Я. Вказ праця...; Филипенко А. Портрет радянського диверсанта... С. 137-147.

шляхом». За свідченнями військовополоненого М. Жолтковського: «евакуйовано потужності підприємств: Машинобудівний та інструментальний завод «Ленін». Металургійний завод «Ленін». Суднобудівні верфі «Управління Чорноморського пароплавства», що належали Управлінню портів Чорного моря. Верфі «Марті». Усі плавучі доки, за винятком бетонного доку (вантажопідйомністю 5–6 тис. т.). За свідченням військовополоненого Цатаченка, евакуація проводилася у «віддалені» райони СРСР: «Машинобудівний та інструментальний завод – у м. Уфа. Заводи «Марті» – на Урал. «Заводи Анатра» (дореволюційний авіаційний завод А. Анатри, один із найбільших авіабудівних центрів Російської імперії, який у 1919 р. був націоналізований, а в 1941 р. був важливим військовим об'єктом – авт.). Турбіни електростанцій – на Урал. Завод бляшаних виробів (частина обладнання затоплена разом із судном «Ленін»). Канатна фабрика «Кенап». Завод концерну «Калінін». Хімічний завод «Асер» – у м. Ростов-на-Дону. Робітників евакуйованих підприємств було розпущено і частково покликано до армії <...> Державний завод «Жовтневої революції» було перебазовано в Ростов-на-Дону. На цукровому заводі розміщений винищувальний батальйон». Військовополонений П. Марцшик показав, що з 18.08.1941 р.: «єврейське населення Одеси залучалося до вантаження та транспортування всього майна міста, населенню було роздано тканини та мануфактуру на суму близько 15 мільйонів рублів. Багато машин вже готові до відправки, але відсутні необхідні ресурси. Імовірно, евакуйовано 15–20% населення; євреї та комуністи виявляють прагнення покинути місто»²⁹. За свідченнями військовополоненого Я. Продана, одеський порт: «сильно пошкоджений внаслідок удару ворожої авіації; в ньому знаходяться демонтовані установки та обладнання заводів, які вже не можуть бути евакуйовані». Інші військовополонені показали (25.08.1941), що: «порт щодня піддається інтенсивному бомбардуванню. Митниця зруйнована. Біля порту <...> знаходиться крейсер «Комінтерн», в якого влучили дві бомби». Військовополонений

М. Жолтучеський повідомив про розміщення радянських установ: «Портова міліція – у будівлі митниці. Адміністрація НКВС порту – на Платонівському причалі, через дорогу від морського вокзалу закордонного сполучення вул. Дерибасівська, № 2. Адміністрація та дирекція порту в будівлі митниці. Клуб моряків – на бульварі Фельдмана. Лоцманська служба – на крайній ділянці Платонівського причалу. Склади іноземних вантажів – уздовж причалу, ліворуч від Платонівського причалу. Холодильники для м'яса та інших продуктів на Новому причалі. Склади вугілля – у Вугільній гавані. Військовий порт – в укріпленні «Практична гавань» (Порт практичний). Підводні човни та торпедні катери – вздовж Андросівського та Потаповського причалів. Торпедні катери часто виходять в південному напрямку до населеного пункту Горшково, який відомий під назвою «Жовтнева зірка» (відповідно до німецьких мап 1941 р., така назва фігурує між 15-й і 16-ю станціями Великого Фонтану, в 11-13 км на південний захід від центру Одеси, на обривистій кручі з природним спуском до моря – авт.), де розташований пункт якорної стоянки та базування цих суден. Цей пункт знаходиться між Великими Фонтанами (Фонтанський маяк)»³⁰. Для наведення форватору важливою інформацією були дані про затоплені на рейді Одеси радянські судна. Військополонені вказували на затоплені судна: «частина з них – у порту Одеси, інші – на переходах між Одесою та різними портами Чорного моря. За свідченнями військовополоненого інженера Ткаченка, затоплені наступні судна: радянське судно «Ленін» 5000 тонн – затонуло між Ялтою і Севастополем³¹; можливо підірвалося на радянській міні; радянське судно «Аджарія» – затонуло 22/23.07.1941 р. внаслідок повітряного нальоту; судно «Керчь»; судно «Дністр» <...> затоплено судно «Котовський» і ще один військовий корабель»³².

Командуючий 4-й румунської армії генерал Н. Чуперке на 21 серпня 1941 р. визначив новий наступ на Одесу, за планом наступу 7-а румунська піхотна дивізія просувалася від ст. Вигода. Під час наступу румунські танки змогли

²⁹ ANRM. F. 680-2.65-034-038. р. 38.

³⁰ ANRM. F. 680-2.65-034-038. р. 37.

³¹ Пароплав «Ленін» (колишня назва «Симбірськ») загинув 27 липня 1941 р., під час евакуації цивільного населення з Одеси до Криму. Підірвалося на міні рад. мінного загородження у миса Сарич. Страшна трагедія того часу, загинуло до 3 тис. осіб.

³² ANRM. F. 680-2.65-034-038. р. 37.

прорвати оборону, що загрожувало катастрофою радянському фронту. Командир артилерії 95-й СД полковник Д. Піскунов наказав викотити з укриття гармати 397-го і 57-го артилерійських полків і впритул розстріляв румунські танки, в бій був кинутий останній резерв — 100 «штабистів». За три дні боїв у 95-й СД були вбиті або поранені всі комбати, начальник штабу дивізії, командири двох полків. На поповнення дивізії був посланий Одеський полк народного ополчення (з 1300 його бійців зброю мала половина). Про формування ополчення (2-го батальйону капітана Аксьонова) розповідає інше джерело — свідчення полоненого військового лікаря 3-го рангу О. Богучарського-Яковлева, який твердив, що батальйон формувався військовим комісаріатом Іллічівського району м. Одеси з «залишків» після закінчення загальної мобілізації в Одесі, з «різних калік» поважного віку. Бійці батальйону «прагнули, під самими екзотичними приводами, ухилитися від військової служби». На військовій нараді полку командир батальйону доповів про те, що батальйон «абсолютно беззбройний», «бійці не навчені і багато хто з них не тримав в руках гвинтівки, да їх і немає». Відповідь була: «один стріляє, а п'ятеро нехай плескають в долоні». Коли 22 серпня 1941 р. цей батальйон був відправлений на фронт під с. Гниляково: «з'явився начальник політвідділу, що зробив кілька пострілів із пістолета й на дорозі з'явилося шість трупів» (з пояснень не зрозуміло, вбиті були місцеві або солдати батальйону, які «ухилялися» виконувати накази — авт.). Військовополонений вважав, що таке «заликування бійців <...> частково мало результат <...> батальйон з криками «ура» пішов в атаку на румунські війська, піднявши галос за 1½ км від переднього краю оборони, і був знищений (з 1000 осіб особистого складу залишилося лише 30 осіб) <...> залишки цього батальйону, в тому числі і я, в якості молодого лікаря, були включені в 241 полк 95 дивізії»³³.

Під час наступу 21-25 серпня 1941 р. «основний напрямок» радянської оборони, що тримала 95-а СД, румунським частинам не вдалося прорвати. Але в районі с. Августівка два румунських полки змогли відкинути радянську

оборону у напрямку міського району Пересип.... К. Шейкін згадував, що солдати відступили до міста: «бійці махнули, ніхто не тримав». На допомогу оборонцям прийшло дві роти міліціонерів та 100 ополченців — «старих більшовиків» — «комунарів». К. Шейкін писав стосовно поповнення: «це військо навело на нас тяжкі роздуми <...> Старики — комунари були дуже грубі і жалюгідні <...> заявили, що не вміють стріляти і тримати в руках гвинтівки»³⁴. Близько половини «комунарів» вийшли з фронту, мотивуючи цей вчинок бажанням «побачитися з сім'ями». Наступного дня їх повернули на позиції, під страхом покарання. У журналі бойових дій Приморської армії 23 серпня 1941 р. був зроблений запис: «В частинах армії відчувається великий недолік гвинтівок, кулеметів, 76-мм снарядів для полкових і дивізійних гармат, 122-мм снарядів <...> Навчені резерви вичерпані повністю», в строю оборонців Одеси залишилося тільки 25 тис. бійців³⁵. 22-25 серпня 1941 р. румунські частини (бл. 40 тис. багнетів) протиснули радянську оборону Східного сектора та захопили Чабанку, Олександрівку, Корсунці, Іллічівку, стратегічну 412-у далекобійну батарею, берегову батарею №21. Ворог отримав можливість обстрілювати центр міста, одеський порт і фарватер, встановивши в районі Фонтанки далекобійну артилерію. Створилася критична загроза виходу ворога на морське узбережжя між Куяльницьким і Великим Аджаликським лиманами, оточення Східного сектору оборони. Рішенням Г. Жукова в Східний сектор оборони направлялася маршова рота, що була набрана з шахтарів Донбасу (250 чол., з яких тільки у 10 були гвинтівки). В районі Нової Дофіновки вантажівки, в яких пересувався «шахтарський батальйон», були оточені румунськими солдатами, майже всі ополченці були знищені. 19-25 серпня 1941 р. для захисників міста були одними з самих напружених, ворог мав шанси прорватися до центру міста. Румунський Генеральний штаб, в тому числі й на підставі «розвідки та допитів військовополонених», зробив висновок, що «розгромлений ворог здійснює останні спроби оборони Одеси». Цей висновок давав підстави готувати новий наступ. Але й новий «генеральний» наступ

³³ ВАМА. RW-49.644-Abwehrkommando. 103. Рр. 55-57.

³⁴ Шейкін К. Воспоминания // Архів Одеського державного історико-краєзнавчого музею, спр. 4, арк. 22.

³⁵ Савченко В. Оборона Одеси: бої в Восточном секторе (август-сентябрь 1941 г.) // Михайлуца М., Савченко В., Урсу Д., Филипенко А. Очерки ... С. 31, 36.

румунської армії 28 серпня 1941 р. не приніс бажаного та планованого результату. Одеські захисники вистояли, дякуючи героїчним вчинкам звичайних солдат тієї війни. В вересні 1941 р. до Одеси надійшло значне підкріплення, що стабілізувало становище на фронті. Наприкінці вересня 1941 р., після вражаючого успіху Григор'ївської десантної операції сил РСЧА, небезпека обстрілу центру міста і порту була знята, стратегічні «висоти» на березі

Одеської затоки були повернуті. Румунські стратеги вже не мріяли про блискочивний штурм міста, але в цей самий час, незважаючи на перемоги в Східному секторі оборони Одеси, «ставка» вирішила питання щодо евакуації Одеси.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Filipenko A. (2011) *Oborona Odessy v prikazah i dokumentah rumynskogo komandovaniya. Pivdennij zahid. Odesika. Vyp. 12, 62–78.* [in Ukrainian].
2. Filipenko A. (2014) *Oborona Odessy: duel' razvedok. Pivdennij zahid. Odesika. 17, 151–179.* [in Russian].
3. Filipenko A. (2016) *Oborona Odessy (1941 g.) v materialah rumynskoj razvedki. Pivdennij zahid. Odesika. Vyp. 21. – S. 153–167* [in Russian].
4. Filipenko A. (2019) *Artilleriya v bitve za Odessu (1941)// Pivdennij zahid. Odesika. 2018. Vyp. 25. – S.168–178; Vyp. 26. – S. 201–212* [in Russian].
5. Fylypenko A. (2025) *Diialnist rumunskoi rozvidky na Pivdni Ukrainy u dokumentakh Natsionalnoho arkhivu Respubliki Moldova // Starozhytnosti Lukomoria. №6(33). – S. 88–95* [in Ukrainian].
6. Fylypenko A. (2025) *Portret radianskoho dyversanta pochatkovoho periodu nimetsko-radianskoi viiny: osvita, etnichne pokhodzhennia, pidhotovka, misii (za materialamy rumunskoi rozvidky) // Chor-nomorska mynuvshyna.. Vyp.20. S. 137–147* [in Ukrainian].
7. Mihajluca M., Ursu D., Filipenko A. (2011). *Ocherki istorii oborony Odessy. Odesa: Optimum, 226.* [in Russian].
8. Savchenko V., Sapozhnykov I. (2021, 2022) *Oborona Odesy movoiu novykh dokumentiv // Pivdenniy zakhid. Odesyka. Ch.1. 2021, Vyp 31. – S. 8-48; Ch.2. 2022. Vyp. 32. – S. 45–661* [in Ukrainian].
9. Savchenko V., Sapozhnykov I., Poliarush I. (2023) *Chastyny Vermakhtu u boiakh za Odesu v serpni-zhovtni 1941 roku: novyi pohliad na problemu // Kraieznavstvo. № 1–2. S. 6–19* [in Ukrainian].
10. Savchenko Ya. (2000) *Iz nebuttia – v bezsmertia. Spohady rozvidnyka. Odesa: Astroprynt, 432 s.* [in Ukrainian].
11. Ursu D. (2011) *Osada Odessy v 1941 g.: po rumynskim dokumentalnym istochnikam i novejshej literature // Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry. 2011. Vyp. 3. – Odesa, 2011. – S. 77–84* [in Russian].
12. Aurel P. (2012) *Acțiunile Aeronauticii Române în operația ofensivă de la Odessa din anul 1941 (8 august – 16 octombrie 1941) // 70 de ani de la intrarea României în al Doilea război mondial. Contribuția forțelor aeriene române în 140roblem140 anului 1941. – București, – p. 392–398* [in Romanian].
13. Burcin O. (1993) *Acțiunile militare desfășurate de armata română la flancul de sud al frontului germano-sovietic în anul 1941: Bătălia pentru Odessa. – București, – 302 p.* [in Romanian].
14. Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. (1999) *Maresalul Antonescu la Odessa. Bucuresti: Editura Paideia. – 268 p.* [in Romanian].

Надійшла до редакції / Received: 27.10.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2025

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.080

УДК 94 : 351.74 (477.73) «1941/1944» (043.2)

Артем Филипенко (м.Одеса)

начальник майстерні

Науково-дослідний центр Збройних Сил України

«Державний океанаріум» Інституту Військово-Морських Сил

Національного університету «Одеська морська академія»

E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8283-5313

Діяльність румунської поліції безпеки в Одесі в часи Другої світової війни (1941–1944) за матеріалами Державного архіву Одеської області

Однією з «білих плям» Другої світової війни є діяльність спеціальних служб (контррозвідальних та розвідальних органів) протидіючих сторін. За останній час в науковий обіг введено чимало нових документів, які висвітлюють діяльність спецслужб цього періоду. Зазначені спецслужби діяли і на окупованих територіях, здійснюючи боротьбу з радянською агентурою, партизанськими та підпільними організаціями і в цілому забезпечуючи окупаційний порядок. Так, на території губернаторства Трансністрія на Півдні України яке контролювалося союзником нацистської Німеччини Румунією, діяли підрозділи Спеціальної інформаційної служби та поліції безпеки. Тривали час в радянській, а згодом українській історіографії існувала плутанина стосовно зазначених спецслужб, які називали узагальненою назвою Сігуранца (безпека). Насправді, Поліція безпеки діяла у складі Міністерства внутрішніх справ і відділи безпеки були у складі кожної з поліцейських дільниць Одеси. Автор наводить деякі документи, які характеризують діяльність Поліції безпеки.

Ключові слова: Південь України, розвідка, Одеса, Румунія, Друга світова війна, партизани, Трансністрія, окупація.

Artem Fylypenko (Odesa)

head of workshop

Scientific-Research Center of the Armed Forces of Ukraine

“State Oceanarium”, Naval Institute,

National University “Odessa Maritime Academy”

E-mail: fylypenko.niss@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8283-5313

Activity of the Romanian security police in Odesa during the World War II (1941–1944) in materials of the government archive of Odesa region

One of the “blank spots” of World War II is the activities of special services (counterintelligence and intelligence agencies) of the opposing sides. Recently, many new documents have been introduced into scientific circulation that highlight the activities of special services of this period. These special services also operated in the occupied territories, fighting Soviet agents, partisan and underground organizations, and generally ensuring the occupation order. For example, in the territory of the Transnistria governorate in southern Ukraine, which was controlled by Nazi Germany’s ally Romania, there were units of the Special Information Service and the Security Police. For a long time, in Soviet and later Ukrainian historiography, there was confusion regarding these special services, which were called the generalized name Siguranta (security). In fact, the Security Police operated as part of the Ministry of Internal Affairs, and security departments were part of each of the police stations in Odesa. The author cites some documents that characterize the activities of the Security Police.

Keywords: Southern Ukraine, intelligence, Odesa, Romania, World War II, partisans, Transnistria, occupation.

Незважаючи на те, що подіям Другої світової війни на території України присвячено чимало наукових праць, залишаються питання, які потребують глибшого висвітлення. Це стосується, зокрема, дії спеціальних служб країн Вісі (Німеччина, Італія, Румунія, Угорщина, Словаччина) на окупованій території Української РСР.

Особливий інтерес представляє діяльність спеціальних служб Румунії, яка була союзником нацистської Німеччини в 1941–1944 р. і, яка здійснювала контроль над частиною території Української РСР, переважно на Півдні. За останні роки з'явилося чимало нових досліджень, як в Румунії, так і в Україні, присвячених партизанському та підпільному рухові. Серед праць румунських авторів можна виділити книги роботи П. Морару, присвячені діяльності Спеціальної розвідувальної служби¹, К. Тронкоте² та А. Спину³. Серед українських робіт останніх часів привертають уваги роботи статті В. Веденєєва та О. Лисенка, присвячена протистоянню радянських спецслужб німецькій розвідці та контррозвідці⁴. Одеські дослідники О. Бабіч⁵, В. Савченко, І. Сапожников та О. Русанов⁶ на базі нових документів підготували дослідження, присвячені безпосередньо діяльності радянських розвідувально-диверсійних груп на території, окупованій Румунією.

Окупаційний режим на територіях Української РСР, які знаходилися під контролем Румунії, був різним. Чернівецька та Ізмаїльська (нині – південні райони Одеської області) області до 1940 р. входили до складу Королівства Румунії, тому встановлення там румунської влади у вигляді губернаторств Буковина та Бессарабія розглядалося як її відновлення на тимчасово окупованих Радянським Союзом румунських землях. На відміну від них губернаторство

Трансністрія з центром в Одесі формально до складу королівства Румунія не входила. Влада губернаторства Трансністрія розповсюджувалася на межиріччя Дністра та Південного Бугу і включала в себе лівобережні райони Молдавської РСР, а також території Одеської і окремих районів Миколаївської та Вінницької областей.

На території Трансністрії було створене цивільне адміністративне управління на чолі з губернатором, якому підпорядковувалися адміністративний апарат, жандармерія та поліція. В м. Одеса була створена префектура поліції, яка підпорядковувалася губернаторові та мала на території міста 10 поліцейських дільниць.

В цьому контексті потребує певного роз'яснення структура і історія спеціальних служб Королівства Румунія, оскільки як в радянській історіографії, так згодом і в сучасній українській, румунську спеціальну службу, яка займалася боротьбою з радянськими партизанами, підпільниками і диверсантами, називають «сігуранцею» (з румунського Siguranta – безпека). Аналіз документів та численної літератури з історії румунських спецслужб, яка з'явилася останнім часом, свідчить про те, що під цією назвою вітчизняні історики помилково продовжують поєднувати дві різні спеціальні служби, які діяли на території Трансністрії.

Одна з них – це Розвідувальний центр Спеціальної розвідувальної служби (SSI - Serviciul Spetial de Informatie) в Одесі, який здійснював контррозвідувальні заходи на території Трансністрії. До його складу входили також входили субцентр Тирасполь та кілька резидентур. SSI була створена у 1940 р. шляхом реорганізації Секретної розвідувальної служби румунської армії (SSIAR) і підпорядковувалася Кабінету Міністрів Румунії, по факту, безпосередньо

¹ Moraru P. Serviciile secrete si Basarabia (1918-1991). Dicționar. Bucuresti. Ed. Militară, 2008. 319 p., Moraru P. Momente din activitatea serviciilor secrete ale armatei romane pe frontul de rasarit. Istorie in documente. Academia Romana. 2009. 503 p., Moraru P. Armata lui Stalin vazuta de romani. Bucuresti, Editura militara. 2006. 316 p., Moraru P. Romania si batalia informatiilor intre Prut si Bug. Bucuresti, Editura militara. 2011. 324 p.,

² Cristian Troncota. Omul de taina al Mareșalului. Destinul unui mare roman , vol. I. Bucuresti. Editura Paul Editions. 2020. 284 p.; Omul de taină al Mareșalului. Eugen Cristescu, directorul Serviciului Special de Informații. Memorii (1916-1944) și Mărturii (1940-12950), Vol. II, Bucuresti. Editura Paul Editions. 2020. 400 p.

³ Spanu A. Istoria serviciilor de informatii/contrainformatii romanesti in perioada 1919-1945. Editura Demiurg. 790 P.

⁴ Веденєєв Д., Лисенко О. Протидія радянських спецслужб німецьким розвідці й контррозвідці на території України в 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. 2015. № 1. С.69-91.

⁵ Бабіч А. Одесское подполье: рассекреченные архивы (1941-1942). Одеса: Астропринт. 2017. 243 с., Бабіч О. Одесса 1941-1944 Пережить оккупацию. Одесса: Черноморье. 2020. 592 с.

⁶ Савченко В., Сапожников І., Русанов О. Між НКВС і сигуранцею: про причини краху підпілля в окупованій Одесі у 1941-1942 роках// Старожитності Лукомор'я. 2023. № 1. С. 58-72.

маршалу Іону Антонеску, а у фінансовому і організаційному відношенні - Міністерству оборони.

Поліція безпеки (*Siguranța Generală a Statului*) була створена ще у 1908 р. і підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ Румунії. Згідно із Законом про організацію поліції від 21 липня 1929 року, у складі Генерального управління поліції було створене Управління поліції безпеки, яке складалося з двох служб: Розвідувальної служби (Служби інформації), яка мала чотири відділи (Відділ загальної безпеки, соціальної поліції та інформації, Відділ секретаріату та шифрування, Відділ досліджень, преси та поліцейських бюлетенів, Відділ документації, статистики, архівів та реєстру) та Служби контролю за іноземцями з двома управліннями (Відділ контролю за іноземцями та Відділ екстрадиції та висилки)⁷ та чотири Центральні бригади безпеки. У 1931 році Центральні бригади безпеки були перетворені на Корпус детективів, який здійснював діяльність зі збору інформації всіма методами: за допомогою таємної агентури, спостереженням, перехопленням телефонних розмов та листування.

Поліція безпеки (*Ciguranți*) і SSI у сфері боротьби з радянським підпіллям та партизанами на території Трансїстрії значною мірою дублювали одне одного. Саме SSI була провідною контррозвідувальною та розвідувальною структурою Румунії, в той час як на долю Поліції безпеки припадали більш рутинні завдання – стеження за підозрілими особами, реєстрація комуністів, комсомольців, дезертирів Червоної Армії, облік військовополонених. Проте, Поліція безпеки вигравала за рахунок більш розгалуженої системи.

Так, у кожній з поліцейських дільниць Одеси були відділи адміністративної поліції, судової (кримінальної) поліції та поліції безпеки. Шефом служби безпеки були Октавіан Нікулеску та Васіле Георгіу.

Чисельність відділів була незначною. Наприклад, відділ безпеки 2-ї поліцейської дільниці, який очолював помічник комісара Міхаїл

Каптаренко, складався з двох помічників комісара, трьох агентів і чотирьох допоміжних співробітників, всього 9 осіб⁸. Проте, якщо взяти до уваги, що подібні відділи зі схожою чисельністю існували в кожній дільниці, то в цілому виходить доволі чисельний апарат.

В Державному архіві Одеської області представлені документи Префектури поліції Одеси⁹ та окремих поліцейських дільниць, де є документи відділу безпеки. Крім того, документи поліції безпеки представлені у фонді Головної реєстратури Губернаторства Трансїстрії¹⁰.

На жаль, з усіх дільниць поліції збереглися документи лише трьох дільниць – першої¹¹, другої¹² та дев'ятої¹³.

Найбільш повно документи відділу поліції безпеки представлені в документах 2-ї дільниці. Більшість з них – це копії документів, направлених у відділ поліції безпеки іншими інстанціями (Дирекцією поліції безпеки префектури Одеської поліції, Генеральний субінспекторат жандармерії, армійські з'єднання та частини) з метою інформування або проведення розслідування. Крім того, серед документів – особові справи військовополонених, книги обліку комуністів та комсомольців, підозрюваних осіб, анкети дезертирів Червоної Армії. Окрему групу складають анонімні донесення щодо колишніх комуністів, агентів НКВС.

Незважаючи на те, що більшість документів не систематизовано, їх аналіз дозволяє виявити ключові напрями діяльності поліції безпеки.

Зокрема, два інформаційні донесення, одне від Генерального субінспекторату поліції, інше – від Таємної польової поліції (*Geheime Feldpolizei*) м. Миколаїв (яке знаходилося в німецькій зоні окупації) дозволяє скласти уявлення про діяльність диверсійно-розвідувального загону під командуванням молодшого лейтенанта Якова Керновського (див. документи №№7 та 8). Загін перетнув лінію фронту 6-7 квітня 1943 р. в районі с. Ромодан та Полтави. Судячи зі всього, загін ділився на дві групи, однією командував Керновський, іншою – сержант на

⁷ Moraru P. *Serviciile secrete si Basarabia (1918-1991)*. Dictionar. P.211-212.

⁸ ДАОО, ф. Р-2353, оп.1, спр.326, арк.27.

⁹ ДАОО, ф. Р-2351.

¹⁰ ДАОО, ф. Р-2242.

¹¹ ДАОО, ф. Р-2352.

¹² ДАОО, ф. Р-2353.

¹³ ДАОО, ф. Р-2354.

ім'я Іван з конспіративним прізвиськом Василь. Радянські диверсанти мали намір проникнути на територію Трансністрії, щоб поступити на службу в місцеву поліцію і таким чином легалізуватися. Група складалася щонайменше з 4 осіб, точна кількість не називається, двоє з них були затримані в Миколаєві німецькою Таємною польовою поліцією. Керновський та Іван, цілком можливо, потрапили на територію Трансністрії. Подальша доля в документах не відстежується.

Інтерес представляє документ, який свідчить про створення стихійних партизанських загонів радянськими громадянами, які втекли під час їх перевезення на примусові роботи до Німеччини (документ № 5).

Також документи свідчать, що окремі громадяни або підпільники розповсюджували листівки з інформацією на фронтах, для чого використовували радіоприймачі, якими користувалися румунські офіцери та чиновники, які проживали на квартирах у місцевого населення, звісно, потай від власників радіоприймачів (документ № 6).

Під час окупації комуністи та комсомольці мали зареєструватися в органах поліції. Згідно наказу румунського військового командування, оприлюдненого 8 листопада 1941 р., комуністи були зобов'язані у 3-денний термін з часу публікації об'яви добровільно зареєструватися в районних префектурах поліції. У такому випадку вони розглядатимуться «як люди, що помилялися в своїх переконаннях і розчарувалися в ідеї комунізму». Члени та кандидати в члени партії, які ухилилися від явки, «будуть вважатися ворогами і у випадку виявлення, будуть заарештовані та передані військово-польовому суду»¹⁴. Відповідну реєстрацію мали пройти і комсомольці. Серед документів поліції безпеки, є чимало анонімних донесень на колишніх комуністів, комсомольців, працівників НКВС, колишній військовослужбовців. Приклад таких донесень міститься в документах № 1, 2, 3.

Румунська поліція безпеки брала активну участь в Голокості – масовому винищенні євреїв. Протягом листопада-лютого євреї Одеси були депортовані в Березовський район, звідки їх пішки відправили до інших таборів – Доманівку, Богданівку, Голту та інші, де на більшість з них чекала смерть. Декому зрідка вдавалося втекти з тих таборів смерті, як, наприклад, оде-

ситці Шурі Полещук, про яку згадується в інформаційному повідомленні, надісланому 2-му відділку поліції від відділу розслідування та стеження служби безпеки Префектури поліції Одеси (див. документ №10)

В обов'язки поліції безпеки входило стеження за українськими націоналістичними організаціями та настроями українців на підвладній території. Так, викликає безсумнівний інтерес донесення про те, що в Одесі розповсюджуються чутки про створення англійцями еміграційного українського уряду і створення Української Повстанської армії, яка буде воювати проти німців та більшовиків (див. документ №9). Як відомо, в Одесі діяло українське націоналістичне підпілля. Показово, що чутки 1944 р. говорять вже про те, що нібито український уряд створений англійцями, а не німцями чи румунами, і збирається боротися проти обох сторін.

Представляє собою також інтерес документ інформаційне повідомлення про реакцію населення Одеси про закриття шкіл і розміщення там німецьких військ. Судячи з нього, населення міста тоді серйозно турбує питання вивезення на примусову роботу в Німеччину і вони розглядали закриття шкіл, як можливий крок на шляху до масштабування зазначеного явища (див. документ № 4).

Крім вже згаданих завдань, поліція безпеки виконувала і інші функції. Так, одним з напрямів її діяльності були стеження та виявлення представників Залізної гвардії (Легіону ім. Михайла Архангела), праворадикальної анти урядової організації, облік та контроль над військово-полоненими, особами, які прибули до Трансністрії з німецької зони окупації тощо.

Наведені в Додатку документи Державного архіву Одеської області в цілому віддзеркалюють основні напрями діяльності поліції безпеки. Очевидно, що доповнені іншими матеріалами, у тому числі, матеріалами СSI та радянськими документами, вони дозволять скласти не міфологізовану, а реальну картину радянського руху опору, а також дозволить пролити світло на невідомі сторінки українського руху за незалежність часів Другої світової.

Таким чином, документи поліції безпеки, які містяться в фондах Державного архіву Одеської області, дають можливість дослідити нагострі питання:

¹⁴ Бабіч О. Одесса 1941–1944 Пережить окупацию... С.81.

– розвідувально-диверсійна діяльність радянських спецслужб, партизанський та підпільний рух на території Трансністрії у 1941-1944 рр.;

– невідомі сторінки українського націоналістичного руху на території Трансністрії;

– окупаційний режим на території Трансністрії, принципи його організації, роль органів

правопорядку та каральних органів в окупаційній системі;

– Голокост на території Одеської, Миколаївської та Вінницької областей;

– повсякденне життя людей під окупацією, їх настрої та проблеми, які доводилося вирішувати, сприйняття ними окупаційного режиму.

ДОДАТОК

№ 1

Інформаційне донесення щодо комуніста Олександра Дорофєєва¹⁵

4 січня 1945

1-а поліцейська дільниця

№ 97 від 4 січня 1945

2-й поліцейська дільниця

Відділ безпеки

Маємо честь надіслати для перевірки інформаційне донесення і повідомите нам новий результат.

Начальник дільниці

Начальник відділу безпеки

На зворотному боці написано від руки. «Повідомлення від 24 (нерозбірливо) 1944. Повідомлено, що згідно проведенням новим розслідуванням на території 2-ї дільниці на кондитерські фабрики особа Дорофєєва не знайдена, невідома.

Начальник відділу безпеки

Інформаційне донесення

2 січня 1944

На кондитерській фабриці цукерок працює в якості комірника Дорофєєв Олександр Миколайович.

Зазначена особа був переконаним комуністом у справжньому сенсі слова.

Перебував в організації Цебриківська райспілка, головою якої і був. Слід перевірити, чи зареєстрований він, як колишній комуністу дільниці, на території якої він проживає.

Н.

ДАОО ф.2353, оп.1., спр. 314, арк.1, 2. Оригінал.

№ 2

Інформаційне донесення щодо колишнього працівника НКВС Василя Данільченка¹⁶

17 січня 1944 р.

Префектура поліції Одеси

Служба безпеки

Спеціальний відділ I та С.I.

№ 1091 від 17 січня 1944 р.

Секретно

2-й дільниці поліції

Надсилається Вам для ознайомлення наведена нижче копія інформаційного повідомлення №8 від 15 січня 1944 р. жандармського легіону Одеси щодо особи Данільченка Василя.

Провести серйозне розслідування, доповівши результати до 6 лютого 1944 р.

Префект поліції

Підполковник А. Мітрік

Шеф служби безпеки

В. Гіоргіу

КОПІЯ:

Є інформація що в Одесі на вул. Рішельєвська №55/11 знаходиться особа, комуніст Василь Данільченко, агент НКВС від час більшовистського режиму, а наразі має зв'язок із усіма партизанами міста.

Його завжди бачать в оточенні підозрілих людей.

Інформація достовірна.

Вірно

А. Чакир

ДАОО, ф.2353, оп.1., спр. 314, арк.66. Оригінал.

№ 3

Донесення щодо колишнього офіцера Миколи Туманова¹⁷

22 лютого 1944 р.

Донесення

№ 29 від 22 лютого 1944 р.

На вул. Середня, №14 проживає дехто Туманов Микола, колишній командир Червоної Армії, був на фронті, потрапив у полон, утримувався в таборі в місті Мінськ. Родом з міста Донбас (так у документі – А.Ф.). Займається поширенням панікерських новин на користь більшовиків. Видає себе за німця та має німецький документ, виданий німцями в місті Мінську

ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 314, арк.116. Оригінал.

¹⁵ Документ румунською мовою. Переклад автора.

¹⁶ Документ румунською мовою. Переклад автора.

¹⁷ Документ румунською мовою. Переклад автора.

№4

Інформаційне повідомлення про реакцію населення Одеси про закриття шкіл і розміщення там німецьких військ¹⁸

21 січня 1944 р.

Префектура поліції Одеси
Дирекція поліції безпеки
Служба безпеки
Спеціальний відділ І
№ 37805
21 січня 1944 р.
2-й дільниці поліції

Надсилається Вам для ознайомлення наведена нижче копія інформаційного повідомлення № 84/943 щоб ви здійснили серйозну перевірку і доповіли нам у термін до 10 днів.

Префект поліції
Підполковник А. Мітрік
Шеф служби безпеки
В. Гіоргіу

Копія.

Населення незадоволене вжитими заходами щодо закриття шкіл для розміщення німецьких військ, коментуючи це наступним чином.

В Одесі є багато великих будівель, які потребують незначного ремонту, або хоча б встановлення вікон для розміщення військ, а школи могли б залишатися і надалі, оскільки дитина півдня перебуває в школі, а іншу половину зайнята вивченням уроків і таким чином весь день зайнятий набуттям культури. Через закриття шкіл, незайняті діти заповнюють вулиці та базари, навчаючись лише поганим речам.

Серед учнів ходять чутки, що заходи щодо закриття шкіл були вжиті німцями для того, щоб усі учні виконували громадські роботи, щоб вони привчалися до фізичної праці, коли їх вивозять до Німеччини, робота, яку їм доручать, не видалася важкою.

Вірно. Г. Скліфос

ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 314, арк.155. Оригінал.

№ 5

Інформаційне повідомлення ІІІ армійського корпусу про партизанські загони, створені людьми, відправленими на роботу до Німеччини¹⁹

15 березня 1944 р.

Префектура поліції Одеси
Служба безпеки
Спеціальний відділ І та С.І.
№5457 від 15 березня 1944 р.
2-й дільниці поліції

Надсилається Вам для ознайомлення наведена нижче копія інформаційного повідомлення ІІІ армійського корпусу, зареєстрована № 238/944

Префект поліції
Підполковник А. Мітрік
Шеф служби безпеки
В. Гіоргіу

Копія. Згідно з інформацією, отриманою від жителів населених пунктів Вапнярка, Крижопіль та Ямпільського району, з'ясувалося, що в тих містах знаходяться банди партизанів, які грабують та вбивають чиновників претури та населення.

Ці банди складаються з евакуйованих, що втекли з-під конвою ешелонів, відправлених до Німеччини, і ховаються в лісистій місцевості. Кажуть, що у випадку, якщо в Одесі буде оголошена мобілізація чоловіків, то вони теж перейдуть на бік партизанів, бо в їхніх лавах вони мають можливість врятуватися, тоді як серед німців вони приречені на вірну смерть.

Вірно
ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 314, арк.144. Оригінал.

№ 6

Наказ Генерального субінспекторату жандармерії про розповсюдження листівок²⁰

21 січня 1944 р.
Префектура поліції Одеси
Дирекція поліції безпеки
Служба безпеки
Спеціальний відділ І
№ 865

21 січня 1944 р.

(дату закреслено – А.Ф.)

2-й дільниці поліції

Надсилається Вам для ознайомлення наведена нижче копія наказу Генерального субінспекторату жандармерії за №69 щоб ви здійснили серйозну перевірку і доповіли нам у термін до 10 днів.

Префект поліції
Підполковник А. Мітрік
Шеф служби безпеки В. Гіоргіу
Підполковник А. Мітрік
Шеф служби безпеки
В. Гіоргіу

¹⁸ Документ румунською мовою. Переклад автора.

¹⁹ Документ румунською мовою. Переклад автора.

²⁰ Документ румунською мовою. Переклад автора.

Копія.

Генеральний субсекретаріат поінформований, що в Одесі розповсюджуються різні листівки, написані від руки, які містять повідомлення та розпорядження, віддані Москвою.

Серед цих листівок є одна, в якій міститься виступ Сталіна, стверджується, що найбільша битва була не під Сталінградом, а на річці Молочній поблизу Мелітополя. Ці листівки пишуться та передаються місцевими жителями, у яких проживають чиновники, офіцери та унтер-офіцери, які мають радіоприймачі, якими ці місцеві жителі користуються в той час, як останні перебувають на службі.

З огляду на вищезазначене, будь ласка, повідомте, які заходи вами вжиті.

ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 314, арк.160. Оригінал.

№ 7

**Наказ Генерального субінспекторату поліції
Кишинів-Одеса про затримання партизана
з групи молодшого лейтенанта
Якова Керновського**

1 листопада 1944 р.

Префектура поліції Одеси

Служба безпеки

№ 34467 від 1 листопада 1943.

2-й дільниці поліції

Надсилається Вам для ознайомлення наведена нижче копія наказу Генерального субінспекторату жандармерії Кишинів-Одеса за №1486/1943 для вжиття заходів по розшуку причетних осіб, повідомивши про результати.

Префект поліції

Директор поліції безпеки

І. Джорджеску

Директ поліції безпеки

Комісар

Окт. Нікулеску

Копія. Група німецької секретної поліції Одеси у зверненні №624/1943 сповіщує нас, що в серпні затримали декого ВРАЛЕСКА (Vralesca), який є учасником партизанської організації, який заявив, що складу цієї організації входять наступні особи:

1/ Молодший лейтенант КЕРНОВСЬКИЙ ЯКІВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ, росіянин віком біля 30 років, зріст 1.70, обличчя довге, смагляве, волосся чорне, зачесане назад.

Одяг: чорне пальто, сіра сорочка, шапка кофейного кольору, штани чорні довгі, без якихось знаків розрізнення.

Особливі прикмети: на лівій стороні обличчя у 2 см під оком чорне родима пляма вкрита волоссям.

2/ ІВАН (прізвище невідоме) сержант, називає себе Василь або Васька, віком 21 рік, зріст – 1.68 – 1.70, обличчя кругле повне, волосся темно-русяве, очі сіро-блакитні, міцної статури.

Одяг: старий військовий суكونний кітель, шкіряні опанки, чорна цивільна кепка.

Молодший лейтенант Керновський є командиром однієї групи партизан, а Іван – іншої.

Обидва прийшли на територію Трансїстрії, заявляючи, що йдуть найматися поліціантами.

Вживіть заходи по затриманню.

Головний жандармський субінспектор
Кишинів-Одеса

Полковник Ілієску

Передано: інсп. Одеса, Балта.

ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 314, арк.123. Оригінал.

№ 8

**Звернення Таємної польової поліції
Миколаєва про партизанську групу
молодшого лейтенанта Якова
Керновського²¹ (рум. переклад автора)**

19 січня 1944 р.

Префектура поліції Одеси

Служба безпеки

Спеціальний відділ I та С.I

Від 19.1.1944

2-му комісаріату поліції

Надсилається Вам наведена нижче копія звернення Таємної польової поліції Миколаєва відносно розшуку російського молодшого лейтенанта Керновського та сержанта Івана (ім'я), конспіративне ім'я – Василь.

Розшукати та заарештувати зазначених осіб, передавши їх до департаменту префекта поліції.

Префект поліції

Підполковник А. Мітрік

Шеф Служби безпеки

Комісар О. Нікулеску

Стосовно розшуку молодшого лейтенанта Керновського та сержанта Івана (прізвище невідоме), конспіративне ім'я – Василь.

У запиті на розшук від 27.05.1943, що стосується двох молодиків, мова йде про російського солдата Миколу Макадсека (Macadseca Nicolai) та сержанта (suboficer) на ім'я Іван (конспіративне ім'я Василь або Васька). Прізвище невідоме.

²¹ Документ румунською мовою. Переклад автора.

Макадсека був заарештований 19.08.1943 р. в Миколаєві і заявив, що мав бути членом диверсійної групи, яка проникла через німецький фронт. Група під командуванням молодшого лейтенанта Керновського пройшла через німецький фронт 6 або 7 квітня 1943 р. поблизу с. Ромодан та Полтави. Макадсека належав до групи сержанта на ім'я Іван. 30.04.1943 р. обидва втратили зв'язок із групою і продовжили шлях пішки в напрямку Долинського. Там вони прийняли рішення перейти на румунську територію, щоб дозволити румунській поліції найняти себе, як людей, що заслуговують на довіру.

Під час їх пересування Макадсека був заарештований 19.09.1943 р. в Миколаєві. Можливо, сержант Іван дістався Одеси, де збирається реалізувати свій план.

Опис осіб. Молодший лейтенант Керновський Яків Олександрович, росіянин, віку приблизно біля 30, зріст -1.70 м, обличчя овальне, загоріле, підборіддя голене, волосся чорне, зачесане назад. Одягнений у чорне цивільне пальто, сіру сорочку, цивільні довгі штани чорного кольору, військові чоботи, спортивну кепку з козирком. Під цивільним одягом одягнена російська військова форма без знаків розрізнення. Має при собі пістолет «наган», бінокль, електричні батарейки, планшет, військову російську мапу, кишеньковий годинник, російські та німецькі фальшиві документи, гроші німецькі та російські (особливо російські банкноти в 30 рублів (*швидше за все мова йшла про купюри у 3 червінця – А.Ф.*)). Особливі прикмети: на лівій щоці у 2 см від ока родима пляма розміром 3 мм, вкрита волоссям.

Іван, прізвище невідоме, конспіративне ім'я Василь, Васька, українець, є командиром групи Макадсека. Вік приблизно 21 рік, зріст – 1.68 – 1.70 м, обличчя овальне, повне, волосся світле, зачесане, міцної статури. Одягнений у старий німецький військовий одяг, шкіряні опанки, чорну цивільну шапку.

ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 314, арк.154. Оригінал.

№ 9

Інформаційне донесення про чутки щодо створення Української повстанської армії²²

Префектура поліції Одеси
Служба безпеки
Спеціальний відділ І та С.І.
№ 11 від 15 лютого 1944 р.
2-й дільниці поліції

Надсилається Вам для ознайомлення наведена нижче копія інформаційного донесення №852/943 щоб ви провели серйозне розслідування і доповіли нам результат у термін до 10 днів.

Префект поліції
Підполковник А. Мітрік
Шеф служби безпеки В. Гіоргіу
Підполковник А. Мітрік

Копія:

В місті циркулюють наполегливі чутки, що в Канаді англійці сформували тимчасовий український уряд, який знаходиться на зв'язку з комітетом в Галичині, який формує армію для боротьби проти німців та більшовиків під назвою Українська повстанська армія за національну Україну, за демократичну республіку.

Вірно Аг.Г. Скліфос
ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 326, арк.126. Оригінал.

№ 10

Інформаційне повідомлення про пошук єврейки Шури Полещук, яка втекла з гетто Доманівка

Префектура поліції Одеси
Служба безпеки
Відділ розслідування та стеження
№635
Від 15 січня 1943 р.
2-й дільниці поліції Одеси

Вистежити, спіймати та заарештувати єврейку ПОЛЕЩУК ШУРА, 26 років, яка зникла з-під контролю Легіону жандармів Голта з гетто Доманівка 2 грудня 1943 р. Вона походить з Одеси і проживає на вул.Островидова, 6.52.

У випадку виявлення доповідайте результат безпосередньо Легіону жандармів Голта посилаючись на № 11.541/944

Префект поліції
Підполковник А. Мітрік
Шеф служби безпеки
Окт. Нікулеску

ДАОО, ф.2353, оп.1, спр. 326, арк.64. Оригінал.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

²² Документ румунською мовою. Переклад автора.

References

1. Babych A. (2017) *Odesskoe podpole: rassekrechennye arkhyvy (1941-1942)*. Odesa: Astroprynt. [In Russian]
2. Babych A. (2020) *Odessa 1941-1944 Perezhyt okupatsyiu*. Odessa: Chernomore. [In Russian]
3. Moraru P. (2008) *Serviciile secrete si Basarabia (1918-1991)*. Dicționar. Bucuresti. Editura militara. [In Romanian]
4. Moraru P. (2011) *Romania si batalia informatiilor intre Prut si Bug*. Bucuresti. Editura militara. [In Romanian]
5. Savchenko V., Sapozhnykov I., Rusanov O. (2023) Mizh NKVS i syhurantsoiu: pro prychyny krakhu pidpillia v okupovanii Odesi u 1941-1942 rokakh. *Starozhytnosti Lukomoria*. 1, 58-72. [In Ukrainian]
6. Viedienieiev D., Lysenko O. (2015) Protydiia radianskykh spetssluzhb nimetskyim rozvidtsi y kontrrozvidtsi na terytorii Ukrainy v 1941–1944 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1, 69-91. [In Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 22.12.2025 Схвалено до друку / Accepted: 12.01.2026.

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.089

УДК 94 (477.74) «1941-1945»

Микола Михайлуца (м. Одеса)

доктор історичних наук, професор,
директор Навчально-наукового морського
гуманітарного інституту

Одеського національного морського університету

E-mail: Michailuca@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/000-0003-4896-0580>

Цензуровані нарації сімей червоноармійців про умови життя й ставлення радянської влади після звільнення Одещини від румунської окупації (літо 1944 р.)

Мета дослідження – на основі аналізу малознаних і раніше закритих джерел з ДАОО, досягнень історіографічних і наукових доробків колег в цьому напрямку здійснити реконструкцію моніторингу морально-політичних настроїв населення через перлюстрацію листів відділами військової цензури НКДБ УРСР в південних регіонах України влітку 1944 р., визначити основні складові категорії «крамольна інформація» та з'ясувати, які саме теми й настрої населення Одещини підлягали найбільш прискіпливій фільтрації в кореспонденції, що йшла на фронт, зокрема, від вразливих категорій воєнного суспільства – родин військовослужбовців, особливо дружин та дітей. Саме на цьому сегменті, у розрізі актуальності його для сьогодення, бачилося за потрібне зацікавити нашу увагу. Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, науковості, аналітичного й компаративного методів. Наукова новизна полягає у спробі на прикладі Одещини охарактеризувати історичні нариси про ті категорії населення, хто подолавши фашизм, не зміг подолати сталінсько-комуністичну партійно-радянську номенклатуру, що стало висновком і доказом розколу радянського повоєнного суспільства, який, по-суті, все більше поглиблював віддаленість тоталітарної системи від знедоленого й зневіреного соціуму.

Ключові слова: німецько-радянська війна, літо 1944 року, Одещина, морально-політичні настрої, воєнна цензура, листування.

Mykola Mykhailutsa (Odesa),

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director Maritime Institute of Humanities
Odesa National Maritime University

E-mail: Michailuca@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/000-0003-4896-0580>

Censorized narratives of Red army families about living conditions and the attitude of the authorities after the libe- ration of Odesa region from occupation (Summer 1944)

The purpose of the study is to reconstruct, based on the analysis of little-known and previously closed sources from the DAOO, the achievements of historiographical and scientific works of colleagues in this direction, the monitoring of the moral and political moods of the population through the perlustration of letters by the military censorship departments of the NKVD of the Ukrainian SSR in the southern regions of Ukraine in the summer of 1944, to determine the main components of the category of “seditious information” and to find out which topics and moods of the population of Odessa region were subject to the most meticulous filtering in correspondence sent to the front, in particular, from vulnerable categories of military society – families of servicemen, especially wives and children. It was on this segment, in terms of its relevance in the present, that it was considered necessary to focus our attention. The methodological

basis of the research is the principles of historicism, objectivity, scientificity, analytical and comparative methods. The scientific novelty lies in the attempt to recreate historical essays on those categories of the population who, having overcome fascism, could not overcome the Stalinist-communist party-Soviet nomenclature, using the example of the Odessa region, which became the conclusion and evidence of the split in Soviet post-war society, which, in essence, increasingly deepened the distance of the totalitarian system from the disadvantaged and disillusioned society.

Key words: German-Soviet war, summer of 1944, Odessa region, moral and political moods, war censorship, correspondence.

Події літа 1944 року, знаменуючи завершення вигнання нацистських окупантів із південних теренів Української РСР – Миколаївської, Ізмаїльської, Одеської та новоутвореної Херсонської областей, визначили перед радянським партійним керівництвом нові завдання. Окрім відбудови й відновлення промислової й транспортної інфраструктури, гостро постало питання повного відновлення ідеологічного та адміністративного контролю над населенням, що перебувало під румунською окупацією. У цьому контексті військова цензура та перлюстрація кореспонденції родин червоноармійців виступали не стільки засобом збереження таємниці, скільки важливим інструментом моніторингу суспільно-політичних настроїв населення регіону. Листи на фронт і, відповідно, з фронту були чи не єдиним способом, каналом зв'язку між двома складовими суспільства воєнного часу. А відтак, листи (скорше інформація, тексти, наративи, інтонації, рефлексії тощо) ставали об'єктом прискільки уваги органів НКВС, військової прокуратури, СМЕРШу, оскільки саме в них акумулювався повсякденний досвід життя під окупацією, ставлення до радянської влади та реальні життєві труднощі перших повоєнних місяців.

Об'єктом дослідження є заходи центральних та місцевих органів влади та спецслужб, спрямовані на визначення морально-політичного становища в регіоні через цензурування листування цивільного населення Півдня України з комбатантами. Предметом дослідження виступають меха-

нізми, критерії, політичні та соціальні наслідки цензурування документів влітку 1944 року.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що питання цензури та контролю над приватним життям людини в роки Другої світової війни, зокрема її німецько-радянської складової, впродовж тривалого часу залишалося на периферії радянської історичної науки. Офіційні дослідники того часу, зокрема й Г. Куманьов¹, героїзуючи військових зв'язківців та «єдність фронту і тилу», приділяли увагу поштової службі, моральній підтримці бійців, проте, ігнорували репресивну роль військової цензури. Сутнісний зсув в історіографії проблеми відбувся після розпаду СРСР, що спричинило відкриття раніше засекречених фондів центральних (зокрема ГДА СБУ) та місцевих обласних архівів. Суттєвий внесок у дослідження радянських репресивних органів та їхнього впливу на повсякдення зробили В. Гриневич², Т. Пастушенко³, О. Лисенко⁴ та ін., які через концептуалізацію військової цензури визначили її роль як інструмента тоталітарного та ідеологічного контролю системи. Робота військової цензури, як складового сегменту радянського репресивного механізму, висвітлювалася у працях В. Даниленка й С. Кокіна, де, зокрема, зосереджувалася увага на методах збору оперативної інформації через перлюстрацію листів. Великого значення набула документальна книга цих авторів – «Радянські органи державної безпеки у 1939 р. – червень 1941 р.: документи ГДА СБ України»⁵, в якій детально

¹ Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. Москва : Наука, 1997. 456 с.; Його ж, 1941-1945. Краткая история, документы, фотографии. Москва : Изд-во политической литературы, 1983.

² Гриневич В.А. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні. 1939 червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.

³ Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2002. Вип. 6. С. 70. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Sviur_2002_6_18

⁴ Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 8-22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2010_13_3.

⁵ Радянські органи державної безпеки у 1939 р. – червень 1941 р.: документи ГДА СБ України/ Упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1311 с.

проілюстровано структуру і діяльність спеціальних відділів «В». Спектр політичних настрів населення України і доволі сегментарно південних областей, що було виявлено під час перлюстрації кореспонденції мешканців тилу під час відновлення радянської влади в 1943-1945 рр., досліджував Ю. Ніколаєць⁶. Історіографічно-археографічну цінність становить джерелознавча стаття⁷ В. Литвиненка та В. Огородніка, яка зазнайомлює читача з історією становлення і технології розвитку політичної цензури органів НКВС-НКДБ напередодні й під час Другої світової війни, форми, методи політичної фільтрації приватного та ділового листування в СРСР та УРСР.

У зарубіжній історіографії (Ш. Фіцпатрік, П. Голквіст) осмислюється феномен «радянської людини» через призму контролю за листуванням, де цензура подавалася як складова «сталінської суб'єктності», як засіб формування радянського громадянина через насильницьке вилучення «ворожих» смислів із приватного дискурсу⁸.

Попри наявність праць, однак вузькорегіональний аспект, специфіка і механізми цензурування листів саме влітку 1944 р. на «рерадянизованій» Одещині, в регіоні щойно позбавленому від румунської окупаційної присутності, для якого було притаманне «життя без більшовиків», де існувала особлива соціальна структура (віруючі (зокрема й віруючі комуністи!) колишні колаборанти, «пристосуванці-виживанці», дрібні торговці й підприємці тощо) – тема ця лишається ще не вивченою й потребує подальшого поглибленого вивчення на основі аналізу раніше недоступних до оприлюднення джерел,

основаних на зведеннях військових цензорів та партійних.

Саме тому *метою* даної статті є реконструкція методів відділів військової цензури в південних регіонах України влітку 1944 р. та з'ясувати основні категорії «крамольної» інформації та визначити які саме теми й настрої населення Одещини підлягали найбільш прискіпливій фільтрації.

Найбільш вразливими категоріями, т.зв. страдами воєнної доби, в умовах будь якої війни, беззаперечно є поранені комбатанти, інваліди-фронтовики та родини військовослужбовців, особливо дружини та діти. Саме на цьому сегментові, у розрізі актуальності його в сьогоденні, вважаємо за потрібне зупинити нашу увагу. На прикладі населення Одещини спробуємо відтворити історичні нариси про тих, хто, подолавши нацизм, не зміг подолати сталінсько-комуністичну партійно-радянську номенклатуру. Отже, ще кількома місяцями раніше, як терени причорноморського степу було зайнято наступаючими частинами Червоної армії (далі – ЧА), за рішенням командування Одеського військового округу (далі – ОдВО), органи Воєнної прокуратури РСЧА у військових комісаріатах здійснили перевірку і виявили низку порушень постанови ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. «Про заходи щодо покращення роботи радянських органів і місцевих партійних організацій, з надання допомоги родинам військовослужбовців»⁹.

Центральне партійне керівництво, володіючи таємною інформацією від відділів військової цензури, політичного контролю НКВС-НКДБ, цією постановою зацентрували увагу на

⁶ Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.). // *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2010. № 1(34). С.131-146. URL: http://history.org.ua/JournaALL/gpu/gpu_2010_1/gpu_2010_1.pdf; Його ж. Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943-1945). Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси у двох книгах / Лисенко О.Є., Вронська Т.В., Першина Т.С. та ін. Книга друга. Київ: Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2011. С. 616-630.

⁷ Литвиненко В., Огородник В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВД-НКГБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.). // *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2014. №1. С. 96–343. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000963858>

⁸ Фіцпатрік Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы/ Пер. с англ. Л.Ю. Пантана. – 2-е изд. Москва : РОСПЕЧН; Фонд президента Б.Н. Ельцина, 2008. 336 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007975>

⁹ Державний архів Одеської області (долі – ДАОО), ф. П-11 «Одеський обласний комітет Компартії України», оп. 11, спр. 57 «Директивні листи і телеграми обкому КП (б)У і облвиконкому міськкомам і райкомам партії, міським і районним виконавчим комітетам з питань організаційно-партійної і масово-політичної роботи, мобілізації людських резервів в Червону армію, виконання плану хлібозаготівель, забезпечення сімей військовослужбовців та ін. питанням». (23 березня – 28 грудня 1944 р.), 178 арк.

проблемах мільйонів громадян, які відчули на собі увесь тягар і жахи війни. Не викликає сумніву лицемірство такої політики: кидаючи сотні тисяч бійців у м'ясорубку військових операцій, влада, водночас, робила вигляд, що проявляє велику турботу про долі їхніх сімей. Рішення Одеського обкому партії і облвиконкому від 17 травня 1944 р. свідчить, що місцеві органи влади, хоч і з запізненням на місяць, також звернули увагу¹⁰ на повсякденне забезпечення родин військовослужбовців усім необхідним для виживання у скрутний воєнний час (пенсійне забезпечення, надання різноманітних пільг, матеріальної та продуктової допомоги, сприяння працевлаштуванню тощо).

Питання стосовно безвідповідальної роботи військових комісаріатів і цивільних організацій, проявів інертності під час розгляду скарг та звернень населення з приводу матеріально-побутового забезпечення сімей військовослужбовців та інвалідів війни жорстко піднімалося й командуванням військових частин, військовими радами та штабними органами. Так, у таємному листі¹¹ від 25 липня 1944 р. за №01044, адресованому обласним військовим комісарам, військовому комісару Молдавської РСР, начальнику політуправління округу, військовому прокурору округу, секретарю обкому КП(б)У та ін., командувач військ Одеського військового округу (далі – ОдВО) генерал-полковник І.Г. Захаркін¹², посиляючись на результати перевірки органами військової прокуратури РСЧА роботи військових комісаріатів, викривав прогалини в їхній роботі. Серед різних недоліків ним зазначалося, що заяви родин тих військовослужбовців, які загинули на фронті, з приводу призначення пенсійного забезпечення не розглядаються місяцями, а в деяких випадках і взагалі залишалися поза розглядом. Нерідко траплялися випадки, коли військові комісари неприпустимо довго зволікали

із врученням оповісток про загибель бійця або командира Червоної армії його родині, або надто формально підходячи до цієї справи, не вивчали матеріально-побутового становища родин та не проводили роз'яснювальної роботи серед членів родин військовослужбовців щодо їхнього права на пенсійне забезпечення. Такий хибний стан військова прокуратура вбачала у кількох чинниках, а саме: військові комісари, відсторонившись від особистого контролю і втручання, передоручали розгляд скарг своїм заступникам або підлеглим, які, у свою чергу, безвідповідально ставилися до виконання своїх обов'язків, відтак робота з родинами військовослужбовців була занедбана, ніякого обліку не велося, оформлення пенсійних справ затягувалося у часі, часом затримувалося на місяці, а комісії зі встановлення пенсій збиралися не часто, від випадку до випадку, не в повному складі, без підготовки питання тощо. Вкрай незадовільно була налагоджена робота з надання допомоги родинам комбатантів не тільки в реєстрації, а й у конкретних справах, особливо у напрямку їх матеріально-побутового забезпечення тощо.

Розуміючи усю відповідальність перед загиблими воїнами-захисниками, інвалідами війни та їхніми рідними, командування ОдВО, перебуваючи ще в м. Кіровограді (зараз – м. Кропивницький), видало наказ, яким зобов'язувало у липні-серпні 1944 р. провести в усіх визволених областях півдня України та на теренах Молдавської РСР, які перебували у межах ОдВО, перевірку стану роботи з розгляду скарг і забезпечення родин військовослужбовців та інвалідів війни. Задля цього створювалися окружні комісії в кожній області, до складу якої мали увійти представники політуправління ОдВО, організаційно-мобілізаційного відділу та комплектації, обласних військових комісаріатів, фінансового відділу округу, а також представники обласних виконавчих та партійних комітетів.

¹⁰ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 33.

¹¹ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 10.

¹² Захаркін Іван Григорович, нар. 25 січня 1889 р. в селянській родині. Служив у складі російської імператорській армії з 1910 р. спочатку рядовим, потім старшим унтер-офіцером. Брав участь з 1914 р. в Першій світовій війні на Південно-Західному фронті в Галичині. Служив старшим унтер-офіцером піхотного полку. Мав поранення, нагороджений Георгіївським хрестом 4-го ступеня. Під час німецько-радянської війни з 15 серпня 1941 р. командував 43-ю армією Резервного фронту. З серпня 1941 р. командував 49-ю армією Резервного фронту (Західний фронт). З червня 1943 р. – заступник командувача військ Центрального, з жовтня 1943 р. Білоруського фронту. Наприкінці березня 1944 р. призначений командувачем військ Одеського військового округу. Загинув під Одесою в автомобільній катастрофі 15 жовтня 1944 р. Похований в Одесі, на 2-му Християнському цвинтарі.

Головами цих комісій, які мали розпочати свою роботу у період з 6 по 8 липня, було призначено: у Херсонській і Миколаївській областях – заступника начальника політуправління підполковника Столярова; в Одеській області – заступника начальника штабу округу полковника Кут'їна.

Цим наказом усі військові комісари на всіх рівнях зобов'язувалися особисто й систематично контролювати роботу зі скаргами, здійснювати їх облік та розгляд. При обласних, міських та районних військкоматах необхідно було призначити відповідальних офіцерів за роботу зі скаргами, а інформацію про них, а саме: звання й посади потрібно було надати до штабу ОдВО. Кожна скарга, що надходила до військкомату, мала розглядатися особисто військовим комісаром. Військові комісаріати зобов'язувалися щомісячно здійснювати перевірку роботи зі встановлення допомоги та пенсій, а про результати перевірок доповідати на виконкомках і засіданнях партійних обл-, міськ- та районних комітетів.

Військове командування, вкрай оперативно визначивши термін виконання (буквально – за тиждень), зобов'язало вручити родинам усі звістки про загиблих, що надійшли з фронту до військкоматів, розглянути матеріали про встановлення пенсій. Й надалі військовим бюрократам наказувалося зазначені питання вирішувати у термін не пізніше 5 днів з дня надходження оповісток.

Спробуємо розглянути як запрацював зазначений вище наказ в реальному житті, без ідеологічного замаруджування й гіперболізації, яким вирізнялася радянська й, донедавна, українська історіографія війни. Джерельним матеріалом для реконструкції минулого є раніше утаємничені т.зв. «підгрифівські» документи з фонду 11 Державного архіву Одеської області (ДАОО) – матеріали перевірки військовою цензурою листів родин військовослужбовців, які відправлялися на фронт. У нашому розпорядженні перебували витяги з листів, які датовано у хронологічних межах від початку червня по кінець липня 1944 року. Інформація – т.зв. «спецповідомлення» були спрямовані секретарям райкомів партії 27 районів Одеської області в її

тодішніх адміністративних межах. У значній мірі сьогодні це райони Одеської, і в меншій – Миколаївської й Кіровоградської областей. Така географія (враховуючи, що аналогічні просіювання через цензурне сито військової пошти відбувалися і в інших регіонах) є доволі ілюстративно-презентативною, оскільки подає широкий зріз буденного життя простої людини в умовах жахливої війни.

Прискіпливий аналіз, хоч і відселекційованих спецслужбами листів, все ж дає змогу вирізнити із безлічі подібних кілька соціальних моментів, які вкрай гостро змушували рефлексувати членів родин військовослужбовців. Дані, які наводить Ю. Ніколаєць, цілком тому є підтвердженням. Зокрема, військова цензура НКДБ Української РСР по Київській, Харківській, Одеській, Сталінській, Сумській, Житомирській, Полтавській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Чернігівській, Миколаївській областях за липень 1944 р. виявила 530 листів зі скаргами на податки, у серпні 1944 р. виявлено 572 листи з невдоволенням податками і держпоставками. У період з 1 липня до 20 серпня 1944 р. було зафіксовано 1064 скарги сімей військовослужбовців на тяжке матеріальне становище, знущання з боку місцевих органів влади, а також на відсутність допомоги і пільг відповідно до постанов уряду¹³.

Перший зріз настроїв у воєнному суспільстві характеризує бюрократичну волокиту на рівні місцевих чиновників, що безвідповідально ставилися до своїх обов'язків, нехтуючи стражданням людей. Так, мешканка с. Журавка Андре-Іванівського району на Одещині Мохова А.Д. жалілася своєму чоловікові на голову сільради: «Панащук побив жінку-червоноармійку і йому нічого не було. Нема можливості жити... Я пішла до нього і стала показувати довідку, та він наробив гвалту й говорить – «Чого прийшла і витріщила очі», – бачиш яке ставлення до нас, дружин начальницького складу...»¹⁴. А в хуторі Кичук цього ж району, голова сільради схопив дружину та матір червоноармійця Ситниченка Н.Ф. і запер у погребі, за те, що не заплатили воєнний податок¹⁵. У листі мешканки м. Первомайськ Ф. Менакер до чоловіка виривається з душі безвихідь ситуації й, відповідно,

¹³ Ніколаєць Ю. Моральний стан населення України ... С. 626.

¹⁴ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 94.

¹⁵ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 94.

відверта недовіра до влади й комуністів: «Якщо так жити як я живу з твоїми дітьми, то краще не жити взагалі... Кватири у мене немає, роботи теж. Кому ми бідні жінки червоноармійців потрібні й наші діти. Поки наші скарги до Вас дійдуть, або їх зовсім не пропустять. Комуністи нашого міста як сиділи в тилу, так і зараз сидять зі своїми дружинами вдома...»¹⁶. У Первомайському районі працівниця радгоспу «2-а п'ятирічка» (ст. Кам'яний міст) Штанько А. жалілася чоловікові на байдуже ставлення директора, який «взагалі не звертає увагу на усіх дружин червоноармійців».

Не менш болючим було питання забезпечення житлом родин військових, що повернулися з евакуації на «малу» батьківщину. Проте, їх тут чекали нові випробування, безсердечність місцевої влади, чиновників та тих громадян, що співпрацювали з ворогом під час окупації. Мешканка ст. Роздільна на Одещині двічі (перлюстровані листи від 18.07.44 р. та 28.07.44 р.) жалілася чоловікові – офіцеру Іванову А.А. (п/пошта 55768-г), що хоча їй у військкоматі й дали папірчину на житло у власній квартирі, однак нові господарі її туди не впустили. «Ось як звертають увагу на офіцерську родину і евакуйовану. Поліцейські сім'ї мають великі привілеї жити у своїх будинках, а мені, як дружині офіцера і члена партії, нема квартири. Розікрали поліцейські й сусіди усе, а я повернулася з дітьми з Чкаловської області гола й боса. До мене немає жодної уваги»¹⁷. Аналогічна ситуація була й у родині Тарахтій О.А., яка бідкалася й страждала через зловживання місцевих представників органів радянської влади: «Степан Бурда і голова сільради отримали бронь від фронту за вино і гроші, а тепер, що хтять, то й роблять... Я ходила з довідкою, яку ти надіслав, але вони сказали, що ніяких пільг для мене немає...»¹⁸.

Тяжким тягарем на плечі «маленької» людини лягали усілякі грошові облігації, займи та продуктові податки тощо. Мешканка с. Троїцьке Балтського району Шоломенчук С.А. повідомляла про тяжку скруту в родині, що була викликана поборами місцевої влади. «Живу неважно, – пише вона адресатові (п/пошта 29090)

Шоломенчуку К.І., - тому, що віддала 400 руб. на м'ясо, 300 руб. на облігації і 180 руб. податку та 4 центнери хліба. Повесні у мене забрали половину винограду, а половину сказали обробляти. Я обробила добре, зараз забирає колгосп. Я думала, що продам виноград і куплю хліба; Вас у мене три сини на фронті, а я хвора і вся надія була на виноград...»¹⁹.

Майже кожний лист на фронт пронизаний благанням про допомогу дітям, які лишилися найбільш незахищеною категорією повоєнного соціуму. Наскільки тяжкою для багатьох дітей війни була сирітська доля, передає зміст уривку листа одеського хлопчика до батька-фронтовика Жеверанова (п/п 43743-ю), датований 16 серпня 1944 р.: «Дорогий татку, маму забрали на село працювати, а я лишився тепер круглий сирота. Не раз лягаю спати голодний. Хліба мені по карточкам не дають, тому що мені виповнилося 12 років і тому я не маю права їсти хліб. Ходжу, як безпритульний...»²⁰. Аналогічних наративних посилів, що доповнюють історичну картину минулого, в архівних сховищах вдосталь.

Підводячи підсумок, зазначимо, що віддзеркалення антигуманного й лицемірного ставлення влади до свого народу, нехай до кінця й не зневіреного у «світлу комуністичну ідею», ілюструє важливу істину про те, що дискурс у соціальній площині історіописання потребує нової уваги, сучасного осмислення чинників, ресурсів й стратегій виживання людини в умовах війни, як на фронті, так і за його межами, у глибокому тилу. До того ж, неодмінно маючи на увазі й важливість вивчення накопиченого українським суспільством досвіду в сучасних умовах протистояння підступній агресії зі Сходу.

Родинна спільнота сучасної України, як і армійські комбатанти, сьогодні відчують велику потребу в тісному єднанні спільних інтересів у збереженні суверенітету України. Історичний досвід минулої війни віддзеркалюється наразі у сучасних проблемах під час безпосереднього збройного протистояння російській агресії. На жаль, восьмидесятирічний відрізок часу не призвів до нівелювання помилок влади,

¹⁶ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 111.

¹⁷ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 112.

¹⁸ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 115.

¹⁹ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 96.

²⁰ ДАОО, ф. П-11, оп. 11, спр. 57, арк. 91.

які завадили їй забезпечити населення якомога легше відчувати на собі соціально-побутові та психологічні складності війни.

З відстані далекого часу аналізуємо рефлексії людини не тільки на дії владоможців, але й, передовсім, намагаємось відтворити психосвіт людини, її особистісні розуміння своєї ролі, свого місця у багатовимірному жахливому просторі війни. Сьогодні реконструювати, чи-то втрутитись у психосферу «маленької/великої людини», оминаючи можливість аналізу її пе-

реживань, відчуттів та реагувань на пережите в даний час, такі собі темпоральні рефлексії, власне не можливо зреалізувати, якщо не звертатися до джерел вибудованих на ego-аналізі, самопізнанні, особистісних оцінках явищ, подій, реалій та обставин повсякденного життя в якому перебувала людина війни.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Kumanev H. (1997). *Na sluzhbe fronta y tyla*. Moscow: Nauka. [in Russian].
2. Hrynevych V. (2012) *Nepryborkane riznoholossia: Druha svitova viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini. 1939 cherven 1941 rr.* Kyiv-Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo «Lira». [in Ukrainian].
3. Pastushenko T. (2002). Lysty yak dzherelo vyvchennia problemy ukrainskykh «ostarbaiteriv» periodu Druhoi svitovoi viiny. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 6, 70-77. [in Ukrainian].
4. Lysenko O. (2010). Povsiakdenna istoriia viiny: metodolohichni notatky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 13, 8-22. [in Ukrainian].
5. Nikolaiets Yu. (2010). Politychni nastroi selian Ukrainy na pochatku radiansko-nimetskoï viiny (cherven 1941 – lypen 1942 rr.). *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB*. 1(34), 131-146. [in Ukrainian].
6. Nikolaiets Yu. (2011). Moralnyi stan naselennia Ukrainy pid chas vidnovlennia radianskoï vlady (1943-1945). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy u dvokh knyakh*. Knyha druha. Kyiv: Vyd-vo «Naukova dumka» NAN Ukrainy, (616-630). [in Ukrainian].
7. Lytvynenko V., Ohorodnik V. (2014). Viddily viiskovoi tsenzury ta politychnoho kontroliu NKVD–NKHB SRSR u Chervonii armii ta Viiskovo-morskому floti (kin. 1930-kh – berezen 1946 rr.). *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB*. 1, 96–343. [in Ukrainian].
8. Fitspatrik Sh. (2008). *Povsednevniï stalinizm. Sotsialnaya istoriya Sovetskoi Rosii v 30-e godi* / Per. s angl. L. Yu. Pantana. – 2-e izd. Moskva: ROSPCN; Fond prezidenta B.N. Yeltsina. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND
4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.096

УДК 94:070(477.74-25)"1941/1944"(093)

Валерій Левченко (м. Одеса)кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри соціальних
та гуманітарних дисциплінОдеського національного морського
університету, професор ОНМУ

E-mail: levchenko_lav@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>**Галина Левченко** (м. Одеса)кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплінОдеського національного університету
імені І. І. Мечникова

E-mail: levchenkoukrlav@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4477-6364>

Втрачені періодичні видання Одеси у часи румунської окупації 1941–1944 рр.

У статті завдяки фронтальному перегляду одеської преси 1941–1944 рр. представлено основні моменти історії виникнення, формування та деяких особливостей існування втрачених станом на сьогодні періодичних видань Одеси часів німецько-румунської окупації. Одеські періодичні видання є одним із найважливіших і, водночас, найменш досліджених історичних джерел з історії Другої світової війни. В історіографіях різних періодів відсутні спеціалізовані праці, присвячені джерелознавчому аналізу періодичних видань в окупованій Одесі. Попередні дослідники розглядали лише окремі аспекти функціонування періодичних видань, а використання їх матеріалів мало, як правило, ілюстративний характер. Залучення матеріалів періодичних видань до активного наукового обігу актуалізувало створення відповідного комплексного джерельного дослідження. В одеській пресі 1941–1944 рр. презентувалася інформація, яка містила джерелознавчі характеристики багатьох періодичних видань, зокрема і тих, що згодом було втрачено. У невеликих за обсягом замітках містяться матеріали щодо їх історії, огляди публікацій, надрукованих на їх сторінках, дані щодо редакторів і журналістів тощо. У статті вперше на підставі комплексного репрезентативного аналізу пласту одеської преси 1941–1944 рр. вдалося провести комплексне джерелознавче дослідження щодо історії втрачених станом на сьогодні періодичних видань окупаційного періоду. Це дозволило сформулювати нову класифікацію періодичних видань Одеси тих років та отримати нові уявлення щодо масштабів поширення та впливу даного історичного джерела в інформаційному просторі окупантів. Запропоновано методiku джерелознавчого вивчення одеської преси, засновану на реконструкції та аналізі історії виникнення, складу редакції, змісту матеріалів втрачених періодичних видань. Методика аналізу матеріалу заснована на перехресному порівнянні даних, виявлених у змісті різних газет та подальшому порівнянні виявлених фактів з матеріалами інших історичних джерел або напрацюваннями попередніх дослідників. Під час проведення дослідження було отримано дані щодо історії втрачених або нездійснених проєктів значної кількості одеських періодичних видань 1941–1944 рр.

Ключові слова: Одеса, німецько-румунська окупація, періодичні видання, преса, історичне джерело, джерелознавство.

Valery Levchenko (Odesa)candidate of Historical Sciences (PhD),
Associate Professor,
Professor at the Department of Social
and Humanitarian Disciplines
Odessa National Maritime University (ONMU),
Professor ONMU

E-mail: levchenkolav@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>**Galina Levchenko** (Odesa)candidate of Historical Sciences (PhD),
Associate Professor at the Department
of History of Ukraine
and Special Historical Disciplines
Odessa National University named
after I. I. Mechnikov

E-mail: levchenkoukrlav@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4477-6364>

Lost Periodicals of Odesa during the German–Romanian Occupation, 1941–1944

The article, based on a comprehensive review of the Odesa press of 1941–1944, presents the main aspects of the emergence, development, and specific features of the existence of lost periodical publications of Odesa during the German–Romanian occupation of 1941–1944. Odesa periodicals constitute one of the most important yet least studied historical sources on the history of the Second World War. Historiography of different periods lacks specialized works devoted to a source-critical analysis of periodical publications in occupied Odesa. Previous researchers addressed only selected aspects of the functioning of periodicals, and the use of their materials was generally illustrative in nature. The involvement of periodical materials in active scholarly circulation has made it necessary to develop a comprehensive source study. The Odesa press of 1941–1944 presented information containing source-critical characteristics of numerous periodicals, including those that were subsequently lost. Brief notices include data on their history, reviews of publications printed in their pages, information about editors and journalists, and other details. For the first time, on the basis of a comprehensive and representative analysis of the body of Odesa press materials from 1941–1944, it has been possible to conduct an integrated source-critical study of the history of lost periodical publications of the occupation period. This made it possible to formulate a new classification of Odesa periodicals of those years and to obtain new insights into the scale of dissemination and influence of this historical source within the information space of the occupying authorities. The article proposes a methodology for the source-critical study of the Odesa press, based on the reconstruction and analysis of the history of origin, editorial staff, and content of lost periodical publications. The analytical approach relies on cross-comparison of data identified in the content of various newspapers, followed by comparison of the established facts with materials from other historical sources or with the findings of previous researchers. As a result of the study, data were obtained on the history of lost or unrealized projects of a significant number of Odesa periodicals from 1941–1944.

Key words: Odesa, German–Romanian occupation, periodical publications, press, historical source, source studies.

За часів німецько-румунської окупації Одеси 1941–1944 рр., загалом як і в інших окупованих містах, видавалася колабораціоністська преса, що обслуговувала діяльність окупаційної влади та була одним із основних каналів інформації для місцевого населення. Специфіка одеської преси була різноманітною, включала в переважній більшості російськомовні, в незначній кількості німецькомовні та україномовні видання для місцевих мешканців. Періодична преса була інструментом ідеологічної пропаганди окупантів, а зміст усіх видань мав пронімецьку і прорумунську спрямованість.

Періодичні видання Одеси часів німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. є одним із найважливіших і, водночас, найменш досліджених історичних джерел історії Другої світової війни, які для окупантів були одним із засобів комунікацій, управління та впливу на суспільну свідомість. У радянській, емігрантській, зарубіжній та сучасній українській історіографіях відсутні спеціалізовані роботи, присвячені джерелознавчому аналізу періодичних видань в окупованій Одесі. Дослідники розглядали лише окремі аспекти функціонування¹, а залучення їх матеріалів

¹ Dallin A. *Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*. Santa Monica, California, USA, 1957. 466 p.; Шатов М. В. Библиография освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941–1945 гг.). Нью Йорк, 1961. 208 с.; Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрії // Український історик. 1987. № 1–4. С. 83–96; Сипко Є. Особливості румунського окупаційного режиму в Трансністрії (ідеолого-культурологічний аспект) // Вісник Книжкової палати. 2001. № 1. С. 32–34; Грановський Б. В. Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940–1945 рр.): Бібліографічний довідник / наук. ред. В. Колесник, бібліогр. ред. С. Іванисенко, Г. Порохнюк. Київ, 2002. 436 с.; Черняков Б. І. Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941–1944 рр. Джерела дослідження. Бібліографія. Київ, 2005. 79 с.; Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій території України // Наукові записки Інституту журналістики. 2005. Т. 18. С. 131–158; Грибков І. В., Молчанов Л. А. Русские газеты на оккупированной советской территории (1941–1944 гг.) // Новый исторический вестник. 2007. № 2 (16). С. 143–153; Грибков І. В. Газеты на оккупированной территории СССР на русском языке в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): источниковедческое исследование: Дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2016. 262 л. та ін.

мало, як правило, ілюстративний характер. У дослідженні як загальних проблем², так і окремих випадків³ вивчення одеських періодичних видань сучасна історіографія досягла значних успіхів. Залучення матеріалів періодичних видань до активного наукового обігу актуалізувало створення відповідного комплексного джерельного дослідження. У пресі на окупованих територіях публікувалися статті, що містять, зокрема, джерелознавчі характеристики періодичних видань: історію видання, бібліографічні статті, огляди періодики, дані про журналістів і редакторів тощо. Тому порушення теми щодо джерелознавчої цінності преси є спеціальним дослідженням з питань історіографії та джерелознавства.

В одеській пресі 1941–1944 рр. презентувалася інформація, яка містила джерелознавчі характеристики щодо історії багатьох періодичних видань, зокрема і тих, що згодом було втрачено або проекти їх видання було нереалізовано. У невеликих за обсягом замітках містяться матеріали щодо їх історії, огляди публікацій, надрукованих на їх сторінках, дані щодо редакторів і журналістів тощо. У запропонованій статті вперше на підставі комплексного репрезентативного аналізу одеської преси 1941–1944 рр. вдалося провести джерелознавче дослідження історії втрачених станом на

сьогодні періодичних видань Одеси окупаційного періоду. Це дозволило сформулювати нову класифікацію періодичних видань Одеси тих років та отримати нові уявлення щодо масштабів поширення та впливу даного історичного джерела в інформаційному просторі окупантів. Запропоновано методику джерелознавчого дослідження одеської преси, засновану на реконструкції та аналізі історії виникнення, складу редакції, змісту матеріалів втрачених періодичних видань. Методика аналізу виявленого матеріалу заснована на перехресному порівнянні даних, знайдених у змісті різних видань одеської преси, та подальшому порівнянні цих фактів з матеріалами інших історичних джерел або напрацюваннями попередніх дослідників. Під час проведення дослідження було отримано дані щодо історії втрачених або нездійснених проєктів значної кількості одеських періодичних видань 1941–1944 рр. та встановити погляди на характерні риси формування їх редакторсько-журналістського корпусу, матеріально-технічної бази, ролі окупантів у цій сфері.

Метою даної розвідки є вивчення історії втрачених станом на сьогодні (зниклих з фондів архівів і бібліотек) періодичних видань або нереалізованих проєктів щодо видання нових газет і журналів в Одесі 1941–1944 рр. на тлі

² Dallin A. *Odessa, 1941–1944. A case study of Soviet territory under foreign rule*. Iasi-Oxford-Portland, 1998. 296 p.; Гейтан О., Левченко В. Періодичні видання Одеси часів румунської окупації 1941–1944 рр. як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. 2017. Вип. 22. С. 149–169; Гейтан О., Левченко В. Одеські періодичні видання часів німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. як історичне джерело: структура, зміст, особливості // *Scriptorium nostrum*. Електронний історичний журнал. 2017. Вип. 2 (8). С. 227–248 та ін.

³ Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.): Монографія. Одеса, 2006. 237 с.; Смилянська Ю. Пресса оккупационного периода в Украине: создание, структура и предварительный анализ базы данных // Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія». 2006. Вип. 31. С. 25–50; Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса: «ВМВ», 2008. 392 с.; Михайлуца А. М. Аналітичний огляд періодичних видань окупованої Одеси 1941–1944 рр. (на матеріалах газет «Молва» та «Одесская газета») // Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць II міжнар. наук.-практ. конф. 10–11 квіт. 2009 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса, 2009. С. 185–189; Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 1. К.: Наукова думка, 2010. С. 413–445; Кинка С. М. Оккупационные газеты как источник по истории Одессы периода 1941–1944 гг. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. 2010. № 9. С. 92–96; Михайлуца М. І. Поліграфічна християнська продукція та преса на теренах «Трансністрії» у 1941–1944 роках // Краєзнавство: науковий журнал. 2010. № 1–2. С. 59–63; Равдин Б. Предварительный список русской религиозной литературы, изданной на оккупированных территориях СССР, в Германии и некоторых сопредельных европейских странах в 1941–1945 годах // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. 2014. Vol. 2. P. 176–221; Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 319 арк.; Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: монографія / за наук. ред. К. П. Двірної. Київ: Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 402 с.; Киянская О. И., Фельдман Д. М. Одесская периодика времен румынской оккупации (по материалам архива Н. А. Логуновой) // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология». 2019. № 9. С. 12–23 та ін.

комплексного дослідження одеської преси тих часів як історичного джерела, розкриття її інформаційного потенціалу, виявлення можливості використання газетних матеріалів у наукових пошуках. Основними причинами втрат газет і журналів були воєнні дії (бомбардування, знищення окупантами видавництв, фондів архівів і бібліотек), політичні фактори (зміна влади, опозиційні погляди редакції, зміна редакційної політики, неактуальність змісту інформації), економічні чинники (відсутність фінансування, брак коштів) чи елементарна втрата оригіналів унаслідок об'єктивних (знищення архівів і бібліотек, фізична зношеність, підлягали списанню згідно з обліковими правилами шляхом проведення інвентаризації та оформлення відповідних актів) або суб'єктивних мотивів (недбале зберігання, пожежі, перевезення, побутові потреби тощо). Незважаючи на будь-які перелічені причини, вони призводили до втрати, закриття або припинення реалізації значної кількості періодичних видань, які самі як об'єкт дослідження та їх зміст є унікальними джерелами інформації і безцінними для розуміння історичного минулого певних періодів, оскільки фіксували суспільно-політичні настрої, події, повсякденне життя, ментальність соціуму тощо, тому доповнюють загальну картину історичних подій, допомагають створити повніший образ епохи, здійснюють перевірку достовірності інформації першоджерел, дозволяють порівнювати інформацію з різних типів історичних джерел, розкривають світогляд, філософію та звичаї людей певного минулого часу, сприяють розумінню менталітету певної епохи. Отже, реконструкція історії та змісту деяких з втрачених періодичних видань завдяки проведенню комплексних історичних досліджень є важливим досягненням для історичної науки, історичної пам'яті та інтелектуального надбання людства.

Для дослідження історії періодичних видань Одеси 1941–1944 рр. ключовими історичними джерелами є архівні документи, зокрема в Державному архіві Одеської області (ДАОО), що містять інформацію румунських і німецьких окупаційних органів влади (накази, розпорядження, звіти), матеріали цензурних органів, до-

кументи установ, пов'язаних із пресою, видавництвами, бібліотеками, матеріали щодо видавничої справи, друкарень, фінансування газет, особистих справ видавців, журналістів, співробітників редакцій, пропаганди, культурного життя, а також окупаційні періодичні видання, що виходили друком та є історичним першоджерелом. Також для вивчення цієї теми важливе значення мають дотичні джерела, які включають наукову літературу та спогади мешканців Одеси, які стали учасниками подій та пережили окупацію. Усі ці історичні джерела сприяють вивченню структури періодичних видань, змісту, тематики, ідеологічної складової та пропагандистської функції окупаційної преси, що відображає діяльність окупантів у сфері культури та інформації.

Станом на сьогодні екземпляри втрачених одеських періодичних видань 1941–1944 рр. складно знайти, але інформація про них залишається в пам'яті деяких людей або про них є згадки в історичних джерелах, одними з яких є періодичні видання, що видавалися у той же час. У попередніх дослідженнях завдяки архівним даним і матеріалам наукової літератури нами документально була встановлена наявність 26 найменувань періодичних видань, що виходили в Одесі за часів окупації, з яких тільки екземпляри 8 видань (газета «Буг», журнал «Кругозор», газета «Мир», журнал «Мир», газета «Молва», газета «Одесса», газета «Одесская газета», журнал «Смех») виявлено у фондах ДАОО⁴. Інші дослідники цієї теми подають на порядок менші дані щодо загальної кількості одеських періодичних видань: Б. Черняков навів 15 найменувань⁵, І. Грибков надав список з 14 назв⁶, М. Михайлуца вказав 12 видань⁷.

Встановлені нами 26 періодичних видань було співставлено з наявними номерами у фондах Одеського історико-краєзнавчого музею, Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Одеської національної наукової бібліотеки. У результаті цього з 26 найменувань одеських періодичних видань нам не вдалося наочно ознайомитися з 18 виданнями (10 газетами: «Литературная газета», «Миссионерский листок», «Неделя», «Православная жизнь», «Христианская жизнь»,

⁴ Гейтан О., Левченко В. Одеські періодичні видання... С. 230, 240–241.

⁵ Черняков Б. І. Періодична преса... 131–158.

⁶ Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории... 262 л.

⁷ Михайлуца М. І. Поліграфічна християнська продукція... 59–63.

«Христианский вестник», «Церковный листок», «Чорноморський вісник», «Der Deutsche in Transnistrien», «Parole: Soldatenzeitung» та 8 журналів: «Детский листок», «Журнал для детей», «Журнал для юношества», «Колокол», «Наши дни», «Христова нива», «Христос Воскресе!», «Transnistria creștină»), але ми знайшли підтвердження їх існування у науковій літературі⁸.

За даними Б. Чернякова, 4 одеських видання («Детский листок», «Колокол», «Наши дни», «Христос Воскресе!») зберігаються у фонді Науково-допоміжної бібліотеки Центральних державних архівів України (НДБ ЦДАУ)⁹. Місця збереження 14 одеських видань («Журнал для детей», «Журнал для юношества», «Литературная газета», «Миссионерский листок», «Неделя», «Православная жизнь», «Христианская жизнь», «Христианский вестник», «Христова нива», «Церковный листок», «Чорноморський вісник», «Der Deutsche in Transnistrien», «Parole: Soldatenzeitung», «Transnistria creștină») на сьогодні встановити не вдалося. Через непередбачувані, надзвичайні та невідворотні обставини 2020–2025 рр. (пандемія 2020–2021 рр. та воєнний стан 2022–2025 рр.) нам не вдалося провести перегляд низки намічених журналів і газет у НДБ ЦДАУ та Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ), у яких, на нашу думку, можна було б знайти чимало екземплярів одеських періодичних видань окупаційного періоду. «Обставини непереборної сили» негативно вплинули на проведення нами комплексного наукового дослідження. На сайті цифрового архіву періодичних видань «Libraria» представлено тільки 4 одеські газети зазначеного періоду («Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета»)¹⁰, що не сприяло вирішенню поставленого завдання щодо виявлення необхідних для проведення дослідження одеських газет і журналів.

Враховуючи всі ці обставини, ми провели фронтальний перегляд чотирьох одеських багатотиражних газет («Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета»), які мають кращий фонд збережених номерів. Набуті емпіричні знання сприяли отриманню інформації як щодо 12 («Детский листок», «Журнал для юношества», «Колокол», «Литературная газета», «Миссио-

нерский листок», «Наши дни», «Неделя», «Христианская жизнь», «Христианский вестник», «Христова нива», «Der Deutsche in Transnistrien», «Transnistria creștină») з 18 видань, з якими нам не вдалося раніше наочно ознайомитися, так і щодо 3 періодичних видань (журнал «Детский мир» та 2 газети «Религиозный листок» і «Святочный листок»), раніше не відомих для дослідників, але вони виходили в Одесі в 1942–1944 рр. До того ж було отримано інформацію щодо 8 популярних одеських періодичних видань того часу (газет «Буг», «Мир», «Молва», «Одесса», «Одесская газета» та журналів «Кругозор», «Мир», «Смех»), 9 періодичних видань (журналів «Белый луч», «Вера и жизнь», «Духовный журнал», «Литературный журнал», «Наша молодежь», «Новая жизнь», сільськогосподарський журнал, «Труженик» та газети «Перемога» румунською мовою), вихід яких планувався в Одесі, але через певні обставини вони не побачили світ, та стосовно періодичних видань, які виходили в інших містах європейських країн: «Голос Крыма» (Сімферополь), «Донецкий вестник» (Донецьк), «Земледелец Тавриды» (Сімферополь), «Новое слово» (Берлін), «Новый путь» (Смоленськ), «Речь» (Орел), «Русское дело» (Белград). Таким чином, отримано документальну інформацію щодо 39 періодичних видань (32 одеських та 7 європейських міст) часів Другої світової війни.

У результаті отримання практичних знань та виходячи з обсягу, виділеного на написання статті, предметом дослідження став інформаційний потенціал чотирьох газет одеської преси 1941–1944 рр. як історичного джерела щодо вивчення історії періодичних видань, що виходили в Одесі за часів окупації. Джерельну базу дослідження склали газети, що видавалися і розповсюджувалися на окупованій території Одеси. Усього було досліджено 4 найменування газетних видань. Основна частина використаних газет зберігається у Державному архіві Одеської області (ДАОО). Крім того, було залучено матеріали з окремих фондів Одеського історико-краєзнавчого архіву, Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеської національної наукової бібліотеки та цифрового архіву періо-

⁸ Гейтан О., Левченко В. Одеські періодичні видання... С. 241.

⁹ Черняков Б. І. Періодична преса... С. 141–153.

¹⁰ Libraria: архів української періодики онлайн // Ресурс доступу: <https://libraria.ua/> (звернення 28 грудня 2025 р.).

дичних видань «Libragia». Шляхом залучення широкого кола історичних джерел заплановано реконструювати кількість, структуру та зміст втрачених одеських періодичних видань 1941–1944 рр., висвітлити становлення і розвиток періодичних видань Одеси за часів німецько-румунської окупації, виявити їх інформаційні можливості для вивчення різнобічних аспектів історії регіону, політику окупаційної влади щодо преси. Виявлення і вивчення втрачених періодичних видань як історичного джерела дозволить зрозуміти інформаційну політику окупантів та життя одеситів у цей складний період, роль колабораціоністських видань і їх вплив на життя та свідомість місцевого населення.

Як відомо в Одесі, зайнятій німецько-румунськими військами з 16 на 17 жовтня 1941 р., першою одеською газетою в окупації стала «Одесская газета», перший номер якої вийшов уже на десятий день існування нової влади – 26 жовтня. Набір першого номеру першої окупаційної газети проводився у складних умовах: «...у важкий неспокійний час: місто зруйноване, вулиці та тротуари всіяні трупами людей і тварин, населення перелякане та тероризоване, водогін, електрична станція, трамваї зіпсовані, а голод скалив зуби та готувався спустошувати серед розгубленого та приголомшенного населення»¹¹, «...вручну набираючи та вручну друкуючи перші номери газети в холодних приміщеннях друкарні, де дах був зірваний вибухом, вікна вибиті та замість електрики світили гасові „коптилки“»¹². З часом кількість одеських газет значно збільшувалася. Якщо 1941 р. виходила 1 газета, то 1942 р. їх було 6, а 1943 р. – 7, з яких наприкінці року 3 газети припинили своє існування («Буг», «Вечерка», «Неделя»). На 1944 р. планувалося почати видання 2 нових газет, але станом на початок квітня з наближенням до Одеси радянської армії всі окупаційні газети були закриті. Одеські газети періоду окупації відрізнялися видавничою стабільністю. За кіль-

кістю найменувань та тиражів газет Одеса у 1941–1944 рр. була найбільшим центром їх видання на окупованих Німеччиною та її союзниками територіях. За даними І. Грибкова, в Одесі під час окупації видавалося 14 газет¹³. За нашими даними в Одесі було 15 окупаційних газет¹⁴, але фронтальний перегляд чотирьох одеських багатотиражних газет («Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета»), дав документальні дані для зміни видової приналежності двох періодичних видань («Неделя» і «Христианский вестник») – з газет на журнали та прибирання з реєстру помилково вказаних газет «Православная жизнь» і «Церковный листок». Отже, станом на сьогодні після детального вивчення одеської окупаційної преси констатуємо, що в 1941–1944 рр. в Одесі виходило не менше 12 газет (див. дод.). До встановлених нами 2017 р. 11 газет додаємо ще одну газету – «Вечерка», яку до загального списку одеських окупаційних газет вносимо на підставі даних І. Грибкова¹⁵, хоча наявність виходу цього видання заслуговує на верифікацію документальними матеріалами.

Завдяки фронтальному перегляду чотирьох одеських багатотиражних газет («Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета») отримано документальні підтвердження щодо видання в Одесі за часів окупації 3 газет («Литературная газета», «Миссионерский листок», «Христианская жизнь»), примірники яких втрачено, а про їх існування до цього було відомо тільки на підставі згадок у науковій літературі (див. дод.).

Перший номер щотижневої «Литературной газеты» вийшов з друку та надійшов у продаж 6 липня 1943 р.¹⁶. Обсяг газети складав 6 сторінок газетного формату за ціною 1 марки. 3 9 серпня того ж року відкривалася передплата на газету, а також прийом для розміщення в ній різноманітної реклами та оголошень. Редакція газети знаходилася за адресою – вул. Гоголя, буд. 23¹⁷. На сторінках газети редакція розраховувала

¹¹ Пынтя Г. Об «Одесской газете» // Одесская газета. 1942. 18 июня. № 100. С. 1.

¹² Лебединский А. Первая сотня // Одесская газета. 1942. 18 июня. № 100. С. 3.

¹³ Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории... Арк. 68.

¹⁴ Гейтан О., Левченко В. Одеські періодичні видання... С. 241.

¹⁵ Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории... Арк. 68, 84.

¹⁶ Впервые в Одессе // Молва. 1943. 6 июля. № 173. С. 3; Литературная газета // Одесса. 1943. 6 июля. № 154 (366). С. 3.

¹⁷ В скором времени выходит «Литературная газета» // Молва. 1943. 7 августа. № 201. С. 3; В скором времени выходит «Литературная газета» // Молва. 1943. 10 августа. № 203. С. 3; По случаю выхода «Литературной газеты» // Молва. 1943. 18 августа. № 210. С. 3.

висвітлювати питання літератури, театру, мистецтва, давати критику та бібліографію, допомагати викладачам та студентам у підборі педагогічної літератури, а також друкувати найкращі твори зарубіжних та місцевих акторів¹⁸. Як приклад своїх намірів у першому номері редактор газети Каїрець надав перше слово найавторитетнішим одеським авторам-фахівцям, професорам Б. Варнеке («Актеры и драматурги»), В. Лазурському («Русская и румынская литература»), М. Соколову («Японское искусство и его влияние на искусство Европы»), В. Селінову («Пушкин в Одессе»). До того ж було опубліковано вірші румунського поета М. Емінеску («К звезде») та одеського поета О. Ждановича («Возвращение»)¹⁹. У першому номері на першій сторінці редакція газети задекларувала вихід видання один раз на тиждень, але вихід другого номеру затримався більше ніж на півтора місяці, що викликало обурення у представників місцевої преси²⁰. Другий номер «Литературной газеты» побачив світ та надійшов у продаж до всіх кіосків 26 серпня 1943 р.²¹. Довготривалу затримку дирекція газети пояснила технічними причинами²². Такі ж самі причини було озвучено редакцією наступного місяця, коли було анонсовано, що третій номер газети вийде 26 вересня²³, але він з'явився 20 жовтня 1943 р. в форматі зведеного номеру (№ 3/4)²⁴. Скоріш за все, через низку неозвучених редакцією причин, як правильно вказав І. Грибков, видання газети наприкінці 1943 р. було припинено²⁵. І. Грибков також зазначив, що в березні 1944 р. воно було відновлено, але з цією тезою складно погодитися. По-перше, вказуючи цей факт, він не дав посилання на історичні джерела, а, по-друге, як свідчить «Одесская газета»

15 березня 1944 р. було тільки анонсовано відновлення видання. Редакція газети, яка цього разу розмістилася у будинку № 32 на вул. Пушкінська, ставила своїм завданням давати лише повноцінний та цікавий літературно-художній матеріал, розміщувати твори (новинки) румунських, німецьких та інших іноземних письменників, запрошувати до участі найкращих одеських письменників і журналістів, значне місце приділяти театру, критиці, спорту, гумору²⁶. Дозволимо собі припустити, що ці плани не вдалося редакції реалізувати, бо починаючи з 20-х чисел березня 1944 р. радянська армія проводила активну наступальну операцію щодо звільнення Одеси від німецько-румунських окупантів, тому значна кількість колаборантів займалася евакуацією з прифронтової зони воєнних дій, зокрема якою вважалася Південна Пальмира. Отже, матеріали переглянутих одеських окупаційних газет підтверджують, що 1943 р. було здійснено три випуски «Литературной газеты» під номерами 1, 2, 3-4.

«Миссионерский листок» видавав гурток ревнителів православ'я при Кирило-Мефодіївській церкві, який за даними на 28 лютого 1943 р. існував вже протягом року²⁷, а не Румунська православна місія, як про це писав І. Грибков²⁸. Більше того, листок, який видавали при Кирило-Мефодіївській церкві, він помилково назвав «Церковным листком»²⁹, який, скоріш за все взагалі не існував. Редагування статей в «Миссионерском листке» безоплатно виконували протоієрей о. Федір Петрович та інспектор релігійних культів Муніципалітету протоієрей о. Віктор Чемена, які також були авторами статей з релігійних питань. Листок виходив нерегулярно, видавався на добровільні пожертвування парафіян

¹⁸ Впервые в Одессе // Молва. 1943. 6 июля. № 173. С. 3.

¹⁹ Впервые в Одессе // Молва. 1943. 6 июля. № 173. С. 3; Литературная газета // Одесса. 1943. 6 июля. № 154 (366). С. 3; Появление... // Одесса. 1943. 8 июля. № 156 (368). С. 2; Выход «Литературной газеты» // Одесская газета. 1943. 9 июля. № 156 (435). С. 3.

²⁰ «Литературная газета» // Одесса. 1943. 1 августа. № 177 (389). С. 2.

²¹ Выход «Литературной газеты» // Молва. 1943. 24 августа. № 215. С. 3; Литературная газета // Буг. 1943. 26 августа. № 182. С. 3; Литературная газета // Одесса. 1943. 26 августа. № 192 (404). С. 3.

²² Выход «Литературной газеты» // Молва. 1943. 24 августа. № 215. С. 3.

²³ К выходу «Литературной газеты» // Молва. 1943. 18 сентября. № 236. С. 3.

²⁴ Литературная газета // Молва. 1943. 21 октября. № 263. С. 3.

²⁵ Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории... Арк. 245.

²⁶ «Литературная газета» // Одесская газета. 1944. 15 марта. № 62 (642). С. 3.

²⁷ Религиозно-нравственный листок // Молва. 1943. 28 февраля. № 72. С. 3.

²⁸ Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории... Арк. 245.

²⁹ Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории... Арк. 252.

Кирило-Мефодіївської церкви. На ці кошти купували папір та оплачували друкарські витрати. Листки роздавали безкоштовно парафіянам храму, а також учням початкових та середніх шкіл³⁰. Дату випуску першого номера на сьогодні встановити не вдалося. Видання другого номеру відбулося у березні 1943 р.³¹. Коли було надруковано третій, четвертий і п'ятий номери на сьогодні не вдалося дізнатися. Шостий номер вийшов із друку на початку червня 1943 р.³². На початку липня 1943 р. світ побачив восьмий номер листка, в якому було поміщено статті про життя та діяння святих апостолів Петра і Павла³³. У вересні 1943 р. повідомлялося, що в черговому номері цього листка, вже підготовленого до друку, буде вміщено біографічний нарис протоієрея о. Віктора Чемена про чудове життя подвижника та провидця старця Захарія, колишнього ченця одеського Успенського чоловічого монастиря, що знаходився на Великому Фонтані. Як у нарисі, так і в ілюстраціях, було відображено трагічні моменти гонінь і приниження, яких зазнав смиренний старець з боку безбожників комуністів, які доставляли заарештованого ченця на допити в НКВС у туні, приготуваній старцем у келії в очікуванні своєї смерті³⁴. На початку жовтня 1943 р. у пресі було анонсовано, що до друку підготовлено дев'ятий номер листка, в якому буде розміщено нариси про життя та християнську діяльність протоієрея о. Іони Атаманського, колишнього настоятеля церкви в ім'я св. Миколи Чудотворця, яка перебувала в одеському порту, але була зруйнована більшовиками³⁵ наприкінці 1920-х рр. Завдяки перегляду одеської окупаційної преси документально підтверджено видання восьми номерів «Миссионерского листка».

Румунська православна місія в Одесі видавала релігійно-морального змісту невеликі листки під загальною назвою «Християнская жизнь». Ці листки виходили з благословення митрополита Віссаріона та редагувалися його радником священником Федором Рудьєвим. Зовнішнє оформлення і шрифт були добротної якості, тому були доступні як грамотним, так і малограмотним читачам³⁶. Листки безкоштовно розподілялися по всіх парафіях «Транснестрії»³⁷. Дату появи першого номеру цього листка на сьогодні встановити не вдалося. Другий і третій номери вийшли у березні 1943 р. в кількості 36 000 примірників³⁸. Кожен з цих номерів мав окрему тематику: № 2 «Как должно подходить к приобщению св. Тайн», № 3 «Веруешь ли в Господа»³⁹. В середині травня 1943 р. побачив світ четвертий номер газети⁴⁰. Восени 1943 р. було видано п'ятий номер листка під назвою «Семья – основа государства», в якому популярною і живою мовою було викладено основи християнської моралі, які мають бути підґрунтям родини. У змісті багато місця було приділено одній з основних Божих заповідей щодо шанування батьків та в коротких словах описано моральне розкладання, яке проникло в сім'ю завдяки безбожній більшовицькій пропаганді⁴¹. Отже, у результаті проведеного дослідження отримано документальне підтвердження існування п'яти номерів газети «Християнская жизнь».

У свою чергу перегляд чотирьох одеських багатотиражних газет не дав документальних підтверджень щодо видання в Одесі газет «Чорноморський вісник», «Parole: Soldatenzeitung», «Der Deutsche in Transnistrien», про які є згадки

³⁰ Церковная хроника // Молва. 1943. 5 июня. № 149. С. 2; Церковная хроника // Молва. 1943. 24 июня. № 164. С. 3.

³¹ Религиозно-нравственный листок // Молва. 1943. 28 февраля. № 72. С. 3.

³² Церковная хроника // Молва. 1943. 5 июня. № 149. С. 2.

³³ Церковная хроника // Молва. 1943. 3 июля. № 171. С. 3.

³⁴ Миссионерский листок // Молва. 1943. 26 сентября. № 243. С. 3.

³⁵ Новый миссионерский листок // Молва. 1943. 3 октября. № 249. С. 2.

³⁶ Християнская жизнь // Одесса. 1943. 23 марта. № 68 (280). С. 3.

³⁷ Рециков Н. Для пользы христиан // Молва. 1943. 20 октября. № 262. С. 2.

³⁸ Християнская жизнь // Одесса. 1943. 23 марта. № 68 (280). С. 3.

³⁹ Церковная хроника // Молва. 1943. 16 марта. № 85. С. 3; Християнская жизнь // Одесса. 1943. 23 марта. № 68 (280). С. 3.

⁴⁰ Новый Миссионерский листок // Одесса. 1943. 16 мая. № 112 (324). С. 3; Церковная хроника // Молва. 1943. 19 мая. № 136. С. 3.

⁴¹ Рециков Н. Для пользы христиан // Молва. 1943. 20 октября. № 262. С. 2; «Християнская жизнь» // Одесская газета. 1943. 28 ноября. № 275 (554). С. 3.

у науковій літературі (див. дод.). Відносно останнього видання в одеській окупаційній пресі вдалося знайти матеріали, які розкривають наміри окупаційної влади щодо бажання розпочати його випуск. Так, 18 червня 1942 р. газети «Одесса» і «Одесская газета» повідомили, що з метою захисту духовних і матеріальних інтересів населення німецького походження, яке проживає на території «Транснїстрії», виходитиме щотижня спеціальна німецька газета «*Der Deutsche in Transnistrien*» («Німець в Транснїстрії») ⁴². Незважаючи на майже однаковий зміст повідомлень, в них були дві різні відмінності: перша газета повідомляла про початок виходу німецькомовного часопису 20 червня 1943 р. з друкуванням в типографії «Одесской газеты» ⁴³, а друга газета – про початок його видання з 1 липня того ж року ⁴⁴. Інформації щодо друкування цієї газети виявити не вдалося. Ймовірно видання німецької газети залишилося у планах окупаційної влади.

Проводячи активну політику румунізації, влада «Транснїстрії» планувала розпочати видання в Одесі щоденної газети румунською мовою. Про це навіть було анонсовано в газеті «Одесса», що в неділю 6 вересня 1942 р. за сприянням директора видавництва Г. Пислару і прим-редактора Г. Попеску почне виходити перша щоденна газета румунською мовою – «Перемога» ⁴⁵, але через певні обставини вона не побачила світ. Принаймні жодної згадки щодо її подальшого існування в одеській пресі не виявлено. Хоча, якщо з'являться джерелознавчі підтвердження видання цієї газети, то її обов'язково необхідно буде включити до реєстру одеських окупаційних газет. Каверзна ситуація склалася навколо газети «Новое слово», про друкування якої 1944 р. в Одесі повідомив Б. Черняков ⁴⁶. Як історичне джерело він вико-

ристав «окупаційний щоденник» А. Недзвідського ⁴⁷, в якому було згадано, що він читав цю газету в Одесі. Насправді берлінська газета «Новое слово» в Одесі не видавалася, а з дозволу Військового командування в місті було засновано її представництво. Довіренним представником газети в Одесі було призначено відставного полковника, колишнього поміщика та очільника дворянства Полтавської губернії Н. Пустовойтова. При представництві в Одесі було відкрито кореспондентський пункт ⁴⁸ з власним кореспондентом «Нового слова» Володимиром Борецьким, який на шпальтах берлінської газети інформативно висвітлював зміни в житті населення «Транснїстрії», зокрема Південної Пальмири ⁴⁹. Подібна ситуація як з «Новым словом» склалася навколо ще однієї іноземної газети – белградської «Русское дело». Причиною казуїстики стала редакція газети «Молва», яка 27 листопада 1943 р. повідомила, що при штабі Російського добровольчого корпусу видається щотижнева газета «Русское дело», яка виходить у неділю. До складу редакції входили К. Міллер – редактор-видавець, Є. Месснер – редактор військового відділу, В. Ганусовський – редактор відділу зовнішньої політики, В. Іванов-Гордовський – редактор культурно-просвітницького відділу. Зазначалося, що газету можна отримати в читальні при штабі групи військових чинів колишньої Російської імператорської армії в будинку № 14 на вулиці Пушкінській ⁵⁰. Згодом редакція газети «Молва» виправила свою помилку. У грудні 1943 р. вона повідомила, що до Одеси надійшов номер газети «Русское дело» від 5 грудня 1943 р., яка видавалася штабом Російського охоронного корпусу ⁵¹ в Белграді ⁵². Так само в березні 1944 р. редакція анонсувала, що найближчими днями в Одесі почне надходити у продаж щотижнева

⁴² Издательство немецкой газеты в Одессе // Одесса. 1942. 18 июня. № 49. С. 3; Немецкая газета в Одессе // Одесская газета. 1942. 18 июня. № 100. С. 3.

⁴³ Издательство немецкой газеты в Одессе // Одесса. 1942. 18 июня. № 49. С. 3.

⁴⁴ Немецкая газета в Одессе // Одесская газета. 1942. 18 июня. № 100. С. 3.

⁴⁵ Первая румынская газета в Одессе // Одесса. 1942. 5 сентября. № 115. С. 2.

⁴⁶ Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій... С. 148.

⁴⁷ Недзведский А. В. Одесская тетрадь. Одесса: Друк, 2001. С. 130.

⁴⁸ Представительство «Нового слова» // Одесса. 1942. 19 ноября. № 179. С. 2.

⁴⁹ «Новое слово» об Одессе // Одесса. 1943. 12 февраля. № 35 (247). С. 3.

⁵⁰ Газета «Русское дело» // Молва. 1943. 27 ноября. № 295. С. 3.

⁵¹ Російський охоронний корпус (РОК) – одне з найбільших військових з'єднань, що билось на боці сил гітлерівської коаліції у Другій світовій війні.

⁵² Газета «Русское дело» // Молва. 1943. 19 декабря. № 314. С. 3.

газета, що видається у Белграді⁵³. Отже, свою помилку редакція газети «Молва» виправила. Таким чином, газети «Новое слово» та «Русское дело» не мають документальних підстав для того щоб входити до реєстру одеських періодичних видань часів окупації.

При Кирило-Мефодіївській церкві в січні 1944 р. було видано «Святочный листок», у змісті якого були статті та оповідання на релігійні теми, пов'язані зі святами Різдва Христового та Хрещення Христа⁵⁴. Скоріш за все це видання було єдиною акцією, тому його також не включаємо до реєстру одеських окупаційних періодичних видань. Таким чином на сьогодні документально верифіковано видання в Одесі 8 газет («Буг», «Литературная газета», «Мир», «Миссионерский листок», «Молва», «Одесса», «Одесская газета», «Христианская жизнь») та ще 4 газети («Вечерка», «Чорноморський вісник», «Der Deutsche in Transnistrien», «Parole: Soldatenzeitung») мають підтвердження свого існування тільки завдяки результатам попередніх дослідників (див. дод.). Також були спроби розпочати випуск у форматі періодичних видань «Святочного листка» і румуномовної газети «Перемога», але ці факти поки не отримали документальних підтверджень.

З проведенням фронтального перегляду чотирьох одеських багатотиражних газет («Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета») ситуація з кількістю журналів, які видавалися в Одесі в 1941–1944 рр., змінилася докорінно. Як виявилося, періодичні видання «Неделя» і «Христианский вестник» були не газетами, а журналами. Тому до встановлених нами 2017 р. 11 журналів⁵⁵ додаємо 2 журнали, завдяки зміні їх видової приналежності та ще 2 журнали («Детский мир», «Религиозный листок»), документальних підтверджень про які раніше не було, про їх існування не було відомо науковій спільноті, а їх екземпляри на сьогодні залишаються втраченими.

Ідея видання журналу «Детский мир» належала відділу культури Румунської православної місії, яка з благословення митрополита Віс-

саріона до свята Різдва Христового в грудні 1943 р. вирішила підготувати для дітей журнал релігійного змісту. У журналі планували розмістити нариси, статті, оповідання та вірші, переважно на тему релігійно-художнього характеру, зокрема із творів місцевих літераторів⁵⁶. І дійсно, журнал вийшов друком, в якому привертали до себе увагу твори «Дворец Христа», «Поклонения волхвов» і «Так завещал Христос». Ці оповідання, окрім тонкого художнього оздоблення, відрізнялися м'якими ніжними фарбами змісту, щирістю, свіжістю викладу та відсутністю солодкуватих відтінків⁵⁷. У березні 1944 р. у Румунській православній місії на нараді з питань видавничої роботи та завдань релігійно-освітнього видавництва було вирішено впродовж року в кількості 2 000 екземплярів шість разів на рік видати журнал «Детский мир», переважно літературно-художнього характеру для старшого віку та юнацтва⁵⁸. Отже, було видано тільки один номер журналу, хоча подальше його видання планувалося, але ці наміри було нереалізовано через об'єктивні обставини.

Щодо історії видання журналу «Религиозный листок» також маємо джерельні дані. Так, в газеті «Одесса» повідомлялося, що «Религиозный листок», який видався Румунською православною місією та розходився тисячами примірниками в «Трансїстрії». У зв'язку з цим ставилося питання щодо необхідності збільшення його накладу. Духовними керівниками журналу були румунські священники о. Рудяну та о. Герасимеску, які «...з істинно місіонерським ентузіазмом та енергією намагаються висвітлити для віруючих цілі та завдання буття». Станом на серпень 1943 р. було видано сім номерів цього журналу, в останніх двох яких автор замітки виділяв оповідання Л. Светченко «Сила детской веры» і «Тайность св. причастия». Також автор замітки повідомляв, що до друку в наступному номері готувалися твори О. Григорович «Не заботься о завтрашнем дне» і «Мне очищение и за воздам» та сестри Наталії «Не пожелай добра ближнего твоего»⁵⁹. Отже,

⁵³ Газета «Русское дело» // Молва. 1944. 17 марта. № 385. С. 3.

⁵⁴ Святочный листок // Одесская газета. 1944. 6 января. № 4 (584). С. 3.

⁵⁵ Гейтан О., Левченко В. Одеські періодичні видання... С. 241.

⁵⁶ Журнали к Рождественским праздникам // Молва. 1943. 19 декабря. № 314. С. 3.

⁵⁷ Журнали // Одесская газета. 1944. 20 января. № 15 (595). С. 3.

⁵⁸ Религиозно-просветительное издательство // Молва. 1944. 10 марта. № 379. С. 3.

⁵⁹ «Религиозный листок» // Одесса. 1943. 5 августа. № 180 (392). С. 2.

журнал *«Религиозный листок»* як мінімум побачив світ сім разів, тому впевнено зайняв місце в реєстрі періодичних видань окупаційного періоду Одеси.

На шпальтах одеської преси 1941–1944 рр. також було виявлено документальні підтвердження щодо 4 журналів (*«Неделя»*, *«Христианский вестник»*, *«Христовая нива»*, *«Transnistria creștină»*), про існування яких раніше було відомо тільки завдяки пошуковій діяльності вчених, а їх екземпляри на сьогодні не збереглися у фондах українських архівів і бібліотек.

Перший номер щотижневого журналу *«Неделя»* вийшов 19 липня 1942 р. за редакцією В. Григор'єва. Основними темами журналу були політика, наука, література, мистецтво, спорт тощо. Оглядач першого номеру відмічав, що «нове видання справляє приємне враження як своєю зовнішністю, так і підбором літературного матеріалу. При перегляді журналу зовсім не відчувається дилетантства – видно, чого хоче видавець і редактор, їм зрозуміла їх мета та засоби, якими вони хочуть досягти цієї мети. Журнал прагне дати читачеві цікавий матеріал для читання та ілюструвати повідомлення міжнародного та нашого життя. І ця скромна мета редакцією журналу досягається повністю, що дає підставу вважати *«Неделю»* цілком життєздатним виданням. Завдання поставлене під силу нашим скромним одеським літературним можливостям і вирішується воно цілком задовільно»⁶⁰. Впродовж наступних двох тижнів вийшло ще два номери журналу, які, за словами журналіста, робили «честь своїм змістом та зовнішнім оформленням його видавцеві та редактору. Журнал прагне всебічно охопити сучасне життя як внутрішнє, так і зовнішнє, низкою популярних статей. Журнал має недоліки... Без цих дрібниць *«Неделя»* безумовно має солідний зміст і, сподіваємося, що надалі вона стане ще

більш цікавішою»⁶¹. У першій декаді серпня 1942 р. вийшов четвертий номер журналу, в якому привертала увагу вірші та невелика новела А. Орбинської, *«Стансы»* В. Гаврилова та вірш *«Яблони»*, підписаний криптонімом *«Г»*⁶². Через два тижня після цього було повідомлено, що журнал відтепер виходитиме щочетверга, матиме 4 сторінки та коштуватиме 35 пфенігів⁶³. Остання інформація на сторінках преси щодо журналу з'явилася 24 вересня 1942 р. з анонсом появи нового номеру, але без уточнення якого саме⁶⁴. Отже, нами документально підтверджено вихід чотирьох номерів журналу *«Неделя»*, хоча І. Грибков згадує дев'ять номерів⁶⁵. Незважаючи на це, головним фактом є те, що документально доведена певна періодичність виходу журналу.

14 червня 1943 р., на честь свята св. Трійці, вийшов перший номер щотижневого журналу *«Христианский вестник»*, який став першим релігійним журналом російською мовою в *«Трансністрії»*. Журнал видався культурною секцією Румунської православної місії в *«Трансністрії»*. Наклад першого номеру склав 30 000 екземплярів, які розсилалися у всі села *«Трансністрії»* безкоштовно. Передплатна ціна на журнал складала 3 марки на місяць. Редакція журналу анонсувала, що він буде добре ілюстрованим і вельми цікавим за змістом⁶⁶. Найближчим часом вийшов із друку другий номер журналу⁶⁷, в якому було вміщено статтю на євангельську тему про шанування православною церквою всіх святих та цікавий нарис протоієрея Феодора В. *«Исправьте вашу жизнь»*. Крім того, було подано відомості та короткий огляд військових дій. Журнал призначено головним чином для мешканців сіл *«Трансністрії»*, де він переважно поширювався⁶⁸. До листопада 1943 р. журнал виходив регулярно. У неділю, 7 листопада, вийшов друком та був розісланий до всіх церков для продажу насе-

⁶⁰ *«Неделя»* // Одесская газета. 1942. 21 июля. № 132. С. 3.

⁶¹ *«Неделя»* // Одесская газета. 1942. 9 августа. № 151. С. 5.

⁶² *Вышел...* // Одесса. 1942. 11 августа. № 93. С. 2.

⁶³ Журнал // Одесса. 1942. 26 августа. № 106. С. 2.

⁶⁴ *«Неделя»* // Одесса. 1942. 24 сентября. № 131. С. 2.

⁶⁵ *Грибков И. В.* Газеты на оккупированной территории... Арк. 246.

⁶⁶ Журнал *«Христианский вестник»* // Буг. 1943. 1 июня. № 118. С. 3; Журнал *«Христианский вестник»* // Одесса. 1943. 1 июня. № 125 (337). С. 3; Церковная хроника // Молва. 1943. 5 июня. № 149. С. 2; *«Христианский вестник»* // Одесса. 1943. 6 июня. № 129 (341). С. 3; Журнал *«Христианский вестник»* // Одесская газета. 1943. 12 июня. № 134 (413). С. 3.

⁶⁷ Церковная хроника // Молва. 1943. 18 июня. № 159. С. 2.

⁶⁸ *Христианский вестник* // Одесская газета. 1943. 19 июня. № 139 (418). С. 3.

ленню за ціною 25 пфенігів (при тому, що перші номери роздавалися безкоштовно) 22 номер журналу обсягом 8 сторінок. У журналі було розміщено статті, які заслуговують на увагу і в наші дні: «Не смерть, но успение» – ченця Павла Лека, «Не то мы делаем, что должны были бы делать» – Д. Кохно, «Знамение» – сестри Наталії; «Великое утешение» – священника Володимира Поповича, розповідь священника Павла Бандуровського, зворушливо прекрасний вірш «Богоматерь», маленький нарис «Пастушок» Ю. Пантелєєвої, короткі повчальні оповідання, хроніка, корисні поради тощо⁶⁹. Після цього в роботі релігійного-просвітницького видавництва Румунської православної місії сталася перерва, без відомих на сьогодні причин⁷⁰. У березні 1944 р. керівництво Румунської православної місії провело нараду з питань видавничої роботи, на якій було схвалено рішення щодо відновлення видання журналу «Християнський вестник» щомісяця, розрахованого на масового читача у кількості 5 000 примірників⁷¹. Чи відбулося відновлення видання цього журналу 1944 р., сказати складно, але фактом залишається те, що впродовж 1943 р. його 22 номери побачили світ.

В останніх числах грудня 1943 р. вийшов друком різдвяний релігійно-літературний журнал «Христова нива». Журнал редагувався редакційною колегією культурно-просвітницької секції Румунської православної місії з благословення митрополита Віссаріона, який звернувся із зворушливим зверненням до населення, надрукованого на першій сторінці журналу. У журналі вміщено низку статей та оповідань Ю. Пантелєєвої, Л. Светченко, Н. Набок-Василькової, О. Григорович та ін.⁷² 20 січня 1944 р. було ще одне повідомлення щодо виходу журналу «Христова нива»⁷³, але чи йшла мова про пер-

ший номер, чи про якийсь наступний, на сьогодні сказати складно. Незважаючи на це відкрите питання, зараховуємо журнал до реєстру одеських окупаційних періодичних видань.

З історією повідомлень про журнал «*Transnistria creștină*» («Християнська Транснестрія») на сторінках одеської преси 1942–1944 рр. склалася абсурдна ситуація. Наприклад, співробітники газети «Одесса» перекладали назву цього журналу як «Крестьянская Транснестрия»⁷⁴, а редакція газети «Молва» презентувала його під назвою «Православная жизнь»⁷⁵. Тільки в редакції газети «Одесская газета» не припустилися помилки та зробили правильний переклад⁷⁶. Журнал «*Transnistria creștină*» був офіційним органом Румунської православної місії в «Транснестрії», видавався румунською мовою, виходив 3 рази на рік, розміром 120 сторінок на гарному папері та мав багато ілюстрацій. Передплатна ціна на журнал дорівнювала 10 марок на рік. У журналі головним чином брали участь місіонери: друкувалися наукові та просвітницькі статті, документи і нотатки місіонерів, інформація, хроніка, рецензії на журнали і книги. Дату виходу першого номеру встановити не вдалося. Другий номер журналу було видано в листопаді 1942 р., у якому було вміщено багато статей про духовне життя Одеси різних авторів: І. Єгоров, протоієрея Віссаріона Поповича, протоієрея Т. Руднєва та ін. Вміщено багато фотографій: Пантелеймонівського монастиря, монастиря на В.-Фонтані, Стурдзівської церкви, Грецької церкви, церкви Успіння, учасників місіонерської конференції «Транснестрії». Третій номер планували видати у грудні того ж року⁷⁷, але він побачив світ у лютому 1943 р.⁷⁸ Чи виходили в подальшому номери журналу на сьогодні встановити не вда-

⁶⁹ Н. Р. «Християнський вестник» // Молва. 1943. 6 ноября. № 277. С. 2; «Християнський вестник» // Одесская газета. 1943. 6 ноября. № 256 (535). С. 3; Журнал «Християнський вестник» // Молва. 1943. 7 ноября. № 278. С. 3; «Християнський вестник» // Одесская газета. 1943. 14 ноября. № 263 (542). С. 3.

⁷⁰ Церковная хроника // Молва. 1944. 5 марта. № 375. С. 3.

⁷¹ Религиозно-просветительное издательство // Молва. 1944. 10 марта. № 379. С. 3.

⁷² «Христова нива» // Одесская газета. 1944. 4 января. № 2 (582). С. 3.

⁷³ Журналы // Одесская газета. 1944. 20 января. № 15 (595). С. 3.

⁷⁴ Журнал «Крестьянская Транснестрия» // Одесса. 1942. 21 ноября. № 181. С. 2; Журнал «Крестьянская Транснестрия» // Одесса. 1943. 3 марта. № 51 (263). С. 3.

⁷⁵ Хроника // Молва. 1943. 26 февраля. № 70. С. 3.

⁷⁶ Культурно-просветительная секция при Миссии // Одесская газета. 1944. 15 марта. № 62 (642). С. 3.

⁷⁷ Журнал «Крестьянская Транснестрия» // Одесса. 1942. 21 ноября. № 181. С. 2.

⁷⁸ Хроника // Молва. 1943. 26 февраля. № 70. С. 3; Журнал «Крестьянская Транснестрия» // Одесса. 1943. 3 марта. № 51 (263). С. 3.

лося, але відомо, що в першій декаді березня 1944 р. керівництво Румунської православної місії провело нараду з питань видавничої роботи, на якій було схвалено відновити видання єпархіального журналу румунською мовою⁷⁹. Вже 15 березня 1944 р. «Одесская газета» повідомляла, що з благословення глави православної місії владики Анфіма Ніки культурно-просвітницька секція видасть найближчим часом журнал «Християнська Транснестрія» російською та румунською мовами. У журналі будуть розміщені статті єпископа Анфіма Ніки «Чаю воскресения», єпископа Серафима «Православие и христианские взаимоотношения», професора М. Соколова «Мораль коммунизма», Ф. Мельникова «Религия и знание», доцента А. Балясного «Проблема молодежи», а також оглядові статті щодо релігійного життя «Транснестрії», християнської благодійності, виховання дітей і молоді⁸⁰. Отже, три номери журналу «*Transnistria creștină*» дають підстави занести його до реєстру одеських періодичних видань часів окупації.

Окремий пласт одеських періодичних видань періоду окупації займають журнали («Белый луч», «Вера и жизнь», «Наша молодежь», «Новая жизнь», «Сельскохозяйственный журнал», «Труженик»), видання яких планувалося, але на даний час не вдалося встановити чи були здійснені ці плани.

Відповідно хронології з перелічених журналів першим мали почати видавати журнал для сільського господарства (офіційну назву журналу мали повідомити додатково). Ідея щодо видання цього журналу належала професору Костецькому, одному з найдіяльніших керівників Департаменту землеробства. Його ідею вітали провідні сили Одеси, які вбачали у розвитку сільського господарства процвітання усього Південного краю. Відділ агрокультури Департаменту землеробства губернаторства «Транснестрії», який пропагував серед сільського населення найкращі прийоми обробки землі та розведення найбільш корисних рослин, організував видання щотижневого сільськогосподарського журналу. Губернатор професор Г. Алексіану дозволив видання журналу і з 1 січня 1943 р.

він мав побачити світ. Планувалося, що журнал буде видаватися румунською мовою, але деякі популярні його сторінки мали б паралельний російський текст, що давало б змогу читачам вивчати одночасно державну мову «Транснестрії»⁸¹.

Восени 1943 р. в одеській пресі неодноразово повідомлялося, що невдовзі почне виходити новий літературний журнал для молоді «Транснестрії». Навіть намічалось відкриття «Дома молодежи», який мав стати одним із головних осередків культурного життя в «Транснестрії». Планували організувати цикл лекцій, які мали супроводжуватися концертами або демонстрацією кінофільмів, спеціально підготовлених для цієї мети. Журнал для молоді мав називатися «Новая жизнь». Ця назва була не випадковою, тому що молодь мала вступити на шлях, який мав привести її до нового життя, яке не має нічого спільного «с жалким прозябанием, на которое она была обречена при большевиках»⁸². У жовтня 1943 р. було анонсовано, що невдовзі у виданні Дирекції культури Губернаторства вийде журнал «Новая жизнь», який розрахований на молодь. Повідомлялося, що журнал буде чудово оформлений, багато ілюстрований і міститиме в собі ретельно підібрані літературно-художні твори, всілякі нариси тощо. Редакція журналу, яка знаходилася у приміщенні редакції «Молвы» у будівлі на вулиці Пушкінській, 32, особливо цікавилася матеріалами та працями молодих людей у галузі художньої літератури, публіцистики, науки тощо⁸³.

У січні 1944 р. активно анонсувався вихід найближчим часом літературно-художнього журналу «Белый луч». В анонсах щодо його появи вказувалося, що в першому номері серед інших літературних творів буде надруковано: «Воспоминания об актере Щепкине» П. Єршова, «Коньки» – оповідання Н. Снарської, «В глухую ночь» – повість, «Не услышь меня» – ескіз О. Григорович, «Черный Лоэнгрин» – повість Л. Светченко, вірші І. Мадробурського. Своєю метою редакція журналу вбачала розвинути у читачів високий художній смак і інтерес до літератури⁸⁴.

У першій декаді березня 1944 р. керівництво Румунської православної місії під голову-

⁷⁹ Религиозно-просветительное издательство // Молва. 1944. 10 марта. № 379. С. 3.

⁸⁰ Культурно-просветительная секция при Миссии // Одесская газета. 1944. 15 марта. № 62 (642). С. 3.

⁸¹ Сельскохозяйственный журнал // Одесса. 1942. 14 ноября. № 175. С. 2.

⁸² В. А. О молодежи // Молва. 1943. 24 сентября. № 241. С. 1.

⁸³ «Новая жизнь» // Молва. 1943. 7 октября. № 252. С. 3.

⁸⁴ Новый журнал // Молва. 1944. 18 января. № 334. С. 3; В несколько строк // Одесская газета. 1944. 19 января. № 14 (594). С. 5.

ванням глави місії єпископа Анфіма провело нараду з питань видавничої роботи, на якій було схвалено рішення щодо прискорення 1944 р. випуску журналів. Одним серед них був журнал релігійно-філософського характеру «Вера и жизнь», який мав виходити один раз на три місяця у кількості 2 000 екземплярів. Другим таким журналом мав стати «Труженик», призначений, в основному, для робітників, з виходом 6 разів на рік у кількості 2 000 примірників⁸⁵. Глава Румунської православної місії єпископ Анфім Ніка затвердив програму нового журналу місіонерсько-апологічного змісту «Труженик». У ньому періодично мали розміщувати статті щодо сутності християнського вчення та щодо методів впровадження у свідомість суспільства поняття про моральне значення християнства. Редакція журналу «Труженик» ставила перед собою завдання боротися за чистоту моралі та, зокрема, проти окремих випадків морального розкладання суспільства. Поряд з цим буде вирішено низку питань з погляду християнського моралі, а також висвітлено питання взаємовід-

носин класів, зокрема праці та капіталу⁸⁶. Тим же рішенням єпископ Анфім Ніка також затвердив до видання журнал «Наша молодежь»⁸⁷.

Чи було здійснено видання цих журналів на сьогодні невідомо. Якщо ідеї щодо видання нових журналів у 1942–1943 рр. є зрозумілою справою, то поява чотирьох проспектів щодо появи нових журналів у березні 1944 р., в умовах наступу радянської армії на Одесу, виглядає дивним проєктом. Скоріш за все, подібними діями окупаційна влада намагалася продемонструвати місцевому населенню свої плани щодо продовження своєї діяльності.

У результаті фронтального перегляду одеської преси 1941–1944 рр. презентовано інформацію стосовно 9 втрачених періодичних видань (3 газети і 6 журналів). У невеликих за обсягом оглядах подано матеріали щодо їх історії, огляди публікацій, надрукованих на їх сторінках, дані щодо редакторів, авторів і журналістів тощо. Загалом вивчення даної теми заслуговує на продовження комплексного наукового дослідження.

Додаток

Джерелознавчі, історіографічні та статистичні дані періодичних видань, що видавалися в Одесі за часів німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.

№ з/п	Назва періодичного видання	Роки видання	Вид періодичного видання	Мова періодичного видання	Місце зберігання екземплярів	Згадування в пресі 1941–1944 рр.	Згадування у науковій літературі
1	«Буг»	1942–1943	газета	російська	НДБ ЦДАУ, НБУВ, ДАОО	«Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Черняков ⁸⁸ Грибков ⁸⁹
2	«Вечерка»	1942–1943	газета	російська	не виявлено	не виявлено	Грибков
3	«Детский листок»	1942–1944	журнал	російська	НДБ ЦДАУ	«Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Черняков Грибков
4	«Детский мир»	1944	журнал	російська	не виявлено	«Молва», «Одесская газета»	не виявлено
5	«Журнал для детей»	1943	журнал	російська	не виявлено	не виявлено	Михайлуца ⁹⁰
6	«Журнал для юношества»	1943	журнал	російська	не виявлено	не виявлено	Михайлуца

⁸⁵ Религиозно-просветительное издательство // Молва. 1944. 10 марта. № 379. С. 3.

⁸⁶ Журнал «Труженик» // Молва. 1944. 12 марта. № 381. С. 2; Культурно-просветительная секция при Миссии // Одесская газета. 1944. 15 марта. № 62 (642). С. 3.

⁸⁷ Культурно-просветительная секция при Миссии // Одесская газета. 1944. 15 марта. № 62 (642). С. 3.

⁸⁸ Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій... С. 131–158.

⁸⁹ Грибков И. В. Газеты на оккупированной территории СССР... 262 л.

⁹⁰ Михайлуца М. І. Поліграфічна християнська продукція... С. 60.

№ з/п	Назва періодичного видання	Роки видання	Вид періодичного видання	Мова періодичного видання	Місце зберігання екземплярів	Згадування в пресі 1941–1944 рр.	Згадування у науковій літературі
7	«Колокол»	1942–1943	журнал	російська	НДБ ЦДАУ	«Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Черняков
8	«Кругозор»	1942	журнал	російська	ДАОО	«Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Грановський ⁹¹ Черняков
9	«Литературная газета»	1943	газета	російська	не виявлено	«Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Сипко ⁹² Черняков Грибков
10	«Мир»	1943	газета	українська	НБУВ, ДАОО	«Молва»	Черняков
11	«Мир»	1942–1943	журнал	російська	ДАОО	«Одесса»	Грибков
12	«Миссионерский листок»	1942–1944	газета	російська	не виявлено	«Молва»	Грибков
13	«Молва»	1942–1944	газета	російська	НДБ ЦДАУ, НБУВ, ДАОО, ЛНБ ⁹³	«Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Черняков Грибков
14	«Наши дни»	1942–1943	журнал	російська	НДБ ЦДАУ	«Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Черняков
15	«Неделя»	1942–1943	журнал	російська	не виявлено	«Одесса», «Одесская газета»	Грибков
16	«Одесса»	1942–1943	газета	російська	НДБ ЦДАУ, ДАОО, ЛНБ	«Одесса», «Одесская газета»	Черняков Грибков
17	«Одесская газета»	1941–1944	газета	російська	НДБ ЦДАУ, НБУВ, ДАОО, ЛНБ	«Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Черняков Грибков
18	«Религиозный листок»	1943	журнал	російська	не виявлено	«Одесса»	не виявлено
19	«Смех»	1942–1943	журнал	російська	ДАОО	«Одесса»	Грибков

⁹¹ Грановський Б. В. Джерела альтернативного українознавства... С. 35.⁹² Сипко Є. Особливості румунського окупаційного режиму... С. 33.⁹³ ЛНБ – Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника.

№ з/п	Назва періодичного видання	Роки видання	Вид періодичного видання	Мова періодичного видання	Місце зберігання екземплярів	Згадування в пресі 1941–1944 рр.	Згадування у науковій літературі
20	«Христианская жизнь»	1943–1944	газета	російська	не виявлено	«Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Грибков Михайлуца
21	«Христианский вестник»	1943–1944	журнал	російська	не виявлено	«Буг», «Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Грибков Михайлуца
22	«Христова нива»	1942–1943	журнал	російська	не виявлено	«Одесская газета»	Сипко Черняков
23	«Христос Воскресе!»	1942–1943	журнал	російська	НДБ ЦДАУ	не виявлено	Черняков Михайлуца
24	«Чорноморський вісник»	1943	газета	українська	не виявлено	не виявлено	Сергійчук ⁹⁴ Стасюк ⁹⁵ Черняков
25	«Der Deutsche in Transnistrien» («Німець в Транснестрії»)	1942–1944	газета	німецька	не виявлено	«Одесса», «Одесская газета»	Косик ⁹⁶ Черняков
26	«Parole: Soldatenzeitung»	1944	газета	німецька	не виявлено	не виявлено	Косик Черняков
27	«Transnistria creștină» («Христианская Транснестрия»)	1942–1944	журнал	російська і румунська	не виявлено	«Молва», «Одесса», «Одесская газета»	Михайлуца

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Vintskovskiy T., Kiazymova H., Mykhailutsa M., Shchetnikov V. (2010). Okupatsiinyi rezhym v hubernatorstvi «Transnistriia». *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z KhKhI stolittia. Istorychni narysy*, 1, 413–445. [in Ukrainian].
2. Heitan O., Levchenko V. (2017). Periodychni vydannia Odesy chasiv rumunskoi okupatsii 1941–1944 rr. yak istorychne dzherelo (za materialamy Derzhavnogo arkhivu Odeskoi oblasti). *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh*, 22, 149–169. [in Ukrainian].
3. Heitan O., Levchenko V. (2017). Odeski periodychni vydannia chasiv nimetsko-rumunskoi okupatsii 1941–1944 rr. yak istorychne dzherelo: struktura, zmist, osoblyvosti. *Scriptorium nostrum. Elektronnyi istorychnyi zhurnal*, 2, 227–248. [in Ukrainian].

⁹⁴ Сергійчук В. І. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1996. С. 308.

⁹⁵ Стасюк О. Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації // Збірка праць Науково-дослідного центру періодики. 2001. Вип. 9. С. 185, 189; Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. С. 256.

⁹⁶ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). У 4-х тт. Т. 4. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. С. 26, 28.

4. Hranovskyi B. (2002). *Dzherela alternatyvnoho ukrainoznavstva (Ievropa 1940–1945 pp.): Bibliohrafichnyi dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Gribkov I., Molchanov L. (2007). A. Russkie gazety na okkupirovannoy sovetskoj territorii (1941–1944 gg.). *Novyj istoricheskij vestnik*, 2, 143–153. [in Russia].
6. Gribkov I. (2016). *Gazety na okkupirovannoy territorii SSSR na ruskom yazyke v period Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1944 gg.): istochnikovedcheskoe issledovanie*. Moscow. [in Russia].
7. Kinka S. M. (2010). Okkupacionnye gazety kak istochnik po istorii Odessy perioda 1941–1944 gg. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznachchoho muzeiu*, 9, 92–96. [in Russia].
8. Kiyanskaya O., Feldman D. (2019). Odesskaya periodika vremen rumynskoj okkupacii (po materialam arhiva N. A. Logunovoj). *Vestnik Rossijskogo gosudarstvennogo humanitarnogo universiteta. Seriya «Literaturovedenie. Yazykoznanie. Kulturologiya»*, 9, 12–23. [in Russia].
9. Kosyk V. (2000). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1944–1945)*. Lviv: LNU im. I. Franka, In-t ukr. arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Levchenko Yu. (2015). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynitsiakh Ukrainy 1941–1944 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Levchenko Yu. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoi vlady v administratyvno-terytorialnykh odynitsiakh Ukrainy 1941–1944 rr.: monohrafiia*. Kyiv: Vydvo NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].
11. Mykhailutsa A. (2009). Analitchnyi ohliad periodychnykh vydan okupovanoi Odessy 1941–1944 rr. (na materialakh hazet «Molva» ta «Odessaika hazeta»). *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry*, 2, 185–189. [in Ukrainian].
12. Mykhailutsa M. (2006). *Relihiina polityka rumunskoi okupatsiinoi vlady v Pivdennii Bessarabii i Transnistrii (kinets 1930–1944 rr.): Monohrafiia*. Odesa. [in Ukrainian].
13. Mykhailutsa M. (2008). *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*. Odesa. [in Ukrainian].
14. Mykhailutsa M. (2010). Polihrafichna khrystyianska produktsiia ta presa na terenakh «Transnistrii» u 1941–1944 rokakh. *Kraieznachstvo: naukovyi zhurnal*, 1–2, 59–63. [in Ukrainian].
15. Ravdin B. (2014). Predvaritelnyj spisok russkoj religioznoj literatury, izdannoy na okkupirovannykh territoriyah SSSR, v Germanii i nekotorykh sopredelnykh evropejskikh stranah v 1941–1945 godah. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 2, 176–221. [in Russia].
16. Sypko Ye. (2001). Osoblyvosti rumunskoho okupatsiinoho rezhymu v Transnistrii (ideolohokulturolohichni aspekt). *Visnyk Knyzhkovoi palaty*, 1, 32–34. [in Ukrainian].
17. Smilyanskaya Yu. (2006). Pressa okkupacionnogo perioda v Ukraine: sozdanie, struktura i predvaritelnyj analiz bazy dannyh. *Naukovi zapysky. Seriya «Politolohiia i etnolohiia»*, 31, 25–50. [in Russia].
18. Stasiuk O. (2001). Vydavnycha diialnist OUN periodu nimetskoj okupatsii. *3birka prats Naukovodoslidnoho tsentru periodyky*, 9, 172–192. [in Ukrainian].
19. Stasiuk O. (2006). *Vydavnycho-propahandyvna diialnist OUN (1941–1953 rr.)*. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovyha. [in Ukrainian].
20. Cherniakov B. (2005). *Okupatsiina i lehalna periodychna presa v Ukraini 1941–1944 rr. Dzherela doslidzhennia. Bibliohrafiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Cherniakov B. (2005). Periodychna presa na okupovanii terytorii Ukrainy. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, 18, 131–158. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 3.11.2025 Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

**Методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

DOI 10.15407/kraieznnavstvo2026.01.114

УДК 37.014+94(477)«1916/1918»

Володимир Милько (м. Київ)

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

відділ історії України XIX – початку XX ст.,

Інститут історії України НАН України

E-mail: volodymyr.mylko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Конфлікт систем: навчальні заклади Півдня України та реорганізаційно-ліквідаційні процеси 1916–1918 рр.

У дослідженні аналізуються реорганізаційно-ліквідаційні процеси, які відбувалися у навчальних закладах Півдня України упродовж 1916–1918 рр. На прикладі вчительської семінарії у Новому Бузі (Херсонська губ.), гімназій в Каховці (Таврійська губ.) та Аккермані (Бессарабська губ.) простежено етапи розвитку внутрішніх суперечностей між адміністрацією, педагогами, батьками і громадськістю (мали різні комбінації), що у підсумку продемонстрували нездатність/небажання вищої влади вирішити конфлікти. Персоналізований вимір стосується керівників зазначених закладів освіти: Іована Рогановича, Олександра Ляборинського, Михайла Донченка. Регіональні приклади поєднано у цілісну систему тогочасного розвитку управління Одеським навчальним округом. Доведено, що надзвичайна подібність трьох прикладів, які мали місце у різних губерніях, цілком відповідає загальним тенденціям дисбалансу. Набуття суб'єктності місцевими новоствореними громадсько-політичними організаціями весною-літом 1917 р. та наростаюче протистояння кількох центрів прийняття рішень (Київ, Одеса, Петроград), які насправді не мали реальних важелів впливу, в умовах постійної зміни режимів не дозволили оперативно вирішити проблеми.

Ключові слова: гімназія, вчительська семінарія, навчальний округ, Південь України, директор, ревізія.

Volodymyr Mylko (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the 19th and Early 20th Centuries,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

E-mail: volodymyr.mylko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Conflict of systems: educational institutions of the Southern Ukraine and reorganization and liquidation processes of 1916–1918

The study analyzes the reorganization and liquidation processes that took place in educational institutions in Southern Ukraine during 1916–1918. Using the example of the Teachers' Seminary in Novyi Buh (Kherson Governorate), gymnasiums in Kakhovka (Taurida Governorate) and Akkerman (Bessarabia Governorate), the stages of development of internal contradictions between the administration, teachers, parents and the public (in various combinations) were traced, which ultimately demonstrated the inability and unwillingness of the higher authorities to resolve the conflicts. The personalized dimension concerns the heads of the aforementioned educational institutions: Iovan Rohanovych, Oleksandr Lyaborynskyi, Mykhailo Donchenko. Regional examples are combined into a holistic system for developing the management of the Odessa educational district. It has been proven that the extraordinary similarity of the three examples, which took place in different provinces, is fully consistent with the general trends of imbalance. The acquisition of subjectivity by newly created local public and political organizations in the spring and summer of 1917 and the confrontation of several decision-making centers (Kyiv, Odesa, Petrograd), which in reality did not have real levers of influence, did not allow for a prompt resolution of problems in the context of regime change.

Key words: gymnasium, Teachers' Seminary, Educational District, Southern Ukraine, director, audit.

Складність аналізу подій 1916–1918 рр. зумовлена, здавалося б алогічним, об'єднанням кардинально різних періодів у єдину схему: останній рік існування Російської імперії, Тимчасовий уряд та Українська Центральна Рада, більшовицький переворот, УНР, Гетьманат, Директорія, білогвардійці. Утім, історичні процеси, у даному випадку розвиток освіти, не мають одномоментного завершення без взаємозв'язку із попередніми практиками. На прикладі навчальних закладів Півдня України доречно простежити зміну управлінської політики в умовах реорганізаційно-ліквідаційних процесів. У якості найбільш репрезентативних прикладів обрано вчительську семінарію у Новому Бузі (Херсонська губ.), гімназії в Каховці (Таврійська губ.) та Аккермані (Бессарабська губ.).

Фокус дослідницької уваги до означеної теми спостерігається здебільшого на рівні єдиного революційного періоду 1917–1921 рр.¹, без акценту на пізньоімперських передумовах чи конкретних регіональних прикладах. Використання цих напрацювань дозволило комплексно поглянути на проблему комунікації між українською владою УЦР/УНР та окружними управліннями, насамперед щодо взаємодії із Одесою². Репрезентативність картини з точки зору безпосередньо заявленої тематики уможливило залучення архівних матеріалів та допоміжних джерел (насамперед, довідників).

Упродовж 1915–1916 рр., незважаючи на розпал Першої світової війни, тривав процес розширення мережі навчальних закладів різних типів. Однак дефіцит фінансів давався взнаки і обумовив уповільнені темпи, порівняно із початком ХХ ст., та акцент на використанні існуючої інфраструктури й місцевих коштів. На Півдні України, де управління освітою здійснювалося в межах Одеського навчального округу,

у якості такого прикладу може слугувати Каховка. Наприкінці липня 1915 р. Міністерство народної освіти дозволило відкрити у місті чоловічу гімназію з усіма правами для учнів. Новий заклад створювався на базі існуючого приватного закладу та із повним утриманням місцевою громадою³. Педагогічний склад залишався незмінним, однак керівництво оновилося⁴. У грудні на посаду директора новоствореної «гімназії товариства із облаштування і утримання навчальних закладів у містечку Каховка», по рекомендації попечителя округу В. Смольянінова та окружного інспектора В. Марданова, було призначено викладача Тираспольської жіночої гімназії, статського радника Олександра Ляборинського⁵. На початку 1916 р. імператор затвердив обраного почесного попечителя – «найбагатшу людину Каховки», спадкового почесного громадянина Я. Малкова, який раніше очолював правління товариства, що утримувало заклад⁶.

Вже через півроку після призначення, наприкінці травня 1916 р., О. Ляборинський звернувся до нового попечителя Одеського навчального округу П. Соковніна із проханням про переведення на аналогічну посаду до іншої гімназії чи реального училища. У поясненні причини він вказував: «кліматичні умови м[істечка] Каховки дуже шкідливо впливають на моє здоров'я та здоров'я моєї сім'ї: я і сім'я страждають тут від малярії». Однак із невідомих причин, ймовірно через відсутність вакансій, після закінчення навчального року переміщення не відбулося. Тоді О. Ляборинський порушив субординацію та подав клопотання безпосередньо до міністерства. У ньому він вже конкретно вказав на хворобу доньки – туберкульоз кісток. Наприкінці листопада 1916 р. відомство відгукнулося листом до П. Соковніна із пропозицією

¹ Зубалій О.Д., Рященко Д.Е. Освітній рух в Україні в добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. 1998. № 3. С. 12–23; Дарманський М.М., Телячий Ю.В. Децентралізація шкільного управління в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К., 2002. Вип. 6. С. 126–144; Передерій І.Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект. Полтава, 2009. 160 с.; Кудлай О.Б. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність. К., 2019. 160 с. та ін.

² Тут і далі мається на увазі Одеський навчальний округ (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська та Херсонська губ.).

³ О разрешении Каховскому обществу для устройства и содержания учебных заведений открыты в м. Каховке мужскую гимназию // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1915. № 9. С. 1273–1274.

⁴ Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1917 год. Симферополь, 1917. С. 124.

⁵ Высочайшие приказы // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1916. № 2. С. 208.

⁶ Высочайшие приказы по гражданскому ведомству // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1916. № 3. С. 322; Памятная книжка Таврической губернии на 1914 год. Симферополь, 1914. С. 249.

підготувати подання на переміщення О. Ляборинського «на підходящу вакансію, яка відкривається»⁷. Та цього не сталося через каскад конфліктів, які невдовзі охопили Каховську гімназію і після початку революційних подій оголилися кризи всієї системи управління освітою.

Відомо, що спочатку О. Ляборинський проти волі попечительської ради домігся переміщення одного із викладачів В. Медведєва, після чого «життя у гімназії пішло мирним шляхом, все стало тихо, спокійно». Утім, до Одеси почали надходити скарги на пияцтво діловода О. Козирєва, який у нетверезому вигляді «валявся на вулиці і нецензурно лаявся». О. Ляборинський тривалий час відмовлявся його звільнити, поки не втрутилося окружне керівництво. Конфлікт мав і глибше підґрунтя. Попечительська рада скаржилася на обмеження повноважень щодо питань, які стосувалися навчально-виховного процесу. У відповідь директор нарікав на провокування її головою Я. Малковим непорозуміння із частиною батьків і звернувся до окружного інспектора М. Знойка із проханням «провести розслідування на місці та покласти край тим підступам, які починаються проти мене». Окружне керівництво було невдоволене громадським розголосом і несвоєчасною реакцією на проблеми з боку О. Ляборинського. 17 грудня 1916 р. попечитель округу доручив директору І Херсонської гімназії К. Тюльпанову провести «повну ревізію» Каховської гімназії. Це був досвідчений педагог та адміністратор, який керував ввіреним закладом із 1905 р.⁸

Через бездоріжжя, яке зумовили затяжні дощі, а потім через сильні морози, К. Тюльпанов зміг доїхати до Каховки лише на початку лютого 1917 р. Чотири дні він ревізував гімназію, але так і не зміг ознайомитися із усіма документами. 12 лютого К. Тюльпанов доповів попечителю округу про «надзвичайну складність відносин службового персоналу гімназії між собою, а також попечительської ради із директором та частиною службовців». Крім того, ревізор зафіксував недоліки організації навчального процесу, відсутність порядку у ве-

денні фінансової і господарської звітності, незавершеність процесу реорганізації закладу у повноправний. На початку березня 1917 р. П. Соковнін зобов'язав К. Тюльпанова «після відновлення навігації» ще раз з'їздити до Каховки, але через місяць ця місія була передоручена окружному інспектору М. Знойку⁹.

Тим часом внутрішній конфлікт поглиблювався. Директор О. Ляборинський звинувачував почесного попечителя закладу Я. Малкова в інтригах серед батьків, учнів, викладачів, попередніх завідуючих, членів товариства, яке утримувало гімназію та ін. Також він скаржився на бездіяльність попечительської ради, яка, нібито, зволікала із затвердженням рішень щодо проведення електричного освітлення в одному із класів та облаштування читальні й шахового гуртка. Натомість цей колегіальний орган взагалі звернувся із клопотанням про звільнення О. Ляборинського. Останній, отримавши інформацію про призначення нового ревізора, почав протестувати проти подальших «упереджених» перевірок¹⁰.

Ці події відбувалися на початку квітня 1917 р., коли Російська імперія вже припинила існування, у Петрограді почав працювати Тимчасовий уряд, а в Києві – Українська Центральна Рада. Однак, формально для навчальних округів, зокрема, Одеського, ніяких змін у вертикалі управління не відбулося. Лише в Київському відбулося часткове оновлення керівництва під тиском громадськості. Генеральне секретарство освітніх справ почало працювати з кінця червня, однак контроль над Одеським навчальним округом тоді так і не вдалося встановити¹¹. Управлінські документи, як і раніше, надходили із Міністерства народної освіти, яке очолював О. Мануйлов. Тогочасний хаотичний характер політики відомства простежується на прикладі розпоряджень про інформування щодо ходу навчальних занять середніх і нижніх шкіл. 18 березня 1917 р. відомство зобов'язало керівників цих закладів щоденно телеграфувати до Петербургу. Очевидно, наслідком став надмірний вплив кореспонденції, адже через п'ять днів

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 563, арк. 2–4-зв.

⁸ Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1906 год. Санкт-Петербург, 1906. С. 836.

⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 563, арк. 7–13.

¹⁰ Там само, арк. 16–20.

¹¹ Кудлай О.Б. Вказ. праця. С. 25–28, 38.

інформування обмежили випадками порушення ходу занять. Це також не допомогло, тож 29 березня міністерство доручило попечителям округів «застосувати рішучі заходи для скорочення телеграфної переписки»¹².

Утім, на місцях тектонічні зміни таки відбувалися. Лютнева революція започаткувала небачену громадсько-політичну активність у формі створення найрізноманітніших організацій, які претендували на владу. Для попечителя П. Соковніна загрозу становили наміри Одеського міського громадського комітету призначити спеціального комісара для тутешнього навчального округу. 26 березня 1917 р. у відкритому листі до преси він заявив, що це не відповідає запитам поточного часу та шкодить його авторитету. Однак, цілком протистояти домінуючим у суспільстві тенденціям П. Соковнін не міг, тож натомість пропонував створити кілька виборних рад: 1) від педагогічних колегій середніх навчальних закладів Одеси; 2) від вищих початкових училищ та шкіл; 3) від професійних закладів освіти; 4) від союзу батьківських організацій; 5) керівників закладів освіти. Кожне із цих об'єднань мало опікуватися певною сферою «у межах своєї компетенції» і надати діям окружного управління «попереднього колегіального обговорення та рішення». Такі пропозиції публічно підтримали дві гімназії: 4-та і приватна М. Іліаді¹³.

Поточні суспільно-політичні зміни відобразилися на внутрішньому житті багатьох навчальних закладів. Зокрема, почала зростати роль батьківських комітетів, педагогічних і попечительських рад. Тривалий час до цього вони мали переважно консультативно-допоміжні повноваження та недостатній вплив на прийняття важливих рішень. Всі ініціативи проходили через потрійне сито директорського, окружного та міністерського контролю, який дещо слабшав у випадку забезпечення громадою повного фінансування. Саме так було з Каховською гімназією, де описаний конфлікт продовжував розвиватися.

15 квітня 1917 р. до містечка завітав окружний інспектор М. Знойко. Наступного дня під його головуванням відбулося окреме засідання

попечительської ради, потім об'єднане – педагогічної ради й батьківського комітету, а насамкінець – закрита розмова з батьками учнів. 17 квітня питання ревізії розглядалося на загальному зібранні педагогів Каховки (38 осіб, М. Знойко та інспектор народних училищ С. Васильєв). На всіх засіданнях панувала атмосфера констатації численних проблем гімназії. Йшлося про падіння дисципліни серед учнів (поширення бійок та хуліганства)¹⁴ та складне матеріальне становище закладу (відсутність належного опалення взимку, невиплата вчителям надбавок). Однак, коли дійшло до з'ясування причин, то учасники обговорення розділилися на дві групи: прихильників директора О. Ляборинського та голови попечительської ради і батьківського комітету Я. Малкова. Перших було більше, насамперед серед педагогів. Не обійшлося й без політики, зокрема взаємних звинувачень у використанні учнів під час виборів до місцевого Виконавчого комітету. Найбільш радикальні виступи пролунали на загальному зібранні педагогів Каховки, де Я. Малкова характеризували як прихильника «самодержавних інтриг», доносів та одноосібної влади у гімназії. Як голова попечительської ради, він зобов'язаний виділяти кошти на утримання закладу, але, за словами одного із вчителів, за два роки пожертвував лише 200 руб. Коли засідання покинув інспектор М. Знойко, присутні почали критикувати й окружне керівництво, яке прислухалося не до педагогів, а до «капіталістів», і засудили «односторонній та упереджений» характер ревізії¹⁵.

У наступному місяці кожна із ворогуючих сторін шукала варіанти для усунення опонентів. Батьківський комітет та попечительська рада під головуванням Я. Малкова надсилали до Одеси клопотання про звільнення директора. Кандидатом на заміну визначили вчителя, священника Є. Тихоновича. Натомість О. Ляборинського підтримали новостворені органи самоврядування, зокрема Виконавчий комітет Дніпровського повітового вчительського союзу. Зі свого боку вони вимагали відсторонення Я. Малкова та реорганізації попечительської ради. Справа набула ще більш особистого

¹² Распоряжения Министерства народного просвещения // Известия Одесского учебного округа. 1917. № 4–5. С. 171, 173.

¹³ К вопросу о назначении комиссара в учебный округ // Там же. С. 211–213.

¹⁴ Дехто у цьому звинувачував «дітей мужиків».

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 563, арк. 26–41-зв.

характеру, коли педагогічна рада затвердила рішення про виключення із гімназії сина Я. Малкова, учня 7-го класу. Раніше той скаржився, що юнак не витримав публічного цькування та «втік на фронт», залишивши відповідну записку. Однак, подальша ревізія показала недостовірність цієї історії. Мова йшла про виключення у зв'язку із тривалою відсутністю на уроках без пояснення причини. Відтепер Я. Малков втрачав місце у батьківському комітеті.

17 травня 1917 р. окружний інспектор М. Знойко представив звіт про результати ревізії. Його текст досить виважено оцінював ситуацію в гімназії, але додавав нових дійових осіб у ролі ініціаторів конфлікту. Зокрема, інспектор вважав, що директор випадково потрапив на свою посаду, був не на своєму місці ні «при попередньому режимі», ні «при новому стані речей». О. Ляборинського ревізор назвав «обмеженим і дріб'язковим, здатним до брехні (справа Медведєва) й викрутасів (справа Козирєва)», «схильним до помсти», «слабохарактерним і безвільним», «цілком просякнутим традиціями старої школи», із намірами керувати не в дусі вимог часу, а «мертвою буквою законів та міністерських циркулярів». В останніх словах відображається нечувана раніше для чиновника рівня М. Знойка іронія до очевидно застарілих для 1917 р. розпоряджень і підходів до управління з боку центрального відомства. Свою порцію критики, щоправда стриманішої, отримав також Я. Малков – «ледве не одноосібний та безконтрольний розпорядник коштів гімназії, що дає привід для найсильніших нарікань». Але за всіма непорозуміннями, на думку ревізора, стояв вчитель Ф. Садовський. Користуючись м'яким характером директора, він із одностороннім В. Сереженком, нібито, фактично керували гімназією та прагнули відсторонення Я. Малкова із подальшою претензією на всю владу. Насамкінець, інспектор М. Знойко пропонував тимчасово відсторонити О. Ляборинського від посади (2-х місячна відпустка) та запропонувати «Каховському товариству облаштування і утримання навчальних закладів» розглянути можливість провести нові вибори до попечительської ради гімназії¹⁶.

У червні 1917 р. справа пішла на нове коло. До Каховки приїхав третій ревізор, член Громадсько-педагогічного комітету при Управлінні

Одеського навчального округу І. Славов. На той момент гімназією у статусі виконуючого обов'язки керував згаданий вище Ф. Садовський. Знову відбулися засідання попечительської і педагогічної рад, а також Виконавчого комітету Каховської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та Каховського товариства навчальних закладів. На той час Я. Малков не визнавав права ревізувати гімназію ні окружною владою, ні міністерською, ні, тим більше, місцевою, а лише Товариством, яке утримувало гімназію. Він також перешкоджав скликанню батьківського комітету і перевірці фінансової документації. Новий ревізор та Громадсько-педагогічний комітет цілком підтримали О. Ляборинського, спростувавши всі звинувачення на його адресу (щодо виключення учнів, дисципліни та перевищення своїх повноважень). За результатами перевірки І. Славов пропонував залишити директора на посаді й переобрати попечительську раду. Водночас, за звільнення рішуче виступили місцевий Виконком Ради депутатів та Товариство навчальних закладів¹⁷.

Урешті на початку серпня О. Ляборинський не витримав «тяжких умов служби у Каховці і неможливості спокійно займатися педагогічною справою» та подав прохання про переведення «на відповідну посаду до іншого навчального закладу». До всіх суперечок додалася боротьба за гроші, адже Я. Малков, як голова попечительської ради, відмовлявся видавати О. Ляборинському жалування. «Сиджу без копійки» – скаржився той в Одесу. Звіди надсилали телеграми із розпорядженнями про видачу зарплати, однак у Каховці їх ігнорували, адже вважали директора звільненим. До Одеси навіть поїхала делегація від батьків та педагогів. Тим часом О. Ляборинський погодився подати прохання про звільнення у випадку виплати річного утримання у розмірі 4,5 тис. руб. Щоб якось розрядити ситуацію, окружний інспектор М. Знойко, вже у статусі керуючого округом, дозволив директору продовжити оплачувану відпустку ще на два місяці та рекомендував знайти «місце викладача у якому-небудь із середніх навчальних закладів». Через деякий час він запропонував О. Ляборинському посаду вчителя гімназії у Лозовій або голови педагогічної ради жіночої гімназії Берислава, однак

¹⁶ Там само, арк. 46–64.

¹⁷ Там само, арк. 67–69-зв., 88а–92.

той відмовився йти на пониження. М. Знойно був вкрай незадоволений ситуацією, але в умовах нової дійсності 1917 р. не міг вплинути на підлеглого, який тим більше користувався підтримкою громадського комітету при Управлінні округу. «З огляду на свою обмеженість, крайнє безвілля і повне нерозуміння поточного часу, пан Ляборинський не може бути на чолі будь-якого навчального закладу», доповів нарешті інспектор у міністерство¹⁸. Його комунікація із Петроградом наочно демонструє всі складнощі роботи Секретарства освітніх справ. Українське відомство зіткнулося із тим, що керівництво округу ігнорувало його та продовжувало визнавати лише російські органи влади¹⁹.

Бюрократична переписка за участі перерахованих осіб та організацій тривала до середини 1918 р. На -енне коло справа пішла після призначення у жовтні 1917 р. попечителем округу доцента Новоросійського університету І. Малініна. Оцінивши масштаб проблеми, він надіслав усі документи до Петрограду, щоб міністерство прийняло кінцеве рішення. Від себе ж І. Малінін не визнавав директора винним у якихось порушеннях, але, з огляду на внутрішній конфлікт, не вбачав доречним подальше його залишення у Каховській гімназії. В очікуванні результату тутешня громадськість та представники закладу рішуче противилися поверненню О. Ляборинського, а той вселяю цього домагався²⁰.

Після проголошення УНР Центральна Рада продовжила спроби встановити контроль над освітою Півдня України. У листопаді 1917 р. Секретарство освітніх справ зобов'язало підлеглі інституції звертатися до нього із тих питань, які раніше вирішувалися через Петроград²¹. 28 грудня УЦР скасувала навчальні округи та з часом запровадила замість них інститут комісарів²². Однак, навіть після більшовицького перевороту Одеса комунікувала із Петроградом. У січні 1918 р. із відділу середньої школи Народного комісаріату з освіти на-

дійшов лист, де з приводу подальшої долі О. Ляборинського вказувалося на компетенцію педагогічної ради щодо призначення чи звільнення директора. Після відновлення влади УНР за допомогою австро-німецьких військ було оголошено, що Міністерство освіти призначило В. Чеховського Комісаром у справах Одеської шкільної округи (20 березня), тож управління тутешньою освітою перейшло до Києва²³.

Продовження переписки у справі О. Ляборинського зафіксоване у червні 1918 р. Тоді він боровся за посаду із в.о. директора Б. Добромисловим, який відмовлявся передати справи під приводом термінового виїзду до Одеси. Очевидно ця поїздка мала вирішальне значення. 11 липня 1918 р. заступник комісара у справах шкільної округи Б. Комаров повідомив попечительську раду Каховської гімназії, що Міністерство народної освіти УНР таки звільнило О. Ляборинського з посади²⁴. На жаль, інформація про його подальшу долю відсутня, однак не виключено, що у білогвардійський чи інший період він не відновив спроби повернутися у директорське крісло. Це цілком ймовірно, враховуючи схожі прецеденти та скасування усіх кадрових змін новою владою. Зокрема, у березні 1918 р. «декрети, видані большевицьким урядом по справах освіти», визнавалися недійсними в УНР; на початку 1919 р. Директорія звільнила «всіх підлеглих Міністерству народної освіти», які були «призначені на службу за часи Гетьманщини»; денікінський режим не визнавав більшовицькі документи про закінчення навчальних закладів та все законодавство про українізацію шкіл часів УЦР чи УНР, як і рішення про ліквідацію навчальних округів тощо²⁵.

Загалом, справа Каховської гімназії не є винятковою для революційного періоду, однак її унікальність полягає у сукупності характерних рис, адже стосується новоствореного (на базі приватного) навчального закладу із повністю громадським фінансуванням. До того ж, зародження

¹⁸ Там само, арк. 67–87.

¹⁹ Кудлай О.Б. Вказ. праця. С. 38.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 563, арк. 117–144.

²¹ Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 300, спр. 38 (1918), арк. 31.

²² Кудлай О.Б. Вказ. праця. С. 54.

²³ Державний архів Одеської області України (далі – ДАОО України), ф. 42, оп. 35, спр. 2849, арк. 1.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 563, арк. 117–120.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 86, спр. 1, арк. 133, 148, 607–610.

внутрішнього розладу відноситься до 1916 р. і де-факто ґрунтується на розколі педагогічного колективу після призначення немісцевого директора без належного управлінського досвіду.

Подібний контекст мала справа вчительської семінарії у Новому Бузі. У даному випадку мова йде про заклад підготовки педагогічних кадрів для початкових шкіл із тривалими традиціями (функціонував із 1874 р.)²⁶. Влітку 1915 р. семінарію очолив Іван (Іован) Роганович, вчитель Озургетського духовного училища на Кавказі²⁷. Його переведення між різними відомствами (за понад 1500 км) та ще й на управлінську посаду без належного досвіду виглядає вкрай нетиповим. Перед призначенням І. Роганович кілька місяців рахувався вчителем духовного училища, а до цього служив наглядачем церковнопарафіяльних шкіл Благовіщенської та Тобольської єпархій²⁸. На початку 1914 р. петербурзька преса зафіксувала факт його знайомства і обговорення різних кадрових питань із одіозним впливовим старцем-авантюристом Г. Распутіним²⁹. Ще раніше, маючи чорногорське походження, І. Роганович активно публікував брошури на балканські теми³⁰ та просвітницькі брошури³¹. Починаючи із 1892 р. він змінив дев'ять місць роботи і навчання, зокрема у 1902–1908 рр. працював викладачем різних предметів Житомирської церковно-вчительської школи.

У Новому Бузі до кінця 1916 р. І. Роганович отримав п'ять подяк від попечителя Одеського навчального округу за організацію благодійних патріотичних вечорів та спектаклів для «Комітету допомоги борцям за Батьківщину». Водночас, його тутешня служба проходила під знаком різних негараздів. Відразу після переміщення Господарське управління при св. Синоді ініцію-

вало стягнення із І. Рогановича раніше виданих за проїзд від Тобольська до Озургет 504,88 руб. Під різними приводами директор відмовлявся повернути ці кошти. Із середини 1916 р. від нього почали вимагати ще й 319,95 руб. «неправильно» виданої надбавки «за вислугу першого п'ятиріччя у Приамурському краї». Навіть у жовтні 1917 р. Омська контрольна палата зверталася із листом щодо повернення коштів. Цікаво, що в одному із пояснень І. Роганович зазначав: призначення до Нового Бугу сталося без його згоди за рішенням обер-прокурора В. Саблера. На той час він нібито «вже наполовину» вирішив питання щодо іншого місця роботи³². За чутками, йшлося про посаду в окупованій Галичині.

Але ці питання відійшли на другий план після того, як на початку травня 1916 р. один із учнів семінарії, 17-річний Василь Крайній, вчинив самогубство. Подібні випадки знаходилися на особливому контролі окружного керівництва та освітнього відомства. Відповідні циркуляри щодо цього, зокрема про необхідність детального інформування та збору різноманітних відомостей, затверджувалися у 1882, 1901, 1905, 1909 та 1910 рр.³³

Під час розслідування виникли підозри щодо зв'язку мотивів суїциду В. Крайнього із семінарією³⁴. У листуванні загиблого йшлося про закладання його батьком десятини землі та продаж коня для оплати навчання сина. Натомість юнаку не подобалося викладання деяких предметів, він демонстрував низькі оцінки, неодноразово висловлював з цього приводу негативні думки та бажання піти на фронт. На підставі зібраних фактів педагогічна рада семінарії зробила висновок, що самовбивство сталося на ґрунті психічного розладу учня. Утім, серед

²⁶ Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–1914 учебный год. Одесса, 1914. С. 340.

²⁷ Высочайшие приказы // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1915. № 9. С. 1198.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 5, спр. 27, арк. 5; Новый епархиальный наблюдатель церковных школ // Школьный листок при Тобольских епархиальных ведомостях. 1911. № 8. С. 58; Высочайшие повеления // Церковные ведомости. 4 апреля 1915 г. № 14. С. 114.

²⁹ Петербургский курьер. 5 февраля 1914 г. № 26. С. 3.

³⁰ Роганович И. «Македонский вопрос» на почве его истории, этнографии и политики. Казань, 1900. 84 с.; *Его же*. Черногорский теократизм. 1496–1851. Казань, 1899. 96 с.

³¹ *Его же*. Книга, как лучший друг и товарищ человека. Казань, 1898. 28 с.

³² ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 5, спр. 23, арк. 17–37-зв., 54–62-зв., 204.

³³ Распоряжения центрального управления Министерства народного просвещения // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1901. № 6. С. 326–327; Циркуляры Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. Часть XXVI. 1910. Апрель. С. 70–72; Министерские распоряжения // Циркуляр по Одесскому учебному округу. 1909. № 10. С. 674–677.

³⁴ До 1916 р. у семінарії відбулися самовбивства учнів у 1905, 1907 та 1910 рр.

вихованців поширилися чутки про конфлікт загиблого із законовчителем, священиком О. Гординським, який напередодні поставив В. Крайньому 1 бал. Розслідування не підтвердило особистісних непорозумінь, однак І. Роганович запропонував окружному керівництву перевести педагога до іншого закладу. «Свій предмет він знає та добре проводить уроки, але утримаюся від рекомендації його як вихователя, адже він гарячкуватий і запальний як до учнів, так і до директора, цілий рік доводилося мені залагоджувати його конфлікти із вихованцями» – йшлося у листі початку липня 1916 р. Натомість попечитель округу П. Соковнін не санкціонував переведення і зробив помітку «із протоколу [засідання педради семінарії] начебто не виходить», тобто немає підстав³⁵.

Восени 1916 р. Новобузьку вчительську семінарію сколихнув новий інцидент – намір вчинити самогубство учнем Євдокимом Мигачем. Задум виник у зв'язку із проблемами в навчанні, зокрема із предметами Закон Божий та математика. Перший викладав згадуваний О. Гординський, якого на той час директор звинувачував у попередньому випадку суїциду. Негативний вплив на ситуацію мав також вчитель математики М. Чернов, тож І. Роганович просив попечителя округу звільнити обох педагогів.

Описані події проявили недоліки управлінської діяльності директора. У листопаді 1916 р. І. Роганович згадував про «недружелюбне ставлення» до нього у семінарії як «ставленика [міністра] графа Ігнат'єва». Натомість непорозуміння виникли навіть із новопризначеним на посаду в.о. наставника російської мови Г. Смиком. Зокрема, під час з'ясування причин наміру Є. Мигача вчинити самогубство директор неодноразово проявив відсутність педагогічного хисту та нерозуміння делікатності ситуації. Він надав надмірного розголосу ситуації та «по секрету» доручив Г. Смику відібрати письмові покази у Є. Мигача і його товариша В. Власенка. Ці документи мали забезпечити керівництво семінарії від відповідальності на випадок самогубства у майбутньому. У відповідь на сумніви Г. Смика директор погрожував тому звільненням, відібрав його «білий квиток» та зобов'язав їхати до Херсонського повітового військового

начальника на медичний переогляд. Отримавши від ображеного наставника детальну доповідну записку, попечитель округу П. Соковнін надіслав у січні 1917 р. до Нового Бугу листа із вказівкою на відхід від надмірної формалізації управління І. Рогановичем на користь об'єднання педагогічного складу навколо виховної роботи³⁶.

У лютому директор семінарії вкотре звернувся із клопотанням про звільнення законовчителя О. Гординського, який нібито знову став причиною висловлювання ще одного учня про суїцид. У відповідь педагог поскаржився на бездіяльність І. Рогановича, яка призвела до зниження дисципліни і суттєвого погіршення навчальних показників вихованців. Їхні погрози вчинення самогубства О. Гординський назвав умілим «тероризуванням», а директора – іноземцем, який випадково зайняв посаду, не володів «правильною російською мовою», «якостями педагога й адміністратора» та загалом авторитетом серед персоналу, сприймав іншу думку як особисту образу і блокував виконання рішень педагогічної ради. Частково ці слова вже підтверджував наставник Г. Смик. Вказав О. Гординський також на низку інших директорських порушень: використання семінарських коней для родинних потреб, протидія влаштуванню благодійних концертів та сніданків для бідних учнів, ігнорування низки побутових проблем закладу (відсутність води, низька температура)³⁷.

Після Лютневої революції Новобузьку вчительську семінарію охопив рух за українізацію. Його ініціювали самі вихованці, всупереч позиції директора І. Рогановича³⁸. На початку березня 1917 р. свідомо налаштовані учні створили просвітницький гурток для місцевого населення. І. Роганович перешкоджав його роботі, у дусі попереднього режиму вміло розігрував карту міжнаціональної ворожнечі та започаткував серед вихованців культуру взаємних доносів. Ці непорозуміння спричинили ухвалення учнівської письмової постанови про «негайне усунення директора», яку підтримала вчительська корпорація. Крім решти, йому згадали «балканське походження», погане знання російської мови, близькість до вже вбитого

³⁵ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 5, спр. 23, арк. 38–52.

³⁶ Там само, арк. 63–70, 76.

³⁷ Там само, арк. 78, 82–87-зв.

³⁸ Там само, спр. 27, арк. 5–7-зв.

Г. Распутіна, маніпуляції із протоколами педагогічної ради, політичну агітацію серед селянства та ін. Після цього І. Роганович почав надсилати одну за одною телеграми до Одеси. У них він інформував про «образи», «безлад», «анархію» та просив «розпустити учнів», «провести ревізію», «звільнити законовчителя». Дійшло навіть до повідомлення про «таємний український гурток», який нібито 15 років існував при семінарії, а «тепер виступив із явною агітацією української самостійності». Щоб розібратися із ситуацією, попечитель округу П. Соковнін кілька разів безуспішно викликав І. Рогановича до Одеси та врешті запропонував йому піти у 2-х місячну відпустку³⁹.

Справа розвивалася надзвичайно подібно до аналізованої вище ситуації у Каховці. Кілька місяців І. Роганович перебував у оплачуваній відпустці. Тим часом обов'язки директора виконував згадуваний Г. Смик. Після прийняття посади він виявив порушення у веденні діловодства та фінансової звітності, відсутність багатьох службових паперів. Розуміючи хиткість становища, І. Роганович надіслав до Петрограду листа. У ньому йшлося про вже відомі звинувачення педагогів, а також піднімалися політичні питання. За словами І. Рогановича, всі скарги на нього пов'язані із поширенням «агітації “української самостійності”». У листі, який фактично був доносом, наведені всі шовіністичні кліше імперського часу. Зокрема: «тепер у Росії отримала право громадянства вигадана підлою Австрією “українська національність”, а між іншим етнографія та філологія визнають лише малоросійську гілку російського народу»; «загальної “української мови” немає»; «“українство” – це закладена Австрією міна у єдність російської народності». Упродовж травня-серпня 1917 р. І. Роганович продовжував розсилати доноси в різні інстанції, наприклад попечителю Одеського навчального округу та Херсонському губернському комісару. В одному із них з'явилося звинувачення Г. Смика у тісному зв'язку із «державним зрадником Скоропис-Йолтуховським, співробітником зрадника Леніна»⁴⁰.

³⁹ Там само, спр. 23, арк. 89–114.

⁴⁰ Там само, арк. 116–136-зв., 184.

⁴¹ Там само, арк. 142–142-зв.

⁴² Керував округом до квітня 1918 р., у січні 1919 р. знову повернувся на посаду за рішенням військового губернатора Одеси (ДАОО України, ф. 42, оп. 35, спр. 2854, арк. 1).

⁴³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 5, спр. 23, арк. 228–248.

⁴⁴ Там само, спр. 27, арк. 11–12.

Справедливу крапку в цій історії мало б поставити рішення зовнішньої ревізії, яка відбулася у середині липня. Вона дійшла висновку, що І. Роганович «не може залишатися на посаді директора Новобузької вчительської семінарії і, крім цього, взагалі не може стояти на чолі навчального закладу» як людина слабохарактерна. Ревізори також рекомендували звільнити О. Гординського за грубе ставлення до учнів та відсутність педагогічного такту⁴¹. Утім, на цьому не завершилося.

Із жовтня 1917 р. справою почав займатися новий попечитель Одеського навчального округу І. Малінін⁴². Після отримання листа від вихованців семінарії із проханням про повернення директора він доручив І. Рогановичу «знову приступити до виконання обов'язків викладача педагогіки». Той прогнозовано відмовився, але у наступні місяці у закладі склалася дивна ситуація. Фактично ним керував в.о. директора С. Кружанов. Тим часом І. Роганович, який скаржився, що не отримував жалувannya і продовжував писати доноси про «українофанатизм», офіційно перебував у затяжній відпустці. На початку 1918 р. через місцевого нотаріуса він надіслав до закладу вимогу про виплату боргів у розмірі 2175 руб., не враховуючи надбавок воєнного часу та компенсації за опалення й освітлення квартири⁴³.

Відсутність політичної волі в умовах змінності влади не дозволяли остаточно вирішити питання. У січні 1918 р. під час короткотривалого більшовицького режиму Новобузьку вчительську семінарію було розгромлено деякими «викладачами та учнями», вирубано сад, спалено книги та розкрадено інструменти. Близько двох місяців уроків фактично не було. При закладі функціонував учнівський трибунал, який засудив двох вихованців до страти⁴⁴. У травні 1918 р. педагогічна рада постановила клопотати перед Міністерством народної освіти УНР про призначення нового директора. У документі зазначалося, що «центральна влада не вирішила кризи», яка тривала вже рік, із травня 1917 р. Попередні подання кандидатур досвідчених управ-

лінців, на кшталт інспектора народних училищ Аккерманського повіту М. Самоцвотова чи директора Олександрійської вчительської семінарії Л. Плотницького, не були задоволені. Тоді ж в округ «посипався ряд протестів» та навіть погрози від начальника місцевої міліції звернутися до «німецької влади», щоб повернути І. Рогановича на посаду. Ще раніше сербський консул надіслав Одеському громадсько-педагогічному комітету листа із характеристикою його як ліберала, «чесну людину та сербського патріота»⁴⁵.

У червні 1918 р. Комісаріат у справах Одеської шкільної округи призначив нову ревізію Новобузької вчительської семінарії, яка, порівняно із попередньою, дійшла протилежних висновків. Цього разу її проводила не комісія, а одна людина – викладач Одеської жіночої гімназії З. Охріменко. Про його необ'єктивність свідчить хоча би твердження про безпідставність звинувачень І. Рогановича у монархізмі та неприязні про українського гуртка. Але саме це йшлося у написаних директором власноруч численних шовіністичних дописах. Тим не менш, висновок З. Охріменка посприяв відновленню І. Рогановича на посаді і, натомість, звільненню трьох вчителів. «Я чорногорець, що любить всією душею малоросів, серед яких служу... прошу залишити мене у Новому Бузі або призначити судове слідство. Я жертва більшовицької автономії, запровадженій в семінарії вчителями» – телеграфував І. Роганович, не бажаючи покидати посаду перед запланованим переведенням⁴⁶.

Йому таки вдалося утриматися в директорському кріслі ще кілька місяців. «І. Роганович, людина дуже ворожа українській культурі і школі..., ні в якому разі не може залишатися на посаді директора Новобузької вчительської семінарії і взагалі стояти на чолі української школи», доповідав директор Департаменту вищої і середньої освіти міністру народної освіти УНР. На початку січня 1919 р. в.о. очільника семінарії С. Кружанов повідомив, що передав посаду П. Петрушевському, який до цього працював інспектором народних училищ Ковельської губернії⁴⁷. Однак складно оцінити,

що відбувалося в реальності, адже із січня 1919 р. управління Одеським навчальним округом знову повернулося до І. Малініна⁴⁸.

Для І. Рогановича, як і О. Ляборинського, українська справа була абсолютно байдужа. Однак, у цьому випадку вона сприймалася навіть як ворожа. В умовах Російської імперії таке ставлення забезпечувало кар'єрний ріст, однак після 1917 р. стало чинником конфліктів. Незалежно від обставин варто розуміти, що основний контингент вихованців Новобузької вчительської семінарії складали діти місцевих селян. Тож коли розпочалися національно-визвольні змагання, вони рішуче продемонстрували прихильність до українзації і, навпаки, спротив директору-монархісту із шовіністичними поглядами. Для останнього ж трагічні обставини самогубства учня мали важливість лише з точки зору можливості позбутися окремих вчителів.

Дещо інший контекст мала справа Михайла Донченка, директора Аккерманської гімназії. Після закінчення у 1891 р. Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька він перебував на різних вчительських посадах у Дерптському (із 1893 р. – Ризький) та Санкт-Петербурзькому навчальних округах, по кілька місяців очолював Гайсинську і Немирівську гімназії Подільської губернії (1910–1911)⁴⁹. Директорство М. Донченка в Аккермані розпочалося у серпні 1911 р. і до початку 1917 р. не викликало нарікань. У березні міський Комітет робітничих, солдатських і селянських депутатів висловив недовіру очільнику гімназії та домігся його відсторонення попечителем округу П. Соковніним. Натомість підтримку директору надавали вчительський союз, батьки учнів та педагогічна рада. За вже описаним сценарієм на прикладі Каховки й Нового Бугу розпочалася затяжна службова переписка, де з боку опонентів М. Донченка лунали звинувачення у реакційності, вихованні учнів у дусі чорносотенців, культивуванні серед них доносів⁵⁰. Варто зауважити, що почесним попечителем Аккерманської гімназії тривалий час таки був відомий монархіст та один із лідерів «Союзу

⁴⁵ Там само, спр. 23, арк. 169, 250–262; Там само, спр. 27, арк. 7.

⁴⁶ Там само, спр. 23, арк. 268–274.

⁴⁷ ДАОО України, ф. 42, оп. 35, спр. 2854, арк. 1, 6.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 5, спр. 27, арк. 7-зв.–8.

⁴⁹ Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1911 год. Санкт-Петербург, 1911. С. 528.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 558, арк. 8–12-зв., 69.

російського народу» В. Пуришкевич⁵¹. Однак його призначення належало до компетенції імператорської влади і відбулося за кілька років до приходу М. Донченка⁵².

До кінця 1917 р. у ролі вищого керівництва, до якого апелювали обидві сторони, було Міністерство народної освіти Тимчасового уряду. Із серпня М. Донченко почав клопотати про переміщення до іншого навчального закладу на директорську посаду та не демонстрував активності на кшталт О. Ляборинського чи І. Рогановича. Хоча, як і ті, відмовлявся звільнити службове житло та клопотав про відновлення виплати жалування. Він не брав участь у виборах директора, які, як виняток, дозволило провести міністерство на початку листопада. «В час панування в Бессарабії та й в Україні більшовиків ніде і ні в кого було шукати собі заступництва, а після того, як в березні біжучого року румуни забрали Аккерман вкупі з Бессарабією, у мене вже не залилось ніякої надії вернути собі посаду» – пояснював подальший перебіг подій М. Донченко у листі до міністра народної освіти УНР наприкінці вересня 1918 р. Український уряд цінував його досвід, однак із різних причин не вдалося реалізувати плани на призначення очільником гімназії у Шепетівці на Волині, потім у Окнах на півдні Поділля. Лише у жовтні 1918 р. М. Донченко став виконувати обов'язки директора Смілянської української гімназії Роменського повіту (суч. Сумщина)⁵³. Навряд-чи він утримувався на посаді після більшовицької окупації на початку 1919 р.

Насамкінець необхідно зазначити, що подібні

нетипові для попереднього періоду затяжні протистояння всередині навчальних закладів відбувалися не лише на Півдні України. У 1917–1918 рр. схожі ситуації мали місце, наприклад, у Бобринці, Луцьку, Пирятині, Прилуках, Харкові, Чернігові тощо. Однак специфіка півдня полягає у віддаленості від тогочасних центрів влади у Києві та Петрограді при неспроможності (або небажанні) одеського окружного керівництва самостійно вирішити проблеми.

Таким чином, період 1916–1918 рр. характеризується кількома тенденціями: загострення управлінської кризи в освіті наприкінці існування Російської імперії, вихід на перший план внутрішніх суперечностей між адміністрацією, педагогами, батьками і громадськістю (конфлікти мали різні комбінації) весною–літом 1917 р. із подальшим дисбалансом комунікації та системи під час першого більшовицького панування, короткотривале підпорядкування українській владі від початку 1918 р. Зміна режимів та наростаюче протистояння кількох центрів прийняття рішень (Київ, Одеса, Петроград), які насправді не мали реальних важелів впливу в умовах набуття суб'єктності новостворених місцевих громадсько-політичних організацій, не дозволили оперативного залагодити проаналізовані проблеми на прикладі Каховки, Нового Бугу та Аккерману.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Darmans'kyj, M., Teliachyj, Yu. (2002). Detsentralizatsiia shkil'noho upravlinnia v dobu Tsentral'noi Rady (berezen' 1917 – kviten' 1918 rr.). *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka*, 6, 126–144 [in Ukrainian].
2. Kudlaj, O. (2019). *Ministerstvo osvity UNR doby Ukrain'skoi Tsentral'noi Rady: stvorennia, struktura, diial'nist'*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Perederij, I. (2009). *Rozbudova natsional'noi systemy osvity v Ukraini za doby Tsentral'noi Rady: istorychnyj aspekt*. Poltava [in Ukrainian].
4. Roganovich, I. (1898). *Kniga, kak luchshij drug i tovarishh cheloveka*. Kazan'. [in Russian].
5. Roganovich, I. (1899). *Chernogorskiy teokratizm. 1496–1851*. Kazan'. [in Russian].
6. Roganovich, I. (1900). *“Makedonskiy vopros” na pochove ego istorii, e'tnografii i politiki*. Kazan', 1900. [in Russian].
7. Zubalij, O., Riaschenko, D. (1998). Osvitnij rukh v Ukraini v dobu natsional'no-derzhavnogo vi-drodzhennia (1917–1920 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 3, 12–23 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.11.2025 Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

⁵¹ Адрес-календарь г. Аккермана и его уезда. Аккерман, 1911. С. 84.

⁵² Адрес-календарь Бессарабской губернии на 1907 год. Кишинев, 1906. С. 104.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 558, арк. 10, 16, 46, 111.

DOI: 10.15407/kraieznastvo2026.01.125

УДК 94(477.74-21)"1907/1915":796.332/.333

Тарас Вінцовський (м. Одеса)

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

E-mail: taras.ist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>

Футбол у навчальних закладах Одеси на початку ХХ століття

Мета статті полягає в реконструкції поширення футболу, як важливого чинника фізичного виховання молоді, в освітньому середовищі Одеси на початку ХХ ст. Автор розглядає футбол не лише як форму дозвілля для молоді, засіб розвитку особистості, але й як елемент державної політики Російської імперії, в рамках якої спорт трактувався як чинник військово-патріотичного виховання. Стратегія дослідження ґрунтується на науковому напрямі нової локальної історії, з акцентуванням уваги на історико-культурних підходах.

Підсумки дослідження зводяться до висновків, що перші учнівські футбольні колективи були організовані протягом 1907–1908 рр. Проте зі створенням Одеської футбольної ліги глядацький інтерес перетікає до клубних колективів, які демонстрували вищий рівень гри у футбол, ніж учнівські дружини. Збірні команди гімназій та училищ упродовж 1910–1914 рр. теж проводили власні чемпіонати, які розділялися на дві-три категорії/ліги. Проте повноцінно відновити перебіг цих змагань станом на сьогодні видається неможливим, оскільки в архівосховищах не збереглися звітна документація, а періодична преса, як головне джерело вивчення історії футболу в Одесі на початку ХХ ст., суттєво зменшила кількість публікацій щодо проведення матчів між учнівськими командами.

Ключові слова: футбол, Одеса, навчальні заклади, Одеський навчальний округ, фізичне виховання.

Taras Vintskovskyi (Odesa)

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of History of Ukraine

and special historical disciplines, Odesa I. I. Mechnikov National University

E-mail: taras.ist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>

Football in educational institutions in Odesa at the beginning of the 20th century

The purpose of this article is to reconstruct the spread of football as an important factor in the physical education of young people in the educational environment of Odesa at the beginning of the 20th century. The author considers football not only as a form of leisure for young people, and a means of personal development, but also as an element of the Russian Empire's state policy, within which sport was interpreted as an important factor in military and patriotic education. The research strategy is based on the scientific direction of new local history, with an emphasis on historical and cultural approaches.

The results of the study lead to the conclusion that the first student football teams were organised in 1907-1908. However, with the creation of the Odesa Football League, spectator interest shifted to club teams, which demonstrated a higher level of football than student teams. During 1910-1914, selected teams from gymnasiums and colleges also held their own championships, which were divided into two or three categories/leagues. However, it seems impossible to fully reconstruct the course of these competitions today, as the archives do not contain any reporting documentation, and the periodical press, as the main source for studying the history of football in Odesa in the early 20th century, has significantly reduced the number of publications on matches between school teams.

Key words: football, Odesa, educational institutions, Odesa educational district, physical education.

Футбол, як один з найпопулярніших видів спорту у світі, ще на рубежі XIX–XX ст. завоював симпатії чималої кількості мешканців багатьох країн світу. Представники різних професій та вікових категорій неодноразово рефлексували щодо значення британської розваги у житті суспільства, а найвиразніші оцінки знаходимо у текстах відомих майстрів слова. Популярний український письменник Ю. Смолич, згадуючи період навчання у Жмеринській чоловічій гімназії (1913–1917 рр.), виокремлював спортивну гру наступними конотаціями: «Товаришу! Чи граєте ви у футбол? В футбол треба грати неодмінно. Це прекрасний спорт. Він виховує завзяття до боротьби, відважність, меткість, кмітливість, наполегливість. Він гартує і дух, і тіло. Він виховує ціле тіло – від пружності пальців ніг і до швидкості ока. Він гартує людину на все її дальше життя. Прекрасний, незабутній футбол!»¹. Гравцем учнівської футбольної команди був радянський літератор Ю. Олеша, який до Першої світової війни захищав кольори збірної 1-ї Рішельєвської гімназії Одеси. А своє знайомство з новою грою він згадував у контексті її зародження у рідному місті².

Згадка про функціонування учнівських футбольних команд на початку XX ст. не є випадковою, позаяк у період становлення британської гри на українських землях саме навчальні заклади стали важливими центрами популяризації нової розваги. Зокрема, канонічною датою зародження футболу в Україні вважається 14 липня 1894 р., бо того дня у короткоформатному поєдинку змагалися команди, сформовані із учнів навчальних закладів Львова. Протягом короткого проміжку часу новомодна гра втягнула в свою орбіту чималу кількість симпатиків з середовища учнівської молоді, перетворившись у

гідну захоплення форму не лише дозвілля, але й духовного і фізичного саморозвитку. Так, у 1906 р. в стінах цесарсько-королівської академічної гімназії імені Франца Йосифа I постав Український Спортовий Кружок. Восени 1909 р. його члени почали змагатися з клубними командами – «Гасмонея», «Погонь», «Чарні». А ще за два роки було створено Спортове Товариство Студентів Вищих Шкіл «Україна». Нова структура об'єднала колишніх гімназистів, які стали студентами Львівських університету та політехніки³.

При цьому зауважимо, що футбольні матчі на землях України найімовірніше проводилися й до 1894 р., однак до їх організації залучалися винятково іноземці. Для прикладу, на початку 1887 р. у газеті «Одесский вестник» було анонсовано проведення зустрічі між підданими Британської імперії, котрі 25 січня «на майдані за чумною горою» мали зійтися у двобої, починаючи з 16.00 год⁴.

Отже, не викликає сумнівів, що вже на початку XX ст. британська розвага повноцінно інтегрувалася в освітній простір Одеси, і поряд з мистецтвом, релігією, наукою тощо, стала однією з категорій конструювання життєвого простору учнівської молоді. Але перетворившись на своєрідний соціальний феномен епохи, футбол тривалий проміжок часу залишався недооціненим проблемним полем наукових студій, бо фактично не вмонтовувався до тематичної палітри у процесі вивчення минулого.

Фундамент досліджень про місце футболу в освітянському просторі Одеси початку XX ст. був закладений в поодиноких працях різного ґатунку⁵. Вони започаткували окреслений напрям історичних студій, де органічно поєднувалися два компоненти – висвітлення значення фізичної культури в освітньому процесі Російської

¹ Смолич Ю. Наші тайни. Смолич Ю. К. Твори: У 8-и т. Т. 1 / Упоряд. О. Г. Смолич, передм. П. А. Загребельного. К.: Дніпро, 1983. С. 165.

² Олеша Ю. К. Зависть. Три толстяка: Романи; Ни дня без строчки / Вступ. стаття В. Шкловского. М.: Художественная литература, 1989. С. 313, 317.

³ Хроніки копаного м'яча. Історія українського футболу в Галичині очима сучасників. Частина 1. 1909–1927 / упор. Д. Мандзюк. Львів, 2022. С. 7.

⁴ Одесский вестник. 1887. 23 января.

⁵ Вербицький В. А. Розвиток фізкультури і спорту в навчальних закладах Півдня України (початок XX ст.). Історичний архів. // Наукові студії. Миколаїв, 2008. Вип. 2. С. 116–122; Вербицький В. А. Фізичне виховання і спорт у середніх навчальних закладах Півдня України: 1864–1917 рр. (на матеріалах Херсонської губернії): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Миколаїв, 2009. 228 с.; Вінцовський Т. Зародження футболу в навчальних закладах Одеси. Південний захід. // Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса: Друкарський дім, 2018. Вип. 25. С. 64–88; Вінцовський Т. Нариси історії футболу в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Одеса: «Освіта України», 2019. 292 с.; Перші кроки футболу України / Автор-упорядник А. Ф. Коломієць. К., 2020. Том II. 336 с.

імперії та проведення футбольних змагань у найбільшому місті Північного Причорномор'я. У цьому контексті виокремимо першу спробу періодизації становлення і розвитку фізкультури в середніх навчальних закладах. Автори тематичного посібника виділили 4 етапи зазначеного процесу, третій з яких (1900-1914 рр.) став періодом «активного розвитку позашкільних форм фізичного виховання, занять спортом, рухливими іграми, змагального і спортивного начал». До різновидів фізичного гартування учнів на початку XX ст. В. Вербицький та І. Бондаренко відносили футбол, гімнастику, рухливі ігри, екскурсії, прогулянки, літні «дачі-колонії», заняття водними видами спорту⁶.

Варто відзначити, що дослідницькі практики істориків, котрі працюють у царині вивчення футболу, зазвичай не фокусуються на заявленій проблематиці. Тому пропонований перелік слід вважати як вичерпний. Окремо слід виділити розвідку В. Шевченка, присвячену створенню публічного простору для дітей Одеси на зламі епох. У ній автор звертається до тематики функціонування спортивних майданчиків у місті в розрізі муніципальної політики та формування традицій модерного способу життя, хоча про організацію футбольних матчів у тексті не йдеться⁷.

Метою пропонованої розвідки є формування цілісної картини функціонування британської гри в закладах освіти Одеси. А її реалізація здійснюватиметься шляхом досягнення тих дослідницьких завдань, які слід вважати основними засадами і координатами у розумінні визначеної проблематики, у тому числі поза межами заявленого населеного пункту. До них відносимо: принципи організації окремих матчів й змагань, кадрова політика, забезпечення формою, інвентарем і полями, роль виховного процесу, питання арбітражу. Хронологічні рамки дослідження обмежені проведенням першого футбольного поєдинку за участі команди навчального закладу Одеси й початком Великої

війни, у період якої відомі нам джерела майже не фіксували організації ігор між учнями гімназій, училищ чи університету.

За аналогією зі Львовом навчальні заклади Одеси теж безболісно прийняли ін'єкцію футболофілії й стали осередками становлення і поширення британської гри у місті на березі Чорного моря. Однак, на відміну від Галичини, у причорноморському регіоні гімназисти та студенти не утворили подібних до львівських спортивних інституцій, зорієнтованих на підтримку розвитку футболу. Хоча питанням фізичного виховання учнів з боку керівництва профільного міністерства Російської імперії та його регіональних підструктур приділялася достатня увага. Для прикладу, у брошурі, виданій наприкінці XIX ст., згадувалася інструкція для викладачів гімнастики в чоловічих навчальних закладах, затверджена міністром народної освіти 8 травня (26 квітня) 1889 р., в якій пропонувалося курс гімнастики доповнити іграми, проте без конкретизації їх назв⁸. Її автор також стверджував, що в Одесі з 1892 р. існує Товариство сприяння фізичному вихованню дітей, до якого входило понад 300 осіб. Дороговказом його діяльності В. Лагевницький вважав «здоров'я і готовність до захисту вітчизни». З березня 1895 р. воно енергійно взялося за облаштування «дитячих ігор», а прийнятними для цього майданчиками вважалися три – у саду нижче Миколаївського (*тепер – Приморського*) бульвару, в Олександрівському парку (*тепер – Центральний парк культури й відпочинку імені Тараса Шевченка*) та Дюківському саду⁹.

Про непересічну роль спортивних ігор у житті учнів, як природного засобу розвитку особистості, на прикладі британської системи фізичного виховання писав А. Гриневський. Автор наполягав, що футбол, теніс, крикет є улюбленим видом розваг для дорослого населення Великої Британії, які подають хороший приклад для дітей¹⁰. Натомість футбол не згадувався в інших спеціалізованих виданнях для мешканців

⁶ Вербицький В. А., Бондаренко І. Г. Історія фізичної культури та спорту в Україні : [навчальний посібник]. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. С. 68.

⁷ Шевченко В. В. Створення публічних просторів для дітей наприкінці XIX – на початку XX ст.: практика громадського управління Одеси. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. Випуск 28. К., 2018. С. 157-178.

⁸ Лагевницький В. Ф. Необходимость игр и физических упражнений при воспитании молодого поколения. Одесса: Типография Штаба Округа, 1896. С. 25.

⁹ Там же. С. 26-28.

¹⁰ Гриневский А. Ф. Физическое воспитание в школе. Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1894. С. 6.

міста¹¹. Прикметно, що в одній зі статей констатувався факт відсутності інтересу до футболу в Одесі станом на початок 1908 р. Невідомий автор наполягав, що гру культивував лише закритий британський клуб, який щонеділі змагався проти матросів із британських суден¹².

Отже, британська гра вийшла на суспільну авансцену Одеси за дещо відмінним алгоритмом дій у порівнянні з іншим центром її культивування в Україні – Львовом. Якщо до неофіційної столиці Галичини футбол потрапив за посередництва спортивних спілок Австро-Угорської імперії¹³, то першість у започаткуванні футбольних команд і проведенні матчів в Одесі належить підданам Британської корони, котрі об'єдналися в межах Одеського британського атлетичного клубу (ОБАК). Саме за їхньої безпосередньої участі нова розвага почала культивуватися в освітніх установах міста.

Піонером серед останніх стала приватна гімназія А. Юнгмейстера, у стінах якої в 1907 р. виникла футбольна команда. За словами колишнього учня 3-ї гімназії й відомого в Одесі організатора футболу того часу О. Ліфшиця, спортивна дружина складалася з «переростків» віком від 19 до 25 років¹⁴. 25 (12) жовтня 1908 р. вона зіграла свій дебютний матч проти ОБАК, який найімовірніше став першим футбольним поєдинком за участі колективу, створеного з місцевих мешканців. У 1909 р. розпочалися змагання між збірними навчальних закладів Одеси, зокрема «юнгмейстерівців» та 3-ї гімназії, а їхній перебіг було детально проаналізовано в одній з попередніх публікацій¹⁵.

Загалом упродовж 1908-1909 рр. учнівські команди зіграли не менше 45-ти футбольних поєдинків. З них лєвова частка припала на 1909 р. (42 матчі), що трактується автором статті як

аргумент на користь умовного рубежу завершення процесу зародження футболу в освітніх установах міста. Хоча керівництво Одеської навчальної округи (ОНО, з 1908 р. попечитель А. Щербаков) основний акцент робило на альтернативних варіантах тіловиховання, передусім водних видах спорту (парусний спорт і гребля)¹⁶.

Зважаючи на неухильне зростання захоплення молоді спортивним дозвіллям, передусім футболом¹⁷, очільники ОНО у 1908 р. поставили питання про облаштування спеціалізованого майданчика з метою «організації фізичних вправ та ігор для учнів місцевих навчальних закладів» державного типу власності. Міська дума дослухалася до клопотання освітян, анонсуючи передачу на їхні потреби ділянки землі на території міського Ботанічного саду, яку на той час орендував ОБАК й облаштував там футбольне поле, а відповідне рішення ухвалила 6 жовтня (23 вересня) 1909 року¹⁸. Що стало визнанням футболу важливим заняттям для фізичного загартовування молоді, а колективні дії трактувалися як отримання корисних тактичних навичок, котрі можуть знадобитися при несенні військової служби. Не випадково у другій половині 1908 р. його запровадили як обов'язкове заняття в усіх гвардійських полках Санкт-Петербурга¹⁹.

Постанова міського самоврядування синхронізувалася з ініціативами Міністерства народної освіти, яке своїм розпорядженням № 28294 від 2 грудня (19 листопада) 1909 р. намітило низку заходів задля покращення викладання гімнастики і розвитку здоров'я учнів середніх навчальних закладів. До них належало й облаштування майданчиків для «рухливих ігор». Заступник міністра Л. Георгієвський рекомендував не пізніше 14 (1) травня 1910 р. подати до Міністерства міркування щодо реалізації отриманих пропозицій²⁰.

¹¹ Отчет о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 г. Одесса: Тип. Печат. дела, 1897. 48 с.; Устав гимнастического общества «Сокол» в Одессе. Одесса, 1909. 16 с.

¹² Спорт в Одессе. *Спорт* (Одесса). 1908. № 13 (29 марта). С. 200.

¹³ Люба Б. М., Грисьо Я. А., Яремко І. Я. Хроніки львівського футболу / За ред. Б. М. Люпи. Львів : ЛА «Піраміда», 2015. Т. 1 (II половина XIX ст. – 1965 р.). С. 27-33.

¹⁴ Ліфшиц А. История футбола в Одессе. Фотокопія з особистого архіву миколаївського журналіста О. Двойнисюка. С. 2.

¹⁵ Вінцовський Т. Зародження футболу в навчальних закладах Одеси. С. 67-68, 70-71.

¹⁶ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1908. №11 (Ноябрь 1908 год). С. 838-842; Там же. 1909. №11 (Ноябрь 1909 год). С. 739-741.

¹⁷ Там же. 1912. №10-12 (Октябрь – Декабрь 1912 год). С. 950.

¹⁸ Вінцовський Т. Зародження футболу в навчальних закладах Одеси. С. 75-76.

¹⁹ Спорт и наука (Одесса). 1908. №4. С. 31.

²⁰ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Южно-Русского Общества Печатного Дела, 1909. №12 (Декабрь 1909 год). С. 873-876.

Офіційна передача ділянки землі на дворічне безкоштовне користування задля потреб ОНО відбулася 23 (10) березня 1910 р.²¹. Вона займала кутове місце Ботанічного саду площею 8807 кв. метрів, а в її межах існувало футбольне поле розміром 2560 кв. метрів²². Невдовзі на даній території було облаштовано два майданчика (стандартних і малих розмірів), адже кількість бажаючих займатися британською грою постійно зростала²³.

Прикметно, що «Одесский листок» двічі анонсував офіційні спортивні урочистості, які організовували 27 (14) травня 1910 р. за участі почесних осіб²⁴. У другому повідомленні часопис деталізував план проведення заходу. До спортивного свята мали бути залучені у повному складі учні 5-ї гімназії й двох реальних училищ (казенного і св. Павла), депутації від інших установ загальною чисельністю до 600 осіб. Після молитви та виконання музичних композицій хорами 2-ї, 4-ї, 5-ї гімназій і реального училища молодь мала продемонструвати гімнастичні номери. Фіналізувати урочистості планувалося футбольним матчем між збірними 3-ї та 5-ї гімназій і двох реальних училищ у невідомій комбінації складів обох колективів²⁵.

Одним із розпорядників свята став вчитель гімнастики 3-ї гімназії, підполковник 11-го саперного батальйону В. Шереметьєв, котрий у 1908 р. створив клубну команду під назвою «Шереметьевский кружок спорта» (ШКС). Серед почесних гостей автор статті назвав групу військових вищого рангу – командувача військами Одеського військового округу генерала Н. Зарубаєва, командира 8-го армійського корпусу генерала І. Романенка, начальника 5-ї саперної бригади генерал-майора Н. Глаголева,

начальника 4-ї бригади генерал-майора В. Боуфала, штаб-офіцера при градоначальнику полковника В. Реву. Значущість події також маніфестувала присутність градоначальника Одеси генерал-майора І. Толмачова, міського голови М. Моїсєєва, гласних думи, представників Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), румунської військової депутації на чолі з командиром 2-го корпусу генерал-ад'ютантом Вартіаді та багатьох інших осіб, яких зустрічали інспектор 3-ї гімназії Панащенко та почитель ОНО А. Щербakov²⁶.

Останньому належить найбільша заслуга у створенні нового спортивного простору для учнівської молоді Одеси²⁷. Адже відразу після призначення на посаду він особливу увагу звернув на незадовільний стан справ із викладанням гімнастики у середніх навчальних закладах міста. Головними причинами такого невтішного результату чиновники ОНО справедливо визнали відсутність фахових викладачів і облаштованих приміщень/майданчиків²⁸, що дало старт для вирішення нагальних проблем.

Загалом у 1910 р. місцева преса доволі регулярно повідомляла читачів про проведення футбольних зустрічей між учнівськими дружинами. Згідно даних часописів, двобої відновилися у квітні, коли на герць вийшли колективи 2-ї гімназії, училища Файга, комерційного училища²⁹. Їхні зусилля незабаром підтримали гімназія Н. Іліаді, що змагалася проти другої команди Одеського кружка «Футбол» (ОКФ). В обох випадках очевидна перевага була на боці «гуртківців»³⁰. У другій половині весни на футбольні майданчики вийшли представники й інших установ – гімназій О. Ровнякова та А. Юнгмейстера³¹, реальних училищ св. Павла

²¹ Там же. 1912. №10-12 (Октябрь – Декабрь 1912 год). С. 946-947.

²² Орієнтовно 65 на 40 метрів, що не відповідає стандартам проведення ігор за правилами Міжнародної федерації футболу.

²³ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Общества «Русской Речи», 1913. №8 (Август 1913 год). С. 511-512.

²⁴ Одесский листок. 1910. 29 апреля, 11 мая.

²⁵ Там же. 11 мая.

²⁶ Там же. 15 мая.

²⁷ Вербицкий В. А. Развитие физкультуры и спорта в навчальных заведениях Півдня України (початок XX ст.). С. 119.

²⁸ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Общества «Русской Речи», 1912. №10-12 (Октябрь – Декабрь 1912 год). С. 923-924.

²⁹ Перші кроки футболу України. С. 206.

³⁰ Одесский листок. 1910. 22 апреля.

³¹ Там же. 24 апреля, 25 апреля.

і В. Жуковського, 3-ї гімназії³². Проведення 19 (6) травня футбольного матчу між командами реального училища св. Павла і казенного реального училища фіксувалося й у листуванні між директорами навчальних закладів³³.

Отримавши у розпорядження один з найкращих футбольних майданчиків Одеси, гімназисти та учні училищ продовжили удосконалювати свої навички у британській грі. А офіційна статистика хизувалася вражаючими результатами, позаяк з часу відкриття й до 14 (1) серпня 1910 р. його відвідало 3,5 тис. осіб³⁴, здебільшого під опікою інструктора зі спорту, колишнього військового Є. Ноццоліні³⁵. Загалом підтверджує високу інтенсивність проведення зустрічей у різних локаціях й спеціальне видання. У ньому стверджується, що впродовж серпня – вересня 1910 р. відбулися матчі між 2-ю, 3-ю, 5-ю гімназіями та дружинами реального училища й казенного реального училища³⁶, що дає усі підстави дійти висновку про лідерство виділених навчальних закладів у культивуванні футболу в середовищі учнівської молоді міста.

Розширює горизонт уявлення про поширення футболу в навчальних закладах Одеси інформація від спортивної комісії, створеної на початку 1910 р. при ОНО. Їй доручили займатися організацією «рухливих ігор й фізичних вправ для учнів чоловічих середніх навчальних закладів м. Одеси». При цьому вона визнавала пріоритет спортивних ігор над іншими видами тіло-виховання. Комісія, обґрунтовуючи свою точку зору, заявляла, що вони позитивно впливали на усі складові організму людини, «розвивали волю і громадські інстинкти», виховували дух змагальності, вміння дотримуватися дисципліни³⁷.

Звіт комісії дозволяє реконструювати основні принципи організації учнівських фут-

больних змагань протягом 1910-1912 рр. До футбольних змагань допускалися діти не раніше IV-го класу, яким дозволялося грати лише на малому майданчику. Учні V-VIII-х класів згідно майстерності розділялися на три категорії, у межах яких восени та навесні відбувалися офіційні або напівофіційні двомісячні турніри. За даними спортивної комісії у зазначених першостях брали участь 18 команд (у всіх категоріях), а статистика відвідування учнями спортивного майданчика ОНО у 1910-1912 рр. не залишає сумніву у домінуванні футболу в порівнянні з іншими видами розваг. Зокрема, в 1910 р. у футбол грали 12152 учня (76%), тамбурином захопилося 2150 (13%) осіб, тенісом – 1279 (8%), кеглями – 409 (3%). У наступні роки загальний показник лише зростав (17100 у 1911 р., 19850 у 1912 р.), хоча відносний дещо знизився (відповідно 69% і 68%)³⁸.

Учнівські футбольні команди Одеси упродовж 1910-1912 рр. формувалися передусім у стінах наступних гімназій: 1-ї Рішельєвської (директор Є. Дідуненко), 2-ї (Д. Шипінський), 3-ї (А. Стефанов), 4-ї (Є. Безсмертний), 5-ї (Ф. Владичин), Н. Іліаді (А. Тарасовський), О. Ровнякова (О. Ровняков), А. Юнгмейстера (В. Познишев). А також реальних училищ: казенного (В. Остославський), св. Павла (Е. Міттельштейн), В. Жуковського (В. Жуковський). Директори вказаних навчальних закладів підтримували тенденцію на користь фізичного гартування юнаків, яке трактувалося ними як елемент військово-патріотичного виховання. Поряд з плаванням, греблею, парусним спортом, фехтуванням, ковзанярством, лижним спортом, освітяни корисними визнали і спортивні ігри³⁹.

Нерідко футбол залишався єдиною спортивною грою, яка розвивалася у стінах навчаль-

³² Там же. 8 мая.

³³ Держархів Одеської області. Ф. 52 (Одеське реальне училище Святого Павла). Оп. 2. Спр. 51 (Про фізичне виховання учнів і тих, хто займався морським гребним спортом). Арк. 111, 118.

³⁴ Тут і далі йдеться про кількість разів відвідувань спортивного майданчика, бо, для прикладу, загальна чисельність учнів 8-ми чоловічих гімназій й 4-х реальних училищ Одеси у 1913/1914 н. р. не перевищувала позначки 4000 осіб. Див. Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса, 1914. №2 (Февраль 1914 год). С. 287.

³⁵ Перші кроки футболу України... С. 206.

³⁶ Травкин Н. И. Антология футбола Российской Империи 1878-1912 годы. М. : Принт-бюро «Буклитс», 2014. Часть I. С. 164-165.

³⁷ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Общества «Русской Речи», 1913. №8 (Август 1913 год). С. 510, 514.

³⁸ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Общества «Русской Речи», 1913. №8 (Август 1913 год). С. 514-516.

³⁹ Там же. 1912. №6 (Июнь 1912 год). С. 2-5, 15-17.

ного закладу, як у випадку з реальним училищем св. Павла, окремі учні якого проводили понад півсотні матчів (вочевидь разом з тренувальними вправами) протягом навчального року⁴⁰. Помітно, що у вищезазначеному переліку відсутня гімназія А. Юнгмейстера, а влітку 1912 р. керівництво ОНО оголосило про закриття навчального закладу⁴¹.

У 1910 р. шість гімназій долучилися до проведення не/офіційного турніру, статус якого київський автор А. Коломієць визначає як перший чемпіонат Одеси серед навчальних закладів міста. Він пройшов напередодні нового навчального року, а частина результатів зустрічей і турнірна таблиця публікувалися в спеціалізованому виданні – «Спортивная жизнь» (див. Додаток). Відразу після завершення змагань, команда 2-ї гімназії, яка виборола перше місце, вирушила до Кишинева, де провела показовий поєдинок зі збірною студентів міста. Підсумок матчу виявився нищівним для господарів поля (0:22)⁴², й може нести в собі латентну оцінку стану розвитку британської гри в адміністративному центрі Бессарабської губернії.

Наприкінці 1910 р. вперше у наративних джерелах була зафіксована інформація про існування «збірної команди студентів», яка зазнала поразки у товариському поєдинку проти ШКС. Слово «збірна» пояснюється специфікою її комплектування, бо з 11-ти гравців студентами були лише четверо, без зазначення прізвищ. Проте навіть у такому вигляді студентський колектив існував короткий проміжок часу, оскільки у 1911 р. він влився до нової клубної команди «Спортинг-клуб»⁴³. Зокрема, станом на весну 1912 р. її кольори захищали барон М. Рено (студент-правник), А. Андріанополіт та Л. Ніколаєв⁴⁴. Подібні трансформації свідчать про незначну кількість симпатиків футболу в корпорації студентів ІНУ, котрі не зуміли створити повноцінну команду й регулярно змагатися в міських турнірах.

У 1911 р. гімназійне товариство продовжило брати участь у поєдинках з улюбленою гри, обираючи в суперники не лише колег з інших навчальних закладів, але й клубні дружини. Передусім слід виділити колективи 2-ї та 5-ї гімназій, учні яких протягом березня – квітня провели декілька зустрічей проти «Веги»⁴⁵, яка вже восени цього року дебютувала у другому чемпіонаті Одеси, що проводився у рамках Одеської футбольної ліги (ОФЛ). Найсильніша учнівська команда міста (2-а гімназія) продемонструвала пристойний рівень підготовки, здолавши опонента з рахунком 5:3.

Вагомим чинником подальшого культивування футболу в учнівському середовищі залишалася підтримка з боку керівництва ОНО. Зокрема, у квітні 1911 р. під егідою А. Щербакова було анонсовано проведення в Одесі з'їзду діячів фізичного виховання, спорту та шкільної гігієни, організації щорічних «Олімпійських ігор, футбольних та інших спортивних вправ»⁴⁶. Однак, саме з 1911 р. спостерігається помітне скорочення частоти згадок у пресі про організацію футбольних матчів за участі дружин з навчальних закладів. Ця тенденція зберігалася до початку Першої світової війни, однак засвідчила не зменшення рівня зацікавленості грою з боку учнів, а остаточне перефокусування уваги футбольної спільноти на офіційні та товариські змагання за участі клубних команд і збірної Одеси. Адже з початку 1911 р. розпочалися змагання у межах ОФЛ (чемпіонати міста).

Розширення кола учасників другого турніру ОФЛ (серпень 1911 р. – квітень 1912 р.) з п'яти до восьми команд передбачало залучення більшої кількості виконавців до лігових колективів. Зокрема, О. Ліфшиць стверджував, що саме з гімназійно-учнівського середовища постали такі команди міста як «Вега», «Флорида» та «Індо»⁴⁷. Процес перетікання найсильніших гравців навчальних закладів до клубів унаочнюється прикладом дворазового віце-чемпіона

⁴⁰ Держархів Одеської області. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 53 (Статистичні дані про результати медичного огляду учнів і тих, хто займався спортом). Арк. 2, 3.

⁴¹ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Общества «Русской Речи», 1912. № 8-9 (Август – Сентябрь 1912 год). С. 656.

⁴² Перші кроки футболу України... С. 206-207.

⁴³ Там само. С. 206-208.

⁴⁴ К Спорту (Москва). 1912. 18 июня.

⁴⁵ Перші кроки футболу України. С. 212.

⁴⁶ Одесские новости. 1911. 13 апреля. С. 3.

⁴⁷ *Лифшиц А.* История футбола в Одессе. С. 3.

Одеси «Спортинг-клубу». У сезоні 1911-1912 рр., окрім трьох вищезазначених студентів університету, його кольори захищали колишні або чинні гімназисти – Г. Богемський, Н. Лосієвський, І. Попель та учні училищ – В. Іванов, Л. Мучник, В. Порт. Лише В. Крижановський, Д. Вербицький, Е. Вайт й М. Воронін не перебували в згаданому статусі⁴⁸.

Натомість у 1912 р. вперше зафіксовано існування учнівської збірної Одеси. Вона викликала на герць збірну міста й, попри неухильну втрату кадрового потенціалу, зуміла вчинити гідний опір – 0:0. Напередодні нового навчального року гімназисти продовжували організовувати традиційні спортивно-гімнастичні свята, до програми яких входили й футбольні зустрічі. Найбільш вмілі виконавці британської гри отримували відзнаки у вигляді срібних жетонів. У серпні 1912 р. ними стали Е. Ройтман, Б. Вишнепольський, І. Крахмальников, Н. Мазуров і А. Мазуров, Г. Міхно, Манойлов⁴⁹. У листуванні між дирекцією реального училища св. Павла і керівництвом ОНО зафіксовано склад футбольної дружини «павлівців»: Фаленцький, Папа-Афанасопуло, Барський, Павлов, Тайхман, Коробкін, Парадовський, Байзель, Тищенко, Пацовський і Батієвський⁵⁰.

Проведення масових спортивних заходів залишалося однією з форм мотивації учнів середніх навчальних закладів для заняття фізичною культурою й у подальшому. Керівники ОНО та педагоги міста прагнули сформувати струнку систему гартування юнаків і дівчат, у якій своє вагомє місце зберігав футбол. При цьому вони рекомендували займатися британською грою восени та навесні, аргументуючи свою точку зору посиленням на спекотний літній клімат південного краю, який, на їхню думку, був не придатним для занять таким різновидом дозвілля⁵¹.

Чимала увага з боку апарату ОНО приділялася підготовці учителів гімнастики⁵², котрі мали засвоїти знання у різних галузях спорту. Так, до

1912 р. Є. Ноццоліні розробив програму для слухачів курсів підготовки педагогів, у якій розділив рухливі та спортивні ігри. До перших відносив серсо, гарпастон, крокет, кеглі, перетягування канату і т. д., а спортивних – теніс, футбол, хокей, баскетбол. На його думку, футбол належав до тих видів спорту, опанування яким на пристойному рівні неможливе за декілька місяців, і навіть протягом року, оскільки він передбачає серйозну теоретичну підготовку⁵³. Стабільною залишалася ситуація з футбольним майданчиком, користування яким на потреби ОНО міське самоврядування пролонгувало ще на 3 роки (до 23 (10) березня 1915 р.), хоча у клопотанні освітян йшлося про більший термін – на 5 років⁵⁴.

Наративні джерела засвідчують збереження футболу в переліку улюблених розваг значної частини учнівської молоді міста й у 1913 р. Вже у лютому на спортивний майданчик вийшли дружини комерційного училища, училища Гофмана та гімназії О. Ровнякова. А навесні був проведений черговий чемпіонат Одеси серед середніх навчальних закладів. Цього разу усі команди були розділені на дві категорії, що дає підстави висунути наступні припущення: або у порівнянні з попереднім/-ми турніром/-ми зросла кількість бажаючих взяти у ньому участь; або рівень гри учнівських дружин суттєво відрізнявся, відтак їх слід було кваліфікувати у двох дивізіонах. Зрештою чемпіоном міста стала команда 1-ї гімназії, головною по статтю у складі якої був чи не найсильніший гравець Одеси того часу Г. Богемський. Його партнерами стали Капо, Казицький, Юферов, Петренко, Морозов, Смирнов, Кальсада, Гершман, Парадовський⁵⁵ і Дончев. По другій категорії вікторію здобула 5-а гімназія у складі: Дубовий, Березовський-ІІ, Складенко, Сусарев, Бородин, Гульман, Починщик, Василенко, Ткаченко, Захаров й Антосевич-І⁵⁶.

⁴⁸ К Спорту (Москва). 1912. 18 июня.

⁴⁹ Перші кроки футболу України. С. 219.

⁵⁰ Держархів Одеської області. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 139 зв.

⁵¹ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Общества «Русской Речи», 1912. №8-9 (Август – Сентябрь 1912 год). С. 672.

⁵² У сучасній термінології – фізкультури.

⁵³ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса: Типография Общества «Русской Речи», 1912. №8-9 (Август – Сентябрь 1912 год). С. 698-701.

⁵⁴ Там же. №10-12 (Октябрь – Декабрь 1912 год). С. 947-948, 951.

⁵⁵ Один з братів Парадовських того сезону став чемпіоном Одеси у складі ШКС.

⁵⁶ Перші кроки футболу України... С. 225.

Восени 1913 р. учнівські змагання були відновлені, а чемпіоном Одеси знову стали футболисти 1-ї гімназії. Їхня одинадцятка зазнала однієї коректури у порівнянні із попереднім чемпіонатом – замість Гершмана зіграв Бозняк. Прикметно, що по другій категорії лідерство теж зберегла 5-а гімназія, яка з невідомих для нас причин не зіграла у сильнішому дивізіоні. До того ж, вона суттєво змінила свій склад: Бородін, Скляренко, Балашов-І, Постнов, Березовський-ІІ, Здрайковський, Овсянников, Пальчинський, Починшук, Захаров й Антосевич-ІІ⁵⁷.

Отже, цілком коректною була оцінка стану культивування футболу в навчальних закладах Одеси, яку у відкритому листі до комітету ОФЛ подав «студент Пилипенко» наприкінці 1913 р. У ньому він заявляв, що «підростаюче покоління, особливо молодь, що навчається, обожнює футбол, присвячуючи все своє дозвілля заняттям цим видом спорту»⁵⁸.

Суголосні висновки щодо активного захоплення спортом одеської шкільної молоді у 1913 р. знаходимо й у спеціалізованому виданні «Маккабі». За словами непоіменованого автора, учнівська єврейська сіоністська організація навіть вирішила скористатися з цього захоплення у своїх інтересах. Відтак її лідер Я. Грановський створив перший в Одесі спортивний гурток для гри у футбол, який мав об'єднати юнаків міста, котрі мали єврейське походження. Таким чином він прагнув удосконалити методи ідеологічного впливу на молодь. Однак тоді практичних наслідків цей крок не мав⁵⁹.

Зміна керівництва ОНО (з 14 (1) травня 1913 р. попечителем став В. Смольянинов) не вплинула на інтерес педагогічної спільноти до британської гри, хоча й з різними підсумковими конотаціями. Розпорядженням нового очільника навчальної округи на початку 1914 р. було засновано «Одеський окружний комітет з питань фізичного виховання учнів» (голова В. Марданов), якому доручалося опікуватися за-

значеним сегментом роботи з дітьми та юнаками. Позаяк перше засідання комітету відбулося 16 (3) лютого⁶⁰, то у документі помилково вказана дата його створення – 12 березня (27 лютого)⁶¹. Вважаємо, що радше йдеться про 9 лютого (27 січня) 1914 р.

Згідно освітянських звітів на рубежі лютого – березня 1914 р. учнівські колективи провели перші тренування та матчі з футболу. До кінця березня – початку квітня було зіграно 14 поєдинків між збірними навчальних закладів. З 5 квітня (23 березня) розпочалися «звичні весняні змагання» за участі 21-ї команди у трьох категоріях. Учніський чемпіонат Одеси тривав щонайменше до середини квітня⁶², а узагальнюючої статистики відшукати не вдалося.

17 (4) травня 1914 р. на полі Ботанічного саду розпочалися чергові дводенні Олімпійські ігри для учнівської молоді, програма яких передбачала проведення 19 (6) травня футбольного поєдинку⁶³. Враження членів «Одеського окружного комітету...» від побаченого було неоднозначним. Констатуючи суттєвий інтерес до британської гри з боку учнів, чиновники звертали увагу на слабку організацію дійства, відсутність «керівництва» (мабуть арбітра), відтак гра, на їхню думку, тривала надто довго і азартно⁶⁴. За результатами аналізу періодичної преси А. Коломієць зробив висновок, що переможцем Олімпіади стала команда 1-ї гімназії. Вона також здобула вікторію в учнівському чемпіонаті Одеси навесні 1914 р., здолавши у фінальному протистоянні колектив 4-ї гімназії⁶⁵. Не варто виключати варіант, за яким поєдинок Олімпіади міг стати фінальним для виявлення учнівського чемпіона міста.

Притаманна для футболу надлишкова емоційність стала предметом подальшої пильної уваги з боку «Одеського окружного комітету...», до якого увійшли директори 1-ї, 3-ї та 5-ї гімназій, реального училища св. Павла, народних училищ Херсонської губернії та начальниці 2-ї

⁵⁷ Там само. С. 227.

⁵⁸ Одесский листок. 1913. 3 ноября. С. 6.

⁵⁹ Маккаби. Ежемесячный иллюстрированный журнал (Одесса). 1918. № 8-9 (июнь-июль). С. 9-10.

⁶⁰ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса, 1914. №5 (Май 1914 год). С. 740.

⁶¹ Там же. №3 (Март 1914 год). С. 403.

⁶² Там же. №5 (Май 1914 год). С. 727-728.

⁶³ Там же. С. 735-736.

⁶⁴ Там же. №6-7 (Июнь – Июль 1914 год). С. 952.

⁶⁵ Перші кроки футболу України. С. 233.

Одеської жіночої гімназії⁶⁶. Вкотре визнавши домінування футболу з-поміж інших захоплень учнів, який поширюється в навчальних закладах з «разючою швидкістю», члени опікунської інституції висловлювали незадоволення певними негативними явищами. До них відносили «велику грубість, здичавіння, надмірну азартність» і, як наслідок, серйозні тілесні пошкодження. Вони також вважали, що ця гра є шкідливою для загального стану здоров'я учнів, здебільшого викликаючи збій у роботі серця⁶⁷.

У ході обговорення впливу футболу на виховання учнів серед членів «Одеського окружного комітету...» навіть лунали пропозиції цілковито заборонити такий різновид фізичного розвитку. У тому числі посилаючись на скарги частини батьків, котрі зверталися з відповідними проханнями до дирекції навчальних закладів. Однак на загал було винесено резолюцію залишити футбол в переліку рекомендованих ігор для заняття учнями, за умови встановлення низки обмежень. До них увійшли дозвіл від лікарів та керівників навчальних установ; згода батьків; заборонялося залучати до ігор дітей віком до 16-ти років; матчі повинні були тривати два тайми по 25 хв. з 10-ти хвилинною перервою; здійснювати організацію змагань, вочевидь і реферувати, мали лише інструктори й викладачі, а не самі учні. Ще одним обмежувальним кроком мало стати мотивування юнаків для занять іншими спортивними іграми – шлайдербал, баскетбол, бейсбол, кренцбол, бочі, тамбурін, фаустбол, лапта, городки⁶⁸.

Перша світова війна лише частково вплинула на синхронізацію футбольних змагань за участі учнів із політичними подіями. Якщо у планах роботи «Одеського окружного комітету...» тепер йшлося винятково про навички стрільби та інші військові вправи⁶⁹, то на низовій ланці значна частина гімназистів продовжувала проводити поєдинки, у тому числі на міжміському рівні. Про один з таких двобоїв згадував Ю. Смолич, який описував «традиційний (виділення наше – Т. В.) прощальний канікулярний матч» між збірною шкіл Одеси і гімназистами

Жмеринки. За його словами, він пройшов 30 серпня 1914 р. у причорноморському місті й закінчився перемогою господарів з рахунком 3:1. Прикметно, що український літератор навіть подав кольори форми обох колективів. Одесити грали у червоних з чорними комірцями футболках і білих шортах, а гості – у синіх з червоними комірцями футболках й чорних шортах⁷⁰.

Архівні документи зберігають інформацію про ініціативу організації футбольних матчів між колективами середніх навчальних закладів до травня 1915 р. Однак вона має обмежений характер⁷¹. Тому не дає змоги визначити рівень проведення таких поєдинків, склад учасників, результат тощо.

Підсумуємо. Становлення і розвиток футболу в Одесі, започаткований підданими Британської імперії (ОБАК), проходив шляхом організації команд, до яких входили місцеві мешканці за трьома векторами – учнівські, клубні (потім лігові) та «дикі» (неорганізовані) колективи. Перші учнівські (гімназія А. Юнгмейстера) та клубні (ОКФ, ШКС, «Спортинг-клуб») дружини постали протягом 1907-1908 рр., однак матеріали преси унаочнюють домінування уваги громадськості у 1908-1909 рр. до протистоянь між учнівськими командами. Це пояснюється як значно більшою кількістю колективів, створених у межах навчальних закладів, так і загальним опікуванням проблемами фізичного виховання молоді. Проте зі створенням ОФЛ глядацький інтерес перетікає до клубних колективів, які демонстрували вищий рівень гри у футбол, ніж учнівські дружини. Не випадково проведення першого турніру ОФЛ навесні 1911 р. відтіснило на інформаційну периферію інші футбольні зустрічі, передусім між навчальними закладами.

Збірні команди гімназій та училищ упродовж 1910-1914 рр. теж проводили власні чемпіонати, про участь у яких найімовірніше заявляла значна кількість колективів, що змушували організаторів розділяти їх на дві-три категорії/ліги. Проте повноцінно відновити перебіг цих змагань станом на сьогодні видається неможливим, оскільки в архівосховищах не збереглася

⁶⁶ Циркуляр по Одесскому учебному округу. Одесса, 1914. №3 (Март 1914 год). С. 403.

⁶⁷ Там же. №6-7 (Июнь – Июль 1914 год). С. 954-955.

⁶⁸ Там же. С. 955-956.

⁶⁹ Там же. №11 (Ноябрь 1914 год). С. 1724-1733.

⁷⁰ Смолич Ю. Вказ. праця. С. 163-164.

⁷¹ Держархів Одеської області. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 206, 209, 211, 228, 229.

звітна документація, а періодична преса, як головне джерело вивчення історії футболу в Одесі на початку XX ст., суттєво зменшила кількість публікацій щодо проведення матчів між учнівськими дружинами.

Регулярне опікування спортивним дозвіллям учнів з боку структур ОНО пояснюється не лише традиційною увагою педагогів до діяльності своїх підопічних, відповідальності за стан здоров'я у період перебування в стінах навчального закладу, але й потребами військово-патріотичного виховання. Адже футбол, як колективна форма вирішення спільних завдань, повинен був сприяти здобуттю відповідних навичок, котрі могли знадобитися у період проход-

ження військової служби. Початок Першої світової війни не вплинув на рівень захоплення британською розвагою з боку учнівської молоді, однак для реконструкції організації змагального процесу, починаючи з другої половини 1914 р., необхідно продовжувати евристичну роботу. Сказане стосується й відповіді на запитання стосовно механізмів забезпечення членів команд ігровою формою та інвентарем, доглядом за футбольним майданчиком, організації питання арбітражу на постійній основі.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Mandziuk D. (Ed.) (2022) *Khroniky kopanoho m'iacha. Istoriiia ukrains'koho futbolu v Halychyni ochyma suchasnykiv. Chastyna 1. 1909–1927*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Kolomiets, A. (2020). *Pershi kroky futbolu Ukrainy* (Vol. 2). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Liupa, B., Hryso, Ya., Yaremko, I. (2015). *Khroniky Iyvskoho futbolu* (Vol. 1). Lviv. [in Ukrainian].
4. Shevchenko, V. (2018). *Stvorennia publichnykh prostoriv dlia ditej naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: praktyka hromadskoho upravlinnia Odesy. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (28), 57-178. [in Ukrainian].
5. Smolych, Yu. (1983). *Nashi tajny*. In *Tvory* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Travkin, N. (2014). *Antolohiia futbolu Rossijskoj imperii 1878–1912 hody* (Part 1). Moskva. [in Ukrainian].
7. Verbytskyi, V. (2009). *Fizychne vykhovannia i sport u serednikh navchalnykh zakladakh Pivdnia Ukrainy: 1864–1917 rr.* (Candidate's thesis). Mykolaiv. [in Ukrainian].
8. Verbytskyi, V. (2008). *Rozvytok fizykultury i sportu v navchalnykh zakladakh Pivdnia Ukrainy (pochatok XX st.). Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*, 116-122. [in Ukrainian].
9. Verbytskyi, V., Bondarenko, I. (2014). *Istoriiia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini*. Mykolaiv. [in Ukrainian].
10. Vintskovskiy, T. (2019). *Narysy istorii futbolu v Odeskomu natsionalnomu universyteti imeni I. I. Mechnykova*. Odesa. [in Ukrainian].
11. Vintskovskiy, T. (2018). *Zarodzhennia futbolu v navchalnykh zakladakh Odesy. Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh*, (25), 64-88. [in Ukrainian].

ДОДАТКИ

№ 1. Реєстр відомих проведених футбольних матчів упродовж 1910-1911 рр. учнівськими командами Одеси.

В окремих випадках ініціали виставлені автором статті, як і скориговані прізвища.

10 квітня (28 березня) 1910 р. 2-а гімназія – «Мерседес» – 8:0.

10 квітня (28 березня) 1910 р. Комерційне училище Г. Файга – комерційне училище⁷² – +:-.

Училище Г. Файга: Брозман – Зальцман, Вишньов – В. Кострицький, А. Мангель, Зимін – Петі, Зінофельд, Христо, Плотицер, Гельд⁷³.

28 (15) квітня 1910 р. Гімназія Н. Іліаді – ОКФ-2 – 0:7.

30 (17) квітня 1910 р. Гімназія Н. Іліаді – ОКФ-2 – 0:6.

⁷² Вочевидь тут і далі йдеться про Комерційне училище імені Імператора Ніколая І.

⁷³ Перші кроки футболу України. С. 206.

5 травня (22 квітня) 1910 р. Футбольне поле гімназії О. Ровнякова. Гімназія О. Ровнякова-2 – гімназія А. Юнгмейстера-2 – 1:5.

Гімназія О. Ровнякова-2: Я. Грановський (капітан команди), ... гімназія А. Юнгмейстера-2: Юковський (капітан команди), ...

? травня (квітня) 1910 р. Гімназія А. Юнгмейстера-2 – Олімп-2 – 2:0.

? травня (квітня) 1910 р. Гімназія А. Юнгмейстера-2 – Олімп-2 – 0:6.

19 (6) травня 1910 р. Реальне училище св. Павла – збірна учнів казенного реального училища В. Жуковського і 3-ї гімназії – 0:2.

Реальне училище св. Павла: Є. Тайхман (капітан команди), ...

11 серпня (29 липня) 1910 р. Ботанічний сад. Команда Є. Ноццоліні – команда Французького бульвару – 7:0.

21 (8) серпня 1910 р. Ботанічний сад. Команда Є. Ноццоліні – збірна гімназій Англійського поля – 3:1.

25 (12) серпня 1910 р. Ботанічний сад. Команда Є. Ноццоліні – збірна гімназій Англійського поля – 3:0.

? серпня 1910 р. 5-а гімназія – реальне училище св. Павла – 2:0⁷⁴.

11 вересня (29 серпня) 1910 р. Кишинів. Збірна студентів міста – 2-га гімназія – 0:22⁷⁵.

1 вересня (19 серпня) 1910 р. 5-а гімназія – 3-я гімназія – 4:0⁷⁶.

14 (1) вересня 1910 р. 2-а гімназія – казенне реальне училище – 6:0.

14 (1) вересня 1910 р. Реальне училище св. Павла – 3-я гімназія – 7:0.

15 (2) вересня 1910 р. 5-а гімназія – реальне училище св. Павла – +:-.

15 (2) вересня 1910 р. Казенне реальне училище – 4-а гімназія – +:-⁷⁷.

25 (12) грудня 1910 р. ОКФ – команда Є. Ноццоліні – 3:2.

1 січня (19 грудня) 1911 р. ШКС-2 – збірна студентів – 3:0.

26 (13) березня 1911 р. 2-а гімназія – «Вега» – 5:3.

22 (9) квітня 1911 р. 5-а гімназія – «Вега» – 0:11.

? 1912 р. Збірна учнів міста – збірна Одеси – 0:0⁷⁸.

15 (2) лютого 1913 р. Комерційне училище – училище Гофмана – 4:2.

16 (3) лютого 1913 р. Комерційне училище – гімназія О. Ровнякова – ??:.

5 квітня (23 березня) 1914 р. 2-а категорія. 4-а гімназія – 5-а гімназія – ??:.

5 квітня (23 березня) 1914 р. 2-а категорія. 3-я гімназія – казенне реальне училище – +:-.

11 квітня (29 березня) 1914 р. 3-а категорія. 1-а гімназія – 5-а гімназія – -:+.

12 квітня (30 березня) 1914 р. 2-а категорія. 2-а гімназія – 5-а гімназія – +:-.

12 квітня (30 березня) 1914 р. 2-а категорія. 1-а гімназія – 4-а гімназія – +:-.

12 квітня (30 березня) 1914 р. 2-а категорія. казенне реальне училище – реальне училище св. Павла – +:-.

13 квітня (31 березня) 1914 р. 1-а гімназія – 4-а гімназія – ??:.

19 (6) травня 1914 р. 1-а гімназія – 4-а гімназія – +:-.

⁷⁴ Спортивная жизнь (Одеса). 1910. № 5. С. 54.

⁷⁵ Перші кроки футболу України. С. 206-207.

⁷⁶ Чемпіонат Одеси серед навчальних закладів.

⁷⁷ Травкин Н. И. Указ. соч. С. 164-165.

⁷⁸ Перші кроки футболу України... С. 219.

№ 2. Загальні статистичні дані проведених матчів (без врахування тих ігор, результати яких встановити не вдалося)⁷⁹.

№	Команда	І	В	Н	П	М'ячі
1	5-а гімназія	19	10	2	6	13:15
2	2-а гімназія	18	13	3	2	58:7
3	Гімназія А. Юнгмейстера	14	4	2	5	22:39
4	Реальне училище св. Павла	14	3	5	5	19:14
5	3-я гімназія	6	2	0	3	3:17
6	1-а Рішельєвська гімназія	6	2	0	3	0:4
7	Комерційне училище імені Імператора Ніколая І	6	1	1	3	4:11
8	Реальне училище В. Жуковського	5	2	0	3	8:9
9	Гімназія Н. Іліаді	5	1	1	2	1:14
10	4-а гімназія	5	0	0	3	?:?
11	Казенне реальне училище	5	3	0	2	1:6
12	Команда Є. Ноццоліні	4	3	0	1	15:4
13	Гімназія О. Ровнякова	3	1	0	1	3:5
14	Міське училище Г. Михайлова-Мучкіна	2	2	0	0	4:1
15	«Ясний Сокіл»	1	0	1	0	0:0
16	Приватна гімназія В. Малярова	1	0	0	1	1:2
17	Міське училище Ю. Ефруссі	1	0	0	1	0:2
18	Комерційне училище Г. Файга	1	1	0	0	?:?
19	Училище Гофмана	1	0	0	1	2:4
20	Кадетський корпус	–	–	–	–	–

**№ 3. Переможці не/офіційних чемпіонатів Одеси серед навчальних закладів.
Перший турнір⁸⁰ (31 серпня – 9 вересня (18–27 серпня) 1910 р.).**

Місце	Команда	Очки
1	2-а гімназія	4,5
2	Реальне училище св. Павла	4
3	5-а гімназія	3,5
4	Казенне реальне училище	3
5-6	3-я гімназія	1,5
5-6	4-а гімназія	1,5

Турнір весни 1913 р.: 1-а категорія/ліга – 1-а гімназія, 2-а категорія – 5-а гімназія.

Турнір осені 1913 р.: 1-а категорія/ліга – 1-а гімназія, 2-а категорія – 5-а гімназія.

Турнір весни 1914 р.: 1-а гімназія.

Надійшла до редакції / Received: 8.12.2025 Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

⁷⁹ Загальна кількість зіграних матчів може не співпадати із математичною сумою перемог, нічиїх і поразок, бо результати частини матчів встановити не вдалося.

⁸⁰ Спортивная жизнь (Одеса). 1910. № 5. С. 54.

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.138
 УДК 94(477.74)»1941/1944»:378(477.74)

Тетяна Заболотна (м. Київ)

кандидат історичних наук,
 старший науковий співробітник
 відділу воєнно-історичних досліджень,
 Інститут історії України НАН України
 E-mail: zabten@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

Одеський університет у роки румунської окупації (1941–1944) між адаптацією, лояльністю та спротивом

Анотація. У статті на основі матеріалів окупаційної періодики, мемуарів, опублікованих та архівних джерел досліджено діяльність Одеського університету в умовах румунської окупації 1941–1944 рр. Висвітлено специфіку відновлення та функціонування закладу в системі влади губернаторства «Трансністрія», особливості управлінської моделі, факультетської структури й організації навчального процесу. Методологія базується на поєднанні інституційного та соціально-історичного підходів із мікроісторичною перспективою. Інтерпретація ґрунтується на відмові від жорсткої дихотомії «колаборація — опір» і передбачає аналіз ширшого спектра адаптивних практик. Встановлено, що румунська адміністрація поєднувала нормативний контроль із збереженням окремих елементів попередньої університетської організації, надаючи пріоритет прикладним і природничим дисциплінам та посилюючи нагляд за гуманітарною сферою. Проаналізовано діяльність Інституту антикомуністичних досліджень і пропаганди при університеті як складника інформаційної політики режиму. Показано, що університетський простір характеризувався співіснуванням різних моделей поведінки — від професійної адаптації та формальної лояльності до участі в радянському й націоналістичному підпіллі. Окрему увагу приділено повоєнній інтерпретації діяльності університету та репресивним практикам щодо його співробітників. Оригінальність дослідження полягає в поєднанні інституційного та персоналізованого вимірів аналізу, що дає змогу уникнути спрощених схем трактування університету виключно як інструменту окупаційної влади. Практичне значення результатів полягає в уточненні підходів до інтерпретації діяльності освітніх інституцій в умовах окупації та можливості їх використання у подальших студіях з історії вищої школи, окупаційних режимів і післявоєнних репресій. Перспективними напрямками дослідження є залучення неопублікованих архівних матеріалів і порівняльний аналіз функціонування університетів в інших окупаційних зонах.

Ключові слова: Друга світова війна, румунська окупація, Трансністрія, вища освіта, Одеський університет, Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди.

Tetiana Zabolotna (Kyiv),

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
 Senior Researcher of the Department of Military Historical Research,
 Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine
 E-mail: zabten@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

Odesa university during the Romanian occupation (1941–1944): between adaptation, loyalty and resistance

Abstract. The article examines the activities of Odesa University under the Romanian occupation of 1941–1944, drawing on occupation-era periodicals, memoirs, published and archival sources. It analyzes the specific features of the restoration and functioning of the university within the administrative system of the Governorate of Transnistria, including its governance model, faculty structure, and organization of the educational process. The methodological framework combines institutional and socio-historical approaches with a microhistorical perspective. Our interpretation rejects a rigid “collaboration–resistance” dichotomy

and instead explores a broader spectrum of adaptive practices. The study demonstrates that the Romanian administration combined regulatory control with a partial preservation of prewar university structures, giving priority to applied and natural sciences while strengthening supervision over the humanities. It also analyzes the activities of the Institute of Anti-Communist Research and Propaganda affiliated with the university as part of the regime's information policy. The article shows that the university space was characterized by the coexistence of diverse behavioral strategies, ranging from professional adaptation and formal loyalty to participation in Soviet and nationalist underground movements. Particular attention is paid to the postwar reinterpretation of the university's activities and to repressive measures directed against its staff. The originality of the study lies in integrating the institutional and personalized dimensions of analysis, which makes it possible to avoid simplified interpretations of the university solely as an instrument of occupation powers. The practical significance of the findings consists in refining approaches to interpreting the functioning of educational institutions under occupation and in their applicability to further studies on the history of higher education, occupation regimes, and postwar repressions. Prospective research directions include the use of more unpublished archival materials and a comparative analysis involving universities operating in other occupied territories.

Key words: Second World War, Romanian occupation, Transnistria, higher education, Odesa University, Institute of Anti-Communist Research and Propaganda.

Друга світова війна стала періодом радикальної трансформації соціальних інституцій, зокрема системи вищої освіти на окупованих територіях. У межах губернаторства «Транснїстрія» заклади вищої освіти розглядалися як складова освітньої та культурної політики, спрямованої на інтеграцію регіону до румунського простору. На відміну від німецьких окупаційних зон, де інститути здебільшого функціонували в украй обмежених формах або були ліквідовані¹, румунська адміністрація вдалася до контрольованого відновлення Одеського університету, поєднуючи прагматичні господарські завдання з ідеологічними цілями.

Функціонування університету відбувалося в умовах інституційної руйнації, кадрових втрат і політичної невизначеності. Водночас його діяльність не зводилася до механічного виконання адміністративних рішень. Відновлення навчального процесу, формування професорсько-викладацького складу, організація наукової роботи та взаємодія з окупаційними структурами створювали складну модель співіснування академічного середовища з новою владною системою. Це зумовило вироблення різних поведінкових стратегій – від прагматич-

ної адаптації до активної участі в ідеологічно маркованих проєктах.

Метою статті є комплексний аналіз Одеського університету в 1941–1944 рр. як інституції, що функціонувала в умовах румунського окупаційного режиму; з'ясування механізмів його відновлення та організації роботи; визначення місця університету в освітній політиці адміністрації губернаторства «Транснїстрія»; а також дослідження моделей поведінки науково-педагогічного персоналу в нових адміністративних умовах.

Джерельну базу становлять матеріали університетського документообігу, публікації окупаційної преси, спогади, архівні документи та опубліковані архівно-слідчі справи, що уможливує поєднання інституційної історії з мікроісторичною перспективою.

Історіографія. Проблематика функціонування вищої школи в Одесі упродовж румунської окупації привертала увагу дослідників упродовж останніх десятиліть, однак тривалий час залишалася фрагментарною та підпорядкованою ширшим наративам воєнної історії та історії окупаційних режимів. Однією з перших спроб реконструкції діяльності Одеського університету в роки війни в незалежній українській

¹ Детальніше див.: Заболотна Т. Заклади вищої освіти в Україні у роки нацистської окупації: стан та особливості діяльності (частина перша). // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст. 2023. Вип. 27. С. 73–120 DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.073>; Її ж. Заклади вищої освіти в дистрикті «Галичина» у роки нацистської окупації: стан та особливості діяльності (частина друга). Там само. 2024. Вип. 28. С. 80–115. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2024.28.080>; Її ж. Заклади вищої освіти в Україні у роки окупації (1941–1944 рр.): стан та особливості діяльності («військова зона»). Там само. 2025. С. 88–132 DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2026.30.088>.

історіографії стала стаття В. Щетнікова². У контексті переосмислення радянської спадщини автор запропонував розглядати історію закладу за трьома напрямками: участь колективу в бойових діях, діяльність в евакуації та в умовах окупації. Сам факт постановки питання про функціонування університету в умовах окупації означав розширення дослідницького поля та вихід за межі попередніх тематичних акцентів. Важливим результатом цієї праці стала систематизація біографічних даних керівників університетських підрозділів при румунській адміністрації. Водночас обмеженість джерельної бази зумовила переважно описовий характер дослідження.

Подальший етап осмислення теми пов'язаний із введенням до наукового обігу архівних матеріалів окупаційних органів влади. Концептуальна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.»³ містить аналіз адміністративної структури губернаторства «Транснестрія», механізмів управління та засад соціально-економічної й культурно-освітньої політики румунської влади. Хоча освітні інституції не становлять окремого предмета дослідження, запропонований авторами інституційний підхід створює важливий контекст для вивчення університетського середовища.

Суттєвий внесок у реконструкцію процесу відновлення вищої школи в Одесі зроблено у працях В. Осташук⁴. На підставі архівних документів і матеріалів окупаційної періодики дослідниця простежила формування структури університету, кадрову політику та його місце в реалізації освітніх завдань адміністрації. Її роботи заклали емпіричну основу для подальших студій, однак питання внутрішньої логіки функціонування академічного середовища потребує ширшої інтерпретації.

Теоретичний і порівняльний контекст також формують зарубіжні студії. Класична праця А. Далліна⁵, а також дослідження румунських і молдовських істориків⁶, присвячені структурі адміністрації «Транснестрія» та ідеологічним практикам режиму Антонеску, окреслюють загальні параметри функціонування окупаційної системи. Однак, університет як специфічна інтелектуальна інституція в цих роботах не виступає самостійним об'єктом аналізу.

Упродовж останніх років, завдяки системним розвідкам В. Левченка, О. Музичка та В. Смирнова⁷ активізувалися біографічні студії представників одеської академічної спільноти. Вони демонструють, як діяльність викладачів у період окупації згодом стала об'єктом політичної інтерпретації в повоєнний час. Проте персоналістичний фокус таких досліджень не дозволяє повною

² Щетников В. П. Одесский университет: 1941–1944 годы (по материалам оккупационной прессы). *Записки історичного факультету*. 1999. Вип. 9. С. 266–271.

³ Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Транснестрія». *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн.* Книга перша. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та інш. Київ: «Наукова думка», 2010. С. 425.

⁴ Осташук В. І. Розвиток медицини, медичної освіти та науки в Одесі в період румунської окупації (1941–1944 рр.). // *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Т. 100. Вип. 87. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. С. 78–82; *Її ж.* Деякі аспекти історичної освіти та науки в період румунської окупації в Одесі (1941–1944 рр.). // *Наукові праці. Історія*. Вип. 108. Том 121. 2010. С. 40–44; *Її ж.* Передумови відкриття вищих навчальних закладів в період румунської адміністрації (1941–1944 рр.). // *Науковий вісник Одеського національного економічного університету: економіка, політологія, історія*. 2018. № 10 (262). С. 254–266.

⁵ Dallin A. *Odessa, 1941–1944: a Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*. Santa Monica: The RAND, 1957. 296 p.

⁶ Verenka O. *Administratia civilă română in Transnistria*. Chisinau: Universitas, 1993. 132 p.; Völkl E. *Transnistrien und Odessa (1941–1944)*. Regensburg: Lassleben, 1996. 123 p.; Rodica Solovei. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: 19 aug.1941. – 29 ian.1944*. Iasi, 2004. 182 p.; Solonari Vladimir. *A Satellite Empire. Romanian Rule in Southwestern Ukraine, 1941–1944*. New York: Cornell University Press, 2019. 424 p. doi: <https://doi.org/10.7591/9781501743191>

⁷ Левченко В. В. Из истории исторической науки: профессор Николай Афанасьевич Соколов (1886–1953). *Юго-Запад. Одессика*. Вып. 6. Одесса, 2008. С. 227–247; *Його ж.* Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження). *Юго-Запад. Одессика*. Вып. 2. Одесса, 2006. С. 256–266; Музичко А. Иван Яковлевич Фаас: декан юридического факультета Одесского университета в годы румынской оккупации. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2010. № 9. С. 46–56; Смирнов В. А. Реквием XX века: В 5-ти ч. Ч. 1. Изд. 2-е доп. и спр. Одесса «Астропринт», 2009. 680 с.

мірою реконструювати механізми функціонування університету як цілісної інституції.

Таким чином, попри наявність значного корпусу праць, у сучасній історіографії бракує комплексного аналізу Одеського університету як простору взаємодії окупаційної адміністрації та академічної спільноти. Недостатньо дослідженими залишаються поведінкові стратегії науково-педагогічного персоналу, співвідношення інституційної адаптації та ідеологічного залучення, а також інтерпретації цих практик у післявоєнному радянському дискурсі. Заповнення цієї лакуни становить завдання пропонованого дослідження.

Методологічні засади та термінологічна рамка дослідження

Методологічну основу дослідження становить поєднання інституційного та соціально-історичного підходів із мікроісторичною перспективою. Така комбінація створює аналітичну рамку, в межах якої Одеський університет розглядається як складова освітньої системи губернаторства «Трансністрія», а також як середовище повсякденних практик академічної спільноти в умовах окупаційного регулювання.

Інституційний рівень аналізу охоплює структуру управління, кадрову політику, організацію навчального процесу та місце університету в реалізації культурно-освітніх стратегій окупаційної адміністрації, зокрема політики румунізації.

Поведінковий вимір спирається на концепцію адаптивних стратегій Тані Пентер, що передбачає відмову від жорсткої дихотомії «колаборація» – «опір» на користь вивчення ширшого діапазону реакцій індивіда на окупаційну дійсність. У цьому контексті враховується феномен «радянської школи виживання» – сформованої здатності до імітованої лояльності за збереження внутрішньої дистанції щодо влади. Застосування цієї моделі дає змогу аналізувати публічні практики без спекулятивних припущень про внутрішні мотиви акторів, які переважно залишаються поза межами доступної джерельної бази.

Етико-аналітичним доповненням виступає концепція «сірої зони» Прімо Леві⁸, що дає змогу інтепретувати академічне середовище як простір розмитих меж між вимушеним вико-

нанням професійних обов'язків і включенням до інституційних механізмів режиму. У цьому вимірі університет постає не як поле чіткого поділу на «лояльних» і «нелояльних», а як середовище компромісів, де професійна діяльність часто поєднувалася з адміністративною інструменталізацією.

Дослідження також враховує підходи К. Беркгофа до аналізу стратегій виживання в окупованих містах та працю А. Далліна про режим в окупованій Одесі⁹, що уможливорює інтерпретацію функціонування університету як динамічного процесу взаємодії адміністративного примусу, професійної раціональності та попереднього соціального досвіду.

У межах запропонованої рамки *адаптація* трактується як прагматичне пристосування до нових політичних умов із метою збереження професійної ідентичності та інституційної безперервності; *лояльність* визначається як публічна демонстрація прийняття влади, яка могла мати як свідомий, так і інструментальний характер; *співпраця (колаборація)* – як активне включення до реалізації ідеологічних або політичних проєктів режиму поза межами звичайних професійних обов'язків. Ці категорії не є взаємовиключними: межі між ними залишаються рухливими й ситуативними. Поряд із цим ураховуються форми дистанціювання та відкритого або прихованого опору.

Поняття *румунізації* інтерпретується як сукупність адміністративних, освітніх і культурних заходів, спрямованих на інтеграцію регіону до румунського культурного простору.

Застосування окресленої методологічної рамки визначає інтерпретацію діяльності Одеського університету в роки румунської окупації як результат взаємодії нормативного регулювання, інституційної інерції та різноманітних практик академічного середовища.

Окупаційний контекст і освітня політика в губернаторстві «Трансністрія»

Запровадження румунської цивільної адміністрації на території губернаторства «Трансністрія» сформувало модель окупаційного управління, що суттєво відрізнялася від німецьких практик на інших українських землях. На відміну від Райхскомісаріату «Україна» чи дис-

⁸ Levi P. I sommersi e i salvati. Torino : Giulio Einaudi editore, 1986. 181 p.

⁹ Беркгоф Карел. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Прекл. Т. Цимбал. Київ: Критика, 2011. 455 с.; Dallin A. Odessa, 1941–1944...

трикту «Галичина», де політика щодо вищої освіти переважно зводилася до її ліквідації або радикального обмеження, румунська влада розглядала освітню сферу як інструмент культурної інтеграції регіону. Якщо нацистська адміністрація вбачала у закладах вищої освіти потенційні осередки опору та ідеологічної загрози, то румунська прагнула підпорядкувати їх власним державним інтересам. Контрольоване функціонування вищої школи мало сприяти формуванню лояльних професійних еліт, здатних забезпечити стабільне управління територією.

У межах губернаторства вища школа перебувала під нормативним наглядом відповідних органів, зокрема субдирекції вищої освіти при дирекції культури та просвіти¹⁰. Кадрові призначення, навчальні програми та ідеологічний зміст курсів підлягали погодженню з відповідними інстанціями. Водночас університет зберіг факультетську структуру й усталені академічні форми організації навчального процесу, що забезпечувало певну інституційну спадкоємність.

Така модель поєднувала адміністративний контроль із використанням організаційних ресурсів довоєнного періоду. Відновлення діяльності університету не передбачало створення принципово нової інституції, а спиралося на кадровий і матеріальний потенціал радянського вишу. Таким чином, наявна інфраструктура інтегрувалася в реалізацію ідеологічної стратегії.

Освітня політика в «Трансністрії» була частиною амбітної програми культурної експансії Румунії. У баченні губернатора Г. Алексяну Одеський університет мав стати осередком трансляції румунських культурних цінностей. У цьому контексті виш виконував подвійну функцію: залишався майданчиком підготовки необхідних регіону фахівців і водночас висту-

пав інструментом «м'якої» румунізації. Межі університетської автономії визначалися не лише адміністративними приписами, а й практичними можливостями впровадження нових мовних стандартів та ідеологічних настанов, що перетворювало академічне середовище на простір постійного маневрування між професійними обов'язками та політичними вимогами режиму.

Отже, функціонування вищої освіти в губернаторстві «Трансністрія» ґрунтувалося на поєднанні інституційної інерції та ідеологічного диктату. Одеський університет став простором взаємодії румунського прагматизму (потреба в кадрах і ресурсах), радянського досвіду адаптивних стратегій місцевої професури та різних моделей індивідуальної поведінки — від прагматичної адаптації до форм дистанціювання чи опору. В межах цієї конфігурації розгорталася його повсякденна діяльність.

Відновлення та регламентація діяльності Одеського університету в умовах окупації

Налагодження роботи Одеського університету стало складовою освітньої політики цивільної адміністрації губернаторства «Трансністрія», спрямованої на впорядкування підконтрольного простору та створення ефекту «нормальності» освітнього життя. Після встановлення румунської влади в Одесі 16 жовтня 1941 р. рішення про відновлення діяльності університету було ухвалене доволі оперативно: 6 грудня 1941 р. губернатор Г. Алексяну підписав відповідний декрет¹¹.

У системі управління формально зберігалися традиційні інститути — посада ректора, Сенат і факультетська структура¹². Проте їхні реальні повноваження були істотно обмежені. Навіть господарські питання перебували під на-

¹⁰ Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». С. 425–426.

¹¹ Вторая годовщина открытия Одесского университета. *Одесская газета*. 1944. 16 февр. № 38(618). С. 3. Інколи вживалася назва Румунський королівський університет.

¹² Сенат функціонував як дорадчий орган при ректораті й налічував 13–14 осіб, до яких входили проректори, декани факультетів та окремі професори. Попри те, що до компетенції Сенату належало розв'язання поточних адміністративних питань, затвердження навчальних планів і координація діяльності підрозділів, його персональний склад та головні ухвали підлягали обов'язковому затвердженню губернатором Г. Алексяну. Крім того, адміністрація «Трансністрії» призначала власного радника та секретаря Сенату з-поміж чиновників Дирекції культури і просвіти для здійснення безпосереднього нагляду за його діяльністю (Остапчук В. Становлення та організація діяльності Одеського університету в період румунської окупації. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2017. V(21), Issue: 130. С. 16). Включення до складу Сенату мало також характер інструменту символічного заохочення: зокрема, В. Стефанський був долучений до його роботи з нагоди 50-річчя лікарської діяльності та 35-річчя викладацької праці. (Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. Р-2271, оп. 4. спр. 13, арк. 110).

глядом дирекції культури: здійснення закупівель вимагало погодження з представником адміністрації, а оплата витратних матеріалів — відповідної візи¹³. Університет фактично функціонував у режимі фінансової залежності, а його керівництво виконувало посередницьку роль між академічною спільнотою та владною вертикаллю.

Формування штату університету відбувалося в умовах посиленого ідеологічного контролю. Поряд із фаховою компетентністю дедалі більшого значення набувало ставлення до нової влади або, принаймні, готовність працювати в межах установленої системи. Лояльність могла набувати й матеріально заохочуваних форм: окремими наказами передбачалися додаткові надбавки керівництву вишу за «заслуги перед румунським керівництвом» і «організаторський дух»¹⁴.

Попри складні умови воєнного часу, університет поступово нарощував свій кадровий потенціал. Якщо на 1 січня 1940 р. професорсько-викладацький склад налічував 300 осіб, то на початку 1944 р. — уже 360 осіб (67 професорів, 102 доценти та 191 асистент). Загальна кількість співробітників сягнула 1401 особи¹⁵. Це зростання пояснюється реорганізацією структури закладу: у період окупації до університету на правах факультету було приєднано Одеський медичний інститут із його педагогічним персоналом.

Незважаючи на кількісне зростання кадрового складу, характер функціонування університету істотно не змінився: діяльність закладу залишалася під жорстким адміністративним наглядом, а межі допустимої професійної й громадянської поведінки визначалися окупаційною владою. Відмова від співпраці могла мати не

лише професійні, а й репресивні наслідки. Зафіксовано випадки звільнення співробітників у зв'язку з арештом, зокрема, асистентки кафедри геології Є. Копчинської¹⁶, наукового співробітника обсерваторії Б. Гапонова й інших, а також асистента факультету точних наук В. Короповського, який згодом фігурує серед учасників підпільної діяльності¹⁷. Частина персоналу вибула через мобілізацію до румунської армії або звільнення за службовими¹⁸ чи особистими¹⁹ обставинами, що відображало нестабільність воєнного часу.

Важливою складовою політики румунізації стало залучення до викладання фахівців із Румунії та Італії, які читали курси румунської, французької та італійської мов, а також російської літератури²⁰. Їхня присутність засвідчувала прагнення дистанціюватися від радянської освітньої моделі та інтегрувати університет до румунського культурного простору.

Національна політика в університеті відображала специфіку губернаторства «Трансїстрія». На відміну від дистрикту «Галичина», де німецька адміністрація підтримувала український елемент як протизагромадського, в Одесі румунська влада робила ставку на румунів і молдован, створюючи для них привілейовані умови вступу, навчання та оплати праці²¹. Попри це, етнічна структура студентства залишалася переважно слов'янською.

Чисельність студентів Одеського університету в 1941–1943 рр. характеризувалася значними коливаннями (таблиця 1). Набір залежав від факультету й не завжди обмежувався межами вступної кампанії. Наявні джерела містять кількісні розбіжності, що ускладнює точну реконструкцію, однак їх зіставлення дає змогу окреслити орієнтовні параметри контингенту.

¹³ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 84, 137; Науковий архів інституту російської історії РАН (далі НА ІРІ РАН), ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 2, арк. 3зв.

¹⁴ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 147зв.

¹⁵ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт.; гол. ред. І. М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: ОНУ, 2015. С. 303; Вторая годовщина открытия Одесского университета. *Одесская газета*. 1944. 16 февр. № 38(618). С. 3.

¹⁶ У наказах по університету зазначено про звільнення Є. Копчинської у зв'язку з арештом та її поновлення на посаді через тиждень. Причини затримання в документах не вказано. ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 116, 119зв.

¹⁷ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 83, 108зв., 113.

¹⁸ Там само, арк. 78, 101зв., 150, 154.

¹⁹ Там само, арк. 57, 85зв., 114, 119зв., 120, 122, 133, 139, 142зв., 149.

²⁰ Там само, арк. 126–126зв.; Лекции итальянских профессоров в Одесском Университете. *Молва* (Одесса). 1943. 18 март. № 87. С. 3.

²¹ Плата за правоучение в Одесском университете. *Одесса*. 1943. 9 февр. № 32(244). С. 3.

Статистика студентського складу Одеського університету (1941–1943 рр.)²²

Період / Дата	Подія / Категорія	Кількість студентів	Деталізація показників (особи)
16 листопада 1941 р.	Початок навчання (до офіційного відкриття)	870	Медичний — 570; Політехнічний — 300
Осінь 1942 р.	Зараховано на новий навчальний рік	1234	—
Кінець 1942 р.	Склад після осіннього набору	1693	Національний склад: українці – 692 (41%); росіяни – 617 (36%); румуни/молдовани – 250 (15%), інші (8%)
11 лютого 1943 р.	Поточний контингент (після відсіву)	1605	Медичний – 814; політехнічний – 304; історико-філологічний – 249; природничий – 163; юридичний – 73
Осінь 1943 р.	Новий набір (додатково)	560	Медичний – 220; політехнічний – 103; юридичний — 92; природничий – 74; історико-філологічний – 71
16 жовтня 1943 р.	Загальна кількість	2089	—

Попри значний первинний набір, університетська спільнота поступово скорочувалася: понад третина слухачів припинила навчання вже після першого року. Одним із провідних чинників цього явища була фінансова неспроможність частини студентів, що обмежувало доступ до вищої освіти економічно вразливим групам. За таких умов університет дедалі більше набував рис простору соціального відбору, у якому переваги мали матеріально забезпечені особи або ті, хто користувався адміністративним сприянням²³.

Матеріали особових справ (див. ілюстр. 1-6) студентів засвідчують збереження практик соціально-політичної перевірки абітурієнтів: анкети містили відомості про соціальне походження та членство в комсомолі²⁴. Дисциплінарна політика щодо студентства була доволі жорсткою й передбачала поетапні санкції щодо порушників: догана → попередження → виключення²⁵, хоча можливість поновлення за наявності підтверджених поважних причин формально зберігалася²⁶.

Зафіксовано випадок масового відрахування студентів за неявку на обов'язкові заняття. Так, наказом ректора № 14 від 25 лютого 1943 р. було відріховано 17 студентів I курсу

Політехнічного факультету за неявку на заняття з німецької мови; двох студентів, які з'явилися, переведено до іншої групи²⁷. Така практика свідчить про особливу вагу окремих навчальних предметів у контексті окупаційної освітньої політики. Університет у такий спосіб виступав не лише місцем професійної підготовки, а й інструментом адміністративного та ідеологічного регулювання студентського середовища.

Таким чином, відновлення діяльності університету в умовах румунської окупації було процесом інституційної адаптації до нових політичних умов. Цей навчальний заклад функціонував як контрольований елемент адміністративної системи «Трансїстрії», поєднуючи обмежене самоврядування з фінансовим і політичним наглядом. Динаміка студентського складу та високий рівень відсіву засвідчують, що освітня політика окупаційної влади виконувала такою функцію соціальної селекції.

Факультети як інструменти економічних і освітніх пріоритетів

Структура Одеського університету в умовах окупації відображала прагнення румунської адміністрації поєднати ідеологічні завдання з

²³ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 69; Одесское студенчество. *Одесса*. 1942. 14 нояб. № 175. С. 3.

²⁴ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 3, спр. 377, арк. 4–11зв.

²⁵ Там само, спр. 13, арк. 50, 69, 86, 90.

²⁶ Там само, арк. 86, 105.

²⁷ Там само, арк. 98, 135. Згідно з наступними наказами по університету частину відріхованих було поновлено (І. Фіклістова, Г. Добровського, В. Слюсаренко, А. Кушнарьова, В. Шейкіна, О. Вітавського, І. Стадницького) з оголошенням догани та попередження, що засвідчує поетапний характер дисциплінарної практики. *Там само*. Арк. 105, 117, 121.

практичними потребами управління регіоном. Рівень підтримки факультетів визначався їхньою функціональною значущістю для господарського життя міста²⁸. Природничі, медичні та технічні напрями характеризувалися відносною стабільністю, тоді як гуманітарні перебували під посиленням наглядом.

Особливу увагу приділяли аграрному напрямку, пов'язаному з продовольчою політикою окупаційної адміністрації. Студенти *агрономічного факультету* (декан – професор А. Піотровський) звільнялися від оплати за навчання, слухачі з інших міст – забезпечувалися гуртожитком. Восени 1942 р. підрозділ тимчасово реорганізували в окремий виш – Агрономічний інститут, однак невдовзі скасувала це рішення, повернувши йому статус факультету²⁹. Навчальні плани поєднували теоретичну підготовку з обов'язковою виробничою практикою. Набір слухачів на всі курси факультету здійснювався безперервно³⁰. Попри преференції, чисельність студентів залишалася невеликою (99 осіб наприкінці 1942 р.), а кількість випусків обмеженою – дипломи отримали 15 фахівців³¹. Пільгові умови навчання та адміністративна увага до аграрного напрямку засвідчували його статус як важливого елементу продовольчої стратегії регіону.

Медичний факультет посідав другий щабель у цій ієрархії, оскільки забезпечував санітарну стабільність міста та кадрові потреби окупаційної адміністрації. Підрозділ очолювали професор Г. Живатов, доцент П. Кіменталь (фармацевтичне відділення)³², а з 1944 р. – професор Є. Фішер³³. Практична спрямованість підготовки та стажування в клініках визначили його популярність³⁴. У 1943 р. з 54 студентів-випускників дипломи лікаря отримали 40 осіб, яких розподілили до лікувальних закладів Одеси³⁵. Водночас навіть цей напрям не гарантував стабільного працевлаштування за фахом³⁶.

Політехнічний факультет (декан – професор Б. Ніколаї) функціонував у тісному зв'язку з відновленням міської інфраструктури, поєднуючи теоретичну підготовку з практичними роботами³⁷. Із 508 слухачів 47 завершили навчання й отримали дипломи³⁸.

Факультет точних наук (декан – професор Г. Потапенко) об'єднував математичне та природниче відділення. Освітній процес спирався на інфраструктуру Ботанічного саду, обсерваторії та профільних бібліотек. За період окупації тут навчався 271 студент, дипломи отримали 22 випускника³⁹. Попри скромний контингент, факультет точних наук виконував для окупаційної влади стратегічну функцію – забезпечував під-

²⁸ Утримання університету здійснювалося виключно на кошти румунського уряду (Вторая годовщина открытия Одесского Университета. *Одесская газета*. 1944. 16 фев. №38(618). С. 3).

²⁹ Численность студентов. *Одесса*. 1943. 11 фев. № 34(246). С. 3.

³⁰ На агрономическом факультете. *Молва* (Одесса). 1942. 18 дек. № 16. С. 3; Агрономический факультет объявляет набор студентов. *Одесская газета*. 1942. 25 дек. №275(629). С. 4; Объявление. *Там же*. 28 дек. № 276(630). С. 4; На агрономическом факультете. *Там же*. 1944. 12 янв. № 8(588). С. 3.

³¹ ДАОО. Ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 55, 90; Вторая годовщина открытия Одесского Университета. *Одесская газета*. 1944. 16 фев. №38(618). С. 3.

³² ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 61; Живатов Г. К. Медицинский факультет Одесского университета. *Одесская газета*. 1942. 20 фев. № 42(618). С. 3; Назначение новых деканов. *Там же*. 2 окт. № 204. С. 203.

³³ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 61, Объявление. *Одесская газета*. 1944. 6 янв. № 4(584). С. 4.

³⁴ В Университете. *Одесская газета*. 1942. 30 сент. № 202. С. 3; В Одесском университете. *Там же*. 19 дек. № 271; С. 4. На Медицинском факультете. *Молва* (Одесса). 1943. 1 янв. № 25. С. 5; Студенты медицинского факультета на практике. *Там же*. 10 июл. № 177. С. 3.

³⁵ Окончание государственных экзаменов на медицинском факультете. *Одесская газета*. 1943. 27 лип. № 171(450). С. 3.

³⁶ НА ІРІ РАН, ф.2, розд. 6, оп. 14, спр. 2, арк. 63в.

³⁷ В Одесском университете. *Одесская газета*. 1942. 15 авг. № 157. С. 3.

³⁸ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 129; Підраховано за: Одеське студентство. *Одесса*. 1943. 12 янв. № 8(220). С. 3; Зимний прием студентов. *Одесса*. 1943. 27 янв. № 21(233). С. 3; В университете. *Там же*. 29 окт. № 244(456). С. 3; Вторая годовщина открытия Одесского Университета. *Одесская газета*. 1944. 16 фев. №38(618). С. 3.

³⁹ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 53; На физико-математическом факультете Университета. *Одесская газета*. 1942. 20 сент. № 193. С. 5; Підраховано за: В университете. *Одесса*. 1942. 29 окт. № 244(456). С. 3; Зимний прием студентов. *Одесса*. 1943. 27 янв. № 21(233). С. 3; Вторая годовщина открытия Одесского Университета. *Одесская газета*. 1944. 16 фев. №38(618). С. 3.

готовку фахівців необхідних для технічного та природоресурсного освоєння регіону⁴⁰.

На відміну від прикладних факультетів, гуманітарні напрями не мали прямої економічної віддачі, що зумовлювало їхню структурну нестабільність, високий відсів студентів та скорочення відділень. Проте вони розглядалися, насамперед, як інструмент формування лояльних інтерпретацій історії та культури. Історико-філологічний факультет (див. ілюстр. 7) (декани почергово: професор Б. Варнеке, М. Соколов, В. Лазурський⁴¹), відкритий у вересні 1942 р., готував викладачів, архівістів та музейників. Попри амбітні завдання підрозділ відчував дефіцит студентів: повний курс навчання завершили лише 8 осіб із понад 320 слухачів⁴². У 1944 р. ідеологізація освітнього процесу посилювалася через запровадження курсів, орієнтованих на популяризацію німецької та румунської культур⁴³. Водночас навіть у межах гуманітарних факультетів зберігалися елементи професійної інерції: окремі викладачі намагалися мінімізувати ідеологічне навантаження, зосереджуючись на академічному змісті програм.

Юридичний факультет (декан – професор І. Фаас) позиціонувався як відновлення «класичної» моделі освіти, однак його функціонування мало виразний прикладний характер: підготовка суддів, прокурорів та адміністраторів для обслуговування апарату «Трансїстрії»⁴⁴. Навчальні програми поєднували фундаментальні дисципліни з курсами, що легітимізували новий порядок (богослов'я, історія Румунії). Попри символічну вагу факультету, рівень відсіву був високим – на старших курсах залишалася приблизно половина початкового складу⁴⁵. Юридичний факультет займав особливе місце в стратифікації окупаційної влади: він був необхідним для формування управлінського апарату.

Таким чином, університетська структура в роки окупації була внутрішньо диференційова-

ною: прикладні напрями відзначалися відносною стабільністю та ресурсною підтримкою, тоді як гуманітарні залишалися залежними від ідеологічної кон'юнктури. Така конфігурація відображала прагнення адміністрації одночасно забезпечити господарське функціонування регіону та сформувати лояльне освітнє середовище.

Навчальний процес, мовна політика та ідеологічні обмеження

Якщо структурна організація університету відображала економічні й адміністративні пріоритети режиму, то навчальний процес став простором їх безпосередньої реалізації через зміст дисциплін та мовну регламентацію. Він поєднував прагматичну підготовку фахівців із механізмами світоглядного коригування та селекції.

Навчальні програми зазнали вибіркової трансформації. Найменше втручання спостерігалось у прикладних і природничих галузях, де ідеологічна складова була другорядною. Медичні, технічні та природничі дисципліни значною мірою зберігали довоєнні структуру та зміст. Натомість гуманітарні науки стали головним об'єктом змістовного коригування. Історія, філософія, соціальні науки та правознавство розглядалися як потенційні джерела «небажаних» світоглядних установок.

За свідченнями ректора П. Часовникова, Г. Алексяну «не вимагав як губернатор, а радив як професор, щоб у викладанні не було політики»⁴⁶. Насправді це означало не деполітизацію освіти, а заміну радянських ідеологем іншими інтерпретаційними акцентами. Марксистська термінологія вилучалася, гуманітарні курси орієнтувалися на антикомуністичні та державницькі наративи, узгоджені з інтересами Бухареста. Водночас частина викладачів намагалася мінімізувати ідеологічне навантаження, зосереджуючись на фаховому викладі матеріалу, що ставало формою дистанціювання від ідеологічних вимог режиму.

⁴⁰ В Одесском университете выпуск студентов факультета точных наук. *Молва* (Одесса). 1943. 8 июня. № 151. С. 3; Производственная практика студентов факультета точных наук. *Одесская газета*. 1943. 15 авг. № 188(467). С. 3.

⁴¹ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 115; Историко-филологический факультет Университета. *Молва* (Одесса). 1943. 22 авг. № 214. С. 5.

⁴² Выпуск студентов. *Одесса*. 1943. 17 янв. № 13(225). С. 2.

⁴³ Курсы на историко-филологическом факультете. *Одесская газета*. 1944. 7 март. № 55(635). С. 3.

⁴⁴ Юридический факультет. *Там же*. 14 сент. № 187. С. 3.

⁴⁵ Юридический факультет. *Там же*. 19 сент. № 192. С. 3; На юридический факультет. *Молва* (Одесса). 1943. 14 янв. № 34. С. 3; На юридическом факультете. *Одесская газета*. 1943. 15 окт. № 239(518). С. 3.

⁴⁶ Реабілітовані історією. Одеська область. Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ «ПІАСКЕ», 2010 С. 690; *Бабич Александр*. Одесса 1941–1944. Пережить оккупацию. Одесса: Черноморье, 2020. С. 498.

Освітній процес вирізнявся нестабільністю. Студенти навчалися за зміненими радянськими, румунськими програмами, а також запозиченими з інших вишів, зокрема Тираспольського педагогічного інституту⁴⁷. Перелік предметів і вимоги часто визначалися політичною доцільністю. Таким чином контроль над змістом дисциплін став інструментом поступової інституційної трансформації університету.

Мовна політика стала важливим механізмом інтеграції університету до румунського адміністративного простору. Поряд із російською, яка частково зберігала функцію спілкування й викладання, активно впроваджувалася румунська як обов'язковий компонент навчання. Українська мова була повністю вилучена з університетського простору, що відображало загальний курс на ігнорування українського культурного чинника⁴⁸. Спочатку румунізація здійснювалася відносно обережно, однак згодом адміністративний тиск посилювався: кафедри мов було наказано забезпечити обов'язкове вивчення румунської мови студентами всіх факультетів. Німецька мова прирівнювалася за статусом до профільних дисциплін, а її незарахування унеможливлювало переведення на наступний курс. До переліку обов'язкових предметів входило також богослов'я⁴⁹.

Практичні приклади демонструють масштаб цього втручання: на сільськогосподарському факультеті на румунську мову відводилося чотири години на тиждень, німецьку – дві⁵⁰; студенти юридичного профілю вивчали румунську мову та історію Румунії по три години щотижня⁵¹. Першокурсники допускалися до занять за університетськими програмами лише після складання іспитів із румунської мови, історії та географії Румунії⁵². Отже, мовна політика виконувала не лише культурну, а й селекційну функцію, створюючи додаткові

бар'єри доступу до освіти та слугуючи засобом поступової інкорпорації університету в румунський адміністративний простір.

Водночас джерела фіксують низьку зацікавленість студентів у вивченні румунської мови, слабку відвідуваність занять, низьку успішність⁵³. Це свідчить про формальний характер частини нововведень та про наявність прихованих форм академічного дистанціювання від політики румунізації.

Інституційним завершенням мовної політики стало відкриття у лютому 1943 р. нових філологічних спеціальностей і створення окремого факультету румунської та молдавської культури⁵⁴, покликаного готувати кадри для окупаційної адміністрації.

Отже, навчальний процес в Одеському університеті став простором балансування між вимогами режиму та внутрішньою логікою академічного життя. Мовна політика й трансформація змісту дисциплін сформували складну освітню реальність, у якій університетські практики підпорядковувалися політичним цілям, змушуючи викладачів і студентів обирати власну стратегію співіснування з новою владою.

Наукова діяльність і публічність: між дослідженням і адміністративною інструменталізацією

Наукова та публічна активність працівників Одеського університету в роки румунської окупації розгорталася в умовах обмеженої автономії та виконувала подвійну функцію. З одного боку, адміністрація «Трансністрії» декларувала підтримку академічного життя як ознаку «нормалізації» життя в окупованому місті: відновлювалися наукові товариства (див. ілюст. 8), проводилися публічні лекції, продовжувалося видання «Записок Одеського університету»⁵⁵. З іншого боку, наукова діяльність дедалі вираз-

⁴⁷ Випуск на факультеті точних наук. *Одесская газета*. 1943. 22 юн. № 141(420). С. 3.

⁴⁸ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 3, арк. 3.

⁴⁹ Там само, спр. 2, арк. 23в.; спр. 3, арк. 4; спр. 15, арк. 1.

⁵⁰ На агрономическом факультеті. *Молва* (Одесса). 1942. 18 дек. № 16. С. 3; Объявление. *Одесская газета*. 1942. 28 дек. № 276(630). С. 4; На агрономическом факультеті. *Одесская газета*. 1944. 12 янв. № 8(588). С. 3.

⁵¹ *Музыка* А. Иван Яковлевич Фаас. С. 46–47.

⁵² В Университете. *Молва* (Одесса). 1943. 4 авг. № 198. С. 3.

⁵³ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 2, арк. 33в.

⁵⁴ Расширение работы Одесского университета. *Одесская газета*. 1943. 27 янв. № 21(233). С. 3; Торжественное открытие факультета румынской культуры при Одесском Университете. *Там же*. 23 окт. № 245. С. 3.

⁵⁵ Общество врачей и естествоиспытателей при Одесском университете. *Одесская газета*. 1943. 18 апр. № 91(370). С. 3; Восстановление Одесского Общества Истории и Древностей. *Там же*. 5 сент. № 206(485). С. 4; На историко-филологическом факультеті. *Там же*. 1944. 15 февр. № 27(607). С. 3.

ніше інтегрувалася в систему адміністративних і господарських запитів режиму.

Порівняно сприятливі умови склалися на природничих і технічних факультетах, напруження яких відповідали економічним інтересам румунської влади. Політехнічний факультет у 1943 р. планував реалізацію 36 проєктів, спрямованих на відновлення міського господарства та промисловості⁵⁶. На факультеті точних наук дослідження родовищ Сухого Лиману з метою видобутку кухонної соди безпосередньо відповідало господарським потребам губернаторства⁵⁷. Лише у 1942/43 навчальному році викладачі цього підрозділу підготували понад 60 статей, виголосили десятки лекцій і 42 доповіді⁵⁸. Тематика виступів здебільшого стосувалася природних ресурсів регіону, що підкреслювало прикладну спрямованість наукової роботи⁵⁹.

Медичний факультет поєднував клінічну роботу з науковими дослідженнями. Його лабораторії виготовляли лікарські засоби та проводили аналізи для населення⁶⁰, а частина наукових пошуків мала виразний прикладний характер (наприклад, метод лікування рослинними витяжками проф. І. Соколова)⁶¹.

Аграрний факультет виконував 20 дослідницьких робіт для дирекції агрокультури губернаторства, пов'язані з селекцією, тваринництвом та агротехнікою. Паралельно його співробітники брали участь у наукових конференціях, публікували брошури румунською мовою, долучалися до підготовки «Довідника для сільського госпо-

даря в Трансністрії», виступали в пресі та на радіо⁶². Це свідчить про поступову інтеграцію факультету в систему адміністративних запитів. Таким чином, прикладні напрями науки функціонували як ресурс економічної політики окупаційної адміністрації.

Складнішою була ситуація на гуманітарних факультетах, які дирекція культури розглядала як майданчики ідеологічного впливу. Дослідження тут або спрямовувалися в русло антикомуністичної критики, або зосереджувалися на відносно «безпечній» тематиці (античність, філологія, історія культури, філософія)⁶³. Подібна стратегія виконувала функцію професійного самозахисту в умовах політичної нестабільності.

Відкриття Історико-археологічного музею під керівництвом В. Селінова⁶⁴ створювало простір для наукової роботи, однак і тут академічні завдання поєднувалися з утвердженням культурної політики режиму⁶⁵.

У жовтні 1942 р. рада професорів ухвалила рішення про присудження ступеня доктора медицини доценту-хіміку Т. Шестериковій без захисту дисертації⁶⁶. Цей випадок демонструє збереження процедур академічної атестації навіть в умовах окупації, хоча їх застосування могло набувати спрощених форм. У 1943–1944 рр. відновлено практику захистів кандидатських і докторських дисертацій (переважно з технічних і медичних дисциплін (див. ілюст. 9)⁶⁷), що можна розглядати як спробу підтримати інституційну спадкоємність університету в межах нової політичної реальності.

⁵⁶ Тематика научных работ. *Молва* (Одесса). 1942. 22 апр. № 115. С. 3.

⁵⁷ Изыскания на Сухом Лимане. *Одесская газета*. 1943. 23 окт. № 245(524). С. 3.

⁵⁸ Тематика научных работ. *Молва* (Одесса). 1942. 22 апр. № 115. С. 3; Данные о деятельности факультета точных наук. *Там же*. 1943. 18 авг. № 210(563). С. 3.

⁵⁹ Научные доклады на факультете точных наук. *Одесская газета*. 1943. 9 дек. № 284(563). С. 3.

⁶⁰ Медицинский факультет Одесского университета. *Там же*. 1942. 20 февр. № 42. С. 3; Прием больных в клиниках медицинского факультета. *Там же*. 11 апр. № 63. С. 4; В клинике профессора Живатова. *Там же*. 13 июл. № 124. С. 2 Вторая годовщина открытия Одесского Университета. *Там же*. 1944. 16 фев. № 38(618). С. 3.

⁶¹ Остаирук В. І. Розвиток медицини, медичної освіти та науки в Одесі... С. 80.

⁶² А. Л. Агрономический факультет Одесского университета. *Молва (Одесса)*. 1943. 17 авг. № 209. С. 2;

⁶³ На юридическом факультете. *Одесская газета*. 1944. 3 фев. № 27(607). С. 3; На историко-филологическом факультете. *Там же*.

⁶⁴ Від 1 квітня 1943 р. увійшов до складу Одеського університету як навчально-допоміжна установа при історико-філологічному факультеті (ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 73).

⁶⁵ Археологический музей. *Одесская газета*. 1943. 18 мая. № 113(392). С. 3.

⁶⁶ Доктор медицины Шестерикова. *Одесская газета*. 1942. 12 нояб. № 239(532). С. 3.

⁶⁷ Одесский университет. *Одесская газета*. 1943. 2 мая. № 101(380). С. 4; Защита диссертации на медицинском факультете. *Там же*. 20 июн. № 140(419). С. 3; Защита диссертации в Университете. *Там же*. 30 мая. № 124(403). С. 3; Защита докторской диссертации. *Там же*. 14 авг. № 187(466). С. 3; Защита диссертации. *Там же*. 2 нояб. № 253(532). С. 4; Объявление. *Там же*. 1 июл. № 149(428). С. 4; Одесский университет. *Там же*. 1944. 19 фев. № 41(621). С. 4.

Окремим інструментом формування лояльності академічної еліти та інтеграції університету в культурно-освітній простір метрополії стали ознайомчі візити до Румунії. Так, у 1942 р. група викладачів і студентів факультету точних наук перебувала в ознайомчій поїздці, метою якої була не лише професійна комунікація, а й демонстративне ознайомлення з «перевагами» румунської системи освіти. Після повернення адміністрація вимагала від учасників делегації активної популяризації результатів візиту: виступів на засіданні Ради професорів, перед студентською аудиторією, доповідей у Будинку вчених та в Румунському народному університеті. Члени сенату І. Фаас та М. Соколов мали підготувати розлогі огляди для окупаційної преси (зокрема, газети «Молва»), що фактично ставало публічним підтвердженням їхньої політичної лояльності⁶⁸.

Наступним кроком стало офіційне відрядження до Бухареста в 1943 р. групи викладачів⁶⁹. Траплялися й індивідуальні відрядження. Зокрема, ректор П. Часовников і директорка Центральної наукової бібліотеки А. Тюнєєва упродовж двох тижнів перебували в Бухаресті; доценти В. Рвачов і Л. Монакін у 1943 р. здійснили двомісячне наукове відрядження до Бухарестського університету⁷⁰.

Водночас до Одеси прибували представники румунської професури та студентства, що мало на меті закріплення академічної присутності метрополії та демонстрацію включеності університету до румунського освітнього простору⁷¹.

Університетська публічність ставала дедалі регламентованішою. Участь у заходах була обов'язковою; ігнорування конференцій загрожували затримкою заробітної платні або доганою⁷². Навіть запізнення на них каралися адміністративними санкціями – від зауважень до доган⁷³.

Значно показовішою була участь викладачів у відверто ідеологізованих формах публічності. Брошура І. Фааса, у якій ліквідація комунізму порівнювалася з хірургічною операцією, а також радіовиступи науковців⁷⁴ поєднували фахові поради з ідеологічними наративами. Навіть нейтральні виступи на радіо (див. ілюст. 10) (з історії культури чи медицини)⁷⁵ мимоволі сприяли легітимації режиму, оскільки використовували авторитет університетської професури для створення образу «стабільності».

Важливо наголосити, що участь у публічній науковій діяльності не завжди означала ідейну підтримку режиму. Часто це була форма професійного виживання в умовах звуженого академічного простору. Лекції, конференції та публікації підтримували відчуття продовження наукової роботи, навіть якщо її зміст і межі визначалися політичним контекстом.

У ширшій перспективі досвід університету 1941–1944 рр. демонструє, що в умовах окупації наука перестала бути нейтральною сферою. Вона перетворилася на простір компромісів між професійною інерцією, необхідністю фізичного виживання та політичною інструменталізацією.

Університетське середовище між адаптацією, лояльністю та повсякденними практиками

Повсякденне життя Одеського університету в роки румунської окупації формувалося в умовах суттєво обмеженого вибору. Продовження освітньої діяльності вимагало певної форми співіснування з новою владою. Однак ці практики не можна автоматично ототожнювати ані з усвідомленою ідеологічною співпрацею, ані з відкритим спротивом. У більшості випадків вони набували характеру прагматичної адаптації, зумовленої потребою фізичного виживання та збереження професійного статусу.

⁶⁸ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 4, арк. 40; Андрієвський О. Беседа с ректором университета проф. П. Г. Часовниковым. *Молва* (Одесса). 1942. № 1. С. 1–2; Андрієвський О. Одесские ученые в Бухаресте. *Молва* (Одесса). 1943. 1 жовт. № 247. С. 1–2.

⁶⁹ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 157.

⁷⁰ Там само, арк. 42, 51зв., 59, 64.

⁷¹ Прибытие экскурсии профессоров и студентов факультета точных наук из Бухареста. *Одесская газета*. 1943. 21 мая. № 116(408). С. 3; Экскурсия профессоров и студентов агрономического факультета Бухарестского Университета в г. Одессе. *Там же*. 6 июн. № 129(408). С. 3.

⁷² ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 4, арк. 41, спр. 13, арк. 106, 113.

⁷³ Там само, спр. 13, арк. 89, 113.

⁷⁴ Там само, спр. 4, арк. 38, 41.

⁷⁵ Программа радиоконференций. *Одесская газета*. 1942. 1 нояб. № 230. С. 5; 15 нояб. № 242. С. 4; Боровой С. Воспоминания. Москва-Иерусалим, 1993. С. 144.

Студентство залишалося соціально вразливою й одночасно складно контрольованою групою. Окупаційна адміністрація розглядала молодь як ресурс формування лояльності, але й як потенційне джерело нестабільності. В «Уставі Одеського університету» містилася детальна регламентація поведінки студентів, система дисциплінарних покарань і заборона створення будь-яких студентських організацій⁷⁶. Порушення внутрішнього розпорядку тягло за собою санкції від догани до відрахування⁷⁷.

Навчання у виші забезпечувало відносний соціальний захист, доступ до продовольчого забезпечення та перспективу професійного майбутнього, що зберігало його привабливість навіть за умов ідеологічного контролю.

Проте доступ до освіти значною мірою залежав від матеріальних чинників. Річна плата за навчання зросла з 150 марок до 400–650 марок у 1943 р.⁷⁸. Середня заробітна платня в Одесі становила близько 180 марок на місяць на початку окупації, та 280 марок наприкінці⁷⁹. За повідомленнями окупаційної преси, в 1942/43 навчальному році з 1800 студентів повністю звільнено від плати за навчання 862 особи (з них 302 румуни та молдавани), ще 200 – частково (діти чиновників муніципальних установ, пенсіонерів, а також службовців університету)⁸⁰. Однак ці дані потребують обережного тракту-

вання з огляду на пропагандистський характер джерела.

За несвоєчасну оплату студентів відраховували, причому найсуворіші правила діяли на найбільшому за кількістю слухачів медичному факультеті. Натомість на історико-філологічному, юридичному й факультеті точних наук терміни сплати продовжувалися, а відрахування застосовувалися значно рідше⁸¹. Представники румунської та молдавської національностей, як зазначалося вище, користувалися пільгами⁸².

Повсякденні практики університетського життя формувалися на перетині формальної регламентації та неформальних стратегій пристосування. Формальна демонстрація лояльності могла поєднуватися з внутрішнім дистанціюванням від режиму, що зумовлювало широкий спектр поведінкових моделей – від обережної співпраці до свідомого обмеження контактів із владою.

Функціонування університету створювало ілюзію «нормалізації» інтелектуального життя міста. Повідомлення про його діяльність регулярно з'являлися в окупаційній пресі, виконуючи легітимізаційну функцію. Водночас газетні публікації, як правило, замовчували побутові труднощі й акцентувалися на декларативних ініціативах (див. ілюст. 11)⁸³, а не їх фактичному масштабі.

У цьому контексті особливого значення набувають індивідуальні долі представників про-

⁷⁶ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 10; НА ІРІ РАН, ф.2, розд. 6, оп. 14, спр. 2, арк. Ззв.

⁷⁷ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13. арк. 121, 125.

⁷⁸ В Одесском университете. *Молва* (Одесса). 1943. 10 апр. № 107. С. 3.

⁷⁹ Підраховано за: Под немцами. Воспоминания, свидетельства, документы. Историко-документальный сборник / Составитель К.М. Александров. СПб.: Скрипториум, 2011. С. 355). На цьому тлі оплата праці університетських викладачів виглядала суттєво вищою. За свідченням професора Є. Фішера, професор середньої кваліфікації зі стажем роботи у вищій школі отримував 1200 марок (НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 2, арк. 4). Водночас інші джерела подають нижчі цифри: 750 марок для професорів і 600 — для доцентів. Отже, навіть за мінімальними підрахунками, викладацький склад отримував у декілька разів більше за середній міський показник. Проте, за свідченнями очевидців, з огляду на інфляційні процеси, дефіцит товарів і високі ціни на продукти першої необхідності, ці суми не забезпечували стабільного матеріального становища й не гарантували належного рівня життя. (НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 15, арк. Ззв.).

⁸⁰ Университетская хроника. *Молва* (Одесса). 1943. 10 апр. № 107. С. 3.

⁸¹ В Одесском университете. *Там же*. 9 янв. №30. С. 3; Новая такса за правоучение. *Там же*. 21 янв. № 337. С. 3; В Одесском Университете. *Там же*. 1944. 11 февр. № 355. С. 3.

⁸² В Одесском университете. *Одесская газета*. 1942. 27 авг. № 169. С. 4; Плата за правоучение в Одесском университете. *Одесса*. 1943. 9 февр. № 32(244). С. 3; Освобождение от платы за правоучение. *Молва* (Одесса). 10 окт. № 31(244); В Одесском университете. *Там же*. 1944. 11 янв. № 355. С. 3.

⁸³ Господину Генеральному Примарю Герману Васильевичу ПЫНТЯ. *Молва* (Одесса). 1943. 23 окт. № 265. С. 3. Распределение среди студентов пожертвованных сумм. *Там же*. 24 окт. № 266. С. 5; Господину Генеральному Примарю Герману Васильевичу Пынтя. *Одесская газета*. 1943. 26 нояб. № 273(552). С. 3; Беседа с ректором университета проф. П. Г. Часовниковым. *Молва* (Одесса). 1943. 9 окт. № 254. С. 1; Открытие факультета румынской литературы и философии при одесском университете *Там же*. 23 окт. № 265. С. 3; В Одесском университете. *Там же*. 1944. 10 янв. № 334. С. 3; Вторая годовщина открытия Одесского Университета. *Одесская газета*. 1944. 16 фев. №38(618). С. 3.

фесорсько-викладацького складу. Постать ректора П. Часовникова демонструє намагання зберегти інституційну цілісність університету та мінімізувати втручання влади у навчальний процес. Його діяльність не вирізнялася ідеологічною публічністю, однак сам факт перебування на посаді ректора згодом став підставою для радянських звинувачень. Інституційна відповідальність була інтерпретована як політична лояльність.

Подібні механізми простежуються в долях професорів Б. Варнеке, М. Покровського, В. Лазурського, Г. Потапенка та інших. Їхня фахова діяльність у повоєнний період кваліфікувалася як співпраця з окупаційною владою. Особливо ризикованою виявилася публічність: лекції та виступи, що під час війни сприймалися як професійний обов'язок, згодом розцінювалися як доказ ідеологічної залученості. Навіть викладачі, які не обіймали адміністративних посад, зазнавали репресії лише за сам факт роботи в період окупації.

Проблема повоєнних звинувачень у «зраді Батьківщині» потребує концептуального виваженого підходу. Багато з фігурантів належали до покоління науковців дореволюційної формації. Їхня участь у роботі університету в умовах окупації може розглядатися як форма пристосування до чергової зміни політичного режиму, а не як свідомо ідеологічна прихильність до основ румунської чи нацистської влади.

З огляду на те, що радянська держава так само прагматично використовувала цих учених для ретрансляції власної ідеології, кваліфікація їхньої поведінки як однозначного «колабораціонізму» є дискусійною. Ймовірно, доречніше розглядати їх як людей, змушених балансувати між професійним обов'язком та вимогами безпеки. Наявні джерела не дають змоги достеменно реконструювати їхні внутрішні мотивації.

Зважаючи на це, доречним є залучення узагальнень, запропонованих німецькими дослідниками Д. Детценом і С. Гоффманном, які зазначають, що в умовах тоталітарних систем професійна поведінка науковців часто визначається структурними обмеженнями й адміністра-

тивною підзвітністю, а не лише індивідуальними ідеологічними переконаннями⁸⁴.

Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди як зона підвищеного ризику для академічного середовища

Участь викладачів у діяльності структур із виразною антирадянською спрямованістю виходила за межі повсякденної академічної адаптації. Водночас і така активність потребує контекстуалізації з урахуванням адміністративного тиску, що вимагав публічної демонстрації лояльності.

Найвиразніше це проявилось у функціонуванні Інституту антикомуністичних досліджень і пропаганди, створеного при університеті⁸⁵. Формально він позиціонувався як науково-дослідний осередок, покликаний аналізувати радянську систему, однак фактично поєднував академічні форми роботи з виразною пропагандистською орієнтацією⁸⁶.

Діяльність цього закладу включала публічні лекції, наукові повідомлення, дискусії та підготовку аналітичних текстів. Лекційні заходи відбувалися в університетській залі, місткістю близько 800 осіб⁸⁷. Хоча участь викладачів декларувалася як добровільна, нормативні акти, ухвалені під час його створення, передбачали обов'язкове залучення співробітників університету до антикомуністичної діяльності – від читання лекцій до участі у підготовці агітаційних матеріалів. Факультети зобов'язувалися подавати кандидатури своїх представників⁸⁸, а відсутність «антикомуністичного виступу» могла трактуватися як ознака політичної нелояльності.

Відвідування лекцій було формально обов'язковим для студентів і викладачів. За свідченнями очевидців, попри численні розпорядження дирекції культури, поступово інтерес до лекцій згасав попри спроби підтримати його демонстрацією кінофільмів після виступу лектора⁸⁹. Залучення значної кількості співробітників із різних підрозділів дозволяє припустити, що

⁸⁴ Detzen D., Hoffmann, S. Accountability and ideology: The case of a German university under the Nazi regime. *Accounting History*. 2020. Vol. 25, no. 2, p. 174. <https://doi.org/10.1177/1032373219836301>

⁸⁵ ДАОО, ф. Р-2271, оп. 4, спр. 13, арк. 74.

⁸⁶ Від жовтня 1943 р. – Інститут соціальних наук (Іванова І. Інститут антикоммунистических исследований и пропаганды – Інститут социальных наук. *Молва* (Одесса). 1943. 10 дек. № 306. С. 3).

⁸⁷ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 3, арк. 9.

⁸⁸ Там само, спр. 2, арк. 6.

⁸⁹ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 3, арк. 9.

співпраця з Інститутом формально ставала нормативною складовою тогочасного університетського життя, хоча фактична участь нерідко мала декларативний або вимушений характер.

Тематика доповідей варіювалася від відверто ідеологічних (див. ілюст. 12) до історико-культурних та філософських сюжетів⁹⁰. Антикомуністична рамка залишалася обов'язковою, проте в її межах нерідко зберігалися традиційні елементи звичної академічної роботи.

Інститут поступово інтегрувався в університетське життя: питання його діяльності розглядалися на засіданнях Сенату. Окремим напрямом стало поширення антикомуністичного дискурсу в освітній сфері. Окупаційна адміністрація прагнула залучити до відповідних заходів студентство, щоб розширити ідеологічний вплив за межі вузького кола науковців. Паралельно створювалися факультетські комісії з ревізії навчальної літератури⁹¹. Таким чином Інститут став одним із механізмів впливу на зміст навчального процесу та академічні практики загалом.

Для частини викладачів участь у його роботі була способом зберегти професійну реалізацію, для інших – вимушеною демонстрацією лояльності. Після повернення радянської влади саме належність до цієї структури стала підставою для однозначної кваліфікації їхньої діяльності як прояви колабораціонізму⁹².

Таким чином, історія Інституту антикомуністичних досліджень і пропаганди демонструє, що в умовах окупації академічні практики набували подвійного змісту: зберігаючи ознаки науковості, вони одночасно виконували ідеологічні функції. Це створювало складне поле відповідальності, у якому межа між фаховою діяльністю та політичною ангажованістю залишалася нестійкою.

Радянське й націоналістичне підпілля в університетському середовищі: форми активного противу

Офіційні форми інтелектуальної мобілізації не вичерпували спектра активності університет-

ського середовища. Паралельно з легітимізованими окупаційною владою практиками в Одесі існували нелегальні мережі спротиву, що використовували університет як простір конспірації, комунікації та ресурсної підтримки. Йдеться про окремі осередки радянського й націоналістичного підпілля, що функціонували паралельно та не координували між собою своїх дій.

Одеський університет у роки румунської окупації не став центром організованого опору, проте його статус навчальної установи створював відносно безпечні умови для контактів і пересування. Масові лекції, зокрема у великій медичній аудиторії (вул. Ольгіївська, 4), використовувалися як прикриття для розповсюдження нелегальних матеріалів. Належність до університетської спільноти могла слугувати формальним захистом від час поліцейських перевірок, що полегшувало роботу зв'язкових й організацію підпільної роботи⁹³.

Діяльність підпільників мала як інформаційний, так і диверсійний характер. Одним із найактивніших осередків була група фізичного факультету під керівництвом Олександра Чернюка та Володимира Кондагурі, учасники якої виготовляли запалювальні прилади, вибухівку для диверсій на залізниці, акумулятори для радіостанцій. Окрім того, фізики здійснили успішну операцію зі збереження цінного обладнання факультету, змінивши його на мотлох у ящиках, підготовлених окупантами до евакуації. Інша група, очолювана Василем Литовченком (географи та геологи), зосередилося на порятунку культурних цінностей: демонтували й переховували експонати палеонтологічного музею, а також знищували в архівах особові справи комуністів, убезпечуючи їх від репресій. Професор Микола Васильєв, використовуючи своє адміністративне становище в університеті, організовував саботаж розпоряджень румунської влади та сприяв знищенню доносів на колег. Хімік Едуард Лопатто (псевдонім «Ольгін») у лабораторіях університету розробляв

⁹⁰ Труд и капитал в фашистской Италии. *Молва* (Одесса). 1943. 3 июн. № 148. С. 5; Русская философия. *Одесса*. 1943. 30 июл. № 175. С. 2; В Антикоммунистическом институте. *Молва* (Одесса). 1943. 1 авг. № 196. С. 3; Алексеев В. О брошюре проф. А. Балясного. *Молва* (Одесса). 1943. 13 авг. № 206. С. 2; В Институте Антикоммунистических исследований. *Одесса*. 1943. 21 сент. № 213. С. 3; Иванова И. Институт антикоммунистических исследований и пропаганды – Институт социальных наук. *Молва* (Одесса). 1943. 10 дек. № 306. С. 3; Извещение. *Одесская газета*. 1944. 29 февр. № 49(629). С. 3.

⁹¹ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 15, арк. 13в.–2; спр. 17, арк. 13в.

⁹² *Смирнов В. А.* Реквием XX века. С. 150, 163, 173, 180, 182, 184, 187.

⁹³ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність. С. 359.

міни сповільненої дії, замасковані під шматки вугілля, за допомогою яких було пошкоджено кілька ворожих кораблів. Попри заходи конспірації, університетське середовище залишалося вразливим. Унаслідок викриттів і доносів частину підпільників було заарештовано й страчено⁹⁴. Такі випадки свідчать про високий рівень ризику, пов'язаний із нелегальною діяльністю.

Слід наголосити, що належність до радянського підпілля не гарантувала уникнення повоєнних переслідувань. У 1944 р. були засуджені члени підпільних груп, що діяли при університеті та торговому порту: викладачі В. Короповський (8 років), Б. Точидловський (10 років), студент В. Бориневич (8 років). Після касаційних звернень у 1947 р. провадження припинили за недоведеністю злочину, а засуджених звільнили. Репресій зазнали й окремі мешканці Одещини, які допомагали підпільникам. Три студентки – Т. Басарська, П. Мількова і С. Ткаченко – у 1945 р. були засуджені за «зраду батьківщини» до 10 років таборів і п'яти років поразки в правах; згодом справу переглянули й припинили⁹⁵. Подібні епізоди демонструють непослідовність і каральний характер повоєнної правозастосовної практики.

Паралельно існували осередки націоналістичного підпілля, соціальною базою яких переважно було студентство. На відміну від радянських структур, ці мережі формувалися ситуативно, спиралися на особисті контакти та не мали сталої організаційної ієрархії. Їхню активність засвідчують випадки розповсюдження листівок та нелегальної літератури⁹⁶.

Механізми функціонування таких мереж розкриваються у спогадах студента математичного факультету Івана Павлова, заарештованого після визволення міста за зв'язки з ОУН. За його свідченнями, залучення молоді відбувалося через поширення підпільних видань, надрукованих у Львові; для виготовлення власних листівок інколи використовувалися університетська типографія. Націоналістичне середовище було вкрай вразливим до агентурного проникнення:

після впровадження інформатора окупаційних органів безпеки групу було розгромлено, частину учасників – заарештовано й страчено. Після повернення радянської влади колишні учасники націоналістичного спротиву зазнали повторних репресій з боку органів НКВС⁹⁷.

У 1944 р. військовим трибуналом військ НКВС Одеської області було засуджено студентів університету: Л. Башкірову (7 років) та Г. Івію (10 років ВТТ) з подальшою поразкою в правах і конфіскацією майна. В інших справах фігурували П. Соколенко (розстріл замінено на 20 років каторжних робіт) та четверо студентів одеських вишів і технікумів, засуджених до тривалих термінів каторги. Загалом у 1944 р. в Одеській області за справами українського націоналістичного підпілля було заарештовано щонайменше 120 осіб; п'ятьох засуджено до страти, 19 – до каторжних робіт⁹⁸.

Важливо підкреслити, що радянське й націоналістичне підпілля не становили єдиного фронту опору й часто не мали інформації про існування одне одного. Участь окремих студентів і викладачів у підпільних практиках поряд із продовженням навчального процесу ще раз підкреслює умовність межі між адаптацією, лояльністю та опором. Водночас наявні джерела містять лише фрагментарні свідчення таких практик і не дають підстави вважати їх репрезентативними для всієї університетської спільноти. Натомість значно поширенішими були стримані стратегії поведінки, що передбачали «мінімально необхідну відповідність» вимогам влади без публічної залученості. Наявність підпільних осередків не заперечує домінування адаптивних моделей, однак засвідчує неоднорідність університетського середовища.

Згорання університету, евакуація і післявоєнні репресії

З наближенням фронту діяльність Одеського університету поступово згорталася. Евакуація, організована румунською адміністрацією, мала вибірковий характер і стосувалася

⁹⁴ Ложешник А. С. «Солдати невидимого фронту»: партизани та підпільники Одеського університету у роки Другої світової війни. *Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2015. Т. 20. Вип. 2. С. 69–70.

⁹⁵ Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. С. 126.

⁹⁶ Черкасов А. Оккупация Одессы. Лето 1943 года. Одесса: Optimum, 2013. С. 326.

⁹⁷ Інтерв'ю (магнітофонна запис). Записав Михаил Беневоленский. Санкт-Петербург, 18.10.1994. URL: <https://arch2.iofe.center/en/person/29109> (дата звернення 20.02.2026).

⁹⁸ Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. С. 126.

передусім адміністративного апарату⁹⁹, тоді як частина викладачів залишали місто самостійно, побоюючись можливих радянських репресій. Відступ окупантів супроводжувався вивезенням обладнання, архівів, бібліотечних фондів і музейних колекцій¹⁰⁰.

Після повернення радянської влади репресивна політика набула значно ширшого характеру. Перевіркам підлягали не лише активні учасники підпілля, а й представники адміністрації, викладачі та студенти, чия діяльність у роки окупації трактувалася як потенційна форма співпраці. Межі між вимушеною адаптацією та свідомою лояльністю фактично ігнорувалися.

У травні 1944 р. було заарештовано низку викладачів, зокрема В. Лазурського, Б. Варнеке, К. Покровського та інших¹⁰¹. Колишній ректор П. Часовников був засуджений до тривалого таборного ув'язнення, де й помер у 1954 р. у віці 77 років¹⁰². До 10 років ВТТ були засуджені В. Селінов, Г. Сербський, М. Соколов¹⁰³. І. Фаас помер у Бухаресті, похований під вигаданим ім'ям Іоан Адріан¹⁰⁴.

Для студентів відновлення радянського контролю означало необхідність перегляду результатів навчання: частину іспитів довелося скласти повторно, передусім із суспільно-політичних дисциплін. Як згадувала Н. Пашковська, спеціальні дисципліни були перезараховані, проте необхідно було скласти іспити з «академічної різниці», насамперед із суспільних наук¹⁰⁵.

Завершення окупації не стало поверненням до довоєнного стану університету. Воно означувало новий інституційний злам, у межах якого досвід 1941–1944 рр. був маргіналізований, а пов'язані з ним постаті – витіснені з офіційного академічного нарративу. Це зумовило

специфіку повоєнної деформації університетського середовища.

Висновки

Функціонування Одеського університету в 1941–1944 рр. відбувалося в межах освітньої політики румунського губернаторства «Трансністрія», що визначала адміністративні рамки його діяльності, кадрові принципи та ідеологічні орієнтири. Інтегрований до структури окупаційного управління, університет виконував функції інструмента румунізаційної політики, спрямованої на культурну та освітню інкорпорацію регіону. Водночас його діяльність не зводилася до механічної реалізації адміністративних приписів: академічне середовище залишалося простором складної взаємодії нормативного регулювання, професійної раціональності та індивідуальних стратегій поведінки, що варіювалися від адаптації й демонстративної лояльності до дистанціювання та опору.

Відновлення навчального процесу, підтримка прикладних дисциплін і трансформація гуманітарних студій свідчать про прагматичний характер освітньої стратегії окупаційної адміністрації. Для значної частини викладачів і студентів участь у навчальному й науковому процесі була формою інституційної адаптації. Університет функціонував як контрольований простір із зовнішніми ознаками академічної «нормальності» – лекціями, науковими студіями, захистами дисертацій. Публічні лекції, виступи на радіо та інші форми інтелектуальної активності зумовлювалися поєднанням адміністративного тиску й потреби професійного самозбереження, що розмивало межі між фаховою діяльністю та службою режимові. Водночас участь окремих викладачів у структурах, спрямованих на фор-

⁹⁹ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 2, арк. 83в.; Реабілітовані історією. Одеська область. Книга перша. С. 691–692; Осуджений ректор университета (по материалам архивно-следственного дела №24648-II хирурга П. Г. Часовникова (1877–1954)). *Смирнов В. А.* Реквием XX века. С. 147–154.

¹⁰⁰ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 8, арк. 10б.; Сообщения Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. *Известия.* 1944. 14 июня.; 29 сент.

¹⁰¹ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність. С. 365.

¹⁰² Реабілітовані історією. Одеська область. Книга перша. С. 691–692; Осудженный ректор университета С. 153.

¹⁰³ *Левченко В. В.* Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Мат. III міжн. наук.-практ. конф.* Одеса, 15–16 квітня 2011 р. Одеса, 2011. С. 236.

¹⁰⁴ *Смирнов В. А.* Реквием XX века. С. 186.

¹⁰⁵ НА ІРІ РАН, ф. 2, розд. 6, оп. 14, спр. 15, арк. 33в.; Цит. за: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність. С. 365.

мування антирадянського дискурсу (зокрема в Інституті антикомуністичних досліджень і пропаганди), свідчить про перехід від адаптації до свідомої співпраці.

Університетське життя не було однорідним. Поряд з офіційним функціонуванням існували нелегальні осередки радянського й націоналістичного підпілля, що засвідчує багатшаровість академічної спільноти. Проте підпільні практики не були домінуючими: значно поширенішими залишалися обережні моделі поведінки.

Повернення радянської влади в 1944 р. радикально змінило інтерпретацію цього досвіду. Практики вимушеної адаптації були кваліфіковані як «антирадянська діяльність», що спричинило хвилю репресій. Таким чином університет опинився під подвійним тиском: спочатку як ін-

струмент окупаційної політики, а згодом – як об'єкт повоєнних репресій.

У ширшій перспективі дослідження демонструє, що академічні інституції в умовах війни виступають не лише інструментами влади, а й просторами складної взаємодії професійної ідентичності, адміністративного примусу та політичного вибору. Специфіка досвіду Одеського університету в 1941–1944 рр. полягає в множинності стратегій, які не зводяться до ідейної солідарності з окупаційним режимом і потребують аналізу поза межами спрощених нормативних оцінок.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Babych, O. (2020). *Odessa 1941–1944. Perezhit okkupatsiyu* [Odessa 1941–1944. To survive the occupation]. Odessa: Chernomore. [in Russian].
2. Berkhof Karel. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoio vladoiu*. Trans. T. Tsymbal. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
3. Borovoy, S. (1993). *Vospominaniya* [Memoirs]. Moskva-Ierusalim. [in Russian].
4. Cherkasov, A. (2013). *Okkupatsiya Odessy. Leto 1943 goda* [Occupation of Odessa. Summer of 1943]. Odessa: Optimum. [in Russian].
5. Dallin, A. (1957). *Odessa, 1941–1944: a Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*. Santa Monica: The RAND. [in English].
6. Detzen, D., Hoffmann, S. (2020). Accountability and ideology: The case of a German university under the Nazi regime. *Accounting History*, 25(2), 174–192. [in English].
7. Kovalchuk, L., Petrovskyi, E. (Comps.). (2010). *Reabilitovani istoriiu. Odeska oblast* [Rehabilitated by history. Odesa region] (Vol. 1). Odesa: AT "PLASKE". [in Ukrainian].
8. Levchenko, V. V. (2006). *Zhyttia ta naukovo-hromadska diialnist Valentyna Ivanovycha Selinova (do 130-richchia z dnia narodzhennia)* [Life and scientific and public activity of Valentyn Ivanovych Selinov (to the 130th anniversary of birth)]. *Yugo-Zapad. Odessika*, (2), 256–266. [in Ukrainian].
9. Levchenko, V. V. (2008). *Iz istorii istoricheskoy nauki: professor Nikolay Afanasevich Sokolov (1886–1953)* [From the history of historical science: professor Nikolay Afanasyevich Sokolov (1886–1953)]. *Yugo-Zapad. Odessika*, (6), 227–247. [in Russian].
10. Levchenko, V. V. (2011). *Diialnist vchenykh-istorykiv Odesy v period nimetsko-rumunskoi okupatsii (1941–1944 rr.) ta yikh dolia* [Activities of historians of Odesa during the German-Romanian occupation (1941–1944) and their fate]. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference: Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry* (pp. 233–239). Odesa. [in Ukrainian].
11. Levi, P. (1986). *I sommersi e i salvati* [The Drowned and the Saved]. Torino: Giulio Einaudi editore. [in Italian].
12. Lozheshnyk, A. S. (2015). "Soldaty nevydymoho frontu": partyzany ta pidpilnyky Odeskoho universytetu u roky Druhoi svitovoi viiny ["Soldiers of the invisible front": partisans and underground members of Odesa University during the Second World War]. *Visnyk ONU*, 20 (2), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knyhoznnavstvo, 67–76. [in Ukrainian].
13. Muzychko, O. (2010). *Ivan Yakovlevych Faas: dekan yurydychnoho fakultetu Odeskoho universytetu v roky rumunskoi okupatsii* [Ivan Yakovlevych Faas: Dean of the Faculty of Law of Odesa

University during the years of Romanian occupation]. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu*, (9), 46–56. Retrieved from <https://history.odessa.ua/publication9/stat06.htm> [in Ukrainian].

14. Ostashchuk, V. (2017). Stanovlennia ta orhanizatsiia diialnosti Odeskoho universytetu v period rumunskoi okupatsii [Formation and organization of the Odesa University activities during the Romanian occupation]. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, V(21), I.: 130, 15–18. [in Ukrainian].

15. Ostashchuk, V. (2009). Rozvytok medytsyny, medychnoi osvity ta nauky v Odesi v period rumunskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Development of medicine, medical education and science in Odesa during the Romanian occupation (1941–1944)]. *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyi zhurnal*, 100 (87), Istorychni nauky, 78–82. [in Ukrainian].

16. Ostashchuk, V. (2010). Deiaki aspekty istorychnoi osvity ta nauky v period rumunskoi okupatsii v Odesi (1941–1944 rr.) [Some aspects of historical education and science during the period of Romanian occupation in Odesa (1941–1944)]. *Naukovi pratsi*, 121 (108), Istorii, 40–44. [in Ukrainian].

17. Ostashchuk, V. (2018). Peredumovy vidkryttia vyshchych navchalnykh zakladiv v period rumunskoi administratsii (1941–1944 rr.) [Prerequisites for the opening of higher education institutions during the period of Romanian administration (1941–1944)]. *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu: ekonomika, politolohiia, istoriia*, (10 (262)), 254–266. [in Ukrainian].

18. Smirnov, V. (2009). Rekviem XX veka [Requiem of the XX century] (Part 1, 2nd ed.). Odessa: Astroprynt. [in Russian].

19. Smolii, V. (Ed.). (2010). Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy [Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays] (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

20. Solonari, V. (2019). A Satellite Empire. Romanian Rule in Southwestern Ukraine, 1941–1944. New York: Cornell University Press. doi: <https://doi.org/10.7591/9781501743191> [in English].

21. Solovei, R. (2004). Activitatea Guvernamentului Transnistriei in domeniul social-economic si cultural: 19 august 1941 – 29 ianuarie 1944 [Activity of the Transnistria Government in the socio-economic and cultural field]. Iasi: Editura Demiurg. [in Romanian].

22. Stanko, V. (Ed.). (2015). Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Istorii ta suchasnist (1865–2015) [Odesa I. I. Mechnikov National University. History and modernity (1865–2015)]. Odessa: ONU. [in Ukrainian].

23. Verenka, O. (1993). Administratia civila romana in Transnistria [Romanian civil administration in Transnistria]. Chisinau: Universitas. [in Romanian].

24. Volkl, E. (1996). Transnistrien und Odessa (1941–1944) [Transnistria and Odessa (1941–1944)]. Regensburg: Lassleben. [in German].

25. Zabolotna, T. (2023). Zaklady vyshchoi osvity v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii: stan ta osoblyvosti diialnosti (chastyna persha) [Higher education institutions in Ukraine during the years of Nazi occupation: state and features of activity (part one)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (27), 73–120. doi: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.073> [in Ukrainian].

26. Zabolotna, T. (2024). Zaklady vyshchoi osvity v dystrykti "Halychyna" u roky natsystskoi okupatsii: stan ta osoblyvosti diialnosti (chastyna druha) [Higher education institutions in the district "Galicia" during the years of Nazi occupation: state and features of activity (part two)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (28), 80–115. doi: <https://doi.org/10.15407/sviu.2024.28.080> [in Ukrainian].

27. Zabolotna, T. (2025). Zaklady vyshchoi osvity v Ukraini u roky okupatsii (1941–1944 rr.): stan ta osoblyvosti diialnosti ("viiskova zona") [Higher education institutions in Ukraine during the years of occupation (1941–1944): state and features of activity ("military zone")]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (30), 88–132. doi: <https://doi.org/10.15407/sviu.2026.30.088> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.158

УДК 929.532-055.5/.7(477.53)“17-19”

Микола Галів (м. Дрогобич)

доктор педагогічних наук, професор,

професор кафедри історії України та правознавства

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

E-mail: halivm@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

Природний рух населення у селі Нижні Гаї на Дрогобищині (кінець XVIII – початок XX ст.)

Мета статті – дослідити природний рух населення (чисельність, народжуваність, смертність та ін.) села Нижні Гаї Дрогобицького повіту упродовж «довгого» XIX століття. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості, авторської об'єктивності, загальнонаукові (аналіз, синтез), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний) методи, статистично-описовий підхід. У результаті дослідження встановлено, що від 1780-х рр. до початку XX ст. чисельність населення села Нижні Гаї зросла у 2,5 рази – від 711 до 2339 осіб. Переважна більшість населення складали місцеві селяни-українці. Показники народжуваності у Нижніх Гаях коливалися у межах кількох десятків і лише під кінець XIX ст. зросли до понад сотні дітей. Народжуваність у другій половині XIX – на початку XX ст. у 1,5 рази переважала над смертністю. Від 25% до понад 50% померлих складали діти віком до 12 років. Смертність різко зростала у роки епідемій, зокрема холери у 1831 р. Дитяча смертність найчастіше була спричинена такими хворобами як коклюш, дизентерія, дифтерія та ангіна. Матримоніальна активність нижньогаявчан коливалася від кількох шлюбів на початку XIX ст. до майже двох десятків шлюбів на початку XX ст. Невелика кількість шлюбів і поступове зростання народжуваності вказує на те, що середня чисельність дітей на одну сім'ю зростала. З'ясовано, що дівчата вінчалися переважно у віці від 15 років (траплялися випадки і 12–14 років), хлопці – від 18-ти. Доволі часто траплялися шлюби між вдівцями і вдовами (а також поміж овдовілими та раніше неодруженими особами), що було викликано, вочевидь, господарськими розрахунками.

Ключові слова: демографія, народжуваність, смертність, матримоніальність, Нижні Гаї, Дрогобищина.

Mykola Haliv (Drohobych)

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department

of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

E-mail: halivm@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

Natural population movement in the village of Nyzhni Hayi in Drohobych County (late 18th – early 20th centuries)

The aim of the article is to investigate the demographic aspects of the population (number, birth rate, mortality, etc.) of the village of Nyzhni Hayi, Drohobych district during the “long” 19th century. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, authorial objectivity, general scientific (analysis, synthesis), special-historical (historical-genetic, historical-systemic, historical-typological) methods, and a statistical-descriptive approach. As a result of the study, it was established that from the 1780s to the beginning of the 20th century the population of the village of Nyzhni Hayi increased by 2.5 times – from 711 to 2339 people. The vast majority of the population was local Ukrainian peasants. Birth rates in Nyzhni Hayi fluctuated within a few dozen and only by the end of the 19th century. increased to over a hundred children. The birth rate in the second half of the 19th - early 20th centuries was 1.5 times higher than the death rate. From 25% to over 50% of the dead were children under the age of 12. Mortality increased sharply during the years of epidemics, in particular cholera in 1831. Child mortality was most often caused by diseases such as whooping cough, dysentery, diphtheria

and angina. The matrimonial activity of the residents of the village of Nyzhni Haii ranged from a few marriages at the beginning of the 19th century to almost two dozen marriages at the beginning of the 20th century. The small number of marriages and the gradual increase in the birth rate indicate that the average number of children per family was increasing. It was found that young women were married mainly at the age of 15 (there were cases of 12–14 years), young men – from 18. Marriages between widows and widowers (as well as between widowed and previously unmarried persons) were quite common, which was apparently caused by economic calculations.

Key words: demography, birth rate, mortality, matrimonialism, Nyzhniy Gai, Drohobych County.

Село Нижні Гаї (початково – Гаї Нижні) фіксується в історичних джерелах від початку XV ст. Воно тривалий час перебувало у шляхетській власності, а в умовах імперії Габсбургів опинилося у складі Рихтицької домінії, що перебувала у власності родини Бельських. Аналіз демографічних аспектів історії нижньогаївської громади дасть змогу виявити тенденції та процеси, характерні й для інших сіл Галицького Підгір'я упродовж “довгого” XIX століття.

Зауважимо, що в українській історичній науці вже існує позитивний досвід дослідження демографічних показників сільського населення. Так, Анастасія Момот (2016) у своїй статті проаналізувала демографічну характеристику населення села Погреби на Переяславщині за даними Генерального опису 1765–1769 рр., зокрема питання народжуваності, смертності та соціальної структури селян¹. Географ Сергій Остапчук (2022) дослідив демографічні особливості розвитку села Рисв'янка Рівненської області, акцентуючи увагу на динаміці чисельності населення та впливі економічних і соці-

альних чинників². Історик Святослав Чирук (2025) розглянув демографічну ситуацію в селищі Романковому на теренах вольностей Війська Запорозького в 1764 р., приділяючи увагу регіональним особливостям, міграційним процесам та їхньому впливу на соціальну структуру громади³. Деякі соціально-демографічні особливості села Нижні Гаї окресленого періоду розкрито у краєзнавчій студії за редакцією Василя Ільницького та Миколи Галіва⁴.

Наше дослідження спирається, передусім, на таку групу історичних джерел як парафіяльні метрики. Відзначимо, що інформаційний потенціал цього типу історичних джерел розкрито, передусім у ґрунтовній дисертації Сергія Гузенкова⁵, а також статтях Пьотра Рахвала⁶, Ольги Кригіної⁷, Олени Бороденко⁸ тощо. Додамо, що історики Ігор Смуток та Ярослав Лисейко проаналізувати джерельний потенціал парафіяльних метричних книг з теренів Галичини через призму студій з генеалогії та історії шляхти Прикарпаття⁹. Особливості використання метричних церковних книг при проведенні генеалогічних досліджень розкрила

¹ Момот А. Демографічна характеристика населення села Погреби за даними Генерального опису 1765–1769 рр. // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 77–86.

² Остапчук С. Демографічні особливості розвитку села Рисв'янка Рівненської області // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. 2022. Вип. 52(1). С. 129–135.

³ Чирук С. Демографічна ситуація в селищі Романковому на теренах вольностей Війська Запорозького в 1764 році // Історія та археологія. 2025. Вип. 1. С. 115–127. <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-11>

⁴ Нариси історії села Нижні Гаї на Дрогобиччині / Наук. ред. В. Ільницький, М. Галів. Дрогобич: “Посвіт”, 2023. 540 с.

⁵ Гузенков С.Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. (автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Запоріжжя, 2005. 17 с.

⁶ Rachwał P. Księgi metrykalne z czasów zaboru austriackiego w archiwach parafialnych w Lubelskiem – regulacje prawne, stan zachowania // Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego. 2015. T. VI. S. 153–325

⁷ Кригіна О. В. Інформаційний потенціал метричних книг як історичних джерел // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2018. Т. 29. № 1. С. 84–88.

⁸ Бороденко О.А. Метричні книги як джерело у вивченні шлюбності другої половини XVIII – першої половини XIX століття: можливі дослідницькі ризики // Універсум історії та археології. 2019. Т. 2(27). 185–196.

⁹ Смуток І., Лисейко Я. Церковні метрики як джерела до історії та генеалогії шляхетських родів Прикарпаття (кінець XVIII – початок XX ст.). // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. 2023. Вип. 12/54. С. 15–27. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283577>

Наталія Лобко¹⁰. Зазначені вчені вдало поєднували кількісні методи, генеалогічний аналіз, критичну оцінку джерел та просторово-часовий підхід, щоб реконструювати такі демографічні процеси як народжуваність, смертність, шлюбність, а також показати вплив соціально-економічних і природньо-біологічних (хвороби, епідемії) на рух населення.

Спираючись на згадані вище напрацювання й апробований методологічний інструментарій, ми активно послуговуємося статистично-описовим підходом, що дав змогу комбіновано аналізувати, систематизувати та інтерпретувати дані парафіяльних метричних книг без застосування складних методик демографічної науки (матричних моделей, регресійного аналізу, реконструкції історичних популяцій тощо). Водночас оперуємо елементами когортного аналізу, завдяки якому репрезентативно показуємо народжуваність, шлюбність і смертність низки поколінь мешканців с. Гаї Нижні кінця XVIII – початку XX ст. Крім того, застосовуємо загальнонаукові (аналіз, синтез), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-системний, історико-типологічний) методи дослідження.

Чисельність і релігійна приналежність населення

Згідно з твердженням польського дослідника Даніеля Кшиштофа Новака, у 1786 р. в Нижніх Гаях налічувало 711 мешканців¹¹. При окресленні чисельності населення, ми спиратимемося на загальнодоступні джерела: церковні й державні шематизми.

Відзначимо, що церковні шематизми, насамперед, греко-католицької Перемишльської єпархії, почали видаватися з 1828 р. Вони містили інформацію про гаївську парафію, яка охоплювала два села: Нижні Гаї і Верхні Гаї. Тому, до 1880-х рр. маємо узагальнену інформацію. Так, на 1828 р. в обидвох Гаях налічувалося 1626 греко-католиків (декілька осіб мешкало в сусідній німецькій колонії Брігідау)¹², у 1830 р. – 1674¹³, у 1831 р. – 1712¹⁴, у 1833 р. – 1633¹⁵ (мабуть, вплинула епідемія холери). У 1835 р. налічувалося 1678 греко-католиків¹⁶, у 1837 р. – 1712¹⁷, у 1838 р. – 1817¹⁸. У 1853 р. в обидвох селах разом з присілками та у Брігідау мешкали вже 2241 греко-католик¹⁹, у 1859 р. – 2351²⁰, у 1864 р. – 2352²¹, у 1867 р. – 2760²², у 1869 р. – 2790²³, у 1873 р. – 2781²⁴, у 1879 р. – 2597²⁵.

¹⁰ Лобко Н.В. Особливості використання метричних книг церков при проведенні генеалогічних досліджень // Сумський історико-архівний журнал. 2012. Вип. XVI–XVII. С. 70–74.

¹¹ Нариси історії села Нижні Гаї на Дрогобиччині... С. 19.

¹² Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXXVIII. Premisliae, 1828. P. 48.

¹³ Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXXX. Premisliae, 1830. P. 102.

¹⁴ Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXXXI. Premisliae, 1831. P. 113.

¹⁵ Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXXXIII. Premisliae, 1833. P. 113.

¹⁶ Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXXXV. Premisliae, 1835. P. 99.

¹⁷ Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXXXVII. Premisliae, 1836. P. 104.

¹⁸ Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro Anno Domini MDCCCXXXVII. Premisliae, 1838. P. 92.

¹⁹ Schematismus cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Premisliensis pro anno 1853. Premisliae, 1853. P. 84.

²⁰ Schematismus universi cleri oraientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis pro Anno Domini 1859. Premisliae, 1859. P. 78.

²¹ Schematismus universi cleri oraientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis pro Anno Domini 1864. Premisliae, 1864. P. 72.

²² Схиматізмъ всего клира кафолікѡвъ обряду греческо-русского Епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1868. Перемышль, 1867. С. 48.

²³ Схиматізмъ всего клира кафолікѡвъ обряду греческо-русского Епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Хр. 1869. Перемышль, 1869. С. 49.

²⁴ Схиматізмъ всего клира кафолікѡвъ обряду греческо-русского Епархіи Перемыской на годъ отъ Рожд. Христ. 1873. Перемышль, 1873. С. 49.

²⁵ Схиматізмъ всего клира руского-кафоліческого Богом спасенои Епархіи Перемышльской на годъ отъ рожд. Хр. 1879. Перемышль, 1879. С. 130.

Від початку 1880-х рр. шематизми Перемишльської греко-католицької єпархії вже містили інформацію окремо щодо Гаїв Нижніх і Гаїв Верхніх, яку ми акумулювали в таблиці 1. Наперед зазначимо, що недовіру викликають дані шематизму за 1918 р., в котрому, як ми вже не раз переконувалися, просто наводилася інформація за 1914 р.

Таблиця 1.

**Чисельність греко-католиків у Нижніх Гаях
(кінець XIX – початок XX ст.)**

Рік	Чисельність греко-католиків
1881	1942
1885	2073
1890	2193
1895	1940
1900	2114
1905	1985
1910	2093
1914	2269
1918	2269

Джерело: *Схиматізмъ всего клира русско-кафолического Епархіи Перемиской на годъ отъ рожд. Хр. 1881. Перемишль, 1881. С. 102; Схиматізмъ всего клира русско-кафолического Епархіи Перемиской на годъ отъ рожд. Хр. 1885. Перемишль, 1885. С. 93; Схиматізмъ всего клира русско-католического Епархіи соединенныхъ Перемиской, Самборской, Сяноцкой на годъ отъ рожд. Хр. 1890. Перемишль, 1890. С. 65; Схиматізмъ всего клира русско-католического Епархіи соединенныхъ Перемиской, Самборской, Сяноцкой на годъ отъ Рожд. Хр. 1895. Перемишль, 1895. С. 76; Шематізмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемиской, Самборской, Сяноцкой на рѣкъ водъ рожд. Хр. 1900. Перемишль, 1900. С. 83; Шематізмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рѣкъ водъ рожд. Хр. 1905. Перемишль, 1905. С. 97; Шематізмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рѣкъ водъ рожд. Хр. 1910. Перемишль,*

1910. С. 97; Шематізмъ всего греко-католического Кліра злученыхъ епархій Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рѣкъ 1914. Перемишль, 1914. С. 80; Шематізмъ всего греко-католического клира злученыхъ Епархій Перемиской, Самбірской і Сяніцкой на рік 1918. Перемишль, 1918. С. 45.

У 1890-х рр. шематизми почали фіксувати чисельність в греко-католицькій парафії представників інших обрядів чи релігій (римо-католики, протестанти, юдеї). Так, у 1895 р. разом у Верхніх і Нижніх Гаях мешкали 180 «латинників» (римо-католиків), 12 протестантів, 80 євреїв²⁶. У 1900 р. в обидвох селах налічувалося 173 римо-католиків, 12 протестантів, 68 євреїв²⁷. У 1905 р. – 160 римо-католиків, 10 протестантів, 101 євреї²⁸. У 1910 р. – 160 римо-католиків, 7 протестантів, 103 євреї²⁹. У 1914 р. – 262 римо-католики, 10 протестантів, 112 євреїв³⁰.

Чисельність римо-католиків саме в Нижніх Гаях подають шематизми Перемишльської римо-католицької єпархії. Нижньогаївські і верхньогаївські римо-католики належали до Рихтицької римо-католицької парафії, а коливання їхньої кількості відображене в таблиці 2.

Таблиця 2.

**Чисельність римо-католиків
у Нижніх Гаях і Верхніх Гаях
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Рік	Чисельність у Нижніх Гаях	Чисельність у Верхніх Гаях
1861–1862	83	199
1870	50	202
1874	53	210
1880	63	240
1884–1885	28	241
1891–1892	30	239
1899–1900	30	239
1904–1905	30	239
1909–1910	30	239

²⁶ Схиматізмъ всего клира русско-католического Епархіи соединенныхъ Перемиской, Самборской, Сяноцкой на годъ отъ Рожд. Хр. 1895. Перемишль, 1895. С. 76.

²⁷ Шематізмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемиской, Самборской, Сяноцкой на рѣкъ водъ рожд. Хр. 1900. Перемишль, 1900. С. 83.

²⁸ Шематізмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рѣкъ водъ рожд. Хр. 1905. Перемишль, 1905. С. 97.

²⁹ Шематізмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рѣкъ водъ рожд. Хр. 1910. Перемишль, 1910. С. 97.

³⁰ Шематізмъ всего греко-католического Кліра злученыхъ епархій Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рѣкъ 1914. Перемишль, 1914. С. 80.

Джерело: Schematismus venerabilis cleri diocesani rit. lat. Premislensis pro anno 1862. Jasło, 1861. P. 35; Direcorium et Schematismus venerabilis cleri diocesani rit. lat. Premislensis pro anno 1871. Jasło, 1870. P. 69; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis & regularis dioecesis ritus latini Premislensis pro Anno Domini 1875. Jasło, 1874. P. 70; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis & regularis dioecesis ritus latini Premislensis pro Anno Domini 1881. Jasło, 1880. P. 66; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis & regularis dioecesis ritus latini Premislensis pro Anno Domini 1885. Premisliae, 1884. P. 79; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis & regularis dioecesis ritus latini Premislensis pro Anno Domini 1892. Premisliae, 1891. P. 94; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis & regularis dioecesis ritus latini Premislensis pro Anno Domini 1900. Premisliae, 1899. P. 89; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis & regularis dioecesis ritus latini Premislensis pro Anno Domini 1905. Premisliae, 1904. P. 90; Schematismus universi venerabilis cleri saecularis & regularis dioecesis ritus latini Premislensis pro Anno Domini 1910. Premisliae, 1909.

Як бачимо, кількість римо-католиків у Нижніх Гаях поступово зменшувалася, а у Верхніх Гаях зростала. Це може свідчити, що певна частина нижньогаївських римо-католиків пересилася до Верхніх Гаїв, хоча вони не були основним джерелом збільшення чисельності римо-католиків у цьому селі. Водночас помітно й те, що від 1899 р. і до початку Першої світової війни римо-католицькі шематизми з року-в-рік подають однакову кількість парафіян як в Нижніх Гаях, так і Верхніх. Тож ці дані не викликають довіри. З іншого боку, бачимо, що греко-католицькі шематизми подають дещо меншу кількість «латинників» на обидва села (розуміємо, що греко-католицькі парохі не облікували кількість римо-католиків, а подавали приблизні цифри). Лише на 1914 р. греко-католицьким ше-

матизмом зафіксовані в Нижніх і Верхніх Гаях разом 262 римо-католики, що майже відповідає даним римо-католицької парафії³¹.

Загальну чисельність мешканців сіл фіксували переписи населення. Згідно з ними, у Нижніх і Верхніх Гаях разом за переписом населення 1857 р. мешкало 2626 осіб³². Згідно з переписом населення 1880 р. в Нижніх Гаях мешкало 1876 осіб. Однак тут не враховано мешканців присілка Бійнич, який зарахували до Верхніх Гаїв, тож там загальна чисельність верхньогаївчан і бійничан становила 971 особу³³. За переписом 1890 р. у Нижніх Гаях налічувалося 1937 мешканців. Бійничан знову порахували разом з жителями Верхніх Гаїв – разом було 994 особи³⁴. Станом на 1914 р. населення Нижніх Гаїв становило 2339 осіб, а Верхніх Гаїв (очевидно, знову з Бійничем) – 1248 осіб³⁵. На жаль, опрацьовані джерела не дають змогу з'ясувати кількісні показники й відсоткове співвідношення чоловіків і жінок.

Народжуваність

Деякі демографічні аспекти уприважуються завдяки метричним книгам. Оскільки ми послуговувалися лише метриками греко-католицької парафії, то у нашому описі йтиметься про греко-католиків – українців, які становили переважну більшість населення села. Згідно з ними, можемо навести показники народжуваності в Нижніх Гаях від кінця XVIII до початку XX ст. (див. таблицю 3).

Таблиця 3.

Чисельність народжених і охрещених осіб у Нижніх Гаях (за даними греко-католицьких метричних книг).

Рік	Чисельність народжених/охрещених	Хлопчики	Дівчатка
1786	18	8	10
1790	36	14	22
1800	22	15	7

³¹ Шематисмъ всего греко-католического Клира злученныхъ епархій Перемышской, Самборской и Сяноцкой на рікъ 1914. Перемышль, 1914. С. 80.

³² Skorowidz wszystkich miejscowości położonych Królestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem. Lwów, 1868. S. 52–53.

³³ Bigo J. Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami... w Królestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytorjalnych kraju. Lwów, 1886. S. 54.

³⁴ Bigo J. Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami... w Królestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytorjalnych kraju. Lwów, 1897. S. 53.

³⁵ Bigo J. Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi, Wielkiem Księstwie Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytorjalnych kraju. Lwów, 1914. S. 43.

Продовження таблиці 3.

Рік	Чисельність народ- жених/охрещених	Хлопчики	Дівчатка
1810	37	22	15
1821	60	27	33
1830	74	31	43
1831	39	19	20
1850	82	38	44
1855	45	18	27
1886	68	42	26
1888	133	64	69
1900	108	52	56
1907	118	68	50

Джерело: ЦДІАУЛ. Ф. 201. Оп. 4а. Спр. 1063. Арк. 1-13в, 6-83в, 323в-34, 573в-593в, 83-863в; Спр. 1057. Арк. 94-96; Спр. 1058. Арк. 75-903в; Спр. 1059. Арк. 60-643в; Спр. 7723. Арк. 1-33в, 14-22, 112-1163в, 208-2143в.

Тож показники народжуваності впродовж XIX ст. коливалася в межах кількох десятків і лише під кінець століття зросли до понад сотні дітей. Незначну кількісну перевагу серед народжених мали дівчата, хоча були й роки, в яких серед народжених більшість становили хлопці (1800, 1810, 1886, 1907 рр.).

Пологи в селах приймали сільські повітухи, місцеві мешканки (інколи вдови). Так, на початку XIX ст. в Нижніх Гаях зафіксовані такі повітухи: Теодосія Василенко, Агафія Бойко, Марія Борис, Текля Галелюка, Анна Франкова, Анастасія Стецків. У 1840–1850-х рр. – Марія Кришталь, Текля Галелюка, Марія Рупняк, Агафія Бойко, Марія Бойко, Параскева Глодан, Єфросинія Стецко, Анна Стецко, Параскевія Лесишин, Анна Янишин, Марія Вінцковська. У 1886 р. зафіксовані повітухи Євдокія Зелена, Марта Василенко, Марія Калічак, Катерина Баран, Феодосія Кравець. Ева Зелена, Анна Кирилів, Тетяна Стецко, Марія Мацігон.

Траплялися випадки появи на світ мертво-народжених дітей (*mortuus natus*). Наприклад, 3 серпня 1846 р. така трагедія сталася в сім'ї Якова і Катерини Стасик і 28 жовтня 1846 р. в сім'ї Луки та Франціски Безгурів (прізвище: Безгурій)³⁶. Народжувалися в нижньогаївчан і діти-двійнята. Для прикладу, 3 серпня 1832 р. народилися і були охрещені Костянтин і Олена, діти Андрія Кравціва та Катерини з роду Галелюка³⁷. 29 квітня 1850 р. народилися і тоді ж були охрещені Антоній та Анастасія – діти Степана і Марії Бойко³⁸.

У метриках відзначалася й законнонародженість дітей. Народження поза шлюбом дітей в Нижніх Гаях було рідкісним явищем наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Винятком був 1796 рік, коли народилося три «нелегітимні» дитини³⁹. Від 1798 р. і до вересня 1811 р. у селі не було зафіксовано жодної незаконнонародженої дитини. У 1814 р. народилося дві таких дитини, у 1817 р. – одна, у 1818 р. – дві⁴⁰. У 1840–1850-х рр. майже щороку одна-дві нижньогаївські дитини народжувалися у нешлюбних матерів (винятком був 1849-й рік – 3 дитини, та 1850-й рік – 5 дітей)⁴¹. Наприкінці XIX – початку XX ст. такі випадки почастишали: у 1888 р. – 6, у 1900 р. – 7, у 1907 р. – 9 незаконнонароджених дітей народилися в Нижніх Гаях⁴². Це, звісно, можна пояснити впливом модернізаційних тенденцій, які порушували традиційний уклад селянського життя, у тому числі його моральний фундамент. Однак, з іншого боку, якщо врахувати загалом зростання народжуваності дітей наприкінці XIX – на початку XX ст., то на цьому фоні показник появи незаконнонароджених дітей в Нижніх Гаях не буде надто відрізнятися від показників першої половини XIX ст.

Метричні книги народжень подають цікаву інформацію щодо народження та охрещення дітей в Нижньогаївській церкві. Так, з метрик бачимо, що місцеві мешканці у 1820–1830-х рр. неодноразово запрошували стати хресними батьками своїх дітей сільського дяковчителя

³⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 423в, 473в.

³⁷ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 97.

³⁸ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 763в.

³⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 213в–22.

⁴⁰ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 69–693в, 773в, 813в–82.

⁴¹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 873в, 98, 104; спр. 1057, арк. 103; спр. 1058, арк. 63в, 26, 35, 363в, 423в, 56, 66, 683в, 71, 76–773в, 79; спр. 1059, арк. 33в–4, 273в, 31, 443в.

⁴² ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 7723, арк. 14-22, 112–1163в, 208–2143в.

Івана Малика та його дружину Оришку⁴³. У пізнішого місцевого вчителя Миколи Карпінського та його дружини Антоніни, доньки власника маєтностей Йосипа Віліча, 7 липня 1845 р. народився, а 24 серпня того ж року був охрещений син Йосип⁴⁴ (він пізніше теж стане учителем в рідному селі).

Місцевий парох, шляхтич о. Василь Лісковацький, який був одружений з шляхтянкою Робертою Калічинською, при охрещенні дітей запрошував поважних кумів. Так, 28 жовтня 1832 р. у церкві Гаїв Нижніх була охрещена його донька Анна. Хресним батьком став гаївський економ (управитель двору) шляхтич Василь Голубовський та Розалія Бельська з Ніклович (обряд хрещення здійснив о. Йоан Білінський – нікловицький адміністратор)⁴⁵. 2 листопада 1833 р. хрестили парохом сина Ілярія. Хресним батьком знову ж був місцевий економ Терлецький та Магдалена Пашкувичувна – вчителька школи в Дрогобичі (*magistri schola Drohobycensis*). Обряд хрещення здійснив о. Тома Хашик, парох з Ясениці Сільної⁴⁶. 26 жовтня 1834 р. в Нижньогаївській церкві хрестили ще одну доньку місцевого пароха – Маріану. Священик о. В. Лісковацький і тепер не зрадив традиції, бо знову запросив за хресного двірського економа – Вінцентія Маліновського, а також Домініку Яноцьку, доньку пароха з Болахівців. Обряд хрещення здійснив о. Василь Лабошинський, парох з Михайлівч⁴⁷.

Наступний пар х осіб. 31 березня 1845 р. народилася і 26 жовтня цього ж року була охрещена його донька Антоніна-Целистина (дружиною о. Г. Кміцикевича була Павліна, донька уйковицького пароха о. Павла Фініка). Хресними батьками для дівчинки стали Теофан Білецький, директор школи з Дрогобича, та Текля Дністрянська, дружина о. Северина Дністрянського⁴⁸. 8 серпня 1847 р. охрещено Еміля, син

пароха о. Г. Кміцикевича. На жаль, хресних у метричній книзі не вказано, але хрестив дитину сопомочник із Болахівців о. Северин Дністрянський⁴⁹. Уже через кілька років парох став більш «демократичним» бо запросив за куму місцеву селянку Параскевію Василенко (20 грудня 1854 р. при хрещенні його сина Амбросія)⁵⁰.

Не лише парохі, але й селяни намагалися через хрещення новонароджених заприятелювати з дрібною шляхтою або ж священиками. Так, шляхтич Адальберт Кухарський, який наприкінці XVIII ст. був лісничим (*venator silvas*) в Нижніх Гаях, 20 квітня 1791 р. став хресним для дівчинки Олени, доньки селянина Михайла Янишина, 16 квітня 1793 р. – для Олексія, сина селянина Степана Марчишина, а 27 квітня 1801 р. – для Григорія, сина Петра Янишина (у цьому випадку хресною була дружина пароха о. М. Держка – Марта)⁵¹. 27 липня 1806 р. дружина пароха о. Василя Данилевича – Агата Данилевич була хресною для Іллі – сина Василя Янишина і Марії Кобрин, а хресним був Войцех Кухарський (можливо, син Адальберта)⁵². У метричних книгах початку XIX ст. згадується дружина місцевого економа Текля Унятицька, яка разом з мешканцем Дрогобича Василем Чернігевичем, у 1807 р. тримала до хреста Федора – сина Данила Чернігевича і Маріани з Шемелевських (Данило Чернігевич з дружиною мешкали в Гаях, будинок № 3 – тобтодесь на фільварку). А економ Симон Ягушевський у липні 1813 р. був хресним для Вікентія, сина селянки Мар'яни Пецюх⁵³.

Траплялося, що в місцевій церкві дітей хрестили мешканці з сіл Почаєвичі (19.11.1845 р., Василь і Анна Бойко) та Далява (24.12.1845 р., Данило і Теодозія Попів)⁵⁴. Або ж 10 липня 1847 р. і 23 грудня 1848 р. було охрещено дітей коваля з

⁴³ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 96зв, 103зв; Спр. 1063. Арк. 97зв, 99, 103зв, 105, 107зв, 110, 122, 138.

⁴⁴ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 36.

⁴⁵ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 97зв.

⁴⁶ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 100зв.

⁴⁷ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 103зв.

⁴⁸ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 36зв.

⁴⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 58.

⁵⁰ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1059, арк. 47зв.

⁵¹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 9зв, 14зв, 34.

⁵² ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 47.

⁵³ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 50 зв, 67зв.

⁵⁴ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 37.

Таблиця 4.

**Чисельність померлих осіб у Нижніх Гаях
(за даними
греко-католицьких метричних книг)**

Рік	Кількість померлих	з них діти віком до 12 років
1786	28	20
1795	13	4
1805	18	7
1810	37	24
1815	28	12
1826	22	5
1831	87	26
1843	43	18
1850	44	30
1855	76	23
1886	79	35
1888	79	46
1900	68	37
1907	72	40

Джерело: ЦДІАУЛ. Ф. 201. Оп. 4а. Спр. 1057. Арк. 2-2з, 8-8зв, 20-20зв, 28зв-29зв, 38-38зв, 42зв-44, 50зв-51; Спр. 1058. Арк. 89-90; Спр. 1059. Арк. 67-70зв; Спр. 7723. Арк. 8-9зв, 24-26зв, 120-121, 217-218зв.

Наголошуємо, що подані дані не відображають ситуацію загалом, адже не враховують смертність серед римо-католиків та юдеїв у селі. Попри це, метричні записи греко-католицької парафії дають змогу з'ясувати декілька цікавих фактів. Наприклад те, що серед нижньогаївських селян було не так багато довгожителів. Ми не знайшли жодного запису, де б щодо померлого було зазначено понад сторічний вік. Зрідка траплялися 90-річні. У 1786 р. помер 90-річний Павло Борис, у січні 1791 р. – 90-річна Пелагія Костів, у січні 1799 р. – 90-річний Федір Шеремета, у 1805 р. – 90-річний Михайло Стецко та 95-річний Василь Кришталь⁶⁴. Цілком можливо, що це приблизна кількість років, адже

Дрогобича Миколи Коссака і його дружини Магдалени⁵⁵. У червні 1838 р. Івана, сина Іллі Романіва, в церкві Нижніх Гаїв хрестили Міхель Верлей та Беціта Стром – селяни з Бригідау⁵⁶, які, вочевидь, були німецькими колоністами протестантського віросповідання. Зафіксовано й один випадок запису в метричній книзі народження дитини іншого віросповідання. Так, 14 травня 1846 р. народився і був записаний в метричну книгу Нижньогаївської церкви єврейський хлопчик Ейзіг. Його записали як незаконнонародженого. Батьками були «ізраеліти» Мендель і Сура Леверхерц з Солонська⁵⁷. Припускаємо, що їм просто були потрібні метричні документи про народження дитини, які, з невідомих причини, не могли отримати в кагалі.

Деякі метричні записи дають змогу встановити й невідомих з інших документів війтів, економів, ремісників у Нижніх Гаях. Так, 18 лютого 1830 р. війт Василь Василенко був хресним для Федора, сина Василя Гука⁵⁸. У 1840 р. згадується Кароль Ласковський, економ гаївський⁵⁹. У 1821 р. сільський ткач Мацько Зцілений був хресним новонародженого Кирила, сина Петра Матійчина⁶⁰. 18 квітня 1829 р. дрогобицький майстер Йосип Мацюрак і Агата Пильова, «піддана шевського куншту», хрестили доньку Онуфрія Бориса – Анну⁶¹. У вересні 1829 р. згадується коваль Микола Бах, який був хресним Анни, доньки Матвія Василенка⁶². Знаємо, що у церкві Нижніх Гаїв 25 жовтня 1852 р. був хрещений Йосип, син шляхтичів Григорія Городиського та Анни з Білінських⁶³.

Смертність

Метричні книги померлих дають можливість показати рівень смертності, а також вік померлих у Нижніх Гаях. Відзначимо, що упродовж усього «довгого» XIX ст. в галицькому селі панувала висока дитяча смертність і Нижні Гаї не були винятком (див. таблицю 4).

⁵⁵ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 57зв, 68зв.

⁵⁶ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 143.

⁵⁷ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 42.

⁵⁸ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 110зв.

⁵⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 160.

⁶⁰ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 85.

⁶¹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 108.

⁶² ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1063, арк. 109зв.

⁶³ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1059, арк. 22зв.

⁶⁴ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 2-2зв, 5, 13, 20-20зв.

метрики народжень людей, які народилися ще в першій половині XVIII ст., не існувало, а відтак не завжди можна було встановити їх реальний вік. 23 квітня 1813 р. помер 95-річний Іван Лудка⁶⁵. Відтак у наступні десятиліття вкрай рідко зустрічалися люди, які дожили не лише до 90, але й до 80-річного віку. Лише на початку XX ст. зафіксовано майже столітнього мешканця: 9 вересня 1907 р. помер 99-річний Василь Янишин⁶⁶. Кількість померих серед людей зрілого віку (35–55 років) різко зросла у XIX ст.

Причина смерті, яка вказувалася у метричних книгах, визначалася священником суб'єктивно і не несла за собою ніяких медичних діагнозів. Переважно записували так: звичайна (природна) смерть, інколи плевра, скарлатина, кашель, запалення легень, гарячка, параліч, сухоти, епідемії, випадок (раптово), пухлина, в пологах (наприклад під час пологів померла 30-річна Марія, дружина Івана Николяка, 18 березня 1832 р.⁶⁷), замерзання, опіки тіла тощо. На жаль, не знаємо про які епідемії йшлося в метричних записах. У 1828 р. причина смерті «епідемія» було зафіксовано щодо 18 померлих⁶⁸. Три випадки епідемії – у 1829 р. і стільки ж у 1830 р. Важливо, що на початку XIX ст. з метричних книг зникає запис «віспа» як причина смерті, оскільки поширенню цієї страшної хвороби вдалося запобігти завдяки організованому австрійською владою масовому вакцинуванню населення.

У 1831 р. європейським континентом, у тому числі і Галичиною, прокотилася епідемія холери. З 12 липня у Нижніх Гаях почали помирати люди від холери (тоді першим помер Іван Бойко). Загалом від цієї хвороби померло 56 осіб з 87, які відійшли у засвіти в цьому році. Останній нижньогаївчанин, що помер у 1831 р. від холери, був 16-річний Гнат, син Степана

Кравціва (11 вересня)⁶⁹. Більшість померлих – люди у віці від 30 до 70 років, хоча були й однорічні діти. Помирало по декілька осіб на день. Так, 29 липня 1831 р. померли 54-річна Марія Тунська (напередодні помер її чоловік Юрко Тунський у віці 56 років), 46-річна Марія Калічак та Марія – 31-річна дружина Михайла Калічака (обидві жінки з однієї хати № 133). 17 і 18 серпня також померло по троє осіб за день, а 19 серпня – 4, 22 і 25 серпня також по троє, в інші дні менше – одна-дві людини.

У 1835 р. (від 11 листопада до 13 грудня) в Нижніх Гаях померли на скарлатину 26 дітей у віці до 11 років (серед них найбільше 1–3-річних)⁷⁰. У 1836 р. 10 дітей віком 1–4 роки померли на «пронос»⁷¹. Випадки холери повторилися у 1836 р.: від 22 жовтня до 31 жовтня померло 13 осіб⁷². 24 грудня 1843 р. помер священник о. Василь Лісковацький у віці 52 років через запалення⁷³. У 1848 р. було декілька випадків смерті від тифу⁷⁴. Від ангіни 8 лютого 1850 р. помер Еміль Кміцикевич – син пароха о. Г. Кміцикевича, якому було 2,5 роки⁷⁵. 26 червня 1850 р. у Нижніх Гаях померла одна людина від холери (Матвій Стецко)⁷⁶. Оскільки не збереглася метрична книга померлих за 1873 р., то, на жаль, немає можливості з'ясувати кількість померлих в Нижніх Гаях від епідемії холери, яка в цьому році охопила наш край. У 1888 р. причиною смерті більшості з 46 померлих дітей стала дизентерія, дифтерія, ангіна⁷⁷. У 1900 р. серед причин дитячої смертності в селі домінували коклюш і знову ж дизентерія та ангіна⁷⁸.

Загалом, якщо співставити кількісні показники народжуваності і смертності у Нижніх Гаях, то побачимо, що наприкінці XVIII – у перші десятиліття XIX ст. народжуваність не набагато перевищувала смертність, тож населення зростало

⁶⁵ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 26зв.

⁶⁶ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 7723, арк. 218.

⁶⁷ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 44.

⁶⁸ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 39зв–40зв.

⁶⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 42зв–44.

⁷⁰ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 46зв–47зв.

⁷¹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 47зв–48.

⁷² ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 48–48зв.

⁷³ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 11.

⁷⁴ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 86–86зв.

⁷⁵ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 89.

⁷⁶ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 89зв.

⁷⁷ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 7723, арк. 24–26зв.

⁷⁸ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 7723, арк. 120–121.

повільно. У другій половині XIX – на початку XX ст. народжуваність приблизно в 1,5 рази переважала над смертністю, що спричинило упевнене зростання кількості населення в селі.

Шлюбність

Метрична книга одружень подає інформацію про шлюби між греко-католиками в Нижніх Гаях. Чисельність укладених шлюбів представлена в таблиці 5.

Таблиця 5.

Чисельність укладених шлюбів у Нижніх Гаях (за даними греко-католицьких метричних книг)

Рік	Кількістьвінчань у церкві
1786	7
1800	4
1801	0
1808	2
1809	0
1816	3
1820	3
1831	4
1832	8
1840	6
1841	11
1844	19
1851	13
1855	11
1886	18
1900	14
1907	17

Джерело: ЦДІАУЛ. Ф. 201. Оп. 4а, Спр. 1057. Арк. 57-57зв, 62, 63, 64-64зв, 66-66зв, 68зв-69; Спр. 1058. Арк. 30-31; Спр. 1059. Арк. 5-6, 65-66; Спр. 7723. Арк. 5-6, 123-124зв, 220-220зв.

Загалом невелика кількість шлюбів і поступове зростання народжуваності вказує на те, що середня чисельність дітей на одну сім'ю зростала (особливо, якщо брати до уваги те, що відбувалися й шлюби між удівцями і вдовицями, які зазвичай не створювали багатодітних сімей). У 1786 р. було 7 шлюбів, а народилося 18 дітей. У 1800 р. створено 4 родини, а народилося 22 дитини. Можна стверджувати, що тоді на одну родину припадало від 2 до 4 ново-

народжених дітей, хоча підкреслюємо умовність таких підрахунків, бо ж дітей у певному році народжували переважно не новостворені в тому ж році сім'ї. Проте, якщо користуватися навіть такими хиткими розрахунками, то все ж будемо мати можливість припустити, що у 1900 р. на одну родину в Нижніх Гаях припадало в середньому 7 новонароджених дітей (а це доволі високий показник). Зростання народжуваності серед галицьких селян у XIX ст., як від було результатом комплексу чинників: поступове зниження смертності через поліпшення харчування і медичного обслуговування (зокрема, обов'язкової вакцинації від віспи), зростання потреби робочих рук (особливо після певного відтоку працівників з сіл у міста через зростання промислового виробництва), переважанням традиції ранніх шлюбів, що разом із збільшенням тривалості життя, а отже й репродуктивного віку, створювало передумови для народження більшої кількості дітей.

Вінчалися дівчата переважно у віці від 15 років (траплялися випадки і 12–14 років), хлопці – від 18 років. Наприклад, 19 червня 1788 р. одружилися 20-річний Петро Стецків і 15-річна Анастасія Янишин⁷⁹. Інколи, але вкрай рідко люди вперше вінчалися у зрілому віці: 25 вересня 1841 р. 40-річний Андрій Піщур одружився з 32-річною Пелагією з роду Мурин⁸⁰. Були шлюби хлопців зі старшими дівчатами. Зокрема, 21-річний Петро Ільчишин одружився з 28-річною Анастасією Кришталь у листопаді 1788 р.⁸¹ Шлюби молодших були рідкістю, але траплялися: 13 лютого 1790 р. 19-річний Ілля Гук побрався з 12-річною Юстиною Грицин, 13 лютого 1795 р. 20-річний Василь Бойко – з 12-річною Катериною Стецків, а 19 лютого 1797 р. 25-річний Федь Кравців – з 13-річною Варварою, донькою Івана Наролки⁸².

Доволі часто траплялися шлюби між вдівцями і вдовами: 9 червня 1789 р. 56-річний удівець Семен Гримайлів одружився з 40-річною вдовою Оленою Глодан⁸³. За 1831–1839 рр. в Нижніх Гаях відбулося 47 вінчань, з них 15 шлюбів уклали вдівці. Причому їхніми обраницями стали 5 удовиць і 10 дівчат⁸⁴. У 1846 р. в селі

⁷⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 58зв.

⁸⁰ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 69.

⁸¹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 59зв.

⁸² ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 5365, арк. 61, 66зв, 67зв.

⁸³ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 60.

⁸⁴ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 66зв–68зв.

уклалали 8 шлюбів, з них 3 між вдівцями і вдовами, а ще у 2 випадках були шлюби раніше не одружених з вдовою та вдівцем⁸⁵. 17 лютого 1856 р. 20-річний парубок Федір Стецько одружився з 30-річною вдовою Марією Стецько з роду Пітин. 22 червня 1856 р. 29-річний вдівець Павло Кирилів побрався з 43-річною вдовою Марією Кирилів з роду Федис⁸⁶.

Інколи укладалися шлюби між людьми зі значною різницею у віці: 21 травня 1796 р. 34-річний вдівець Яків Курило одружився з удвічі молодшою за нього дівчиною – 17-річною Теодосією Василенко⁸⁷. 5 червня 1796 р. 20-річний парубок Петро Федис узяв шлюб з 35-річною вдовою Теклею Безкузьовою⁸⁸. 3 березня 1799 р. 40-річний Степан Кирилів (не вдівець) одружився з 17-річною дівчиною Ксенією Матійчин⁸⁹. А 8 вересня 1797 р. 50-річний вдівець Данило Вайло одружився з 20-річною дівчиною Тетяною, донькою Василя Галелюки⁹⁰. 27 травня 1810 р. 70-річний вдівець Павло Труба побрався з 34-річною вдовою Єфимією Василенко⁹¹. 22 листопада 1842 р. Яків Марчишин, 41-річний вдівець, одружився з 19-річною дівчиною Марією, донькою Григорія Мацигіна⁹². 25 лютого 1843 р. 70-річний вдівець Іван Кравців одружився з 35-річною вдовою Анною Борис⁹³. 28 травня 1844 р. Гаврило Тунський, удівець, 59 років, одружився з 38-річною Оленою з роду Галелюка, вдовою за Яковом Бойком⁹⁴. На початку ХХ ст. вже не бачимо настільки помітних вікових відмінностей між шлюбіваними. Щоправда, наведемо два приклади з 1907 р., коли 25-річний парубок Степан Скоропад одружився з 36-річною вдовою Марією Гук, а 27-річний парубок Андрій Матвійшин з 36-річною вдовою Агафією Кравців⁹⁵.

Батьки неповнолітніх давали згоду на шлюб своїх дітей – 20-річних і молодших. Для прикладу, батько 16-річного Федора Пиля і батько 18-річної Марії Стецько дали згоду на їхній шлюб 24 листопада 1847 р.⁹⁶ Навіть коли дівчата були старші 20-ти років, то батько все одно давав згоду. Наприклад, Гнат Скрипук дав дозвіл (підписався хрестиком) на шлюб 23-річної доньки Магдалени з 26-річним Степаном Мірчиком зі Стрия (16 лютого 1851 р.)⁹⁷. Але коли 12 лютого 1852 р. відбувався шлюб між 16-річним Андрієм Николяком і 24-річною Анною Бах, то дозвіл на шлюб давав лише батько молодого⁹⁸. Нагадаємо, що повнолітніми вважалися особи 24-річного віку.

Траплялося, що дівчата рано ставали вдовами, а відтак в юному віці шукали собі іншу партію. Так, 19-річна вдова Марія Матвійшин 14 лютого 1855 р. вийшла заміж за свого сусіда (їхні номери будинків 49 і 50) – 34-річного вдівця Івана Бойка. До слова, батько Марії, Яць Стасик, давав письмовий дозвіл на цей шлюб своєї доньки, бо вона хоч і виходила заміж вдруге, але була ще неповнолітньою⁹⁹.

У часи до скасування панщини траплялися шлюби мешканців Нижніх Гаїв з жителями інших сіл, які належали до Рихтицької домінії (Далява, Верхні Гаї, Почаєвичі, Михайлевичі, Рихтичі, Солоньсько). У другій половині ХІХ ст. ця географія розширюється. Трапляються шлюби з міщанами зі Стрия, мешканцями(ками) Меденич, Дрогобича, Лішні тощо.

Отже, упродовж «довгого» ХІХ століття чисельність населення села Нижні Гаї на Дрогобиччині зросла у 2,5 рази – від 711 до 2339 осіб. Переважна більшість населення складали місцеві селяни-українці, які належали до Греко-католицької церкви. Кількість римо-католиків (вочевидь, переважно поляків) поступово зменшувалася.

⁸⁵ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 49.

⁸⁶ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1059, арк. 85–85зв.

⁸⁷ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 61.

⁸⁸ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 5365, арк. 66зв.

⁸⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 5365, арк. 69.

⁹⁰ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 61зв.

⁹¹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1057, арк. 63.

⁹² ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 8зв.

⁹³ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 9.

⁹⁴ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 30.

⁹⁵ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 7723, арк. 220.

⁹⁶ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1058, арк. 59.

⁹⁷ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1059, арк. 5.

⁹⁸ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1059, арк. 17.

⁹⁹ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 1059, арк. 65.

лося – від майже однієї сотні до трьох десятків. Натомість у сусідньому селі Верхні Гаї чисельність римо-католиків поступово зростала. Припускаємо, що частина нижньогаївських поляків обрали своїм осідком саме Верхні Гаї, що дало підстави у міжвоєнний період заснувати там римо-католицьку парафію. Поява протестантів була пов'язана з існування неподалік німецької колонії Брігідау, мешканці якої оселялися в Нижніх Гаїв в основну через матримоніальні причини. Показники народжуваності у Нижніх Гаях коливалася у межах кількох десятків і лише під кінець XIX ст. зросли до понад сотні дітей. Незначну кількісну перевагу серед народжених мали дівчата, хоча були й роки, коли більшість народжених становили хлопці. Народжуваність переважала над смертністю. Від 25 до понад 50% померлих складали діти віком до 12 років. Смертність різко зростала у роки епідемії, зокрема холери у 1831 р. Дитяча смертність най-

частіше була спричинена такими хворобами як коклюш, дизентерія, дифтерія та ангіна, проте на початку XIX ст. зникла сметність від віспи з огляду на проведення вакцинації населення. Матримоніальна активність нижньогаївчан коливалася від кількох шлюбів на початку XIX ст. до майже двох десятків шлюбів на початку XX ст. Невелика кількість шлюбів і поступове зростання народжуваності вказує на те, що середня чисельність дітей на одну сім'ю зростала. Вінчалися дівчата переважно у віці від 15 років (траплялися випадки і 12–14 років), хлопці – від 18-ти. Доволі часто траплялися шлюби між вдівцями і вдовами (а також поміж овдовілими та раніше неодруженими особами), що було викликано, вочевидь, господарськими розрахунками.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Borodenko, O. (2019). Metrychni knyhy yak dzherelo u vyvchenni shlyubnosti druhoї polovyny XVIII – pershoї polovyny XIX stolittia: mozhlyvi doslidnytski ryzyky. *Universum istoriyi ta arkeolohiyi*, 2(27), 185–196. [in Ukrainian].
2. Chyruk, S. (2025). Demohrafichna sytuatsiia v selyshchi Romankovomu na terenakh volnostei Viiska Zaporozkoho v 1764 rotsi. *Istoriia ta arkeolohiia*, (1), 115–127. <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-11> [in Ukrainian].
3. Huzenkov, S. (2005). Metrychni knyhy yak dzherelo z istorychnoyi demohrafiyi Pivdennoyi Ukrayiny druhoї polovyny XIX – pochatku XX st. (Author's abstract of dissertation). *Zaporizhzhia*. [in Ukrainian].
4. Ilnytskyi, V., Haliv, M. (ed.) (2023). *Narysy istorii sela Nyzhni Hai na Drohobychchyni*. Drohobych: "Posvit". [in Ukrainian].
5. Kryhina, O. (2018). Informatsiynyy potentsial metrychnykh knykh yak istorychnykh dzherel. *Vcheni zapysky Tavriyskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorichni nauky*, 29(1), 84–88. [in Ukrainian].
6. Lobko, N. (2012). Osoblyvosti vykorystannya metrychnykh knykh tserkov pry provedenni henealohichnykh doslidzen. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, XVI–XVII, 70–74. [in Ukrainian].
7. Momot, A. (2016). Demohrafichna kharakterystyka naselennia sela Pohreby za danymy Heneralnoho opysu 1765–1769 rr. *Kraieznavstvo*, 3–4, 77–86. [in Ukrainian].
8. Ostapchuk, S. (2022). Demohrafichni osoblyvosti rozvytku sela Rysvianka Rivnenskoї oblasti. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: heohrafiia*, 52(1), 129–135. [in Ukrainian].
9. Rachwał, P. (2015). Księgi metrykalne z czasów zaboru austriackiego w archiwach parafialnych w Lubelskiem – regulacje prawne, stan zachowania. *Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego*, VI, 153–325. [in Polish].
10. Smutok, I., Lyseyko, Y. (2023). Tserkovni metryky yak dzherela do istoriyi ta henealohiyi shliakhet-skykh rodiv Prykarpattia (kinets XVIII – pochatok XX st.). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyzkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriia*, 12/54, 15–27. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283577> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.170

УДК 327.5:930.22(477)»1706»

В'ячеслав Станіславський (м. Київ)

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інститут історії України НАН України

E-mail: vvslavaua@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

Міжнародні конфлікти початку XVIII ст. та Кам'янець-Подільський у дипломатичному проєкті Людівіка XIV 1706 року

Стаття присвячена розгляду дипломатичного проєкту Людівіка XIV, спрямованого на спонукання Османської імперії до війни з Росією з метою створення більш сприятливої зовнішньополітичної ситуації для своєї держави на тлі важких воєнних поразок завданих Франції в 1706 р. у ході Війни за Іспанський Спадок. З'ясовано, що під час вступу шведських військ у Саксонію, переходів російських військ на терени Речі Посполитої задля допомоги королю Августу II Сильному, московський посол у Стамбулі дізнався про розпорядження французького короля своєму послу охарактеризувати Порті зовнішні загрози від Відня і Москви та переконати в сприятливості обставин для збройного виступу проти одного з цих потенційних противників. Одним із важливих аргументів для спонукання турків до війни з Петром I мало стати твердження про зайняття царськими силами Кам'янець-Подільського, чого насправді тоді не сталося. Особливу увагу привертає до себе факт особистої участі Людівіка XIV у створенні проєктів війни Туреччини з Австрією чи Росією. Як свідчить передана московському послу інформація, французький представник виконав своє завдання, але великий візир відповів відмовою на зазначені пропозиції. Незважаючи на це, зусилля Франції спрямовані на підштовхування Порту до війни з Російською державою, тривали.

Ключові слова: Карл XII, Август II Сильний, Людівік XIV, Річ Посполита, Російська держава, Османська імперія, Кримський ханат, Кам'янець-Подільський.

Viacheslav Stanislavskyi (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences,

Senior researcher,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages
and early modern times

of the Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: vvslavaua@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

International conflicts of the early 18th century and Kamianets-Podilskyi in the diplomatic project of Louis XIV in 1706

The article is devoted to the consideration of the diplomatic project of Louis XIV aimed at inciting the Ottoman Empire to war with Russia in order to create a more favorable foreign policy situation for his state against the backdrop of the heavy military defeats inflicted on France in 1706 during the War of the Spanish Succession. It was found that during the entry of Swedish troops into Saxony and the transition of Russian troops to the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth to assist King Augustus II the Strong, the Moscow ambassador in Istanbul learned of the French king's order to his ambassador to describe to the Porte the external threats from Vienna and Moscow and to convince it of the favorable circumstances for an armed action against one of these potential adversaries. One of the important arguments to incite the Turks to war with Peter I was to claim that the tsarist forces had occupied Kamianets-Podilskyi, which in fact did

not happen. Of particular interest is the fact of Louis XIV's personal participation in the creation of projects for the war between Turkey and Austria or Russia. According to the information transmitted to the Moscow ambassador, the French representative fulfilled his task, but the Grand Vizier refused the said proposals. Despite this, France's efforts to push the Porte into war with the Russian state continued.

Keywords: Charles XII, Augustus II the Strong, Louis XIV, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, Ottoman Empire, Crimean Khanate, Kamianets-Podilskyi

Вступ. Пропонований до уваги матеріал постав зі сполучення інтересу до вивчення історії окремого міста та потреби представлення її на тлі масштабних міжнародних подій. В останній третині XVII – на початку XVIII ст. Кам'янець-Подільський привертав увагу європейських політиків, насамперед, через протистояння з Османською імперією, яке тривало в кількох регіонах цієї частини світу. Місто, яке мало потужні укріплення, майже на три десятиліття було перетворене з опорного пункту Речі Посполитої на потужну турецьку фортецю. Повернення ж Кам'янця до Польсько-Литовської держави, що сталося в контексті інших значних втрат Османської імперії у війні з коаліцією європейських держав, означало й поступову втрату його стратегічного значення. Втім, у перші роки питання про владу над містом було доволі дражливым для Стамбула. Це стосувалося, зокрема, потенційної можливості його переходу під владу московського царя. На той час турки вже мали досвід збройного протистояння з Росією і з занепокоєнням спостерігали масштабні заходи Петра I, спрямовані на зміцнення його держави, які свідчили, що здійснюється підготовка до наступної війни з Османською імперією, до якої царські сили мали підійти з якісно вищим потенціалом. Природно, що велика увага зверталася на укріплені пункти з російського боку поблизу імперських кордонів – і на посилення існуючих, і на спорудження нових. Коли ж у ході Великої Північної війни підпорядковані царю сили діяли на теренах Речі Посполитої, то навіть потенційна загроза зайняття російськими військами вельми важливого своїм стратегічним значенням Кам'янця-Подільського викликала неабияку тривогу османської влади. Цим особливим ставленням турків до подільської твердині й вирішив скоритися

Людовік XIV, коли, задля поліпшення становища своєї держави, пропонував Порті вирішити питання зі зростаючою загрозою з Півночі.

Науковці, які вивчали матеріали російського посольства в Туреччині, здебільшого залишили поза увагою французькі пропозиції Порті, які стали відомими очільнику посольства Петру Толстому у вересні 1706 р., або датували їх пізнішим часом. Так, Тетяна Крилова помилялася, коли зазначала, що ще в кінці цього року російський дипломат планував взаємодіяти з французьким послом, щоб переконати Порту в необхідності війни з Австрією, й лише навесні 1707 р. цей посол – барон Шарль де Ферріоль отримав розпорядження Людовіка XIV посварити турків з Москвою¹. У пізнішій роботі цієї ж авторки вказується, що французький дипломат почав налаштовувати Порту проти Росії невдовзі після Калішської битви, яка відбулася в жовтні 1706 р. У ній уже коротко згадується, що наприкінці 1706 р. французький посол виказав сентенцію про підкорення царем Польщі, утіснення Швеції та небезпеку для Криму, оскільки росіяни вже заволоділи ключем до нього – Кам'янцем-Подільським². Дипломатичні перипетії осені 1706 р. зовсім не згадуються в праці Веніаміна Шутого, а зазначено, що про спонукання Туреччини до війни з Росією П. Толстой дізнався лише навесні 1707 р.³ Немає згадок про зазначені події у відомих фахівцям роботах Світлани Орешкової⁴ та Миколи Павленка⁵, в яких значна увага надана діяльності російського посольства в Туреччині. Відтак детальне висвітлення французьких пропозицій Порті у вересні 1706 р. на тлі міжнародних подій дозволить представити важливу й неординарні сторінку минулого, яка пов'язана з історією українського міста Кам'янця-Подільського.

¹ Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки. Т. 10. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1941. С. 268.

² Её же. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки. Т. 65. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. С. 259, 261.

³ Шутый В. Е. Позиция Турции в годы Северной войны 1700–1709 гг. // Полтавская победа: из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. С. 109.

⁴ Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. Москва: Наука, 1971. 206 с.

⁵ Павленко Н. Птенцы гнезда Петрова. Москва: Мир энциклопедий Аванта+, Астрель, 2008. 640 с.

Поразки Франції в ході Війни за Іспанську Спадщину та її розрахунки на Швецію й Туреччину

Задля розуміння мотивації, яка спонукала до формування дипломатичних проєктів очільника Франції, спочатку розглянемо обставини, в яких опинилася ця країна на початку XVIII ст. Десятиліття – 1701–1709 рр. – вважається найважчим у тривалому правлінні Людовіка XIV⁶. Франція отримувала важкі поразки, починаючи з 1704 р. В серпні 1704 р. французи та баварці, очолювані баварським курфюрстом Максиміліаном II та французькими маршалами Талларом і Марсеном, були розбиті армією австрійського полководця, принца Євгена Савойського та англійського полководця Джона Черчилля, герцога Мальборо в битві при Бленхеймі в Баварії. Втрати французів були дуже великими – 30 тис. людей та вся артилерія. Про масштаб поразки певний час навіть не було охочих доповідати Людовіку XIV. Низка невдач сталася і в 1705 р. Травень 1706 р. приніс нову значну поразку – при Рамілі в Бельгії, де Джон Черчилль переміг французького маршала Вільруа. А у вересні 1706 р. Євген Савойський розбив французькі війська, очолювані племінником короля герцогом Філіппом Орлеанським під Турином⁷. Після Бленхейма, а потім після Рамії й Турина французький король виступав з мирними ініціативами⁸.

Проте війна тривала і Франція шукала варіанти для посилення свого становища. Так, відомо про існування, створеної французькою дипломатією в XVII ст., концепції «Східного бар'єру», згідно з якою Швеція, Річ Посполита й Туреччина розглядалися як дружні Версалью держави та які планувалося використати для створення постійної загрози чи для боротьби з Австрією. До реалізації концепції докладали зусиль фран-

цузька дипломатія під час Великої Північної війни. З цього погляду переміщення воєнних дій на терени Речі Посполитої, де Карл XII протистояв Августу II Сильному, було вигідним для Франції⁹.

Пильно спостерігало французьке керівництво і за діями Карла XII щодо Саксонії. За донесеннями російського посла в Голландії Андрія Матвєєва, який в 1705–1706 рр. виконував неофіційні дипломатичні завдання у Франції, до російського керівництва, датованими вереснем 1706 р., ця країна позитивно поставилася до вторгнення шведів у курфюрство. Там бажали, щоб у цісарстві в зв'язку з цим вторгненням додалося внутрішніх негараздів і поліпшилися перспективи угорських повстанців. В таких обставинах Франція могла отримати перепочинок та знайти можливість допомогти шведам¹⁰. Якось секретар посольства Франції в Польщі Жан Казимир Балюз висловився про конфлікт Карла XII з Августом II так: «... шведський король працює на інтереси його величності короля Франції, коли він б'є саксонського електора – союзника цісаря й царя»¹¹. Загалом, напад Карла XII на Саксонію відгукнувся значним пожвавленням у європейських столицях. Противники Людовіка XIV не сумнівалися, що це сталося внаслідок таємної змови шведського короля з Францією. На користь Версалью була й затримка Карла XII на території Саксонії в 1707 р.¹².

Обставини, в яких опинилася Франція, позначилися й на її політиці щодо Османської імперії. Як зазначав Юзеф Фельдман, спочатку версальський двір, зосереджений на антигабсбургських цілях, «гасив турецькі запали проти Москви (а також проти Польщі)», але з кінця 1706 р. почав штовхати Порту проти царя¹³. Відомо, що Ш. Ферріоль намагався переконати Стамбул у необхідності війни з Росією. При

⁶ Дешодт Э. Людовик XIV. Москва: Молодая гвардия, 2011. С. 206.

⁷ Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV. Москва: Международные отношения, 1991. С. 294–295; Блюш Ф. Людовик XIV. Москва: Ладомир, 1998. С. 625–626; Птифис Ж.-К. Людовик XIV. Слава и испытания. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. С. 281–283; Дешодт Э. Людовик XIV. С. 234–235, 237–238.

⁸ Блюш Ф. Людовик XIV. С. 632–633.

⁹ Королюк В. Д. Начало шведской агрессии против Речи Посполитой в ходе Северной войны (1701–1702 гг.) // Ученые записки Института славяноведения. Т. VI. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952. С. 225; Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697–1710 гг.). Ленинград: Наука, 1986. С. 97, 116.

¹⁰ Возгрин В. Е. Россия и европейские страны ... С. 159.

¹¹ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами) / Науковий збірник за рік 1928. Київ, 1928. Т. XXVIII. С. 77.

¹² Возгрин В. Е. Россия и европейские страны ... С. 159, 174–175.

¹³ Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1926. S. 19.

цьому Франція мала на меті якнайшвидше переможне завершення Швецією протистояння з Росією і наступне залучення Карла XII на свій бік у боротьбі за Іспанську Спадщину¹⁴. Ці розрахунки Франції були небезпідставні, враховуючи напружені стосунки Карла XII з Віднем¹⁵.

Політичні проєкти Людовіка XIV восени 1706 р. та реакція османської влади

Тепер про згадані політичні проєкти короля Франції, а насамперед про те, як про них стало відомо російському послу в Туреччині П. Толстому, що й спричинило їх фіксацію у документальних матеріалах посольства. Отже, 19 вересня 1706 р. до російського посла приходив грецький священик Амбросій. Він розповів, що минулого дня був у Галаті, де заходив на двір, на якому зупинився посланець цісаря Йозефа I Габсбурга, оскільки був знайомий із господарем того двору. Побачивши священника, посланець запросив його до себе на розмову. Він поцікавився, чи буває Амбросій у московського посла. Той відповів, що буває – відвідує там іншого священника, а посла бачить нечасто. Тоді посланець попросив, щоб при нагоді Амбросій переказав П. Толстому побажання про таємну присилку надійної людини, через яку посланець міг би повідомити про певну справу¹⁶.

Того ж дня російський дипломат таємно відправив до цісарського посланця (в документі – «к цесарскому чрезвычайному инвияту»), яким тоді був Йоганн Міхаель фон Тальман, свого лікаря Георгія Полікала. П. Толстой наказав лікарю пояснити, що спочатку мав намір відправити одного зі своїх перекладачів, але такий візит не міг бути таємним – перекладач мав змогу покинути двір лише у супроводі яничара. Через це посол використовував для таємних контактів саме лікаря. Повернувшись від цісарського посланця, лікар розповів, що той пояснив свою ініціативу в присилці «секретної особи» від московського

посла потребою ввірити їй інформацію «про деякі справи великі». Й. М. Тальман відчував обов'язок віддячити за гостинність від час його перебування в російській столиці, де він був надзвичайним посланцем, а також тому, що обидва їх государи перебували в союзних відносинах¹⁷.

За словами цісарського представника, минулими днями французький посол Ш. Ферріоль отримав листи від свого короля вельми важливого змісту. Людовік XIV наказував послу здійснити візит до великого візира та у розмові з ним зосередитися на питанні військового посилення Австрії, наголошуючи, що в певний час це мало зашкодити Турецькій державі. Король пропонував Порті скористатися сприятливим часом, нанести австрійцям поразку й утвердитися самій: угорці ж бо кричали про допомогу, а ключі угорської землі залежали лише від чийогось благовоління. Коли ж би Османи не хотіли вчинити відкритої війни, то, на думку французького монарха, могли діяти таємно – дозволити татарам з'єднатися з угорцями, чи надати угорцям на допомогу 8–10 тис. турків: цього мало вистачити для того, щоб «утіснити» цісаря¹⁸.

Іншим варіантом дій Османів, згідно з баченням Людовіка XIV, була війна турків проти московського царя. Час для неї якраз настав, бо не було затверджено мир і не вирішено питання про кордони. При цьому як головний аргумент із розгорнутою аргументацією звучала розповідь про дії та наміри московського монарха: «І то суть не політика, що залишити одного государя, щоб утіснити другого, як нині чинить цар московський: підкорив собі Польщу, і утіснив Швецію, і вже нині вчинився володарем Польщі, і має у владі велике місто Кам'янець, котре є ключем татарської землі». Вже готовим виглядало й підґрунтя для війни у вигляді зв'язків царя з константинопольськими та іншими греками, валахами, молдаванами та багатьма іншими

¹⁴ Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. Москва: Международные отношения, 1986. С. 219.

¹⁵ Там же. С. 209–210; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. Москва: Молодая гвардия, 2006. С. 211–212.

¹⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГДАДА), ф. 89, оп. 1, 1706, д. 3, л. 338 об.–339.

¹⁷ Там же, л. 339–339 об. Австрійського імператора представляв у Стамбулі на посол, а резидент, якому при потребі надавали статус надзвичайного посланця. Це було зроблено з метою уникнення конфліктів із французьким послом (Див.: Базарова Т. А. Русские дипломаты при османском дворе: статейные списки П. П. Шафирова и М. Б. Шереметева 1711 и 1712 гг. (Исследование и тексты). Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2016. С. 31–32, 799).

¹⁸ РГДАДА, ф. 89, оп. 1, 1706, д. 3, л. 340.

єдиновірними росіянам народами. Турків мала неабияк стурбувати перспектива близької та неминучої війни з північним сусідом: «... і вже цар московський небагато чого очікує, хіба лише закінчення війни зі шведами та з поляками, а потім скоро буде видно, що спустяться озброєні кораблі в Чорне море, і по суходолу війська його підуть у Крим». На додачу до цього, як пророкував Людовік XIV, з іншого боку мав ударити цісар. Наслідки ж наступу обох противників могли бути дуже важкими: «... і щоб не змусили мусульман швидше йти у внутрішню Азію»¹⁹.

Всі ці міркування й застереження, передані від французького монарха і висловлені його послом на зустрічі з великим візиром Чорлулу Дамат Алі-пашею, не справили очікуваного враження. Візир відповідав Ш. Ферріолу, що він повинен подякувати за премудрі поради скільки щирому приятелю турків французькій королівській величності, стільки і його мудрому служителю – самому послу, але до того часу ані перша, ані друга сторона не спричинилися до розриву миру. Самі ж турки хотіли вповні його дотримуватися та докладати зусиль для його непорушного збереження²⁰.

Відпущений з такою відповіддю Ш. Ферріоль проте не зупинився в своїх спробах вплинути на турецьку сторону. Передані Чорлулу Дамат Алі-паші міркування й застереження він виклав і в листах, які розіслав наближеним до султана Агмеда III людям – сілягдару, кизлар-агаси та іншим. Водночас французький дипломат хотів, щоб про роздуми й перестороги його короля довідався султан, а також, щоб про них знав і московський посол²¹.

Вступ Карла XII у Саксонію. Альтраншtedтський договір та битва під Калішем

Зазначені проекти Людовіка XIV з'явилися в Стамбулі якраз у той час, коли шведський король зробив важливий крок на шляху до вирішення своєї тривалої боротьби з Августом II Сильним. Отже, з перемогами коаліції над французькими силами, коли Англія та Голландія відійшли від своїх попередніх застережень щодо вторгнення шведської армії до Саксонії та можна було не побоюватися протидії з боку Австрії, наприкінці серпня 1706 р. сили Карла XII вступили на територію курфюрства. Воно було зайняте без опору, оскільки його керівництво вирішило не йти на протистояння з Карлом XII – вже до цього заради збереження польського престолу для Августа II Саксонія втратила 30 тис. військо, 800 гармат і 8 млн ліврів. Наступного місяця в замку Альтраншtedт представниками Августа II, Карла XII та Станіслава Лещинського було укладено тристоронню мирну угоду між Швецією, Саксонією та Річчю Посполитою, у якій Карл XII і Станіслав Лещинський декларували продовження війни з Москвою, а Август II відмовлявся від польської корони на користь Станіслава Лещинського та розривав усі союзи, укладені проти Швеції, насамперед з Петром I. За іншими умовами російські війська, які були прислані на допомогу Августу II, мали бути передані шведам у якості військовополонених; у руки шведів повинні були бути видані зрадники шведської Корони, зокрема ліфляндський дворянин Йоганн Рейнгольд фон Паткуль; шведське військо мало утримуватися за кошти саксонського скарбу, а до того Саксонія мусила виплатити шведам велику контрибуцію²².

¹⁹ Там же, л. 340–340 об. Щодо кордонів між російськими та турецькими володіннями, то, насправді, основні питання визначення їх на місцевості були вирішені в 1704 і 1705 рр. (Див.: Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3 (1704–1705). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1893. С. 469–472; Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. (за документами РДАДА). Упоряд. В. Мільчев. Запоріжжя: Вид-во БАТ “Мотор Січ”, 2004. С. 13; Артамонов В. А. Турецко-русская война 1710–1713 гг. Москва: Кучково поле, 2019. С. 29).

²⁰ РГДАДА, ф. 89, оп. 1, 1706, д. 3, л. 340 об.

²¹ Там же, л. 340 об.–341.

²² Возгрин В. Е. Россия и европейские страны ... С. 91–92, 125–126, 140–141, 158–161; Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. С. 201; Павленко Н. И. Петр Великий. Москва: Мысль, 1994. С. 214; Массу Р. К. Петр Великий. Смоленск: Русич, 1996. Т. 2. С. 191; Staszewski J. August II Mocny. Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1998. S. 165–166;

Gierowski J. A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza, 2001. S. 262–263; Anusik Z. Karol XII. Wrocław; Warszawa; Kraków, Ossolineum, 2006. S. 154; Gierowski J. A. Europa wobec unii polsko-saskiej / Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie. Kraków: Wyd-wo “Księgarnia Akademicka”, 2008. S. 297–298; Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706. Kraków: ARCANA, 2013. S. 678–679, 687.

За задумом шведського короля, відмова Августа II від польської корони мала призвести до загального визнання Станіслава Лещинського, що сприяло би якнайповнішому використанню потенціалу Речі Посполитої в протистоянні з царем. Крім цього Карл XII розраховував на посилення свого війська в курфюрстві, а саму Саксонію волів суттєво послабити економічно, аж до тієї міри, щоб вона не мала можливості виступити проти нього під час шведського походу на Росію²³.

За словами Яцека Бурдовіча-Новіцького, подальша поведінка Веттіна в Польщі характеризувалася крайньою дволичністю – укладаючи сепаратний мир з Карлом XII та зрікаючись польської корони, Август II водночас продовжував війну проти шведських військ у Польщі, запевняв росіян у своєму прагненні неодмінно дотримуватися союзу та виконував свої королівські обов'язки в Речі Посполитій. А битва під Калішем стала «особливо жорстким наслідком тієї дволикої політики»²⁴.

Як відомо, вже після укладення угоди, у жовтні 1706 р., російські, польські і саксонські сили під командуванням Олександра Меншикова та Августа II отримали перемогу під Калішем над шведськими силами та союзними їм поляками й литовцями на чолі з генералом Арвідом Акселем Мардефельтом²⁵. У результаті битви Август II повернув собі владу майже над усією Річчю Посполитою, але ситуацію в Саксонії це не покращило. Польський король був змушений прийняти умови Альтранштедтського договору²⁶.

Дії російських військ та інформація з Кам'янця-Подільського

Заходи шведського очільника відкрили можливості для ініціатив царя на теренах Речі Посполитої. Дізнавшись, що Карл XII не має наміру йти проти російських військ на Київ чи до Смоленська, Петро I вирішив відправити вій-

ська на допомогу Августу II. Наприкінці липня О. Меншиков вирушив з кавалерією на Волинь, розташувався навколо Полонного. У вересні кавалерія на чолі з О. Меншиковим з'єдналася з силами Августа II під Любліном. Також під Дубно була спрямована російська піхота, ще одна частина російських сил – у Литву. Сам Петро I вирушив до Петербурга, маючи на меті здобути Выборг. Але спроба взяти це місто у жовтні виявилася невдалою²⁷.

Збереглися відомості, які засвідчують, що і в самому Кам'янці-Подільському його староста Марцин Контський на початку вересня 1706 р. мав інформацію про намір Карла XII йти в Саксонію, про численні російські та українські козацькі війська на межі Поділля зі сторони Волині. Вже до того часу було видано універсал О. Меншиковим щодо збору великої кількості провіанту в Подільському воєводстві та транспортування його до Дубна, що місцеві мешканці не спішили виконувати посилаючись на попередні збитки²⁸.

Людовік XIV та французька дипломатія

З огляду на зміст проєктів Людовіка XIV, які засвідчують особисту участь короля Франції в розробці планів війни султана з цісарем чи з царем, з використанням фактору Кам'янця-Подільського, видається доречним звернути увагу на загальні відомості про увагу цього короля до дипломатичних справ та тодішній розвиток дипломатичної сфери в його країні. Як з'ясовано дослідниками, у часи Людовіка XIV дипломатія знаходилась у сфері виключної компетенції короля і він нікому не передавав вище управління іноземними справами²⁹. Король наставляв дофіна, що немає приємнішої справи для монарха, ніж дипломатія: «Мати можливість бачити все, що відбувається на землі, повсякчас дізнаватися новини ... про всі народи, таємниці всіх дворів, настрої та слабкі сторони всіх королів і всіх міністрів інших держав»³⁰.

²³ Возгрин В. Е. Россия и европейские страны ... С. 167–168; Anusik Z. Karol XII. S. 148.

²⁴ Burdowicz–Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita ... S. 688.

²⁵ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1956. S. 312–315.

²⁶ Kamiński A. Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkim 1706–1709. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1969. S. 18–19.

²⁷ Павленко Н. И. Петр Великий. С. 212–213; Burdowicz–Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita ... S. 674–676, 687, 690.

²⁸ A. J. Pomniki historyczne z początków wieku XVIII // Wizerunki i roztrząsania naukowe. Poczety nowy. T. 19. Wilno, 1837. S. 120–121.

²⁹ Блюш Ф. Людовик XIV. С. 267; Птифус Ж.-К. Людовик XIV ... С. 141, 144.

³⁰ Блюш Ф. Людовик XIV. С. 267.

Людовік XIV формулював завдання для послів, як головні, що містилися в інструкціях, які відкривали місії, так і наступні, котрі були потрібні під час продовження роботи посольств³¹. Від своїх представників французький король вимагав точних і детальних звітів про їхню діяльність. Вони не мали турбуватися про багатослівність у звітах, бо, як одного разу писав король, «часто окремі подробиці можуть полегшити мені розуміння речей значних»³².

Тоді у Франції склалася перша у Європі дипломатична служба, була створена «Політична академія» – навчальний заклад для підготовки дипломатів. Дипломатичну службу очолював маркіз де Торсі. Пропоновані ним документи обговорювалися на засіданнях Державної ради, яка була консультативним органом, а остаточне рішення приймав король³³. Кількість службовців державного секретаріату закордонних справ була невеликою, але французька дипломатія користувалася послугами численних постійних і випадкових агентів, широко практикувалися корупційні дії зокрема щодо впливових іноземців³⁴.

Активність Бахчисарая та продовження діяльності Шарля Ферріоля

Із зустріччю з великим візиром та його відмовою прийняти французькі пропозиції щодо війни з Австрією чи Росією, спроби Ш. Ферріоля налаштувати османську владу проти Москви не припинилися. Виглядає, що не випадково та й не без узгодження з французьким послом вступ шведського війська в Саксонію збігся з появою в Стамбулі посланців із Криму, який на той час шукав можливості для війни з Росією, бо вона ставала для ханату дедалі більшою загрозою. Тоді Бахчисарай використав звернення підвладних Москві мусульман (документи згадують звернення від кілька народів) з проханням про переселення на територію Кримського ханства. Варто зауважити, що Порта не пішла назустріч цьому зверненню – посланців було відправлено назад з відмовою³⁵.

До цього ж відомо, що й надалі Ш. Ферріоль продовжував прикладати зусилля, щоб спровокувати збройний конфлікт Туреччини з Росією, що мало посприяти Франції в її спробах отримати допомогу Карла XII. Тепер посол діяв використовуючи свої кримські зв'язки. За даними Юзефа Геровського, в грудні 1706 р. Ш. Ферріоль повідомляв Людовіку XIV, що поширив присланий Гази-Гіреєм III до султана меморіал – кримський хан був рішуче налаштований схилити турків до війни з Москвою навіть ризикуючи бути відправленим у заслання. Цього разу, переконавшись, що ні султан, ні візир не хочуть такого конфлікту, французький дипломат пробував домогтися своєї мети викликавши виступи яничарів та народу за підтримки хана та кількох пашів³⁶.

* * *

Таким чином, вивчення матеріалів російського посольства в Туреччині дозволило виявити дипломатичні проєкти Людовіка XIV, які були представлені османській владі у вересні 1706 р. Намагаючись спонукати Туреччину до війни з її недавніми супротивниками – Австрією чи Росією, французький король мав на меті поліпшення становища своєї держави, яка зазнавала значних поразок у Війні за Іспанську Спадщину. На користь Франції був би виступ турків проти Австрії, а якби цей варіант був відхилений, тоді Людовік XIV вказував Порті на небезпеку з боку Москви. У цьому разі французький король хотів якнайшвидшої поразки царських сил і вивільнення шведського війська задля використання його проти своїх ворогів. Особливу увагу привертає той факт, що в другому проєкті Людовік XIV використовує як аргумент, що мав справити значне враження на турків, неправдиву інформацію про заволодіння Петром I Кам'янцем-Подільським. Стратегічне значення цього міста, вкупі із масштабними експансіоністськими задумами Петра I, чіткі ознаки яких турецьке керівництво спостерігало

³¹ Staszewski J. O miejsce w Europie. Stosunki Polski i Saksonii z Francją na przełomie XVII i XVIII wieku. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. S. 45–46.

³² Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV. С. 79.

³³ Там же. С. 85–88.

³⁴ Птифис Ж.-К. Людовик XIV ... С. 145.

³⁵ Про зазначене посольство детальніше див.: Станіславський В. Кримське посольство до Стамбула восени 1706 р. // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 9–10. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. С. 136–151.

³⁶ Gierowski J. A. Krym w polityce Wersalu w latach 1704–1709 // Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie. Kraków, 2008. S. 438.

вже протягом тривалого часу, зв'язки Москви з єдиновірцями Османської імперії, присутність царських сил на теренах Речі Посполитої виглядали як неабияка загроза для теренів, підвладних султану. Поява інформації про Кам'янець у другому проєкті дозволяє вважати, що у Франції добре знали про особливі застереження османської верхівки щодо подільського міста, чому й вирішили ними скористатися для більш ефективного звучання своїх пропозицій. При цьому

французький посол виявив неабияку активність у виконанні доручень свого короля – незважаючи на несприйняття великим візиром проєктів Людовіка XIV, він і надалі продовжив прикладати зусилля задля впливу на позицію Порту, діючи скоординовано з верхівкою Кримського ханату.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Anusik, Z. (2006). *Karol XII*. Wrocław; Warszawa; Kraków, Ossolineum. [in Polish].
2. Artamonov, V. (2019). *Turecko-russkaya vojna 1710–1713 gg*. Moscow: Kuchkovo pole. [in Russian].
3. Bazarova, T. (2016). *Russkie diplomaty pri osmanskom dvore: statejnye spiski P. P. Shafirova i M. B. Sheremeteva 1711 i 1712 gg. (Issledovanie i teksty)*. Sankt-Peterburg: Istoricheskaya illyustraciya. [in Russian].
4. Blyush, F. (1998). *Lyudovik XIV*. Moskva: Lodomir. [in Russian].
5. Borisov, Yu. (1991). *Diplomatiya Lyudovika XIV*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [in Russian].
6. Burdowicz–Nowicki, J. (2013). *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706*. Kraków: ARCANA. [in Polish].
7. Deshodt, E'. (2011). *Lyudovik XIV*. Moskva: Molodaya gvardiya. [in Russian].
8. Gierowski, J. A. (2001). *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*. Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza. [in Polish].
9. Gierowski, J. A. (2008a). Europa wobec unii polsko-saskiej. In J. Gierowski. *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie* (pp. 287–300). Kraków: Księgarnia Akademicka. [in Polish].
10. Gierowski, J. A. (2008b). Krym w polityce Wersalu w latach 1704–1709. In J. Gierowski. *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie* (pp. 433–440). Kraków: Księgarnia Akademicka. [in Polish].
11. Grigor'ev, B. (2006). *Karl XII, ili pyat' pul' dlya korolya*. Moskva: Molodaya gvardiya. [in Russian].
12. Massi, R. K. (1996). *Petr Velikij*. Smolensk: Rusich. T. 2. [in Russian].
13. Mil'chev, V. (Comps.). (2004). *Kordony Vijs'ka Zaporoz'koho ta diial'nist' rosijs'ko-turets'koi mezhovoi komisii 1705 r. (za dokumentamy RDADA)*. Zaporizhzhia: Vyd-vo VAT "Motor Sich". [in Ukrainian].
14. Molchanov, N. N. (1986). *Diplomatiya Petra Pervogo*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [in Russian].
15. Oreshkova, S. F. (1971). *Russko-tureckie otnosheniya v nachale XVIII v*. Moskva: Nauka. [in Russian].
16. Pavlenko, N. (2008). *Ptency gnezda Petrova*. Moskva: Mir e'nciklopedij Avanta+, Astrel'. [in Russian].
17. Pavlenko, N. I. (1994). *Petr Velikij*. Moskva: Mysl'. [in Russian].
18. Ptifis, Zh.-K. (2008). *Lyudovik XIV. Slava i ispytaniya*. Sankt-Peterburg: Evraziya. [in Russian].
19. Stanislavs'kyj, V. (2010). Kryms'ke posol'stvo do Stambula voseny 1706 r. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi*, 9–10, 136–151. [in Ukrainian].
20. Staszewski, J. (1973). *O miejsce w Europie. Stosunki Polski i Saksonii z Francją na przełomie XVII i XVIII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].
21. Staszewski, J. (1998). *August II Mocny*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum. [in Polish].
22. Vozgrin, V. E. (1986). *Rossiya i evropejskie strany v gody Severnoj vojny (istoriya diplomaticheskix otnoshenij v 1697–1710 gg.)*. Leningrad: Nauka. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 3.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND

4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.178

УДК 94(477.65):338.124.4:331.5»189/191»

Олександр Реєнт (м. Київ)доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАНУ, заступник
директора Інституту історії України
НАН України

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

Вплив кризових явищ на матеріальне благополуччя робітників Єлисаветграда та їхніх родин (90-ті рр. 19 – початок 20 ст.)

У статті на матеріалах регіональної та місцевої періодики проаналізовано, як кризові явища на зламі 19–20 ст. впливали на стабільність виробничого циклу підприємств Єлисаветграда та матеріальне благополуччя робітників і їхніх родин. У межах підходів історії повсякдення та мікроісторії уточнено зміст поняття «кризові явища» для міської промисловості й запропоновано їх типологію за природою виникнення: природні (повені), техногенні (пожежі), соціально-трудова (страйки, локаут), логістичні (перебої постачання сировини), фінансово-економічні (банкрутства, ринкова нестабільність) та правові (кримінальні інциденти).

Показано, що спільним наслідком дії цих факторів ставали тимчасові або повні зупинки виробництва, зростання безробіття й різке звуження ресурсів виживання робітничих домогосподарств. Висвітлено соціальні наслідки криз – поширення стратегій виживання на межі бідності, зростання напруги в робітничому середовищі та поодинокі випадки суїцидів, пов'язаних із втратою заробітку. Окремо охарактеризовано роль міського самоврядування та благодійних ініціатив у підтримці безробітних робітників, наголошено на переважно ситуативному характері цих заходів.

Наукова новизна. Вперше відтворено характер та масштаби кризових явищ на підприємствах Єлисаветграда на зламі 19–20 ст. З'ясовано особливості їх впливу на повсякденний спосіб життя робітничих родин в умовах формування у передових країнах Європи системи охорони праці робітників та їх соціального захисту.

Ключові слова: соціальна історія, Єлисаветград, промислове робітництво, кризові явища, соціальний захист, повсякденне життя, ментальність робітничого стану.

Oleksandr Reient (Kyiv)Doctor of Historic Sciences (Ph.D., Dr. hab.),
Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Vice Director of Institute of History of Ukraine
of NAS of Ukraine (Kyiv)

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

The impact of crisis phenomena on the material well-being of Yelysavetgrad workers and their families (the 1890s–early 20th century)

Drawing on regional and local periodicals, this article examines how crisis phenomena in the late nineteenth and early twentieth centuries affected the stability of production cycles at Yelysavetgrad enterprises and the material well-being of workers and their families. Within the frameworks of the history of everyday life and microhistory, the study clarifies the meaning of “crisis phenomena” in relation to urban industry and proposes a typology by origin: natural (floods), technogenic (fires),

socio-labour (strikes, lockouts), logistical (disruptions in the supply of raw materials), financial-economic (bankruptcies, market instability), and legal (criminal incidents). It is shown that the shared outcome of these factors was the temporary or complete suspension of production, rising unemployment, and a sharp contraction of household resources for working-class survival. The article highlights the social consequences of crises—namely, the spread of survival strategies at the threshold of poverty, increased tension within the working milieu, and isolated cases of suicide linked to the loss of wages. The role of municipal self-government and philanthropic initiatives in supporting unemployed workers is examined separately, with emphasis on the predominantly ad hoc nature of these measures and the fragmentary character of statistics on those affected in the sources. The study's scholarly novelty lies in providing the first comprehensive reconstruction of the correlation between crises at Yelysavetgrad enterprises and the standard of living of working-class families during the period under consideration.

Key words: social history, Yelysavetgrad, industrial workers, crisis phenomena, everyday life, working-class mentality.

Актуальність проблеми. Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки проходить під знаком переосмислення марксистських поглядів, зокрема, на промислове робітництво. Основою нового підходу до його дослідження стала, зокрема, методологія історії повсякдення та мікроісторії, направлених на висвітлення «життя та виживання тих, хто залишився в історії переважно анонімним – «безіменних» мас у їхніх щоденних випробуваннях та негараздах...»¹. Промислове робітництво Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. у цьому сенсі становило чутливу соціальну групу, чий матеріальний благополуччя перебувало у постійній залежності від виробничої стабільності та соціально-політичної кон'юнктури.

В умовах відсутності дієвих механізмів соціального захисту будь-які кризові явища – від збоїв виробничого циклу до соціальних потрясінь – трансформувалися в екзистенційну загрозу, ставлячи часом на межу виживання робітників та їхні родини. Деструктивний вплив

таких процесів чітко проглядається на становленні промислового робітництва Єлисаветграда – провінційного, на перший погляд, промислового осередку Півдня України, що, незважаючи на його ключове місце у галузях сільськогосподарського машинобудування та парового млинарства, досі лишається поза фокусом системної уваги з боку істориків, соціологів, економістів.

Аналіз наукових досліджень. Тематика кризових явищ та їх впливу на матеріальне благополуччя робітництва Наддніпрянщини відображена в сучасній історіографії, здебільшого, у вимірі страйкових рухів. Цей аспект висвітлено у роботах Ф. Лося², О. Нестеренка³, О. Ресента⁴, А. В. Демченко⁵, В. Кулікова⁶.

Аналіз цієї проблематики на регіональному рівні, зі спробою зануритися в середовище промислового робітництва Єлисаветграда, представлена слабше. Йдеться про роботи істориків марксистського напрямку П. Безтаки, С. Ліновиченка та Д. Портнова⁷, присвячених страйковим рухам заводу сільськогосподарських машин

¹ Lüdtkе Alf. Introduction: What Is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners? *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* / ed. by Alf Lüdtkе; trans. by William Templer. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995. P. 4.

² Історія робітничого класу Української РСР / Ф. Лось та ін. АН УРСР. Ін-т історії. Т. 1. К.: Наук.думка, 1967. 567 с.

³ Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. М.: Госполитиздат, 1954. 308 с.

⁴ Ресент О. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 89–107; Ресент О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). К., 2003. 340 с.

⁵ Демченко А. В. Соціальні суперечності на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні робітників-металургів початку XX століття // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. 2018. Т. 29, вип. 2. С. 1–5.

⁶ Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 роках: монографія. Харків: Нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2019. 400 с.

⁷ Безтака П., Ліновиченко С., Портнов Д. «Красная звезда»: Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная Звезда». Днепропетровск: Промінь, 1974. 128 с.

«Р. і Т. Ельворті», а на сучасному етапі – монографією П. Босого «Роберт Пірс Ельворті»⁸. Водночас, суттєвою вадою попереднього етапу історіографії є домінування парадигми «класової боротьби» з надмірною політизацією виробничих конфліктів. Натомість у сучасних розвідках, попри деідеологізацію, все ще відсутній комплексний аналіз взаємозв'язку між страйками та рівнем життя родин робітників. Поза увагою дослідників залишаються й інші дестабілізуючі фактори (природні, техногенні, ринкові), що дозволяє констатувати відсутність дотепер системного підходу до вивчення кризових явищ та способів їх попередження і приборкання.

Мета дослідження – на основі аналізу регіональної та місцевої періодики висвітлити вплив дестабілізуючих факторів – кризових явищ – на виробничий цикл підприємств Єлисаветграда, простежити їх взаємозв'язок зі способом повсякденного життя робітників та їх родин.

Реалізація поставленої мети потребує послідовного висвітлення **завдань дослідження**:

- уточнити зміст поняття «кризові явища» в контексті промисловості Єлисаветграда, розробити їх типологію відповідно до природи виникнення;

- відслідкувати вплив кризових явищ на стабільність виробничого циклу міської промисловості;

- простежити соціальні наслідки кризових явищ для робітничого середовища Єлисаветграда, з'ясувати ефективність політики соціального захисту та охорони праці;

- окреслити формування стратегій виживання та адаптації робітництва до них;

- охарактеризувати участь міського самоврядування та благодійних ініціатив міських промисловців та обивателів у системі соціальної підтримки робітництва.

При визначенні поняття «кризові явища» беруться до уваги події, що порушували звичний хід виробничого процесу та ставили під загрозу штатну роботу підприємств, особисту безпеку робітників та їх матеріальне благополуччя. Відповідно до характеру виникнення, вважаємо доречним визначити кілька окремих груп кризових явищ: природні (повені), техно-

генні (пожежі), соціально-трудова (конфлікти робітників із майстрами чи адміністрацією, що виливалися у страйкові рухи), логістичні (перебої з доставкою сировини для роботи підприємств), фінансово-економічні (банкрутство підприємств, споживча нестабільність) та правові (кримінальні інциденти). Спільним наслідком будь-яких подій, що викликали зупинку нормального виробництва на міських підприємствах, був сплеск безробіття й фінансової скрути робітників та їх сімей. Перейдемо до їх послідовного висвітлення.

Повені, утворені весняними розливами Інгулу та сильними зливами, були для обивателів Єлисаветграда звичним явищем повсякдення та викликали постійні побоювання через підтоплення значних площ міста вздовж течії річки. Однак, для промислових робітників ці події становили не лише загрозу для життя та цілісності майна. Через підтоплення виробничих потужностей підприємств та пошкодженням обладнання, персонал втрачав заробіток на невизначений час, що ставило їх разом із родинами на межу фінансової скрути. Ускладнювалася ситуація й тим, що частина міських парових млинів, заводів сільськогосподарського машинобудування й винокурний завод Долинського знаходилися саме на березі Інгулу й хронічно потрапляли до зони розливу річки.

Перший випадок катастрофічної повені за досліджуваний період відбувся 19–22 березня 1896 р., затопивши значну територію районів Ковалівки, Центру, Бикового, Пермського та Кушівки. Постраждали й промислові заклади Єлисаветграда. Міський обиватель писав у редакцію «Одесских новостей»: «Парові млини Долинського, Когона Я. та Когана Г. оточені водою. Млин Латаша на Кузнєцовці, по розповідях, залитий водою на аршин. На Болотній вулиці, в одному з будинків, знищені водою печі в пекарні та руйнується стіна...»⁹. Відповідно до топонімів, згаданих у праці міського голови О. М. Пашутіна¹⁰, затопленню піддалася набагато більша кількість міських підприємств, зокрема – машинобудівні заводи Товариства «В. А. Яскульський», Ф. К. Кличка та винокурний завод Долинського. Силами Єлисаветградського благодійного товариства та міської влади було

⁸ Босий П.В. Роберт Пірс Ельворті. Монографія. Кіровоград, 2012. 342 с.

⁹ Наводнение в Елисаветграде (От нашего корреспондента). *Одесские новости*. 1896. 22 марта. С. 2.

¹⁰ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград, Лито-Типография Бр. Шполянских. 1897. С. 253–254.

зібрано 997 р., що були роздані 253 постраждалим сім'ям у розмірі від 2 до 10 рублів кожній¹¹. При цьому, облік постраждалих від стихії та подальшого безробіття робітників та їхніх сімей не вівся.

Вже у 1900 р. повінь, спричинена відлигою та швидким таненням снігу, повторилася ще з більш катастрофічними наслідками: серед 5000 постраждалих від повені було й близько 400 промислових робітників. Окрім майнової шкоди, вони повністю втратили заробіток через виведення підприємств із ладу. Спеціально створена комісія вбачала проблему ще й в тому, що ця категорія постраждалих «...як відомо, спеціалізувалася на одній визначеній роботі, й не кожен з них може виконувати якусь іншу роботу, яку, втім, тепер і не знайдеш». В результаті їх прирівняли до інших жертв стихії та виділили частину зібраних коштів із механізмом розподілу через фабричного інспектора¹².

Значної шкоди міській промисловості та робітникам завдала й повінь 1906 р.: «О 6 годині вечора з заводу Макєєва (винокурний та спиртоочисний завод – Авт.) почали лунати тривожні гудки; на міській каланчі з'явилися світлові сигнали... Особливо постраждали жителі передмістя «Ковалівки». Вода залила заводи Шкловського, Якульського та ін.»¹³. Робітники цих підприємств, як і у випадках вище, на певний час втратили можливість заробітку та отримали асигнування від благодійних внесків та влади. Однак, статистики постраждалих, як і точного перебігу цього процесу, ми не маємо через відсутність збереженої місцевої періодики за цей період.

Пожежі як основний вид техногенних кризових явищ на підприємствах Єлисаветграда були хронічним явищем, але більшість із них носили локальний характер недогляду та виробничої недбалості. Таким чином, сконцен-

труємо увагу на найбільш масштабних випадках, що критично вплинули на матеріальне становище та несли пряму загрозу життю робітників цих закладів. Без сумніву, найбільш важкою за своїми наслідками пожежею на промисловому підприємстві міста був випадок на винокурному та спиртоочисному заводі братів Долинських 15 липня 1907 р., що закінчився смертю однієї особи та каліцтвом іншої. Причиною вибуху та пожежі став нещасний випадок через бажання двох представників персоналу отримати несанкціонований доступ до алкоголю, замкнутого у герметичних цистернах.¹⁴ Підприємство фактично було знищене, двоє робітників загинуло, а весь персонал втратив робочі місця на час його відбудови. На момент пожежі там працювало до 30 осіб¹⁵.

28 травня 1908 р. відбувся нетривіальний для промисловості випадок: під час розпалення одної з печей пекарні Когона на Великій Перспективній відбувся вибух, що зруйнував її та пошкодив всю будівлю. Винуватцем виявився один із робітників, що заклав у неї заряд пороху або динаміту з особистих мотивів та одразу втік з місця події¹⁶. Це була одна з найбільших пекарень міста з паровим механізмом, де на той час постійно працювало до 100 осіб¹⁷. 5 грудня 1908 р. в переплетному відділенні найбільшої типографії Єлисаветграда – М. А. Гольденберга – відбулася пожежа, в результаті якої було знищено частину виконаної роботи та серйозно пошкоджено переплетні машини¹⁸, що призвело до тимчасового його закриття. Однак, наймасштабнішою подією цього року була пожежа на млині «Спадкємці Озеряньського» 16 грудня 1908 р., що закінчилася його майже повним знищенням.

Вогонь виник через самозаймання сталевих конструкцій шеретовочних механізмів від надмірного тертя. Єдиним вцілілим відділенням

¹¹ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда... С. 254.

¹² Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград. 25 февраля // Одесские новости. 1900. 27 янв. С. 5.; Местная жизнь. Наводнения // Голос Юга. 1909. 8 февр. С. 3.

¹³ Внутренние известия. Елисаветград // Киевлянин. 1906. 21 февр. С. 4.

¹⁴ Местная жизнь. Большой пожар // Голос Юга. 1907. 18 июля. С. 3.

¹⁵ Список фабрик и заводов европейской России / Министерство финансов. С.-Петербург; Типография В. Киршбаума: издание редакции «Вестника финансов», 1903. С. 700; Список фабрик и заводов России 1910 г.: По офиц. данным фабрич., подат. и горн. надзора / Сост. ред. «Торг.-пром. газ.» и «Вестн. Финансов»; М-во финансов и М-во торговли и пром.-сти. 2-е изд. Москва: Л. и Э. Метуль и К°, 1910. С. 568.

¹⁶ Взрыв в пекарне Когона // Голос Юга. 1908. 29 мая. С. 3.

¹⁷ Список фабрик и заводов России 1910 г... С. 812.

¹⁸ Хроника. Пожар // Голос Юга. 1908. 8 дек. С. 3.

було машинне, з абсолютно новим обладнанням, що жодного разу ще не вводилося в дію¹⁹. На наступний день у пресу потрапила інформація про професійний героїзм помічника машиніста Немировського, що випустив пар із котлів та допоміг уникнути вибуху з подальшим знищенням навколишнього кварталу. Щодо дій всього персоналу, кореспондент констатує: «робітники млина, рятуючи майно, працювали самовіддано» та піддавали себе значній небезпеці, виносячи борошно з палаючого амбару²⁰. Зазначаємо, що внаслідок описаних подій роботу втратило лише до 25 робітників²¹, так як млин мав високий рівень механізації виробництва.

Зруйнування млина «Спадкоємці Озерянського» не було ані найбільшою, ані найбільш масштабною з точки зору втрати роботи за досліджуваній період. Так, 20 січня 1909 р. повністю згорів паровий вальцевий млин А. Л. Шкловського, що граничив з його чавуноливарним та механічним заводом. О 5 годині ранку від самозаймання підшипника загорілася одна з вальцевих машин. Помічник машиніста Церетенко одразу випустив з котлів пар та воду, що допомогло уникнути вибуху. Однак, на відміну від робітників млина Озерянських, більшість персоналу почала в паніці тікати із палаючого підприємства. В результаті млин згорів майже повністю, включаючи амбари з майже 40 000 пудів муки, вціліло лише машинне відділення²². Персонально для робітників млина подія носила катастрофічний характер – так, кореспондент «Голоса Юга» пише: «На млині Шкловського працювало щодня до 200 осіб, які тепер опинилися, звісно, у дуже критичному становищі»²³. Надання допомоги сім'ям безробітних робітників обох згорілих млинів – Озерянських та Шкловського – знову було покладене на фінансову допомогу небайдужих міських обивателів. Невдовзі секретар міського банку В. Іотті ініціював через цю газету початок відповідного благодійного збору²⁴.

Пожежі на промислових підприємствах Єлисаветграда продовжувалися й надалі. У травні 1911 р. згоріла гільзова фабрика Рабіновича²⁵, що, судячи з фабрично-заводської звітності, так і не була відбудована, а всі робітники отримали розрахунок. У квітні 1912 р. вогнем повністю були знищені завод сільськогосподарських знарядь та фабрика екіпажів П. І. Кесслера²⁶ (на момент пожежі – близько 100 робітників, що частково втратили зайнятість). 26 листопада 1913 р. згорів й завод сільськогосподарських машин та знарядь Є. С. Трофименка (колишній завод Ковальського, Вебера та Ляховецького), а всі робітники та майстри підприємства – близько 80 – були звільнені²⁷.

Страйки як форма соціально-трудова кризових явищ традиційно сприймаються як колективна форма боротьби робітників за свої права, покращення їх економічного та трудового становища. Однак, нас цікавить, перш за все, зворотна сторона страйкового руху – тимчасове, або й повне безробіття його учасників через припинення роботи й задіяння процедури локаутів, та вплив цього явища на становище робітників та їх родин. Так, у липні 1903 р., під час загального страйку всіх пекарень Єлисаветграда, частина робітників, перш за все – сімейних, згодилися працювати на нових, частково задоволених власниками умовах, що призвело до насилля між прихильниками та противниками продовження страйку. Газета «Києвлянин» з цього приводу пише: «...знайшлося чимало таких, для кого страйк був би позбавленням засобів для прожитку. Ворогуючі партії зіткнулися

¹⁹ Местная жизнь. Грандиозный пожар // Голос Юга. 1908. 18 дек. С. 3.

²⁰ Местная жизнь. Грандиозный пожар // Голос Юга. 1908. 19 дек. С. 3.

²¹ Варзар В.Е. Список фабрик и заводов Российской империи / Составлен по официальным сведениям Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности под редакцией В.Е. Варзара. СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1912. С. 125..

²² Местная жизнь. Грандиозный пожар. *Голос Юга*. 1909. 21 янв. С. 3.

²³ Хроника. На мельнице Шкловского. *Голос Юга*. 1909. 21 янв. С. 3.

²⁴ Письмо в редакцию. *Голос Юга*. 1909. 23 янв. С. 3.

²⁵ Телеграммы «Коммерсанта» (Собственных корреспондентов). В России. Пожары. Елисаветград. *Коммерсант*. 1911. 18 мая. С. 2.

²⁶ Последние известия. (Корреспонденции «Коммерсанта»). Пожары. Елисаветград. *Коммерсант*. 1912. 19 апр. С. 1.

²⁷ Провинциальная хроника. Пожары. Елисаветград, 26—ХІ (От наш. корр.). *Коммерсант*. 1913. 2 дек. С. 4; Фабрики и заводы всей России: Сведения о 31, 523 фабриках и заводах. Киев: Кн-во т-ва Л.М. Фиш, 1913. Стб. 150.

на старому базарі і побилися; але бійка не набула великих розмірів, так як поліція розняла буянів...»²⁸.

Подальші страйкові рухи на окремих підприємствах незмінно супроводжувалися процедурами часткового чи й повного локауту як останнього аргументу у переговорах зі страйкарями. Подібна практика масових звільнень ставила робітників та їх сімей у екстремальні умови повного безгрошів'я. Так, під час травневого страйку 1905 р. заводи Товариства «В. А. Яскульський» та А. Л. Шкловського були єдиними з усіх охоплених підприємств обробки металу, де були «вивішені оголошення про звільнення робітників», тобто фактично задіяно процедуру локауту по відношенню до всіх робітників-страйкарів²⁹. Вже 13 грудня 1905 р. у Єлисаветграді, подібно до інших міст Російської імперії, на місцевих підприємств було оголошено загальний страйк, що обернувся піком безробіття для робітничої спільноти. Адміністрація заводу «В. А. Яскульський» знову вдалася до практики часткового локауту.

Газета «Голос Юга» відображає дещо абсурдну ситуацію, яка, на відміну від сконструйованого образу місцевих робітників у марксистській історіографії, демонструє реальну їх готовність до політично вмотивованого протесту. Персонал заводів Гольча, Шкловського та Яскульського, раніше радо приєднавшись до масового протесту, вже через два дні просив у заводчиків дати їм роботу³⁰. Задовольнити ці прохання було вже неможливо, так як підприємства через страйк залізничників не мали вугілля для запуску виробництва. Вже 14 грудня у Єлисаветграді утворено Комітет з допомоги безробітним, куди входили виборні особи з фабрично-заводських підприємств й сам фабричний інспектор І. О. Дмитрієв³¹. Дописувач газети так описує ситуацію, що склалася у мі-

ській промисловості: «Тяжкі економічні умови та промислова криза, а також, певною мірою, й недостача вугілля, спричинили закриття деяких фабрик і заводів... Маса робочого люду позбавляється будь-якої можливості добувати хоч якісь засоби для забезпечення себе та своїх родин...»³². Вже за кілька днів фінансову допомогу отримали 26 сімей робітників заводу Гольча, а для безробітних робітників було створено безкоштовну їдальню на 50 осіб³³. 21 грудня, формально – через святкування Різдва, зупинився й завод Бургарда із застереженням, що підприємство почне роботу не раніше, ніж в місто дійдуть потяги із вугіллям³⁴.

Окремі випадки локаутів спостерігалися й надалі. Так, у 1907 р. робітники ковальського цеху заводу Товариства «В. А. Яскульський» оголосили економічний страйк, адміністрація допустила штрейкбрехерів, які були насильно вигнані страйкарями. В результаті, адміністрація повністю закрила підприємство та оголосила розрахунок всіх робітників у дводенний термін³⁵. Аналогічний випадок відбувся у червні 1912 р. на найбільшому заводі міста – Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті»: внаслідок страйку відбувся повний локаут робітників двох цехів підприємства³⁶.

Логістичні перебої у постачанні сировини порушували технологічні процеси на підприємствах та спричиняли їх зупинку. У 1910 р. на заводі А. Л. Шкловського відбувся розрахунок 50 робітників через відсутність чавуну та інших плавильних матеріалів³⁷, а в 1912 р. відбулася чергова «вугільна криза». Дописувач газети «Коммерсант» з цього приводу зазначає: «Заводи землеробських машин Єлисаветграда відчувають тепер таке становище, яке давно вже не траплялося... Великі заводи, звісно, витримують, а дрібним загрожує занепад»³⁸. Кількості наявного вугілля на заводах та млинах міста

²⁸ О беспорядках в Елисаветграде // Киевлянин. 1903. 14 авг. С. 2.

²⁹ К стачке на машиностроительных заводах // Голос Юга. 1905. 14 мая. С. 3.

³⁰ Хроника // Голос Юга. 1905. 15 дек. С. 3.

³¹ Хроника. Комитет по оказанию помощи безработным. *Голос Юга*. 1905. 16 дек. С. 3.

³² Воззвание // Голос Юга. 1905. 18 дек. С. 2.

³³ Хроника В комитете помощи безработным. *Голос Юга*. 1905. 21 дек. С. 3.

³⁴ Хроника. Завод Бургарда // Голос Юга. 1905. 22 дек. С. 3.

³⁵ Хроника. Закрытие завода Яскульского // Голос Юга. 1907. 22 июня. С. 3.

³⁶ Вісти з краю. Робітничє життя. Забастовки. *Рада*. 1912. 26 черв. С. 3.; Стачки в провинции. Елисаветград. Завод Эльворти // *Правда*. 1912. 29 июня. С. 3;

³⁷ На заводе Шкловского. // *Труд*. 1910. 28 нояб. С. 7.

³⁸ Земледельческие машины. Елисаветград. // *Коммерсант*. 1912. 2 нояб. С. 3.

було достатньо лише для 2–3 тижнів їх роботи³⁹. В результаті, станом на кінець листопада 1912 р., частина заводів Єлисаветграда через брак вугілля закрилася, а інші знаходилися на межі закриття⁴⁰, що спричинило сплеск робітничого безробіття.

Про фінансово-економічні та правові нештатні ситуації на підприємствах Єлисаветграда вдалося віднайти лише обривкові згадки. Першою причиною різких скорочень чисельності персоналу промислових підприємств була споживча нестабільність, й у цьому контексті показовим є 1911 р. Через низький врожай та падіння попиту на сільськогосподарські машини із заводу Ельворті звільнили одразу 500 робітників – близько 1/6 всього виробничого колективу підприємства⁴¹. До цього ж наслідку призводило й банкрутство промисловців, що найбільш фактурно проявилось у 1912–1913 рр. Протягом цього періоду припинили платежі або оголосили банкрутство власник взуттєвої фабрики Ш. Б. Вайман, заводу землеробських машин І. О. Вебер та Ф. С. Ляховецький⁴², Т. Я. Бродський⁴³, чавуноливарного та машинобудівного заводу В. Жарневич (пізніше повністю ліквідував завод)⁴⁴, І. М. Гомберг⁴⁵.

Збережено й поодинокі випадки протизаконних дій на підприємствах, що призводили до їх зупинки. У 1895 р. син колишнього власника млина Верлона та Годдарда, проданого Шкловському, прийшов на підприємство із озброєними людьми через грошовий конфлікт, випустив пар з машин та перерізав бурати та паси, що призвело до зупинки підприємства⁴⁶. У травні 1905 р. на заводі Товариства «В. А. Яскульський» відбулася «...дивна крадіжка всіх мідних частин машини»⁴⁷, що зупинило виробництво на час їх придбання та установки.

Тимчасова чи повна втрата роботи, спричинена вище окресленими факторами, чинила різний за інтенсивністю вплив на матеріальне становище робітників та їх родин. У випадку їх відносного фінансового благополуччя, сприятливої економічної кон'юнктури та відсутності соціально-політичної турбулентності, такі випадки не були критичними. Для тих же, хто не мав «фінансової подушки», інших джерел стабільного заробітку або втратив роботу в період критичного падіння попиту на робочі руки, така ситуація мала екстремальні матеріальні наслідки. Це вимагало від безробітних йти на крайні міри у їх вирішенні. Зокрема, у період посилення безробіття взимку 1909 р. на вулицях Єлисаветграда з'явилася «...маса жебраків, серед яких звертає на себе увагу тип ординарного робітника». Тут же автор зазначає: «Особливо сумно бачити дітей-жебраків. Та й справа проста: руку 7–8 літня дитина, чистенько, порівняно, одягнена. Соромно, мабуть, батькам самим просити милостиню, вони й висилають своїх дітей»⁴⁸.

Робітники, що не мали можливості подолати цю фінансову скруту, в стані безвиході доходили й до крайніх форм реакції. Так, 19 грудня, всього за 6 днів з початку загального страйку та в ситуації відсутності вугілля для роботи, прямо під корпусом цегельного заводу Бардаха із револьверу застрілювався його робітник⁴⁹. В листопаді 1907 р. «...робітник, років 20-ти...», випив оцтову есенцію біля входу у Публічну бібліотеку⁵⁰. У червні 1912 р., після локауту на заводі Ельворті та провалу переговорів з адміністрацією, отруївся член робітничої депутації Складенко⁵¹, а на початку липня із залізничного мосту кинувся робітник цього ж

³⁹ Последние известия. Угольный кризис. Елисаветград // Коммерсант. 1912. 22 нояб. С. 4.

⁴⁰ Угольный голод // Правда. 1912. 18 нояб. С. 3.

⁴¹ Останні вісти. Роцот робітників // Рада. 1911. 10 черв. С. 3; Сучасна економічна кон'юнктура // Рада. 1911. 17 черв. С. 1.

⁴² Прекращение платежей. От наших специальных корреспондентов. Елисаветград // Коммерсант. 1912. 19 июня. С. 2.

⁴³ Невыясненные задолженности. Елисаветград // Коммерсант. 1913. 16 февр. С. 2.

⁴⁴ Прекращение платежей. Елисаветград // Коммерсант. 1913. 25 июля. С. 2.

⁴⁵ Прекращение платежей. Елисаветград // Коммерсант. 1913. 19 окт. С. 2.

⁴⁶ Внутренняя почта. Елисаветград (Небывалое самоуправство) // Петербургский листок. 1895. 29 дек. С. 4.

⁴⁷ Наши корреспонденции. Елисаветград // Одесские новости. 1905. 31 мая. С. 5.

⁴⁸ Хроника. Нищенство // Голос Юга. 1909. 6 янв. С. 3.

⁴⁹ Хроника // Голос Юга. 1905. 20 дек. С. 3.

⁵⁰ Хроника. Покушение на самоубийство // Голос Юга. 1907. 3 нояб. С. 3.

⁵¹ Вісти з краю. Робітниче життя. Самогубство робітника // Рада. 1912. 16 черв. С. 3.

підприємства Іванов⁵². Таким чином, найпоширенішою реакцією робітників на руйнацію основ їх життєвого укладу була відповідь соціально-психологічного порядку. Виклик надмірної сили тягнув за собою *аналогічну відповідь*.

Висновки. Аналіз впливу кризових явищ на промислове робітництво Єлисаветграда кінця 19 – початку 20 ст. дав змогу констатувати їх періодичну деструктивну дію на матеріальне благополуччя та моральний стан робітників. Запропонована у дослідженні типологія кризових явищ (природні, техногенні, соціально-трудова, логістичні, фінансово-економічні та правові) виявила спільний для них наслідок – дестабілізацію підприємств чи їх вимушену зупинку.

У соціальному вимірі це неминуче призвело до втрати заробітку та підризу матеріальної стабільності робітничих родин. З'ясовано, що найбільш руйнівний вплив справляли природні та техногенні явища (повені, пожежі), а також виробничі конфлікти, що переростали у страйки та локаути. Не менш вагомими чинниками дестабілізації виявилися перебої з поста-

чанням сировини, негативна ринкова кон'юнктура та банкрутства власників. Наслідком цих процесів стало поширення стратегій виживання на межі бідності. Встановлено, що механізми підтримки з боку міського самоврядування та малочисельних благодійних товариств мали переважно ситуативний характер і не могли компенсувати втрат робітників під час зупинок виробництва чи інших нештатних явищ.

Проте, важливою особливістю досліджуваної нами епохи завершення промислового перевертання стало зародження охорони праці як системи. Започаткована британськими профспілками (тред юніонами) ідея колективного захисту робітників стала поворотним моментом в еволюції соціальної політики, зокрема, й досліджуваного регіону Півдня України. Саме тут домінування англійського капіталу супроводжувалося й поширенням антикризової культури виробництва.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Lüdtke, A. (1995). Introduction: What is the history of everyday life and who are its practitioners? In A. Lüdtke (Ed.), *The history of everyday life: Reconstructing historical experiences and ways of life* (W. Templer, Trans.). Princeton University Press.
2. Reient, O. (2005). Revoliutsiini ta sotsialni rukhy trudiashchykh mas Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4), 89–107. [in Ukrainian].
3. Reient, O. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – poch. XX st.)*. [Publisher not specified]. [in Ukrainian].
4. Demchenko, A. (2018). Sotsialni superechnosti na pidpriemstvakh metalurhiinoi promyslovosti Ukrainy v povsiakdenni robitnykiv-metalurhiv pochatku XX stolittia. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*, 29 (2), 1–5. [in Ukrainian].
5. Kulikov, V. (2019). *Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rokakh*. Natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 8.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

⁵² Вісти з краю. Робітничє життя. Самогубство робітника // *Рада*. 1912. 7 лип. С. 3.

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.186

УДК 911.375.67/477-25»19»

Світлана Архипова (м. Київ)

провідний інженер

Інституту історії України НАН України

E-mail: Ar.sveta2020@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4511-6490>

Районування Києва у період пострадянської трансформації: адміністративно-територіальний аспект (1991–2001 рр.)

У статті здійснено аналіз та розглянуто історичні передумови адміністративного реформування міста Києва з 1991 року – часу здобуття незалежності України до 2001 р. – року проведення останньої адмінреформи. Актуальність дослідження зумовлена змінами в системі управління містом з уточненням меж районів, їх функціонального навантаження та ролі в структурі міського господарства, коли районний поділ виступає адміністративним інструментом у формуванні нової урбаністичної політики столиці. Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, всебічності, комплексності, системності та об'єктивності. Автор застосував такі наукові методи дослідження: історико-географічний, хронологічний, загально- та конкретно-науковий, порівняльно-історичний, аналізу, описовий, локальної історії тощо. Наукова новизна праці полягає в комплексному висвітленні цілісної інформації про зміни в адміністративно-територіальному поділі Києва у зазначений відрізок часу з урахуванням взаємозв'язку політичних, соціально-економічних і просторових чинників. Доведено, що в часи незалежності України зміни в адміністративно-територіальному поділі Києва відбувались з урахуванням потреби українського народу дотримуватись національних традицій, на відміну від попередньої радянської моделі районування, яка часто базувалась на ідеологічних шаблонах, суб'єктивних рішеннях, зумовлених політичною кон'юнктурою, не враховуючи історичне підґрунтя.

Ключові слова: Київ, адміністративно-територіальний поділ, адміністративна реформа, районування, історичні місцевості.

Svitlana Arkhipova (Kyiv)

Leading Engineer,

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

E-mail: Ar.sveta2020@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4511-6490>

Zoning of Kyiv in the period of post-soviet transformation: administrative-territorial aspect (1991-2001)

The article analyzes and considers the historical prerequisites for the administrative reform of the city of Kyiv from 1991 - the time of Ukraine's independence - to 2001 - the year of the last administrative reform. After the declaration of Ukraine's independence in 1991, the administrative and territorial structure of Kyiv underwent significant transformations caused by the transition from the Soviet model of governance to new principles of state formation, decentralization and the formation of local self-government. The relevance of studying the zoning of Kyiv during the post-Soviet transformation period is due to changes in the city management system with the clarification of the boundaries of districts, their functional load and role in the structure of the urban economy, when district division acts as an administrative tool in the formation of a new urban policy of the capital. The issue of administrative-territorial zoning, due to its interdisciplinary nature, is studied by a wide range of scientists: historians, geographers, cartographers, lawyers, economists, etc. This determines the multifaceted nature of approaches to the analysis of zoning as a complex spatial-managerial phenomenon that combines historical traditions, demographic processes, economic feasibility, and legal mechanisms of regulation.

The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, comprehensiveness, complexity, systematicity, and objectivity. The author applied the following scientific research methods: historical-geographical, chronological, general and specific scientific, comparative-historical, analytical, descriptive, local history, etc. The scientific novelty of the work lies in the comprehensive coverage of holistic information about changes in the administrative-territorial division of Kyiv during the specified period of time, taking into account the interrelationship of political, socio-economic, and spatial factors.

Independent Ukraine inherited the administrative system of the Ukrainian SSR, which began to take shape in the 1930s, undergoing changes from time to time. By the mid-1990s, its shortcomings in political, legal and socio-economic aspects, and its inconsistency with the priority tasks of the state, which was undergoing radical socio-political and socio-economic changes, became quite obvious. These circumstances gave impetus to discussions at the state, scientific, and everyday levels about the possibilities of transformation and the expediency of preserving the existing administrative-territorial division. The analysis of the administrative-territorial zoning of Kyiv in 1991–2001 allows us to better understand the specifics of transformation processes in the urban space, identify the main trends and contradictions of reforming the management system, and outline the prerequisites for further changes in the territorial organization of the capital of Ukraine.

Key words: Kyiv, administrative-territorial division, administrative reform, zoning, historical areas.

Після проголошення незалежності України в 1991 р. адміністративно-територіальний устрій Києва зазнав суттєвих трансформацій, зумовлених переходом від радянської моделі управління до нових засад державотворення, децентралізації та формування місцевого самоврядування. Актуальність дослідження районування Києва у період пострадянської трансформації зумовлена змінами в системі управління містом з уточненням меж районів, їх функціонального навантаження та ролі в структурі міського господарства, коли районний поділ виступає адміністративним інструментом у формуванні нової урбаністичної політики столиці. Проблематика адміністративно-територіального районування в силу свого міждисциплінарного характеру досліджується широким колом науковців: істориками, географами, картографами, правознавцями, економістами тощо.

Це визначає різноаспектність підходів до аналізу районування як складного просторово-управлінського феномену, що поєднує історичні традиції, демографічні процеси, економічну доцільність і правові механізми регулювання. Зокрема, особливості адміністративно-територіального поділу України, теоретико-методологічні положення, урбанізаційні процеси, картографічні дослідження, київська топоніміка висвітлені в наукових працях Я. Верменич¹, Р. Сосси², О. Андрощука³, М. Рибак⁴, Р. Губаня⁵, М. Корінного⁶ та ін.

Адміністративно-територіальний устрій міста Києва пройшов шлях територіальних змін – від дореволюційної системи управління до радянської моделі районного поділу та її подальшої трансформації в умовах незалежності України. Як стверджує Я. Верменич, «у радянській системі територіального устрою, яка майже не

¹ Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. К., 2009. 370 с.; Верменич Я., Андрощук О. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. 182 с.

² Сосса Р. Топографічне картографування України (1917-2012): монографія. К.: Наукова думка, 2014. 384 с.; Сосса Р. Картографічний аспект дослідження адміністративно-територіального устрою України. Регіональна історія України: Зб. наук. пр. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. Вип. 8. С. 95-108.

³ Андрощук О. Міські поселення в системі територіального устрою УРСР 40-60-х років ХХ ст. Краєзнавство. 2006. № 1-4. С. 134-140; Андрощук О. Шляхи вдосконалення адміністративно-територіального устрою в Україні у науковому і політичному дискурсах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 8. К., 2014. С. 77-94.

⁴ Рибак М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К.: Кий, 1997.

⁵ Губань Р. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження). Дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук. Львів, 2018. 601 с.; Губань Р. Проблеми реформи адміністративно-територіального устрою столиці України – міста-героя Києва в проектах законів України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 3. С. 3-6.

⁶ Адміністративно-територіальний поділ Київщини. 1918-2010 роки, довідник (автор-упорядник Корінний М.М.). Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2012.

зазнала змін за роки української незалежності, адміністративно-територіальний поділ виступав водночас і як каркас, на який була нанизана вся територіальна система облаштування суспільства й держави, і як обмежувальна рамка цієї системи»⁷. Адміністративно-територіальні зміни в м. Києві за радянської влади проводились за партійним принципом, тобто кількість адміністративно-територіальних районів міста пропорційно зростала кількості партійних організацій. Відповідно до комуністичної ідеології і дуже часто всупереч історичним традиціям обиралися й назви районів. Самі ж райони розглядалися, в основному, лише як вузлові пункти реалізації партійних директив. На формування районного поділу суттєво впливав ряд чинників: розвиток індустріалізації, збільшення чисельності населення, поступове розширення міської межі, зміни у системі державного управління тощо. Процес усталення адміністративно-територіального поділу Києва та хід утворення і перейменування районів відбувався в залежності від етапів розвитку міста, при якому райони або з'являлися, або зникали.

До періоду незалежності адміністративна структура Києва зберігала принципи радянської моделі територіальної організації, які базувались на ідеологізації та формуванні культу «вождів» із майже цілковитим ігноруванням історико-культурних аспектів. Так, на початку 1975 р. у місті налічувалось 11 районів: Подільський, Ленінський, Печерський, Радянський, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Московський, Шевченківський, Дарницький та Ленінградський⁸. З березня 1975 р. згідно Указу Президії Верховної Ради Української РСР за рахунок території Подільського району було створено дванадцятий район – Мінський⁹. 30 грудня 1987 р. були утворені ще два райони: Ватутінський – за рахунок розукрупнення Дніпровського району та Харківський – за рахунок розукрупнення Дарницького, Московського і Печерського районів¹⁰. Чотирнадцять адміністративних районів істотно відрізнялися між собою за чисельністю населення, промисловим потенціалом і територією. Серед них Дніпровський, Дарницький, Печерський і Подільський мали своє історико-географічне підґрунтя, Шевченківський район було названо на честь Кобзаря, назви інших були взяті з ідеологічних міркувань.

З проголошенням у 1991 р. незалежності України нагально постало питання відійти від радянської системи і віднайти свою модель незаангажованого адміністративного районування, так як занадто ідеологізованими видавалися назви деяких районів, зокрема Ленінського (18 лютого 1992 р. постановою Президії Верховної Ради України його перейменували на Старокиївський¹¹), Радянського та Жовтневого. Московський, Ленінградський, Мінський і Ватутінський райони також потребували перейменування, хоча самі мешканці на той час спокійно сприймали ці назви. Під час громадських обговорень проявилась негативна реакція киян, яких влаштовувала усталена система управління містом, звичне розташування органів державної влади та необхідних установ.

Необхідність у зміні підходів до територіальної організації Києва також була викликана надлишковою кількістю адміністративних районів, що спричиняло утруднене керування справами міста, причому районні органи влади часто дублювали свої функції. Іншим стимулом до змін стало стрімке розростання Києва, яке відбувалося як через масштабне будівництво, так і шляхом включення до складу міста приміських селищ. В цілому, адміністративний поділ 1990-х рр. сприяв закріпленню сучасного об'єму Києва як багатофункціонального мегаполіса. Хоча районування часто мало формальний характер і відбувалося під впливом політичних рішень, воно стало важливим інструментом управління міським простором та підготовки для подальших реформ періоду незалежності.

Визначальною стадією розвитку адміністративно-територіального районування Києва стала адмінреформа 2001 р., прийнята майже через десятиріччя після здобуття Україною Незалежності. Ця реформа замінила стару радянську систему поділу і стала основою для сучас-

⁷ Верменич Я., Андросук О. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 40.

⁸ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф.Р-1556, оп.1, спр.1, арк.33-35 зв., 40 зв.-41, 42-42 зв.

⁹ Відомості Верховної Ради УРСР. № 10. К., 1975. С.132; Центральний державний архів вищих органів влади, ф.Р-2, оп.13, спр.9150, арк.151; ДАК, ф.Р-1556, оп.1, спр.1, арк.61-61 зв.

¹⁰ Відомості Верховної Ради УРСР. № 2. К., 1988. С. 46.

¹¹ Відомості Верховної Ради УРСР. № 20. К., 1992. С. 587.

ної моделі управління містом. Свого часу фахівцями Київпроекту було розроблено більше десяти варіантів схем нового районування столиці, проте найоптимальнішими виявилися дві з них – 9 та 10-ти районна. Перевагу надали 10-районній структурі, оскільки вона дозволяла ефективніше і раціональніше розпоряджатися територією Києва та вдосконалювати систему управління у місті. Території районів мали стати компактніші, адже коли місто ділилося востаннє, орієнтувалися, передусім, на максимальне наближення до центру. Відповідно, території неймовірно витягувалися, що негативно позначалося на інфраструктурі міста. Для зручності межі нових десяти районів було вирішено провести чітко по лініях вулиць.

Відтак Рішенням Київської міської ради від 30 січня 2001 р. № 162/1139 «Про адміністративно-територіальний устрій м. Києва» на заміну існуючим 14-ти районам було утворено 10 нових адміністративних одиниць: до Дарницького, Дніпровського, Подільського, Печерського та Шевченківського районів додалися нові – Оболонський, Голосіївський, Солом'янський, Святошинський та Деснянський, суттєво змінивши свої межі. Територіально утворились сім правобережних районів – Голосіївський, Оболонський, Печерський, Подільський, Святошинський, Солом'янський, Шевченківський та три лівобережні – Дарницький, Деснянський і Дніпровський. Зауважимо, що у Києві на той час проживало понад 2 млн. осіб, і з огляду на це кількість міських районів повністю відповідала світовій практиці.

Варто констатувати, що Подільський, Солом'янський, Святошинський та Печерський райони є найстарішими районами столиці, вони були утворені ще за часів першого поділу міста у 1917 році¹². У ході адміністративної реформи Подільський район, який знаходиться у низинній частині міста, розширився за рахунок частини Шевченківського. До складу району входить головний історичний торгово-ремісничий центр — Поділ та ряд інших історичних місцевостей (Виноградар, Куренівка, Вітряні гори та ін.). Печерський приєднав частину колишнього Московського району і на сьогодні є найменшим за площею районом Києва – близько 27 кв.км. Не зважаючи на це, він є історико-адмі-

ністративним центром столиці з високою концентрацією вищих органів державної влади та об'єктів культурної спадщини національного значення, зокрема унікальним комплексом печер та церков – Києво-Печерською лаврою. Також до його складу входять такі історичні місцевості як Печерськ, Липки, Звіринець, Аскольдова могила та інші. Солом'янський район увібрав у себе колишній Залізничний і частини Жовтневого і Радянського районів, він є найбільш густонаселеним районом столиці. У ньому зосереджені такі історичні місцевості як Солом'янка, Чоколівка, Караваєві дачі, Жуляни, а також сконцентровано стратегічні об'єкти транспортної інфраструктури загальнодержавного значення – міжнародний аеропорт «Київ», центральний залізничний вузол тощо. Святошинський район – колишній Ленінградський із частиною Жовтневого району – розташований у західній частині міста, в ньому розміщено ряд великих промислових підприємств. Район увібрав такі історичні місцевості як Святошино, Нивки, Біличі, Берковець та ін.

Шевченківський (колишній Молотовський) район було створено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 жовтня 1957 р.¹³, до його складу ввійшла частина колишнього Радянського району. Район є історичним центром Києва, що вміщує в себе Софійський собор, Золоті Ворота, Михайлівський Золотоверхий собор та ряд історичних місцевостей (Лук'янівку, Татарку, Сирець та ін.). Оболонським районом було названо колишній Мінський район, який утворився 3 березня 1975 р. згідно Указу Президії Верховної Ради Української РСР¹⁴. Район розміщений у північній частині міста, має в своєму складі такі історичні місцевості як Оболонь, Пушу-Водицю, Кинь-Грусть та ін. Голосіївський — це колишній Московський район, який було створено у 1957 р. Район займає перше місце в Києві за площею (156 кв. км), має велику кількість зелених зон, через що його визнано найчистішим у місті. Ключовими історичними місцевостями є Голосієво з пустинню, Феофанія, Китаєво, Мишоловка, Лиса гора та ін.

Дарницький район, який був утворений постановою президії Центрального Виконавчого Комітету УСРР від 3 квітня 1935 року¹⁵, увібрав

¹² Южная газета. – 1917. – 14 октября.

¹³ Відомості Верховної Ради УРСР. – № 9. – К., 1957. – С.186.

¹⁴ Відомості Верховної Ради УРСР. — № 10. — К., 1975. — С.132.

¹⁵ Вісті. – 1935. – 6 квітня.

у себе колишній Харківський район. Це один із найбільш динамічних районів із потужним промисловим вузлом, до складу якого входять ряд історичних місцевостей, зокрема Позняки та Осокорки. До складу Дніпровського району, утвореного Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 23 травня 1969 р.¹⁶, відійшла частина колишнього Ватутінського і частина Дарницького району. Район межує з історичним центром міста, а його територіальна специфіка визначається домінуванням рекреаційних ландшафтів, зокрема острівних екосистем (Гідропарк, Труханів острів). До складу району входить низка історичних місцевостей, таких як Передмостова та Микільська слобідки, Воскресенка, Русанівка, Березняки та ін. Деснянський район увібрав у себе колишній Ватутінський район, який був утворений 30 грудня 1987 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР¹⁷, і частину Дніпровського. Район має в своєму складі історичні місцевості Троєщину, Вигурівщину, Биківню та ін. На його території розміщений найбільший житловий масив Києва – Троєщина, де проживає понад 300 тисяч осіб. Характерною рисою району є розвинена мережа зелених насаджень. Варто зазначити, що на сучасному етапі розвитку міста вбачається необхідність оновлення адміністративно-територіальної структури Києва шля

хом розширення його існуючих меж та подальшої оптимізації районного поділу.

Отже, незалежною Україною була успадкована система адміністративного устрою УРСР, яка почала формуватися ще в 1930-х роках, час від часу зазнаючи змін. На середину 1990-х років стали цілком очевидними її недоліки у політико-правовому та соціально-економічному аспектах, невідповідність пріоритетним завданням держави, в якій відбувалися кардинальні суспільно-політичні та соціально-економічні зміни. Зазначені обставини надали імпульсу дискусіям на державному, науковому, побутовому рівні про можливості трансформування та доцільність збереження існуючого адміністративно-територіального поділу. Проведений аналіз адміністративно-територіального районування Києва у 1991–2001 рр. дозволяє глибше зрозуміти специфіку трансформаційних процесів у міському просторі, виявити основні тенденції та суперечності реформування системи управління, а також окреслити передумови подальших змін у територіальній організації столиці України.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Androshchuk O. (2006) Miski poselennia v systemi terytorialnoho ustroiu URSS 40-60-tykh rokiv XX st. *Kraieznavstvo*. 1-4, 134-140 [in Ukrainian].
2. Androshchuk O. (2014) Shliakhy vdoskonalennia administratyvno-terytorialnoho ustroiu v Ukraini u naukovomu i politychnomu dyskursakh kintsia XX – pochatku XXI stolittia. *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei*. 8, 74-94 [in Ukrainian].
3. Vermenych Ya. (2009) Administratyvno-terytorialnyi ustroi Ukrainy: evoliutsiia, suchasnyi stan, problemy reformuvannia. Kyiv.: In-t istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
4. Vermenych Ya, Androshchuk O. (2014) Zminy administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy XX-XXI st. Kyiv.: In-t istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
5. Huban R. (2013) Problemy reformy administratyvno-terytorialnoho ustroiu stolitsi Ukrainy – mista-heroia Kyieva v proektakh zakoniv Ukrainy. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 3, 3-6 [in Ukrainian].
6. Rybakov M. (1997) Nevidomi ta malovidomi storinky istorii Kyieva. Kyiv: Kyi. [in Ukrainian].
7. Sossa R. (2014) Topohrafichne kartohrafuvannia Ukrainy (1917-2012): monohrafiia. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Sossa R. (2014) Kartohrafichniy aspekt doslidzhennia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy. *Rehionalna istoriia Ukrainy: Zb. nauk. pr.* 8, 95-108 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 17.09.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2025

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND

4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 5111, оп.1, спр.768, арк.144.

¹⁷ Відомості Верховної Ради УРСР. – № 2. – К., 1988. – С. 46.

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.1922

УДК 929 (477.7) «19/20» Тригуб

Михайло Федоренко (м. Миколаїв)кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін та філософії

Національного університету

Кораблебудування імені адмірала Макарова
(м. Миколаїв)

E-mail: m.o.fedorenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1713-6492>

На службі історії: науковий і громадський вимір діяльності Олександра Тригуба

Розглянуто життєвий шлях відомого українського історика-краєзнавця, доктора історичних наук, професора Чорноморського національного університету імені Петра Могили Олександра Петровича Тригуба з нагоди його 50-річного ювілею. Проаналізовано основні етапи наукової та педагогічної діяльності вченого, його внесок у розвиток історичного краєзнавства Півдня України, дослідження церковної історії та регіональної історії. Висвітлено науковий доробок, організаційну діяльність та участь у роботі наукових і громадських інституцій, зокрема Національної спілки краєзнавців України. Окреслено значення наукової спадщини дослідника для розвитку сучасної української історіографії.

Ключові слова: Національна спілка краєзнавців України, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Олександр Петрович Тригуб, історичне краєзнавство.

Mykhailo Fedorenko (Mykolaiv)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Social Sciences
and Humanities and PhilosophyAdmiral Makarov National University of Shipbuilding
(Mykolaiv, Ukraine)

E-mail: m.o.fedorenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1713-6492>

In the Service of History: The Scholarly and Public Dimensions of Oleksandr Trygub's Work

The article examines the life trajectory of the prominent Ukrainian historian and local studies scholar, Doctor of Historical Sciences, Professor at Petro Mohyla Black Sea National University, Oleksandr Petrovych Trygub, on the occasion of his 50th anniversary. The main stages of his academic and pedagogical activity are analyzed, as well as his contribution to the development of regional historical studies in Southern Ukraine, church history, and regional history. Particular attention is paid to his scholarly output, organizational work, and participation in academic and public institutions, including the National Union of Local Historians of Ukraine. The significance of his scholarly legacy for the development of contemporary Ukrainian historiography is outlined.

Key words: National Union of Local Historians of Ukraine, Petro Mohyla Black Sea National University, Oleksandr Petrovych Trygub, regional historical studies.

Авторитетний історик з потрясаючою ерудицією, дослідник історії Православної Церкви та інших релігійних конфесій, фахівець з історії міжнародних відносин, провідний краєзнавець українського Півдня, талановитий педагог, просто відкрита та чуйна людина. Це перше що приходить на думку, згадуючи Олександра Петровича Тригуба, якому нещодавно виповнилось 50 років.

Олександр Тригуб народився 16 грудня 1975 року у місті Полтава у родині Петра Микитовича Тригуба, який на той час виконував обов'язки декана історичного факультету Полтавського педінституту. Він був молодшою, четвертою дитиною у батьків. Тато та мати – Світлана Панасівна, оточували дітей турботою та увагою, хоча життєвих проблем було вдосталь, адже після багатьох поневірянь по Україні, сім'я у 1974 р. нарешті отримала власне житло й осіла у Полтаві¹.

Батько ювіляра, відомий історик-краєзнавець, декан і доцент історичного факультету Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, його колеги та друзі історики, і велика батьківська бібліотека були нерозривною частиною дитячого життя нашого ювіляра. Начебто все вказувало на можливу майбутню історичну кар'єру маленького Сашка, якого з народження оточувала відповідна аура. Але з дитинства він відкрив у собі здібності, які зовсім не були пов'язані з історією. Вже у початковій школі у нього виявляється хист до математики. Він двічі приймає участь у олімпіаді з математики для початкових класів, що проводилась у Полтаві, і двічі отримує друге місце серед учасників. Особливо захоплення історією не проявляв, натомість багато читав (став регулярним відвідувачем районної бібліотеки для дітей), відвідував різні гуртки (праці, авіамоделювання, народних інструментів тощо), шукаючи свій інтерес. Але формування особистості Олександра у серці українства було перервано черговим переїздом.

У 1982 р. батько влаштовується на нове місце роботи у Миколаєві, де отримав посаду завідувача кафедри історії СРСР і УРСР у Миколаївському педагогічному інституті, й отримав кімнату у гуртожитку. Побутова невлаштованість призводить до того, що родина протягом 5 років була роз'єднана. Але у 1986 р. питання житла все ж було вирішене й родина Тригубів у 1987 р. переїжджає до Миколаєва². Навчаючись у миколаївській середній школі № 34, Олександр Тригуб захопився фізикою та хімією, акваріумістикою та радіолюбитель-

Олександр Тригуб (м. Миколаїв, 2018 р.)

ством, тривалий час залишаючи історію поза увагою. Натомість головним захопленням майбутнього історика залишалося читання – фантастика, пригодницькі та історичні романи, детективи тощо, а згодом і класична література стають супутниками повсякдення. Олександр згадав наступний випадок: «Якось у шостому класі, після чергових канікул, класна керівниця вирішила опитати учнів – які книжки вони прочитали у розрізі позакласного читання. Коли дійшла черга до мене, то я відповів, що на той момент дуже захопився серією Моріса Дрюона й зараз читаю чергову книгу під назвою «Отрута та корона». Після цього мене вже ніколи не питали, які книжки я прочитав на канікулах. А так хотілося поділитися своїми враженнями...». Але у дев'ятому класі, під впливом батьківської бібліотеки, в нього поступово з'являється інтерес до історії, який, після участі в археологічній експедиції 1992 р. під керівництвом Юрія Гребенникова, переріс у захоплення. По завершенні

¹ Михайлуца М. Петро Микитович Тригуб – краєзнавець з Миколаївської «Могилянки» // *Краєзнавство*. 2017. № 1-2. С. 285; Петренко І., Швець В. Полтавський період (1971-1982) життєвого та наукового шляху вченого-історика Петра Тригуба // *Емінак*. 2025. № 3 (51). С. 17-25, [https://doi.org/10.33782/emina2025.3\(51\).804](https://doi.org/10.33782/emina2025.3(51).804)

² Федоренко М. Петро Тригуб у Миколаївському педагогічному інституті (1982-1997) // *Емінак*. 2025. № 3 (51). С. 32-33, [https://doi.org/10.33782/emina2025.3\(51\).805](https://doi.org/10.33782/emina2025.3(51).805)

школи він, вже не вагаючись, обирає своє майбутнє, пов'язане з історичною наукою, та мріє стати видатним археологом.

У 1993 р. Олександр Тригуб вступив на історичний факультет Миколаївського педагогічного інституту. Він відразу занурюється у світ історичної науки. Улюбленими предметами для нього стають археологія та допоміжні історичні дисципліни, історія Російської імперії, які він вивчав під керівництвом чудових педагогів і науковців Ігоря Смирнова, Олександра Хаєцького, Юрія Гребеннікова та Юрія Іванова. Згодом, під впливом доцента Івана Павлика, визначається захоплення історією релігій та архівознавством, що визначило коло його подальших наукових інтересів. Олександр згадує, що «якось Іван Семенович показав копію з Адрес-календаря Миколаєва на 1900 рік, де був список релігійних споруд Миколаєва, що існували у дорядянський час. При цьому наголосив, що це абсолютно нерозвідана ділянка минулого, яка потребує свого літописця. Я поміркував і вирішив взятися за цю справу, але батько порекомендував не охоплювати «неохоплюване», а спробувати відтворити минуле лише однієї пам'ятки, зазначивши при цьому, що в архіві зберігається абсолютно недосліджений фонд Миколаївського Адміралтейського собору, що налічував більше сотні справ. Я пристав на його думку і ми пішли до архіву...». Так почалася робота над першою дослідницькою темою «Історія Миколаївського Адміралтейського собору»³.

Період студентського життя Олександра Тригуба прийшовся на важкі 1990-ті роки, намагаючись не обтяжувати батьків він, з 1995 по 1999 рік, під час навчання влаштовується на роботу вихователем-наставником у Миколаївській спеціалізованій середній школі № 4 для дітей, хворих на сколіоз. Одночасно, з 1995 року розпочинається його безпосередній шлях в історичну науку. Вже на миколаївських обласних краєзнавчих конференціях (1995 р.) Олександр

виступає з тезами «Роль Миколаївського Адміралтейського собору у житті міста» та «Будівництво Миколаївського Адміралтейського собору». Вже наступного року на Миколаївській обласній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю з дня народження М.С. Грушевського, виступає з доповіддю «Розкольникство у Миколаєві (19 ст.)», а в 1997 р. – «Створення і діяльність Херсонської єпархії (1775-1860 рр.)». Відразу кидається в очі релігійно-краєзнавча тематика тоді ще студента дослідника, яка буде супроводжувати його у подальшому науковому житті. І якщо релігійна тематика була обрана під впливом доцента І. Павлика, то увага на краєзнавчий аспект, на нашу думку, була зроблена під впливом батька.

З того часу він активно бере участь у наукових заходах регіонального та загальноукраїнського рівнів – круглих столах, науково-практичних конференціях і симпозіумах. По завершенню у 1998 р. Миколаївського педагогічного інституту Олександр Петрович вступає до аспірантури Національного університету «Києво-Могилянська академія» за спеціальністю «Історія України». Але наш ювіляр вирішив довго не засиджуватись у аспірантах і за два роки (1998–2000) завершив роботу над дисертацією «Історія Херсонської єпархії (1775–1918)», яку блискуче захистив 8 лютого 2001 році⁴.

Паралельно з навчанням в аспірантурі він у 1999 р. розпочинає викладацьку діяльність у Миколаївській філії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (сьогодні – Чорноморський національний університет імені Петра Могили), де викладає і по сьогодні⁵. До кінця 2006 р. Олександр Тригуб пройшов шлях від асистента до доцента кафедри історії, філософії та міжнародних відносин Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Ще у 2005 р. він виграв конкурс й отримує стипендію Канадського інституту українських студій Альбертського університету⁶, що дало

³ Тригуб А. История Николаевского Адмиралтейского собора (1789-1936). Рукопись. Николаев, 1995-1999, <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.26707.28969>

⁴ Тригуб О.П. История Херсонской епархии (1775-1918): дис... канд. ист. наук: 07.00.01; Национальный ун-т «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія. Миколаїв, 2000. 242 арк.

⁵ Кафедрі міжнародних відносин та зовнішньої політики – 10 років. Факультет політичних наук. Чорноморський державний університет імені Петра Могили. [Миколаїв]: [б.в.], [2013]. 15 с.: кольор. іл.; Кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики. Клименко Л.П. (ред.). Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Petra mea – моя твердиня: [ювілейне видання до 20-ї річниці навчального закладу]. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 269-273.

⁶ Вовчук Л.А. Олександр Петрович Тригуб. Дослідники історії Південної України. Бібліографічний довідник / упоряд. Ігор Лиман. Київ, 2016. Т. 2. С. 402-406.

можливість здійснити значний прорив у зборі архівних матеріалів для докторської дисертації, відпрацювавши в архівосховищах Донецька, Миколаєва, Харкова, Чернігова, Сімферополя, Одеси, Херсона, Сум, Житомира, Полтави, Вінниці, Хмельницького, Черкас, Кіровограду (Кропивницький), Дніпропетровська (Дніпра), Запоріжжя й низки архівів Києва, тобто всіх обласних центрів, що входили до УСРР 1920-30-х років.

Наявність значного багажу архівних матеріалів потребувала часу для його опрацювання, й Олександр вступає до докторантури Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2006–2009) і по її завершенні захищає докторську дисертацію «Російська православна церква в радянській Україні у 20–30-х роках 20 ст.: інституційний розкол та міжконфесійні відносини» (Донецьк, 2010)⁷.

У вересні 2012 р. О. Тригуба було обрано на посаду завідувача кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного (національного) університету імені Петра Могили⁸, яку очолював до завершення другого контракту у серпні 2021 року. У результаті, по закінченні двох каденцій, Олександр Тригуб склав з себе обов'язки завідувача кафедри та продовжив працювати на посаді професора.

Розповідаючи про творчий шлях ювіляра, не можна оминати його педагогічну діяльність. Як вже згадувалось, з 1999 р. він починає безпосередньо працювати зі студентами, маючи вже 4 роки педагогічного стажу. За спогадами колишніх і оцінкою теперішніх вихованців, головною рисою Олександра Тригуба, як викладача, завжди відрізняло почуття відповідальності за знання студентів. Близкучий, ерудований лектор, лекції якого завжди викликали серед студентів захоплення предметами, які він викладав. Одночасно вимогливий і прискіпливий викладач під час студентських відповідей на семінарах, заліках та іспитах, який не пробачає легковажного ставлення до процесу навчання. Одночасно Олександр Тригуб заохочує талановиту учнівську молодь робити перші кроки в науку, займаючись селекцією майбутнього нау-

кового потенціалу України. Він з 2007 р. по теперішній час є керівником-консультантом секцій «Теологія та релігієзнавство», «Філософія» та «Історичне краєзнавство» при Миколаївському територіальному відділенні Малої академії наук. Його вихованці неодноразово ставали переможцями та призерами Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських наукових робіт, краєзнавчого характеру: А. Сидорчук (2011), М. Годлевська (2022, 2023), К. Гіріна (2024, 2025) й отримали дипломи за перемогу на завершальному (всеукраїнському) етапі конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН.

Повертаючись до наукових здобутків нашого ювіляра, необхідно зазначити про його вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки. Він є автором понад 330 наукових праць, серед яких публікацій у провідних виданнях України, США, Латинської Америки, Польщі, Румунії, Болгарії, Грузії й інших країнах. На авторському рахунку 30 публікацій у часописах, які відносяться до наукометричних баз Scopus і Web of Science, де розглядаються ключові питання історії православної церкви в Україні, державно-церковних відносин, міждержавних відносин, історії дипломатії тощо; автор 8 монографій (у тому числі 2 одноосібних). Серед всього багатоманіття наукових і науково-методичних доробків Олександра Тригуба слід визначити монографії «Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.)» (Миколаїв, 2009), «Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією» (Миколаїв, 2009), «Руська Православна Церква у міжнародних відносинах» (Миколаїв, 2014) і «Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. XX ст.» (у співавторстві з Тимуром Михайловським, Миколаїв, 2020).

Також він є одним із співавторів і членом редколегії колективних монографій: «Релігійні організації на Миколаївщині: історія і сучасність. Науково-популярний довідник» (2001), «Миколаївщина в новітній історії. 70-річчю утво-

⁷ Тригуб О.П. Російська православна церква в радянській Україні у 20-30-х рр. XX ст.: інституційний розкол та міжконфесійні відносини: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. істор. наук; Донецький національний університет; [КНУ ім. Т.Г. Шевченка]. Донецьк, 2010. 39 с.

⁸ Кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики. Клименко Л.П. (ред.). Чорноморський державний університет імені Петра Могили. *Petra mea – моя твердиня...* С. 271; Сухопаров С.М. (ред.). Тригуб Олександр Петрович. *Биографическая энциклопедия Николаевской области. 2014-2019 гг.: в 10 т. Т. 3. Кн. 3.* Николаев: Слав; Херсон: Гельветика, 2020. С. 122-123.

ренню Миколаївської області присвячується» (2007), «Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках» (2008), «Миколаївська область: Час. Події. Особистості» (2012), «Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси» (2014), «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» (2016), «Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Petra mea – моя твердиня: [ювілейне видання до 20-ї річниці навчального закладу]» (2016), «Миколаївщина (нариси історії революції 1917-1921 рр.)» (2017), «Літопис Національної спілки краєзнавців України: 2008-2018 рр. До 10-річчя надання Спілці краєзнавців статусу національної» (2018), «Місця пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник» (2022).

Слід зазначити, що у 2016 р. за результатами наукової діяльності Олександр Тригуб отримав стипендію Наукового товариства Шевченка в Америці. На сьогодні він бере участь у реалізації низки фундаментальних держбюджетних тем і грантових проєктів з колегами з Миколаєва, Черкаса, Сума і Дрогобича. У 2025 р. науковий проєкт з цифровізації археологічної Миколаївщини, який очолює О. Тригуб, отримав фінансову підтримку МОН України.

Починаючи з 2007 року, історик бере участь у роботі обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», де за його участі було підготовлено до друку 5 томів книг «Реабілітовані історією. Миколаївська область».

Важливою складовою наукової роботи Олександра Тригуба є редакційна робота у наукових часописах. Він є членом редколегій низки фахових наукових видань України, Румунії та Польщі: «Емінак» (Scopus, WoS, Україна), «Старожитності Лукомор'я», «Український селянин» та «Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI» (Україна), «Danubius» (Scopus, Румунія), «Przegląd Nauk Historycznych» і «Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica» (Scopus, Польща). Зокрема, за його ініціативи були створені журнали «Емінак», «Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI» та «Старожитності Лукомор'я», що стали визнаними фаховими науковими майданчиками не лише в Україні, а й у світі. Так, журнал «Емінак» займає лідируючі позиції у наукометричній базі Scopus, маючи перший квартал.

Безпосередньо Олександр працює над ство-

Петро Тригуб, Олександр Тригуб,
Сергій Корновенко (Переяслав, 2013 р.)

ренням власної наукової школи з історичного регіознавства. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації 8 здобувачів, низка докторантів та аспірантів працюють над дисертаційними дослідженнями. Активну участь бере в атестації наукових кадрів (з 2010 р. був членом спеціалізованих рад із захисту дисертацій з історичних наук, державного управління, політології у Миколаєві, Черкасах, Ужгороді). Виступав опонентом на захисті 38 дисертаційних досліджень кандидата та доктора наук, доктора філософії. На сьогодні є членом докторської ради з історичних наук у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького.

Вагоме місце у науковій діяльності є громадська робота ювіляра. Він є одним із засновників і членом правління Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин (2016) та головою Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (2010), продовживши справу свого батька Петра Тригуба⁹. Керуючи Миколаївською обласною організацією НСКУ, Олександр Тригуб зміг підняти її до якісно нового рівня, об'єднавши у межах організації представників різних галузей краєзнавчої роботи – універси-

⁹ Михайлуца М., Бажан О. Краєзнавство у дослідницьких візіях професора Петра Тригуба // Емінак. 2025. № 3 (51). С. 57-70, [https://doi.org/10.33782/eminak2025.3\(51\).807](https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).807)

тетських науковців, музейних працівників, краєзнавців-аматорів, археологів, педагогів обласного центру та районів. Результатом цього стала активна участь МОО НСКУ у проведенні ключових історико-краєзнавчих конференцій: «Аркасівські читання», «Olbicum Forum», «Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія та сучасність», сприяння краєзнавцям у наукових дослідженнях. Налагоджена робота з краєзнавчими організаціями (Миколаївським обласним краєзнавчим музеєм «Старофлотські казарми», Баштанським краєзнавчим музеєм, Миколаївським обласним Центром національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства учнівської молоді, Науково-дослідним центром «Лукомор'є», Благодійним фондом «Ольвійський меценат» родини Крапівіних», Лабораторією археології та етнології Чорноморського національного університету імені Петра Могили). За вагомих внесок у розвиток вітчизняного краєзнавства, у 2015 р., рішенням Президії Національної спілки краєзнавців України, Олександру Тригубу присвоєне звання «Почесний краєзнавець України».

Авторитет серед наукової спільноти призвів до участі Олександра Тригуба в якості експерта у низці колегіальних органів при державних і муніципальних установах. У 2015 р. його було обрано членом Науково-методичної ради Держархіву Миколаївської області, а з 2018 р. – членом Науково-експертної ради з представників громадськості при Державному архіві Миколаївської області. З 2015 р. він є членом Комісії з найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів та інших споруд, розташованих на території м. Миколаєва при Миколаївській міській раді, де протягом 2015–2023 рр. виконував обов'язки голови, а з 2023 р. обраний головою Комісії. Саме під його головуванням відбулися складні перейменування міських топонімів спочатку у рамках декомунізації, а згодом і деколонізації

місцевої топоніміки. У 2024 р. Олександр увійшов до складу Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини управління культури, національностей та релігій облдержадміністрації Миколаївської області¹⁰.

За сумлінну та наполегливу працю на ниві науки та освіти Олександр Тригуб неодноразово нагороджувався різними відзнаками та нагородами державного, інституційного, муніципального та громадського рівнів – Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Управління освіти і науки Миколаївської облдержадміністрації, Управління Служби безпеки України в Миколаївській області, Миколаївського територіального відділення Малої академії наук України, Міського голови м. Миколаєва, Української православної церкви Київського Патріархату, Миколаївської міської й обласної рад, Миколаївської обласної державної адміністрації, Національної спілки краєзнавців України, Міністерства культури України та Міністерства освіти і науки України, Верховної Ради України. Він є лауреатом Миколаївської обласної премії імені Миколи Аркаса у номінації «Історичні, етнографічні та краєзнавчі, археологічні дослідження, охорона культурної спадщини» та краєзнавчої Премії імені академіка Петра Тронька. Логічним підсумком стало присвоєння Олександру Петровичу Почесного звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (Указ Президента України № 67/2026 від 22 січня 2026 року¹¹).

Користуючись з нагоди 50-річчя від дня народження Олександра Тригуба надсилаємо йому сердечні вітання та бажаємо міцного здоров'я, професійного креативу та наснаги для реалізації творчих планів і проєктів на тернистій ниві вітчизняної історії і краєзнавства.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Chornomorskyi natsionalnyi universytet imeni Petra Mohyly. (n.d.). Trygub Oleksandr Petrovych [Trygub Oleksandr Petrovych]. <https://chmnu.edu.ua/trigub-oleksandr-petrovich/> [in Ukrainian].
2. Fedorenko, M. (2025). Petro Trygub u Mykolaivskomu pedahohichnomu instytuti (1982–1997) [Petro Trygub at Mykolaiv Pedagogical Institute (1982–1997)]. *Eminak*, 3 (51), 28–45. [https://doi.org/10.33782/eminak2025.3\(51\).805](https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).805) [in Ukrainian].

¹⁰ Тригуб Олександр Петрович. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Офіційний сайт. URL: <https://chmnu.edu.ua/trigub-oleksandr-petrovich/>

¹¹ Указ Президента України № 67/2026 – Офіційне інтернет-представництво Президента України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/672026-58109>

3. *Kafedri mizhnarodnykh vidnosyn ta zovnishnoi polityky – 10 rokiv. Fakultet politychnykh nauk* (2013). Chornomorskyi derzhavnyi universytet imeni Petra Mohyly [Department of International Relations and Foreign Policy – 10 Years. Faculty of Political Science. Petro Mohyla Black Sea State University]. Mykolaiv [in Ukrainian].
4. Klymenko, L.P. (Ed.). (2016). *Chornomorskyi derzhavnyi universytet imeni Petra Mohyly. Petra mea – moia tverdynia: yuvileine vydannia do 20-i richnytsi navchalnoho zakladu* [Petro Mohyla Black Sea State University. Petra mea – My Stronghold: Jubilee Edition for the 20th Anniversary of the Institution]. Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU imeni Petra Mohyly [in Ukrainian].
5. Mykhailutsa, M. (2017). Petro Mykytovych Trygub – kraieznavec z Mykolaivskoi 'Mohylianky' [Petro Mykytovych Trygub – a Local Historian from Mykolaiv 'Mohylianka']. *Kraieznavstvo*, 1–2, 285–288 [in Ukrainian].
6. Mykhailutsa, M., & Bazhan, O. (2025). Kraieznavstvo u doslidnytskykh viziiakh profesora Petra Tryguba [Local History in the Research Visions of Professor Petro Trygub]. *Eminak*, 3 (51), 57–70. [https://doi.org/10.33782/eminak2025.3\(51\).807](https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).807) [in Ukrainian].
7. Petrenko, I., & Shvets, V. (2025). Poltavskyi period (1971–1982) zhyttievoho ta naukovooho shliakhu vchenoho-istoryka Petra Tryguba [The Poltava Period (1971–1982) of the Life and Academic Career of Historian Petro Trygub]. *Eminak*, 3(51), 13–27. [https://doi.org/10.33782/eminak2025.3\(51\).804](https://doi.org/10.33782/eminak2025.3(51).804) [in Ukrainian].
8. President of Ukraine. (2026). Ukaz Prezydenta Ukrainy № 67/2026 [Decree of the President of Ukraine No. 67/2026]. <https://www.president.gov.ua/documents/672026-58109> [in Ukrainian].
9. Sukhoparov, S.M. (Ed.). (2020). Trygub Oleksandr Petrovych [Trygub Oleksandr Petrovych]. In *Biograficheskaia entsiklopediia Nikolaevskoi oblasti. 2014–2019 gg.*, Vol. 3, Book 3 (pp. 122–123). Nikolaev: Slazh; Kherson: Helvetika [in Russian].
10. Trygub, A. (1999). *Istoriia Nikolaevskogo Admiralteiskogo sobora (1789–1936)* [History of the Mykolaiv Admiralty Cathedral (1789–1936)] (Manuscript). Nikolaev. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.26707.28969> [in Russian].
11. Trygub, O.P. (2000). *Istoriia Khersonskoi yeparkhii (1775–1918)* [History of the Kherson Diocese (1775–1918)] (Candidate dissertation). Mykolaiv [in Ukrainian].
12. Trygub, O.P. (2010). *Rosiiska pravoslavna tserkva v radianskii Ukraini u 20–30-kh rr. XX st.: instytutsiinyi rozkol ta mizhkonfesiini vidnosyny* [The Russian Orthodox Church in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s: Institutional Schism and Interconfessional Relations] (Doctoral dissertation abstract). Donetsk [in Ukrainian].
13. Vovchuk, L.A. (2016). Oleksandr Petrovych Trygub [Oleksandr Petrovych Trygub]. In I. Lyman (Ed.), *Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy. Bibliohrafichniy dovidnyk*, Vol. 2 (pp. 402–406). Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 24.01.2026 Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

**Церковно-історичне
краєзнавство:
витоки та сучасний
дискурс**

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.200

УДК 026:271.4-774(477.46)»17»

Арсен Зінченко (м. Вінниця)доктор історичних наук, професор,
провідний науковий працівник, Музей Вінниці

E-mail: arsen@zinchenko.eu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3390-8870>

Церковні книги в парафіях Смілянського протопресвітерства в середині XVIII ст.

Завданням статті є аналіз складу комплектів церковних книг у парафіях Смілянського протопресвітерства-деканату за актами візитацій 1746 та 1758 рр. Метою є з'ясування тенденцій у наповненні церковних комплектів книг та пов'язання їх з ширшими соціокультурними процесами на Правобережній Україні середини XVIII ст. Як елементи наукової новизни ця робота: 1. Впроваджує в науковий обіг локальні описи парафій Правобережного Подніпров'я. 2. Аналізує специфіку соціокультурних процесів цього краю на основі динаміки формування церковних книжних комплексів.

Висновки. Комплектування церковними книгами парафій Смілянського деканату відображає як статусні параметри руських парафій, так і особливості конфесійної свідомості духовенства та вірян. У поєднанні з іншими відомостями актів візитацій парафій, номенклатура церковних книг показує, що поширення влади адміністративних структур Унійної Церкви та утвердження унійних богослужбових практик, у яких ключові роль відігравали сакральні книги, натрапляло на сталі традиції соціокультурних зв'язків парафій з видавничими осередками старої Київської православної митрополії та Московської Церкви, впливи останніх мали виразно політичний характер.

Ключові слова: Церковні книги, Богослужбові книги, Смілянське протопресвітерство, друкарські осередки, друкована книга, рукописна книга, акти візитації, візитатори

Arsen Zinchenko

Leading Researcher

Vinnytsia Museum, Doctor of Historical Sciences, Professor

E-mail: arsen@zinchenko.eu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3390-8870>

Church books in the the Smila protopresbyterate parishes of the mid-18th century

The aim of this article is to analyse the composition of church book sets in the the Smila protopresbyterate-deanery parishes according to records of visitations performed in 1746 and 1758. The goal is to identify trends in the composition of church book collections and link them to broader sociocultural processes in Right-Bank Ukraine in the mid-18th century. As the scientific novelty this work provides the following: 1. Introduces local descriptions of the Right Bank Dnipro region parishes into scientific circulation. 2. Analyzes the peculiarities of socio-cultural processes based on dynamics of respective church book collections formation.

Conclusions. The compilation of church books in the parishes of the Smila deanery reflects both the status parameters of Ruthenian parishes and the peculiarities of the confessional consciousness of the clergy and believers. In combination with other information from parish visitation records, the nomenclature of church books shows that the spread of the administrative structures of the Uniate Church and the establishment of Uniate liturgical practices, in which sacred books played a key role, encountered the established traditions of socio-cultural ties between parishes and the publishing centres of the old Kyiv Orthodox Metropolis and the Moscow Church, the influence of which was clearly political in nature.

Key words: Church books, Liturgical books, Smila protopresbyterate, printing centres, printed books, manuscripts, visitation records, visitators

З побіжного погляду, перелік церковної літератури в текстах актів візитацій може видаватися досить банальним і одноманітним. Як правило, і справді, йдеться про стандартні набори богослужбових та супровідних книг, що використовувалися у богослужінні, відправлянні треб, навчанні і настановленні вірян. В текстах досліджень, дотичній до цієї тематики, здебільшого відтворюється перелік богослужбових книжок в окремих, взятих до прикладу парафіях, з відзначенням видавничих центрів, звідки поповнювалися церковні книгонабори, цитуються, без сумніву дуже промовисті й важливі покрайні записи, залишені благодійниками чи дарувальниками на берегах книг¹. Але до з'ясування загального тренду книгоруху богослужбової літератури та до виявлення загальнішої, ширшої, ніж власне конфесійна, соціокультурної мотивації учасників купівлі-продажу, вибору, дарування й передарування, а тим більше, певної динаміки численних окремих фактів справа, як правило, не доходить. Проте порівняння цих парафіяльних наборів між окремими осередками церковного життя в доповненні із зіставленнями відомостей на певній часовій відстані може висвітлити певні характерні тенденції. Загальну картину наповнення комплектів церковнослужбової літератури на матеріялі актів візитацій парафій Брацлавщини, зокрема співвідношення «крайових» (тобто з друкарень Речі Посполитої, у даному разі унійних) та іноземних (або ж київських, чернігівських та московських, тобто православних) стосовно останньої чверті XVIII ст. подає І. Водзяновська у ґрунтовній праці про структури Унійної Церкви на Брацлавщині². Дослідниця простежує це, порівнюючи співвідношення наявності в унійних парафіях основних у Богослужінні Службеника і Требника, що надходили переважно з унійних друкарень, та інших, як вона пише, додаткових

книг (Євангелія, Апостол, Октоїх, Тріоді та ин.), представлених у більшості православними друками і виводить з цього розмиту конфесійну свідомість вірян Брацлавщини. «Дуже помітна присутність православної літургійної літератури означала, що вірні уніатської віри навіть не помічали різниці між греко-католицькими та православними богослужіннями. Церемонії, що здійснювалися в уніатських та православних церквах, не допомагали визначити релігійну ідентичність вірних, – зазначає дослідниця». І далі: «Ця обставина значною мірою пояснює часті зміни релігійної приналежності у Східних Церквах»³. Такий підхід вказує на прагнення долучити до аналізу ширші соціокультурні (а звідси і соціополітичні) тенденції. Звичайно, самого лише репертуару видань у парафіяльних книгозбірнях для такого аналізу явно замало, однак склад церковнослужбової літератури, передовсім фіксація конфесійно-видавничих осередків та їхніх друків, може бути показовим індикатором для таких спостережень.

Матеріяли та спостереження цієї статті могли б, на сподівання автора, стати певною спонукою для подальших досліджень із ширшим застосуванням порівняльного та кількісно-аналітичного методів у цій царині. Основним джерелом для такого порівняння стали акти візитацій парафій на Смілянщині – генеральної 1746⁴ та деканської 1758 років⁵. Ці відомості зведено у поданих тут таблицях, що стосуються зазначених років; згідно з даними архівних справ, на підставі яких складено таблиці, проведено відповідні підрахунки і порівняння.

Досить показові результати дає порівняння поширеності друків різних осередків книгодрукування в наборах церковних книг парафій Смілянського протопресвітерства за 1758 та 1746 роки. Впадає у вічі, передовсім, кількісна динаміка сумарного числа книжок: воно зросло

¹ Хіхляч Б. М. Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця: ТОВ «НІЛАН ЛТД», 2015. 404 с. Тематиці церковнослужбової літератури на Поділлі автор присвятив окремий IX розділ «Друковане слово в уніатській церковній практиці» (с. 291 – 310); Соломонова Т. Р. Книгозабезпечення уніатських церков Брацлавщини наприкінці XVIII ст. (за матеріялами генеральної візитації церков Брацлавського деканату 1785 р.) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького. кафедрального Спасо-Преображенського собору. Вінниця, 2008. С. 67 – 72.

² Wodzianowska Irena. Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie. Lublin; Tczew 2018. S. 170 i наст.

³ Ibid., s. 171.

⁴ ІР НБУ, ф. 1, спр. 2461. Деканат Smilański. Арк. 238 – 263 зв.

⁵ ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069. 1758 р. Візити церков Смілянщини в маєтках Любомирського. Арк. 1 – 136.

за 12 років у 2,4 рази – з 241 до 577. Водночас скоротилася кількість наявної при церквах рукописної книги – з 22 до 14. Різко зросло число друків з унійних друкарень (Львів, Унів, Почаїв) – з 38 до 117, більш, ніж утричі (у відсотках до загального числа друкованих видань з 15,7 до 20,3).

Прикметним індексом соціокультурної ідентичності стала фіксація в актах візитації місця видань церковних книг. З числа 241 друкованих видань про 35 (14,5%) в актах 1746 р. місце видання не вказано, про інші 206 книг (85,5%) вони зазначені. Це видання київського друку (110, 53,4 %), чернігівського (13, 6,3%), могильовського (3, 1,5 %), московського (42, 20,4%), усі разом православні осередки дали 168 позицій, що становило 81,6 % наявних у церквах Смілянського деканату книг. Львівські видання – 14 позицій (6,8 %), унівські (23, 11,2 %), стрятинське (1, 0,5 %), разом становлять 38 позицій (18,4 %). До останнього числа слід додати ще кількість книг «Три служби» («Troje Nabożeństwa»), щодо яких місце видання не вказано, але це є вочевидь унійне видання, тому їх число збільшиться до 40 і вони становитимуть 19,4 % загального числа книг Смілянського деканату за даними 1746 р.

При цьому варто звернути увагу на очевидне переважання книг унійних друкарень серед Службників (Львів – 4, Унів – 20, Стратин – 1, разом – 25), на які припадає 80,6 % книг цієї назви. Це цілком зрозуміло, бо саме в Службнику містилися офіційно прийняті в Унійній Церкві формули, які відрізняли її Богослужіння від православного: ісходження Святого Духа, чини поминання римського Першоієрарха, формули пошанування Богородиці та ін. Здавалося б, в унійних парафіях Смілянщини мало б бути цілковите, на 100 відсотків, охоплення Службниками з офіційних друкарень Унійної Церкви. Проте в церкві Воздвиження Св. Хреста с. Ташлик користувалися Службником київського друку, Св. Покрова с. В'язівки, Св. Михайла Архангела с. Хлистунивки та Св. Миколая с. Маліївки користувалися «Службничком» чернігівського друку, а Св. Миколая м. Сміли – «Службничком» могильовського друку⁶. У церкві Св. Трійці в с. Черепині використовували «маленький, ін октаво Службник московського друку»⁷. Звернімо увагу, що в церк-

вах с. Хлистунивки та Маліївки, які адміністративно належали до унійного Смілянського деканату Київської митрополії Унійної Церкви, взагалі не було ніяких унійних видань.

Високим було число видань друкарських осередків колишньої Київської Православної митрополії – киево-печерського, чернігівського, могильовського – із 126 до 334 (53,2 % і 57,9), них найбільшою була кількість книжок київського друку – 110 і 295 за зазначені роки (45,6 і 51,1 відсотків від загальної кількості). Питома вага московських видань упала з 20,4 до 15,3 відсотка, але загальна їх кількість збільшилася з 42 до 88. Зростання, імовірно, можна пояснити, з одного боку, зростом активністю розповсюджувачів московської книжної продукції, яка, без сумніву, заохочувалася ієрархією Московської православної Церкви, а з іншого вимушеним апелюванням вірян Наддніпрянщини до можливостей Переяславської єпископської катедри та фінансових і матеріальних ресурсів Москви в обставинах натиску унійних нововведень в церковному житті. Цей складний сплав відданості київській православній традиції і гібридного проникнення московських ідейно-культурних впливів проявлявся в тому, що парафіяльне духовенство Наддніпрянщини, навіть визнавши зверхність унійної ієрархії, намагалося притримуватися православної церковно-обрядової традиції й зберігало та примножувало в церковних книжкових комплексах московські друки, про це свідчать інші рубрики та підсумкові декрети поправки у актах візитацій багатьох парафій Смілянщини.

Для розуміння цих обставин варто взяти до уваги загальну консервативність релігійної свідомості духовенства і мирян, особливо ж в умовах масової малописьменності і безписьменності, які поклалися на сакральне значення давньої традиції, де моделі релігійної поведінки і обрядів, яких дотримувалися батьки і діди, трактувалися і сприймалися як віра. Всякі ж порушення і новини в релігійному житті було складним психологічним переходом і не визначалося разовими одномоментними ухвалами навіть авторитетних церковних інституцій, наприклад Синодів єпископів та Римської курії. В цьому сенсі варто взяти до уваги міркування гранівського протопопа Йоана Строцького, промотора переходів на православ'я га

⁶ ІР НБУ, ф. 1, спр. 2461, арк. 262 зв., 248 зв., 250, 263 зв., 257.

⁷ Там само, арк. 240.

Гпйсинщині, викладені ним у записці від 2 червня 1779 р., поданій до Переяславської православної духовної консисторії. Пишучи про ухвали Замойського синоду унійних єпископів 1720 р., яким було закладено організаційні та ідейні засади утвердження Унійної Церкви в Русі-Україні та Литві-Білорусі, він зазначає, що наступний крок до їхнього конкретного впровадження, пов'язаний із масовим залученням духовенства Правобережної України, було зроблено лише через сім років, на зібранні тоді ще не унійного священства в Барі (для львівсько-кам'янецької катедрі) і в Житомирі (для теренів митрополичого підпорядкування). Проте, навіть погодившись на прийняття зверхності унійної ієрархії, прибулі священники, як зазначав Й. Строцький, «хоча й прилучилися, але повернувшись додому, своєї давньої релігії віри дотримувалися»⁸.

Але варто взяти до уваги й інший момент, який пояснює складність і розтягнутість в часі запровадження унійних нововведень, про який писав Й. Строцький. Він пояснюється тим, що ці новації не були забезпечені необхідною для величезного числа парафій Київської унійної митрополії богослужбових книжок, які відповідали б цьому віровизнанню. Тому й ті священники, які погодилися на унійну зверхність, як пише Строцький, «... до 2 травня 1738 року відправляли богослужіння за православними церковними книгами, які друкувалися в Києві і Москві, а також при Спаському Новгород-Сіверському, а потім Чернігівському Свято-Троїцькому Іллінському монастирі, при Могильовській катедрі, при Віленському Свято-Духівському та інших монастирях, які були в благочесті, а потім відійшли в унію»⁹.

Ці твердження на варто відносити до православного акцентування, яке робить Й. Строцький як активний діяч православної справи на Брацлавщині, слід зважати передовсім на реальний фактаж. І справді, лише 1737 р. католицькі богослови завершили перегляд богослужбових книжок Руської Церкви і необхідних виправлень до них, відповідно до унійних стандартів. Їхню працю було затверджено Римською курією і на початку 1738 року

розіслано листовно всім унійним єпископам при папській буллі, яким приписувалося негайне виправлення всіх церковно-богослужбових книг. Відповідно до цього канцелярія унійного митрополита Атанасія Шептицького 3 травня 1738 р., а інші унійні єпископи в своїх владцтвах, розіслали конкретні приписи з вказівкою на те, які саме фрази й абзаци і на яких сторінках треба виправити і що вписати по-новому. Цей перелік докладно і подав Й. Строцький разом з копією наказу митрополита¹⁰. Проте втілення цього указу була складною справою, якщо взяти до уваги, по-перше, зазначену консервативність царини релігійного життя, а, по-друге, недостатню освіченість і низький рівень кваліфікації тогочасного клиру.

Не випадає нехтувати й загальною соціополітичною орієнтованістю ширшого загалу вірян на одновірність московських царів, показове для цієї широкої свідомості. По-третє, варто враховувати й пронирливість різних московських купців, «офень» і «коробейніков», які торгували книжками московського друку не лише на Лівобережній Україні, але і на Правобережжі і були безпосередніми промоторами царського православ'я, пропагандистами рятівної місії московських царів, особливої святости московського сонму святих, спасенного православного подвижництва московських монахів. Цілісне осмислення цих факторів та їхніх проявів на матеріалі репертуару церковних книгозбірень та інших джерел потребує деталізованого вивчення стосовно інших протопресвітерств-деканатів, проте фактичний матеріал Смілянського деканату-протопресвітерства сам по собі промовистий.

Подібні орієнтири спостерігаються і в парафіях інших протопресвітерств-деканатів Унійної Церкви. До прикладу, генеральна візита Хижнянської парохіяльної Церкви Пресвятої Трійці Животівського деканату (Уманський ключ маєтків С. Потоцького) 1784 р. фіксує такий набір церковних книг¹¹:

1-ше. Євангелія аркушева московського друку під червоною трипоєю і білими бляхами.

Євангелія аркушева московського друку, оправлена під маремус.

⁸ Орловский Петр. Появление униатских церковно-богослужебных книг въ 1739 г., распространение ихъ в заграничныхъ благочестивыхъ монастыряхъ и приходскихъ церквахъ, принадлежавшихъ къ Киевской митрополіи // Волынские епархиальные ведомости. 1895. № 32. С. 1079.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С. 1080 – 1086.

¹¹ Інститут рукопису НБУ, ф. І, спр. 2467, арк. 326 зв. – 327.

2-ге. Служебник аркушевий львів. друку.

3-ге. Трафолой аркушевий київ. друку.

4-ге. Тріюдей дві Цвітна москов., Пісна київ. друку.

5-ге. Послання апостолів київ. друку, аркушеве.

6-ге. Октоїх аркушевий київ. друку.

7-ме. Часослов аркушевий київського друку.

8-ме. Община аркушева москов. друку.

9-ге. Псалтир *in 4to majori* київ. друку.

10-ге. Требників два: почаївський і київський.

Унійні друкарні тут, як бачимо, тут представлені лише Служебником (львівським) і Требником (почаївським, але є й київський), решта – розкішні Євангелії, Пісна Тріюдь та Община московського друку і шість книг київського друку. Судячи з репертуару книг, оправ та аркушевого формату більшості видань, а також з опорядження Престолу зі срібним начинням і беручи до уваги запис візитатора про «Деїсус сницарської роботи пристойно загалом змальований, а на різьбленні позолочений», це була багата церква. З урахуванням цього та значного числа парохіян (понад 1000 осіб, здатних до сповіді) візитатор настійливо радить перебудувати триверху Церкву до хрестової, п'ятиверхої¹². Це лише приклад пізнішої за часом візитації окремої Церкви з іншого деканату, але він

підтверджує ту ж тенденцію, яку бачили в парафіях Смілянського деканату: орієнтування на книги київських та московських друкарень. Тому твердження Т. Соломонової з наголосом на цілковитій неписьменності і неосвіченості «селян» та необізнаності священників і виведення з цього причин наявності в унійних парафіях поряд унійних і православних книжок не передає складності соціокультурної ситуації на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. і в певному сенсі є дуже спрощеним і навіть пейоративним. І далі: «Аналіз складу книжкових збірок уніатських церков швидше свідчить про відсутність свідомого вибору віри парафіянами і священниками, – стверджує згадана дослідниця. – Конфесійні розбіжності мали другорядне значення. Це було швидше політичне протистояння, ніж релігійне»¹³. Втім, варто згодитися з Т. Соломоною, що політична складова у цьому протистоянні між руською спільнотою та унійною ієрархією, підтримуваною польською владою та польськими власниками маєтків на Правобережній Україні, мала вирішальне значення. Однак, приклад Хижнянської Церкви та матеріал парафій м. Сміли, Городища, Млієва вказує на настійну потребу територіально і хронологічно ширших досліджень соціокультурних обставин діяльності руських парафій різних протопресвітерств Правобережної України.

Чисельність та питома вага церковних книг різних видавничих осередків у парафіях Смілянського деканату за місцем видання, за генеральною візитацією 1746 р.

Назва книг	Видавничі осередки										Зазначені місця видання	Без зазначення місця видання	Усіх друкованих	писаних	Друкованих і писаних
	Київ	Чернігів	Могильов	Москва	Львів	Уніа	Почаїв	Стрий	Земля	Земля					
Євангеліє	10	47,6			10	47,6	1	4,8			21		21	77,7	22,2
Служебник	1	3,2	3	9,7	1	3,2	1	3,2	4	12,9	20	64,5	31		31
Тестамент	10	83,3	2	16,7							12		12		12
Требник	2	40,0			1	20,0		2	40,0		5		5		5
Три Служби												2	2		2
Апостола	15	88,2	1	5,9	1	5,9					17		17		17
Трафолой	5	55,5	1	11,1			4	44,4			10		10		20
Часослов	7	77,8			1	11,1	1	11,1			9	16	25		25
Псалтир	9	75,0		2	16,7			1	8,3		12	15	27		27
Правиль і Община, Празники					8	100					8		8	80,0	20,0
Община					5	100					5		5	62,5	37,5

¹² Там само, арк. 326 – 326 зв., 328.

¹³ Соломонова Т. Р. Вказ. праця. С. 71. Штучність цього твердження полягає в тому, що з погляду історичної соціології зводити до купи «селян» і духовенство аж ніяк не випадає: попри відзначену в джерелах недостатність освіченості багатьох руських священників і суспільно-політичну полеміку щодо цього в Речі Посполитій, більшість із них все ж стояли за рівнем освіченості на голову вище від селян; частина з них вчилися у Вінницькій, Уманській, Барській і Любарській школах. Їхні сини вчилися принаймні у парафіяльних дяківських школах, які, як відзначають акти візитації, діяли на Правобережній Україні **при кожній церкві**. Зауважмо, нарешті, що мешканців Сміли, Городища і Брацлава не були «селянами», як це подає Т. Соломонова, механічно нав'язуючи цьому соціологічному поняттю значення неписьменності, темноти, необізнаності. Реалії соціальних відносин краю вимагають тоншого і адекватнішого інструментарію.

	Видавничі осередки																							
Назва книг	Київ		Чернівці		Могилів		Москва		Львів		Унів		Почаїв		Стратин	Зазначені місця видання	Без зазначення місця видання	Усіх друкованих		писаних		Друкованих і писаних		
Шестодник	14	66,7	4	19,0			2	9,5	1	4,8						21		21	87,5	3	12,5	24		
Триодь Пісна	17	68,0	1	4,0			6	24,0	1	4,0						25		25	89,3	3	10,7	28		
Триодь Цвітня	16	84,2	1	5,3			2	10,5								19		19	9,0	2	9,5	21		
Ярмолай																	1	1	33,3	2	66,7	3		
Пролог	1	100														1		1				1		
Октоїх	1	14,3					4	57,1	2	28,6						7		7				7		
Мінея	2	66,7					1	33,3								3		3	75,0	1	25,0	4		
Треби на всі неділі																	1	1				1		
	110	53,4	13	6,3	3	1,5	42	20,4	14	6,8	23	11,2		1	0,5	206	85,5	35	14,5	241	91,6	22	8,4	263

Перелік церковних книг парафій Смілянського протопресвітерства-деканату раз-по-раз виступає своєрідним індикатором майнового статусу парафій, хоча він виразніше виявляється в загальному вигляді церковних будівель і в опорядженні церков, в коштовності церковного начиння, до цього додається і повнота комплектів церковних книжок та вартість їхньої оправи. Можна з певністю сказати, що переважна більшість громад і братств упродовж дванадцяти років змогла мобілізувати більші ресурси і спрямовувати їх на відбудову і побудову просторіших та ошатніших церковних будівель, багатшого церковного начиння, облаштування Престолу та Іконостасу, придбання нових книг.

До прикладу, порівняння описів зовнішнього вигляду й інтер'єру церковних будівель Смілянщини в сукупності з їхнім церковним опорядженням дозволяє виділити Церкву Івана Богослова в Керелівці як помітно заможнішу в порівнянні з багатьма іншими церквами довколишніх населених пунктів. Це видно навіть з короткого опису її будови. Її виведено на три верхи з обтесаного в бруси дерева, довкола неї «добре опасання». Впадає у вічі велике число вікон: «вікон великих 8, середніх 4, малих 12», така кількість вікон (24) для церков усього Правобережжя є унікальною, а разом з наявністю полубанка на середньому поділі вказує на майстерність вивершення споруди. Це ж враження посилюється при прочитанні опису опорядження Престолу, різьблення і позолоти Іконостасу, чималої кількості ікон, срібних і позолочених корон біля них тощо в акті візитації 1758 р.¹⁴ Упродовж 1746–1758 рр. книгозбірня цієї Церкви зростає з 8 позицій до 14. На позір зрозумілим для великої унійної парафії є придбання двох требників унівського і львівського друку. З іншого боку перед дослідником неминуче постає питання про рух книг у церковній книгозбірні, зокрема, пояснення вибору парафії (Братства, свя-

щенника?) у придбанні ще однієї Євангелії і другого Псалтиря саме московського друку, або ж, чому замість Апостола київського друку в пізнішому описі бачимо цю книгу з московського друку, чому замість Трафолая львівської едичії з'являється та ж книга печерського друку, чому було придбано Псалтирі і Часослов не унійного, а київського і московського видання, що сталося із Шестодником з чернігівської друкарні? Формулювання відповідей на ці та інші подібні питання питання вочевидь потребують свідчень джерел іншого характеру (листування, щоденників, оглядових звітів тощо), що для Правобережної України, як відомо, є ключовою джерелознавчою проблемою.

Наявне в нашому розпорядженні джерело не дає відповіді на ці питання. Можна хіба що припустити її варіанти: не раз траплялося, що книги в Церквах Правобережжя були власністю парохів (це неодноразово фіксується в актах візитування багатьох парафій) і приходячи на парафію, вони додавали і свої книжки до церковної книгозбірні. Отже, тут ідеться про уподобання чи, так би мовити, різні варіанти міжконфесійного дрейфу самих священників. Другий варіант: придбання саме цих книжок церковним Братством або благодійником, який у пориві благочестя і сподівання на відмолення гріхів докладався до придбання для Церкви таких коштовних тоді книг. Але й тут ідеться про конфесійні орієнтири дарувальників-благодійників чи братчиків. Проте ці варіанти залишають без прямої відповіді питання: чому до унійної парафії все ж долучають друки конфесійно конкурентних видавничих осередків? Вартує уваги питома вага цих друків: акти візитації Керелівської Церкви Йоана Богослова 1746 р. фіксують 75% видань задніпровських друкарень (6 із 8), а 1758 р. – вже 78,6% (11 із 14) видань православних друкарень.

¹⁴ ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069, арк. 106.

**Книги церкви Івана Богослова в Керелівці
Смілянського протопресвітерства за актами візитацій 1746 та 1758 р.**

1746 <i>IP НБУ, ф. 1, спр. 2461, арк. 246</i>			1758 <i>ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069, арк. 106 – 106 зв.</i>		
			Євангеліт	пчати московской	
Evangelium	druku kioiowskiego <i>in folio</i>	w srebro y axamit zielony oprawne	Другот Євангеліт	пчати пчтрской	пул аркушовт правнтт подаксамитт златній, и базхи на нтм сртбраніт
Ślužebnik	druku uniowskiego		Службніку	пчатт ентвской	пул аркушовій
			Тртбніку	ентвіской пчатт	пул чвтртковій
Apostoł	druku kiiowskiego		Ап~столу,	пчатт московіской	пул аркушовій
Tryfołoy	druku lwowskiego		Трафолой	пчати пчтрской	пул аркушовій,
Obszczyna,	druku moskiewskiego		Община пул аркушова	пчати московской	
Szestodnik	driku czernichowskiego				
			кітоиху	пчатт пчтрской	пул аркушовій
Tryodi dwie, Postna y Cwitna	druku kioiowskiego		Оби Триод постна и цвтна,	пчати пчтрской	пул аркушовіт
			Галтирі	пчатт пчтрской	пул аркушова
			Другая Галтирі	пчатт московіской	чвтріткова
Proloh	druku kioiowskiego		Прологов 2	пчати московіской	пул аркушових
			Часослову	пчатт пчтрской	пул аркушовій

З іншого боку, натрапляємо на виразні свідчення загалом невисокого соціального статусу руських парафій. Це прочитується і при порівнянні записів про комплекти церковних видань багатьох парафій. У Св. Покровській Церкві містечка Городища, як свідчить візита 1746 р., користувалися *позиченою* Євангелією¹⁵. Позичену Євангелію фіксує і візита 1758 р. Церкви Покрова Пресвятої Богородиці в с. Товмачі¹⁶. При переліку церковних книг у Св. Спаській парафії м. Сміли стосовно Трафолою знаходимо позначку *чужий*, над рядком надписано *Kuczera*¹⁷. Стосовно унівського Службника в Церкві Св. Миколая у містечку Вільшаній зазначено, що це та ж книга, «со у w tamtey Cerkwi do obedwoch»¹⁸, тобто і для Св. Успенської Церкви. Як бачимо, обидві віль-

шанські парафії спромоглися разом придбати одну на дві, ключову в церковному Богослужінні книгу – Службник. Те ж читаємо далі у тій-таки візиті про книжки в парафіях містечка Нового Млієва, де про книги Св. Троїцької Церкви 1746 р. записано, що Унівський Службник «*na obedwie Cerkwi*», тобто на Св. Троїцьку і Св. Успенську¹⁹. Але в акті візитації цих церков за 1758 р. зазначено, що в кожній із згаданих Церков є Службник з унійної друкарні в Уневі²⁰.

У кількох Церквах Смілянського деканату в переліку церковних комплектів книг 1746 р. значаться писані Євангелії, усього їх налічувалося шість, а саме: в с. Черепин, де в Св. Троїцькій Церкві писана Євангелія зафіксована разом із Службником московського друку (маленький,

¹⁵ IP НБУ, ф. 1, спр. 2461, арк. 255.

¹⁶ ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069, арк. 121 зв.

¹⁷ IP НБУ, ф. 1, спр. 2461, арк. 261 зв. З іншого акта візитації дізнаємося, що Філіп Кучер був вікарним священником смілянської Св. Успенської Церкви (арк. 261).

¹⁸ Там само, арк. 247 зв.

¹⁹ Там само, арк. 251 зв.

²⁰ ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069, арк. 43 зв., 46 зв., 91 – 91 зв., 94 – 94 зв.

ін октаво)²¹, у м. Сміла у візиті Церкви Св. Миколая її записано разом із Службеничком, друкованим у Могильові²², в числі книг Св. Спаської Церкви цього міста зазначено поруч з писаною Євангелією таку ж книгу московського друку²³, у тому ж місті в церкві Св. Покрова зазначено писану Євангелію поруч зі Службеничком з Унівської унійної друкарні²⁴, так само у м. Мліїв у Св. Троїцькій Церкві зазначено писану Євангелію поруч зі Службеничком з Унівської унійної друкарні²⁵, у м. Городищі в Св. Пречистенській Церкві поруч із Євангелією московського друку зазначена «друга писана»²⁶. Імовірно, що позначення «друга» вказує, що в цій Церкві під час Богослужіння віддавали перевагу книзі московського друку саме як друкованому виданню. Рукописні Євангелії зафіксовано у щойно згаданих парафіях Смілянщини і в актах візитації 1758 р.: Св. Успенської і Св. Миколая в м. Смілій, Св. Успенській в Старому Млієві, Св. Троїцькій у с. Черепин²⁷ (імовірно, це були ті самі, що й раніше, книги).

Серед інших рукописних книжок в акті візитації 1746 р. натрапляємо на писані Празню і Общину (Церква Св. Покрова с. Гнилець, Св. Архистратига Михаїла с. Будища, Св. Успенські м. Сміли, с. В'язівки, м-ка Млієва), Тріодь Пісню (Церкви Св. Покрова с. Гнилець, Св. Архистратига Михаїла с. Будища, Св. Успенська м. Сміли), Тріодь Цвітну (Св. Покровська с. Журавки, Св. Архистратига Михаїла с. Будища), Ярмолої в Церквах Св. Архистратига Михаїла с. Будища та Св. Миколая с. Балаклії. Серед книг Церкви Св. Миколая в с. Орловець були й 12 писаних Міней. Деякі рукописні книги збереглися в Церквах і до 1758 р., у тому числі рукописні Євангелія в Св. Успенській Церкві м-ка Млієва, Св. Троїцькій с. Черепина, смілянських Церквах Св. Успенській та Св. Спаській, писані Мінеї в церкві ч. Череповця, 12 Міней в церкві с. Орловця, згадувані у візиті 1746 р. рукописні Празні і Общини та ін. (див.

посилання на вже згадувані аркуші справ відповідних церков за 1746 р.

Рукописні книги в середині XVIII ст.. Таких у візитах 1758 р. налічувалося 14, що становило 2,3 відсотка від усієї номенклатури книжок (610). Як явні раритети візитор відзначив піваркушеве рукописне Євангеліє в церкві Св. Миколая у Смілій, про яке записано «рукописне давнє»²⁸. Походження, час переписування, переписувачів джерело, як би сучасний дослідник того не хотів, на жаль не повідомляє. Йому залишається йти за логікою дослідницького припущення про те, що вони були пам'ятками іншої, якоїсь попередньої епохи, імовіріше всього пов'язаної з часом неподільного поширення православної традиції.

Явним раритетом був друк Службеника Петра Могили (¼ аркуша) в церкві Св. Миколая у Балаклії. У цій церкві це видання зафіксоване поряд з службеничком виданим в Уневі, яке й, очевидно, було офіційно титульним для унійної парафії²⁹. Імовірно, ще православним було й видання Службеника в церкві Успіння Богородиці в Смілій, про який зазначено «львівський давній». Така співприсутність книжок друку православних (колись віровизнаннєво титульних) і унійних (титульних нового, унійного, віровизнання) є прикметою рисою саме для Смілянського. протопресвітерства середини XVIII ст. Воно є свідченням принаймні кількох обставин. По-перше, тяглости культурної традиції, на що вказує особливе поширення, насамперед, друкованих Євангелій киево-печерської та чернігівської едіцій, якими дорожили і зберігали в комплектах церковних книг Смілянського протопресвітерства. По-друге, варто враховувати високу вартість друкованих видань, тому їх зберігали навіть в разі перепідпорядкування парафії іншому віровизнаннєвому центрові (в даному разі – унійному). По-третє, приявність значної кількості видань московського друку, вказує на те, що московські церковні структури і у XVIII ст. виступають найактивнішим

²¹ ІР НБУ, ф. 1, спр. 2461, арк. 240

²² Там само, арк. 259.

²³ Там само, арк. 261 зв.

²⁴ Там само, арк. 259 зв. – 260.

²⁵ Там само, арк. 251 зв.

²⁶ Там само, арк. 253.

²⁷ ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069, арк. 2, 11 – 11 зв., 48 зв., 60. зв.

²⁸ Там само, арк. 11 – 11 зв.

²⁹ Там само, арк. 21 – 21 зв.

учасником протидії просуванню Унійної Церкви. Ба більше, цитовані тут джерела прямо вказують, що саме гасло і конфесійні ознаки православ'я, їхнє публічне наголошення в Богослужінні виступає як прямий інструмент де-струкції всього державного організму Речі Посполитої. Наповнення церковних книжкових

комплектів виданнями православних видавничих осередків додається до цього розуміння міжвизнанневих відносин на Наддніпрянщині. У зв'язку з цим належить вказати на слабке розрізнення московського і київського православ'я в широкій свідомості мешканців Правобережжя.

Чисельність та питома вага церковних книг різних видавничих осередків у парафіях Смілянського протопресвітерства за актом візитації 1758 р.³⁰ у порівнянні з сумарними даними за 1746 р.

	Київський друк (Печерськ)		Чернігів		Друк Петра Могили		Могилі		Москва		Острог		Львів		Унів		Почаїв		Без зазначення місця видання		Разом		Відсоток від усіх		Рукописна				Усіх	
	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток	Число	Відсоток		
Євангелія	26	44,8	1	1,7					30	51,7			1	1,7							58	93,5	4	6,5					62	
Служебник	14	17,7	10,1		1	1,3			3	3,8	1	1,3	18	22,8	27	34,2	7	8,9			79	100							79	
Требник	17	28,3	2	3,3					1	1,7			9*	15,0	29	48,3	2	3,3			60	100							60	
Апостол	29	87,9							4	12,1											33	100							33	
Псалтир	41*	75,9	4	7,8			4	7,8	4*	7,8							1	1,9			54	100							54	
Шестодник	19	67,9	7	25,0					1	3,6			1	3,6							28	100							28	
Мінеї									2	100											2	50,0	2	50,0					4	
Трафолей	24	88,9	1	3,7					1	3,7									1	2,7	27	100							27	
Октоїх	5	35,7	1	7,1					2	14,3	1		4*	28,6			1	7,1			14	100							14	
Часослов	21	87,5							2	8,3			1	4,2							24	100							24	
Часословець малий	16	61,5	5	19,2			1	3,8					2	7,7			2	7,7			26	100							26	
Троє Набоженств																			34		34	100					100		34	
Празня			1	4,3					20	90,0	1	4,3					1	4,3			23	92,0	2						25	
Община									4	100											4	100	2						6	
Тріодь пісна	35	79,5							6	13,6			3	6,8							44	93,6	3	6,4					47	
Тріодь світла	34	77,3							6	13,6			4	9,1							44	97,8	1	2,2					45	
Ірмолей	1	20,0											2	40,0	2	40,0					5	100							5	
Новий завіт	1	100																			1	100							1	
Тестамент, Дестамент	9*	81,8	2	18,2																	11	100							11	
Обідь почалана			1	100																	1	100							1	
Успеніє	1			100																	1	100							1	
Покуства	2	100																			2	100							2	
Пролог									2	100											2	100							2	
Разом за актом візитації 1758 р.	295	51,1	33	5,7	1	0,2	5	0,9	88	15,3	3	0,5	45	7,8	58	10,1	14	2,4	35	6,1	577	100	97,3	14	2,4				593	
Разом за актом візитації 1746 р.	110	45,6	13	6,3			3	1,5	42	20,4			14	6,8	23	11,2			35	14,5	241		91,6	22	8,4				263	

В актах візитацій церков Смілянського деканату 1746 р. зафіксовано чимало книжок із позначками «старий» чи «дуже старий». Так, серед Часословів у парафіях цього деканату налічувалося 14 з позначкою «старий», така ж кількість таких уточнень була серед книг Празня. Требник у Церкві Св. Мучениці Параскеви «дуже старий». У смілянській Церкві Св. Миколая поряд зі Служебником унійної Унівської друкарні значиться «старий» Служебник чернігів-

ського друку. В Пединівці в Церкві Св. Михаїла Архангела зазначено наявність Трафолея з позначкою «старий».

Акти візитацій Церков Смілянського протопресвітерства 1758 р. фіксують менше позначок «давній» та «старий» стосовно церковних комплектів книжок, але все ж фіксують. У м. Смілій в парафії Успіння Богородиці зазначено, що Служебник «львівський давній», причому єдиний. У цій же церкві зафіксовано

³⁰ Таблицю складено за даними акта візитації парафій Смілянського протопресвітерства 1758 р.: ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069. 1758 р. Візити церков Смілянщини в маєтках Любомирського. Арк. 1 – 136. Нижній підсумковий рядок таблиці узято з таблиці акта візитації Смілянського деканату за 1746 р. для порівняння.

і «старий» Псалтир. У церкві Св. Покрови також позначено щодо Требника, причому єдиного в цій Церкві, «львівський давній»³¹. Новий Мліїв Свято-Троїцька Церква «стара» Тріодь пісна³². Найімовірніше, що позначки «дуже старий» і «старий» фіксують видання православних друкарських центрів, які зберігалися і використовувалися у Богослужіннях та виконанні треб у цих парафіях.

Можна було б поставити під сумнів таке припущення, проте загальна тенденція конфесійної орієнтації Смілянського протопресвітерства визначалася рухом до православ'я. Свідченням цього були й інші, окрім складу церковних книгозбірень, індикатори. Візитатори вказують у багатьох декретах поправки зазначають що той чи інший парох «Двері Царські під час Служби Св. зачинає», вдаються до практики колективної сповіді дітей (напр., див. арк. 258 зв., 259, 260, 262 та ін.). Важливим для візитатора було закріплення норми, прийнятої в Унійній Церкві, за якою Святі Дари до Причастя готувалися безпосередньо на Вівтарі, а не на Жертовнику, як це була заведено при православному чині богослужіння. А тим часом, саме такий лад був заведений у Св. Микільській, Св. Успенській та Св. Спаській парохіях центрального міста Смілянського протопресвітерства. Цей перелік вимог до настоятелів візитованих парохій був ключовим у формульованих візитатором 1746 р. декреті поправки. Але, крім них, в цьому акті гостро формулювалося й питання політичної лояльності, оскільки, як виявилось, в згаданих Церквах під час Великого Виходу, тобто особливої урочистої молитви під час Служб Божих до Бога зверталися з проханням про благословення не Монархові Речі Посполитої, а московській цариці. Через те візитатор суворо наказує кожному з цих парохів, щоб «за закордонних монархів прилюдно Господа Бога не просив, під карою відсудження від парохії»³³. Вплив унійної митрополії на південно-східному Правобережжі був дуже проблематичним. Це фіксують документи внутрішнього церковного листування. Так, зокрема, у відомості про надходження катедратика (щорічного збору грошей

з парафій на користь унійного митрополита, т. зв. «дар любови») за вересень 1751 – грудень 1752 р. стосовно сусіднього із Смілянським Чигиринського деканату, з якого не вдалося стягти цих внесків зазначалося: «В деканаті чигиринському немає ні декана, ні жодного істинного уніята і слухняного каплана, а тільки схизматики з Волощини, які перебувають під юрисдикцією чигиринського старости князя Яблоновського»³⁴. А тим часом сумарно ці надходження були чималими: Смілянський деканат (декан Атанасій Гдишицький) дав 360 злотих із 36-х церков, сусідній Корсунський (декан Григорій Шимоновський) – 430 злотих з 43-х церков, Канівський (декан Василій Андрієвський) – 470 злотих із 47 церков³⁵. Отже, стабільний статус парафій як унійних церковних осередків для унійної ієрархії був не лише питанням статусу і церковно-політичного домінування, але й суттєвою справою матеріального зиску.

Ретельний перегляд актів візитацій дозволяє аналізувати різноманітні аспекти статусу руських парафій Смілянщини на переході від 40-х до кінця 50-х років XVIII ст. У цьому сенсі досить показовою є комплектування складу церковних книгозбірень: поряд із збільшенням числа титульних видань Унійної Церкви (Служебники, Требники), питома вага книг з православних друкарень залишалася високою: придбання книг київського і московського друку кількісно зростає, становлячи у великій і заможнішій Керелівській парафії 79 відсотків у церковних друках. Зафіксовані в актах візитації парафій краю тенденції в наповненні церковних книгозбірень разом з іншими індикаторами конфесійного характеру відображають складну динаміку міжконфесійних відносин цієї доби і збереження чи навіть посилення значення православної традиції в свідомості і соціокультурному виборі духовенства і мирян Східного Наддністр'я.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

³¹ ЦДІАК, ф. 127, оп. 1020, спр. 3069, арк. 2, 7 – 7 зв.

³² Там само, арк. 46 зв.

³³ ІР НБУ, ф. 1, спр. 2461, арк. 259, 261, 262.

³⁴ Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. 1701–1839. – Томъ второй. – СПб, 1907, С. 148.

³⁵ Там само.

References

1. Khikhlach. B. (2015). *Uniatska Tserkva na Podilli (1700–1840 rr.): vikhy istorii ta sotsiokulturnyj portret*. [in Ukrainian].
2. Solomonova T. (2008). Knyhozabezpechennia uniatskykh tserkov Bratslavshchyny naprykintsi XVIII st. *Relihijne zhyttia Podillia: mynule i suchasne*. 67–72. [in Ukrainian].
3. Wodzianowska I. (2018). *Zmierzch Unii. Struktury terytorialne i personalne Cerkwi greckokatolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie*. Lublin; Tczew [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 14.10.2025 Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND
4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

Закриття Свято-Успенської церкви Нової Збур'ївки та боротьба релігійної громади за її збереження в період «хрущовської відлиги»

Анотація. У статті на прикладі Свято-Успенської церкви с. Нова Збур'ївка Голопристанського р-ну Херсонської обл. УРСР розповідається про активізацію антирелігійної політики під час правління М.С. Хрущова. Мета статті полягає у спробі дослідити процес вилучення Свято-Успенської церкви у православної громади с. Нова Збур'ївка наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності та об'єктивності. Основоположними методами дослідження були: проблемно-хронологічний, аналізу, описовий, локальної історії тощо.

Основні результати досліджень. З приходом до влади М. Хрущова в СРСР посилювалася боротьба з релігійними пережитками. Однак, переконавшись у марності пропагандистських методів у боротьбі з релігійністю, на початку 1960-х рр. радянська влада перейшла до адміністративного тиску на церковні організації. Розпочалося масове закриття церков і Херсонська обл. УРСР не стала винятком. Незважаючи на те, що в с. Нова Збур'ївка проживало сім тисяч мешканців і єдину церкву в селі відвідувала значна кількість мешканців, сільська рада Нової Збур'ївки у травні 1960 р. розпочала процес закриття Свято-Успенської церкви. Активно підтримували утілення цього рішення в життя уповноважені Ради у справах Руської православної церкви по Херсонській обл., яких за час закриття церкви змінилося троє.

Проте, віруючі Нової Збур'ївки для захисту церкви від чиновників організували цілодобове чергування біля церкви та почали писати скарги до вищих органів влади СРСР. Цими діями вони відтермінували закриття церкви на чотири роки. Однак, діючи адміністративними методами владні структури зняли з реєстрації настоятеля Свято-Успенського храму о. Володимира (Бакуму), змусили частину громади цієї церкви вийти з її складу, а потім наказали зламати двері церкви і вивезти церковне начиння до храму в сусідньому селі Стара Збур'ївка. Таким чином, діючи за допомогою адміністративного тиску на віруючих і настоятеля Свято-Успенської церкви, використовуючи дискредитацію вірян і пропаганду, релігійну громаду села Нова Збур'ївка було знищено, а церкву силовими методами конфісковано та переобладнано під клуб і кінотеатр.

Ключові слова: церква, релігійна громада, село, треби, парафіяни, будинок культури, сільська рада.

Oleksandr Tatarchenko (Kherson)

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Associate Professor, Department of Public Administration and

Local Self-Government

Kherson National Technical University

E-mail: obt1980@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8790-2194>

Closure of the holy assumption church in Novaya Zburivka and the religious community's struggle to preserve it during the period of easing of the Khrushchev's thaw

Abstract. Using the example of the Holy Assumption Church in the village of Nova Zburivka, Goloprystan District, Kherson Region, Ukrainian SSR, the article discusses the intensification of anti-religious policies during the rule of Nikita Khrushchev. **The purpose of the article** is to examine the process of confiscating

the Holy Assumption Church from the Orthodox community of Nova Zburivka village in the late 1950s and early 1960s. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, and objectivity. **The fundamental research methods** were: problem-chronological, analysis, descriptive, local history, etc.

Main research results. With the coming to power of Nikita Khrushchev in the USSR, the struggle against religious remnants intensified. However, having realised the futility of propaganda methods in the fight against religiosity, in the early 1960s the Soviet authorities resorted to administrative pressure on church organisations. A mass closure of churches began, and the Kherson region of the Ukrainian SSR was no exception. Despite the fact that the village of Nova Zburivka had a population of seven thousand and the only church in the village was attended by a large number of people, in May 1960 the village council of Nova Zburivka began the process of closing the Holy Assumption Church. This decision was actively supported by the representatives of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church in the Kherson region, three of whom changed during the closure of the church.

However, believers in Nova Zburivka organised round-the-clock shifts near the church to protect it from officials and began writing complaints to the higher authorities of the USSR. These actions delayed the closure of the church for four years. However, using administrative methods, the authorities removed Father Volodymyr (Bakum) from the register of the Holy Assumption Church, forced part of the church community to leave, and then ordered the church doors to be broken down and the church utensils to be taken to the church in the neighbouring village of Stara Zburivka. Thus, by exerting administrative pressure on the believers and the rector of the Holy Assumption Church, using discrediting of believers and propaganda, the religious community of the village of Nova Zburivka was destroyed, and the church was confiscated by force and converted into a club and cinema.

Key words: church, religious community, village, services, parishioners, cultural centre, village council.

Вступ. Для історичної науки незалежної України церковна історія є одним із найбільш актуальних напрямів досліджень, адже в радянський період історія церкви розглядалася виключно з позицій комуністичної ідеології, а тому перед сучасними істориками стоїть завдання висвітлювати події церковного життя з позицій об'єктивності та неупередженості. Особливої уваги дослідників потребує історія окремих культових споруд, оскільки радянські науковці через заідеологізованість історичної науки та закритість архівів не мали змоги всебічно досліджувати цей сегмент вітчизняної історії.

Наукова новизна дослідження. Якщо знищення монастирів і церков в міжвоєнний період вже стало предметом значної кількості спеціальних історичних розвідок, то споруди, які за-

кривалися в період деєталінізації, в українській історіографії досліджені недостатньо. Саме під час «хрущовського наступу» на православну церкву значна частина храмів повторно конфісковувалася у релігійних громад, а потім більшість із них використовувалася для поповнення мережі будинків культури. Таким чином, радянська влада одним заходом знищувала осередок «ворожого» релігійного світогляду і створювала вогнище поширення матеріалістичного вчення.

Історіографія проблеми. Останніми роками проблему вилучення культових споруд у релігійних громад в період пом'якшення тоталітарного режиму досліджували такі українські історики, як: О. Бажан, Ю. Данилюк¹, П. Бондарчук², Д. Веденєєв³, В. Войналович⁴, Ю. Данилець⁵, М. Лагодич⁶, Г. Марин-

¹ Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. К., 2000. 332 с.

² Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К. : Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.

³ Веденєєв Д. Політика радянської влади із знищення православних храмів в Україні: механізм та духовно-культурні наслідки (1920-ті – 1965 р.) // *Культура і сучасність*. 2019. № 2. С. 3-10.

⁴ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. К. : Світогляд, 2005. 741 с.

⁵ Данилець Ю. Антирелігійна політика радянської влади проти православної церкви на Закарпатті в 1950-1960 рр. // Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія. До 70-річчя від дня народження науковця. Ужгород-Пряшів-Нью-Йорк, 2015. С. 175-183.

⁶ Лагодич М. М. Специфіка функціонування структур Української греко-католицької та Руської православної церков у Східній Галичині в умовах радянської моделі державно-церковних відносин (1945-1965 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Чернівці, 2014. 219 с.

ченко⁷, ієромонах Митрофан (Божко)⁸, С. Мочкін⁹, О. Татарченко¹⁰, Н. Шліхта¹¹ та ін..

Основні напрями реалізації державної релігійної політики в період пом'якшення тоталітарного режиму, зокрема по скороченню мережі православних культових споруд, проаналізовані в колективній монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба». В якій, зокрема, наводяться конкретні приклади використання адміністративних методів у боротьбі із Церквою¹².

Окремо слід відзначити підготовану колективом фахівців працю «Зруйновані храми і монастирі України: Анотований покажчик обласного та районного рівня», яка привертає увагу науковців до проблеми ліквідації православних культових споруд в радянський період української історії та окреслює напрями подальших досліджень цієї теми¹³.

Наукова мета роботи. До цього часу доля більшості храмів, які припинили своє існування як культові споруди наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х рр., залишається не дослідженою. Тому метою цієї статті є спроба дослідити процес вилучення церковної будівлі у віруючих на прикладі Свято-Успенської церкви с. Нова Збур'івка Голопристанського р-ну Херсонської обл. УРСР.

Завдання дослідження відповідають меті статті:

1) визначити, як впливала зміна радянської релігійної політики під час правління М. Хрущова на долю православних культових споруд в Херсонській обл. УРСР;

2) охарактеризувати дії владних і партійних структур по вилученню у віруючих с. Нова Збур'івка Свято-Успенської церкви;

3) висвітлити дії настоятеля храму о. Володимира (Бакуми) та релігійної громади, спрямовані на збереження в їхньому користуванні Свято-Успенської церкви.

Виклад основного матеріалу та дискусія.

У ході Другої світової війни радянське керівництво різко лібералізувало політичний курс щодо Російської православної церкви (з 1943 р. Руська православна церква). Обумовлено це було тим, що влада СРСР прагнула консолідувати радянське суспільство, а також поширити свій вплив на країни Центральної та Східної Європи, виступивши «захисником» християнства східного обряду. Для реалізації цієї стратегії було запроваджено законодавство, яке дозволило громадам віруючих отримати культові споруди у безкоштовне і безстрокове користування.

Втілення в життя політики щодо православних культових споруд на обласному (крайовому) рівні було покладено на уповноважених Ради у справах Руської православної церкви (далі – РСРПЦ), до компетенції яких належали реєстрація та ліквідація релігійних громад і надання церковних споруд у їхнє користування.

При чому не могли бути зареєстровані ті релігійні громади, чисельність яких складала менше 20-ти повнолітніх, не позбавлених судом виборчих прав громадян, а також релігійні громади, які не мали молитовних будівель, або молитовні будинки котрих не відповідали умовам, які передбачені правилами технічного, протипожежного і санітарного надзорів¹⁴.

Незважаючи на те, що в сусідньому с. Стара Збур'івка вже існувала церква, відстань до якого складала 3 км, православної громаді с. Нова

⁷ Маринченко Г. М. Відносини радянської влади та церкви у південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2013. 259 с.

⁸ Митрофан (Божко), ієром. Закриття і знищення храмів та молитовних споруд у Кривому Розі під час хрущовської антирелігійної кампанії 1958-1964 рр. // Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у XX столітті: матер. міжнар. наук. конф. (К., 6-7 лютого 2020 р.). К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2020. С. 550-563.

⁹ Мочкін С. А. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2017. 226 с.

¹⁰ Татарченко О. Особливості радянської політики щодо православних культових споруд на Херсонщині в 1943-1965 рр. // Наукові праці: науково-методичний журнал. 2014. Вип. 215. Т. 227. Історія. С. 110-113.

¹¹ Шліхта Н. Православні вірні на захисті своїх прав і своєї церкви (на українських матеріалах кінця 1940-х – 1970-х рр.) // Наукові записки НаУКМА: історичні науки. 2009. Т. 91. С. 52-58.

¹² Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.

¹³ Зруйновані храми і монастирі України: Анотований покажчик обласного та районного рівня / Упоряд. Кривошея В. В., Буряк Л. І., Киридон А. М. та ін. К. : Мистецтво, 2013. 608 с. : іл.

¹⁴ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 15, арк 1.

Збур'івка власті Голопристанського р-ну за договором від 20 вересня 1944 р. передали церкву в безоплатне і безстрокове користування. Храм перебував у зруйнованому вигляді, однак силами православної громади було зроблено капітально-відновлювальний ремонт цієї будівлі¹⁵.

Уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженко під час своєї робочої поїздки до Голопристанського р-ну у червні 1955 р. побував у Новій Збур'івці і у довідці за результатами відраджень було звернуто увагу на те, що будівля Свято-Успенської церкви доглянута (проведено ремонт фасаду, встановлено металеву огорожу, вартістю 35000 руб.), на вихідних її відвідують багато людей віком від 35-ти років¹⁶.

За даними Ф. Гриженка Свято-Успенський храм за 1956-1958 рр. був найбільш прибутковим з усіх тринадцяти православних церков, зареєстрованих у Голопристанському р-ні Херсонської області. За вказаний період прибуток храму склав 233938 рублів. У той же час на єдиний храм в Голій Пристані прихожани зібрали 229407 рублів. Загальний прибуток церков Голопристанського р-ну за 1956-1958 рр. склав 1158749 руб., тобто середньорічний прибуток однієї церкви сягав 29711 рублів. У той же час річний прибуток Свято-Успенської церкви Нової Збур'івки становив 78979 руб. (266 % від середньорічного показника в Голопристанському р-ні).

Яскравим свідченням відвідуваності Свято-Успенського храму були дані про виконання треб у його стінах. Так, обряд хрещення за період 1956-1958 рр. пройшли 474 особи, вінчалися вісім пар, відспівано 151-го померлого. Всього за вказаний період було здійснено 633 обряди¹⁷.

Тим часом, з приходом до влади М. Хрущова в СРСР розпочався новий етап наступу на релігію, старт якому поклала ухвалена 31 липня 1954 р. постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її покращення». І хоча метою даного документу було посилення ідеологічної боротьби з релігією, радянські чиновники використали його для адміністративного тиску на церкву. Проте, такі «перегини» не призвели до масового закриття культових споруд, а діяльність ра-

дянських органів влади, у більшості випадків, зводилася до імітації бурхливої антирелігійної боротьби.

Однак, переконавшись у марності пропагандистської роботи у боротьбі з релігійністю громадян, радянська влада вирішила повернутися до сталінських методів у вирішенні церковного питання. Для досягнення цієї мети ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи» (січень 1960 р.), а Рада Міністрів СРСР – постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи» (березень 1961 р.).

Вже на початку 1960 р. уповноважені РСРПЦ почали шукати формальні причини для зняття з реєстрації священнослужителів, а місцеві органи влади, через такі ж надумані причини, «повертали» у своє відання церковні приміщення, які були відібрані у віруючих ще у довоєнні роки.

Діючи у цій парадигмі, сільська рада Нової Збур'івки 20 травня 1960 р. звернулася до виконкому Голопристанської районної ради депутатів трудящих з проханням розглянути питання про передачу у її відання Свято-Успенського церкви для використання її у якості будинку культури.

Мотивували вони це тим, що в 1937 р. ця церковна будівля була відібрана у релігійної громади і передана сільській раді, якою були проведені роботи з її переоблаштування. А саме: зняті купол і дзвони, демонтована дерев'яна підлога, розібрані внутрішні перегородки, прибрана огорожа. Будівлю пристосували під склад для зберігання бавовняного і зернового насіння місцевих колгоспів. На ці роботи витратили біля 70000 рублів. Інше церковне приміщення, в якому проживали священник і диякон, передали артілі «Шлях Ілліча», де обладнали шевську і швацьку майстерні. На що теж витратили значні державні кошти. Також новозбур'івська сільрада обґрунтовувала свої наміри конфіскувати сільську церкву тим, що приміщення колгоспного клубу не відповідало необхідним вимогам, які б давали можливість проводити культурні заходи у селі¹⁸.

¹⁵ Там само, ф.Р. 3727, оп. 1, Сспр. 176, арк. 170.

¹⁶ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 150, арк. 42-42 зв.

¹⁷ Там само, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 202, арк. 24.

¹⁸ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 175, арк. 10.

Звернення сільради було підкріплене сім'ю заявами мешканців села однотипного змісту. При чому дві з них свідчили про те, що її автори безпосередньо пов'язані з місцевою радою. Один з них був активістом сільської ради, а інший – колишнім її секретарем. Заявники підтверджували, що сільрада витратила кошти на переобладнання церкви під склад в 1937 р., а деякі з них прохали переобладнати церкву під клуб¹⁹.

Виконком Голопристанської районної ради депутатів трудящих, розглянувши рішення виконкому Новозбур'івської сільської ради, в якому повідомлялося, що рішенням виконкому Херсонської обласної ради трудящих за № 394 від 11 червня 1960 р. у релігійної громади с. Нова Збур'івка вилучено церковний будинок, як «колишній клубний, який і використовується під клуб», ухвалив зняти з реєстрації православну громаду Свято-Успенської церкви і розірвати з нею договір оренди цієї будівлі.

Аргументували вони це рішення тим, що одинадцять членів православної громади подали заяви з проханням виключити їх зі складу громади, два члени двадцятки померли, богослужіння в церкві не проводилися з червня 1960 р., а з віруючих ніхто не порушив клопотання про оренду іншого приміщення. Також, на думку виконкому, віруючі с. Нова Збур'івка, які бажали відвідувати молитовний будинок, могли б це робити в с. Стара Збур'івка тієї ж сільради, де зареєстрована Свято-Троїцька релігійна православна громада, діючий молитовний будинок і священник²⁰.

Очевидно існування на території однієї сільської ради двох потужних релігійних громад загрожувало критикою райвиконкому Голопристанської райради з боку обласного керівництва, тому було вирішено позбутися однієї з них. При чому голопристанські чиновники не розібралися у питанні і назвали Свято-Успенську церкву «колишнім будинком культури», хоча до війни вона була переобладнана під складське приміщення. Це свідчило про те, що рішення закрити церкву було формальним і виконувалося адміністративними методами.

Керівництву Херсонської області також потрібно було демонструвати свою «ефективність»

у вирішенні церковного питання. В результаті виконком Херсонської обласної (сільської) ради депутатів трудящих, на підставі рішення виконкому Голопристанської райради № 289 від 25 травня 1960 р. та листа виконкому Новозбур'івської сільської ради № 20 від 20 травня 1960 р., з урахуванням висновків уповноваженого РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженка, прийняв рішення за № 394 від 11 червня 1960 р. «Про звільнення будівлі сільського клубу (і складів) с. Нової Збур'івки Голопристанського р-ну, яке зайняте релігійною православною громадою під молитовний будинок». РСРПЦ при РМ СРСР 28 червня 1960 р. видала постанову (протокол № 7), в якій погодилася з рішенням виконкому Херсонської обласної (сільської) ради депутатів трудящих про вилучення будівлі у православної громади с. Нова Збур'івка²¹.

Однак, релігійна громада і настоятель Свято-Успенської церкви о. Володимир (Бакума) не погодилися із закриттям їхнього храму. Для того, щоб захистити церкву від вилучення, віруючі почали чергувати біля неї. Навіть уночі біля огорожі церкви знаходилося від 10-ти до 35-ти чоловік²². Також парафіяни Свято-Успенського храму 2 листопада 1960 р. написали скаргу до Президії Верховної Ради СРСР, в якій зазначили: «Ми православно-віруючі с. Нової Збур'івки, старики, багато тих, хто втратили своїх дітей та чоловіків у Вітчизняній війні, колгоспники і робочі, приносимо скаргу на уповноваженого у справах церкви по Херсонській області т. Гриженка за його незаконні, диктаторські, голо-адміністративні дії».

Вони наголошували на тому, що радянська влада гарантувала радянським громадянам свободу відправляти релігійні культи. Однак, як стверджували миряни, «уповноважений-комуніст т. Гриженко або через глибокі атеїстичні переконання, або просто з метою досягнення заслуг і підвищень (а останнє, мабуть, вірніше) став на шлях обману партії і влади, та запевнив вищі органи влади про те, що начебто їхня церква була під клубом. Після чого, починаючи з 19 липня 1960 р. місцеві власті почали неодноразово викликати священника нашої церкви отця Володимира Бакуму та із погрозами і зневагою вимагали від нього здати

¹⁹ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 175, арк. 4-5.

²⁰ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 204, арк. 2-3.

²¹ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 185, арк. 28.

²² Там само.

церкву добровільно». Проте, він відмовився це зробити та й миряни підкреслили, що не дозволили б йому це зробити.

Також парафіяни Свято-Успенської церкви акцентували увагу на тому, що релігійній громаді села Нова Збур'ївка, районна влада за договором від 20 вересня 1944 р. передала церкву у зруйнованому вигляді в безоплатне і безстрокове користування, а вони за власні кошти відбудували її та користувалися нею до цього часу²³.

У свою чергу, голопристанські та херсонські чиновники звинуватили настоятеля Свято-Успенського храму о. Володимира (Бакуму) у небажанні вірян Нової Збур'ївки віддавати церкву. Зокрема, 8 серпня 1960 р. голова виконкому Голопристанської райради т. Гвозденко на ім'я голови виконкому Херсонської облради т. Барильника надіслав лист за № 60, в якому повідомив про те, що священник Володимир Бакума рішенню Херсонського облвиконкому і Херсонської облради про вилучення церковної будівлі здійснив опір. Для чого організував біля церкви цілодобове чергування віруючих, збір підписів та грошей для відправлення ходаків до Москви. Після ознайомлення з цим листом уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженко запросив до себе о. Володимира (Бакуму) і попередив, що якщо він не змінить своєї поведінки, то буде знятий з реєстрації.

До Херсона 10 вересня 1960 р. приїхав старший інспектор уповноваженого РСРПЦ по УРСР т. Голубань, ознайомився зі справою Бакуми і запропонував т. Гриженку зняти цього священнослужителя з реєстрації, що і було виконано 15 вересня 1960 року. Після зустрічі з Ф. Гриженком митрополит Херсонський і Одеський Борис (Вік) видав наказ від 30 вересня 1960 р. про звільнення священника Свято-Успенської церкви с. Нова Збур'ївка о. Володимира (Бакуми) з Херсоно-Одеської єпархії, з правом переходу до іншої єпархії²⁴.

В січні 1961 р. митрополит Борис повідомив протоієрея Трохима Лютого про таке: «За порушення правил Святих Апостолів 31 39 55, за протистояння волі єпископа священнику Ба-

кумі Володимиру заборонити священнослужіння. Якщо у подальшому не принесе покаєння і не виконає волі єпископа, буде вивержений з сану»²⁵. Пізніше, як констатував Ф. Грженко, митрополит Борис «змушений був Бакуму позбавити сану»²⁶.

У звітно-інформаційній доповіді про виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи» за № 26 від 20 лютого 1961 р. уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженко пояснив зняття з реєстрації Володимира Бакуми тим, що він організував опір закриттю церкви та, щоб запобігти її вилученню, «закликав усіх дорослих і дітей, які ще не приймали таїнства хрещення, не зволікаючи прийняти хрещення, невинчаних – поспішити обвінчатися»²⁷.

Однак, парафіяни Свято-Успенської церкви Нової Збур'ївки у вищезгаданій скарзі до Президії Верховної Ради СРСР зазначали, що вони з власної ініціативи боролися за свою церкву. Вони написали, що ходили навколо закритої будівлі церкви і цілували її стіни або молилися з плачем на колінах на паперті чи в огорожі. А коли у кількості 20, 50, 70 і більше чоловік направлялися до уповноваженого т. Гриженка, починали плакати ще в автобусі, потім на пароплаві, і вже в Херсоні по дорозі до облвиконкому. Під час долання цього шляху їх оточували люди, питали чому вони плачуть, а вони пояснювали, що плачуть через дії уповноваженого т. Гриженка, чому, на думку вірян, обурювалися навіть «здоровомислячі атеїсти»²⁸.

Й сам уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженко у відношенні до уповноваженого РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчука від 12 жовтня 1960 р. повідомляв про те, що віруючі з Нової Збур'ївки буквально щоденно по 6-8 осіб приїжджають до нього і по дві-три години відбирають робочого часу на розмови²⁹. Таким чином, це свідчить про те, що бажання парафіян Свято-Успенської церкви Нової Збур'ївки захистити свій храм від закриття було їхньою особистою ініціативою.

²³ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 176, арк. 170.

²⁴ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 224, арк. 85-86.

²⁵ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 174, арк. 52.

²⁶ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 185, арк. 29.

²⁷ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 237, арк. 22.

²⁸ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, Спр. 176, арк. 171.

²⁹ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 176, арк. 163.

Настоятель новозбур'ївської церкви о. Володимир (Бакума) також намагався протидіяти зняттю його з реєстрації. Він двічі відвідував Ф. Гриженку, один раз сам, а другий – зі своїм псаломщиком Мухіним, і просив відновити його реєстрацію. Однак, т. Гриженко відповів, що не може цього зробити, тим паче, що його рішення підтримане наказом митрополита Бориса³⁰. Проте, о. Володимира (Бакума), з метою протидіянню зняттю його з реєстрації і закриттю церкви, відмовився виїжджати з Нової Збур'івки і вирішив залишатися жити в огорожі Свято-Успенської церкви³¹.

Реагуючи на скарги віруючих з Нової Збур'івки член РСРПЦ при РМ СРСР І. Сивенков звернувся на початку вересня 1960 р. до голови виконкому Херсонської обласної ради депутатів трудящих Т. Барильника з пропозицією розглянути скаргу релігійної громади Свято-Успенського храму. Він зазначав, що із скарг, які надійшли за багаточисельними підписами і неодноразових відвідувань його представниками віруючих видно, що «до вирішення питання про вилучення у громади приміщення не було проведено відповідної підготовчої роботи серед населення села»³².

Натомість, т. Барильник у своїй відповіді т. Сивенкову стверджував, що «члени двадцятки були попереджені і був встановлений строк, в який громада повинна була звільнити будівлю. При настанні терміну звільнення приміщення, в огорожі церкви зібралось до 200 стареньких жіночок намагаючись цим чинити спротив діям чиновників. Зважаючи на ці обставини, виконком Херсонської обласної ради депутатів трудящих, враховуючи специфіку села Нова Збур'івка, визнав за необхідне зачекати з виконанням рішення обласної ради»³³. У той же час миряни повідомили І. Сивенкова про те, що «при спробі вилучити ключі від будівлі в церковній огорожі зібралося більше тисячі людей»³⁴. Таким чином, у будь-якому разі, новозбур'ївську церкву вийшли захищати від конфіскації сотні людей.

Віруючі Нової Збур'івки продовжували писати скарги до радянських органів влади, а мирносиці М. Пуля і А. Калайда тричі були на прийомі в РСРПЦ. У свою чергу, Ф. Гриженко вирішив їх дискредитувати в очах голови РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчука. У листі від 30 листопада 1960 р. на ім'я т. Пінчука він стверджував, що ці скарги пише сам Володимир Бакума від імені 300-400 мирян, без їх підписів. Село Нова Збур'івка він назвав «особливим». Та зазначив наступне: «Багато мешканців займаються торгівлею на ринках, але лише не роботою в колгоспах і радгоспах. Ця бездіяльна частина населення й підтримує церкву». Таким чином, Ф. Гриженко суперечив сам собі, з одного боку він сказав, що написані людьми скарги є фіктивними, а з іншого – звинуватив значну частину селян у бажанні зберегти церкву³⁵.

У відношенні від 6 грудня 1960 р., адресованому голові РСРПЦ при РМ СРСР В. Куроєдову і уповноваженому РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчуку, уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженко продовжив паплюжити парафіян Свято-Успенської церкви. Він написав, що встановив таке: «Самовільно, без всякого оформлення, у склад двадцятки під розбійним натиском влилося до 12-ти осіб-фанатичок, в минулому декілька монахинь, яких очолили Калайда і в минулому співмешканка зі священником, деяка Пуля, яка спробувала гультьяйського, ситого життя. Ця група витиснула з числа двадцятки хороших, чесних людей, взяла громаду в свої руки і розпоряджається нею як хоче»³⁶.

І все ж парафіяни Свято-Успенської церкви добилися призупинення вилучення церковної будівлі. Ф. Гриженко за погодженням із секретарем Херсонського обкому КПУ Н. Даниленком і головою виконкому Херсонської обласної ради Т. Барильником вирішили відкласти закриття цієї церкви «до настання більш зручного моменту для цього». Натомість, партійні і радянські органи повинні були посилити в с. Нова Збур'івка роботу «по вихованню мас»³⁷. У свою чергу уповноважений РСРПЦ по Херсонській

³⁰ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 224, арк. 87.

³¹ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 176, арк. 163.

³² Там само, арк. 77.

³³ Там само, арк. 75.

³⁴ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 176, арк. 77.

³⁵ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 176, арк. 167.

³⁶ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 185, арк. 178.

³⁷ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 176, арк. 168.

обл. Ф. Гриженко не полишав спроб позбутися о. Володимира (Бакуми). Перед Різдвом 1961 р. він спробував видворити його з Нової Збур'ївки, запросивши на свято священника Германа, якого миряни не прийняли і вигнали з села³⁸.

Напередодні Пасхи 1961 р. парафіяни Свято-Успенської церкви звернулися до голови виконкому Херсонської облради т. Барильника з проханням дозволити провести богослужіння на це свято. Зі слів мирян він відповів, що громада може отримати нового священника замість о. Володимира (Бакуми). Мирянам вдалося запросити в с. Нова Збур'ївка священника похилого віку о. Сергія (Панькова) і митрополит Борис, начебто, дав на це свою згоду. Однак, Ф. Гриженко зареєструвати священника відмовився і запропонував громаді добровільно звільнити їхній храм і перейти не у збудований чи куплений будинок, а в орендований. Лише у такому разі він обіцяв зареєструвати нового священника³⁹.

У відповідь на цю пропозицію віруючі у скарзі, адресованій голові президії Верховної Ради СРСР т. Брежнєву 21 липня 1961 р., зазначили: «Клуби і ресторани поміщаються в достатньо містких і просторих будівлях, а ми, віруючі старики, повинні тіснитися в хатинці; не вже наші діти і чоловіки, пролітою кров'ю за Батьківщину, не заслужили, щоб ми могли молитися у своєму прабабківському простору приміщенні? А також попросили повернути в їхню парафію о. Володимира (Бакуму), зауваживши, що «у нього відняли роботу зловмисно, протизаконно, зробивши його безробітним, чого в Радянському Союзі не має бути»⁴⁰.

На 1961 р. уповноваженим Ф. Гриженком був визначений список із десяти церков, які підлягали зняттю з реєстрації в Херсонській обл., в який, разом із ще двома храмами з Голопристанського р-ну, потрапила і Свято-Успенська церква Нової Збур'ївки. Для реалізації цього плану Ф. Гриженком було розіслано в районні комітети компартії пам'ятки із вказівками щодо проведення заходів з підготовки до вилучення церковних будівель і зняття з реєстрації релігійних громад.

Районним властям пропонувалося вивчити склад двадцятки, церковної ради і ревізійної ко-

місії, виявити, хто з родичів членів релігійної громади є активістами села, службовцями радянських і колгоспно-радгоспних закладів, членами КПУ і комсомолу. Через родичів вплинути на членів двадцятки, після чого в індивідуальних бесідах з членами громади добитися, щоб вони не тільки погодилися, але й вели самі роботу з іншими мирянами по здачі органам радянської влади церковних будівель і зняття з реєстрації церковних громад.

Якщо районна влада досягне успіху в роботі з членами двадцятки, вона повинна повідомити про це відділ агітації і пропаганди обкому КПУ, після чого будуть дані вказівки приступити до виконання рішення виконкому облради по вилученню будівлі або зняттю з реєстрації громади.

Також Ф. Гриженко зауважив, що райкомам КПУ та виконкомам райрад повинна бути зрозуміла картина, з ким прийдеться мати справу при вилученні будівлі або знятті з реєстрації громади. Для цього потрібно «знешкодити» людей, які можуть здійснювати опір вилученню церковних будівель. На день проведення цієї роботи такі люди повинні бути відправлені у командировки, викликані в районні державні установи, направлені в лікарні чи госпіталізовані⁴¹.

Після невдалих спроб позбутися священника Володимира (Бакуми), його засудили в 1961 р. «як дармоїда» і вислали на три роки в один із колгоспів Іванівського р-ну Херсонської обл.. Незважаючи на це, він підтримував зв'язок зі своїми парафіянами і приїжджав до Нової Збур'ївки разом зі своєю родиною⁴².

У листопаді 1962 р. сільський голова Нової Збур'ївки т. Дмитрієв повідомив виконком Херсонської обласної ради трудящих про те, що о. Володимир (Бакума) тричі на місяць буває с. Нова Збур'ївка, а його поява «активізує віруючих». Під час його візитів віруючі в огорожі церкви влаштовують демонстрації, що виражається в особливих зустрічах і проходах Бакуми. Це, у свою чергу, на думку т. Дмитрієва, ускладнювало пропагандистську роботу серед селян⁴³.

³⁸ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 185, арк. 29.

³⁹ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 175, арк. 18.

⁴⁰ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 175, арк. 19.

⁴¹ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 185, арк. 192-193.

⁴² ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 185, арк. 178.

⁴³ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 194, арк. 218.

Через те, що уповноваженому РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженку не вдавалося здолати спротив релігійної громади Свято-Успенського храму, він неодноразово звертався до Херсонського обкому партії по допомогу у вирішенні цього питання. Унаслідок чергового такого звернення, обком дав завдання першому секретарю Голопристанського райкому партії В. Коваленку «навести порядок в бойовій пропагандистській роботі з членами двадцятки Успенської православної громади села Нової Збур'івки»⁴⁴.

Під час робочої поїздки до Голопристанського р-ну наприкінці 1962 р. уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженко разом з інспектором Херсонського обкому партії П. Роменським завітали до Нової Збур'івки. Через участь у написанні скарг до центральних органів влади з приводу вилучення сільського храму і зняття з реєстрації о. Володимира (Бакуми) до сільради були викликані найактивніші члени двадцятки: І. Киця, В. Лисенко та С. Коновенко, яким були надані роз'яснення щодо написаних ними скарг. Тобто на членів релігійної громади Нової Збур'івки був здійснений моральний тиск. Також Ф. Гриженко та П. Роменський вирішили просити Херсонський обком партії заборонити священнику Бакумі приїжджати із заслання до Нової Збур'івки, адже, як вони вважали, це мало «наблизити час вилучення будівлі у громади»⁴⁵.

Однак, власті Нової Збур'івки, так само як і влада Голопристанського р-ну, очевидно не бажали конфронтації з мирянами, оскільки не проводили жодної роботи з віруючими жителями села, направленої на вилучення у них Свято-Успенської церкви. Через це вони зазнали критики з боку старшого інспектора уповноваженого РСРПЦ по УРСР С. Голубаня. Він з 10 по 15 жовтня 1963 р. перебував у Новій Збур'івці, де вивчав причини невиконання місцевими радянськими органами влади рішення виконкому Херсонської обласної ради трудящих від 11 липня 1960 р. і РСРПЦ при РМ СРСР від 28 червня 1960 р. про вилучення у релігійної громади, переобладнаної з церковної, «колишньої клубної будівлі» і про повернення її Новозбур'івській сільській раді депутатів тру-

дящих для використання «за призначенням».

У доповідній записці, надісланій до уповноваженого РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР Г. Пінчука, він зауважив: «Ніхто з партійно-радянського активу не займається індивідуальною роботою серед віруючих, не приймає належних заходів для вилучення колишнього клубного приміщення, не встановлює контроль за виконанням законодавства про культ. Відсутність контролю за діяльністю релігійної громади сприяє активізації церковників, останні настійливо почали вимагати відновити церковні служби, призначити священника, відмінити прийняте рішення про вилучення молитовного будинку, посилають до Москви і Києва делегації і десятки колективних скарг у різні інстанції».

Крім того, він охарактеризував діяльність місцевої релігійної громади, яка з червня 1960 р. до моменту, коли він відвідав село, проводила богослужіння у своєму храмі без священника. На свято Покрови Пресвятої Богородиці, з 12 по 14 жовтня 1963 р. в сільському храмі проводилися уранішні богослужіння, які тривали не більше двох годин. Щодня в церковних службах брав участь любительський хор. Однак, як зазначив С. Голубань, присутніми на службах були віруючі похилого віку, молоді та дітей шкільного віку у молитовному будинку не було. Активну участь у цілодобовому чергуванні біля церкви брали миряни: Лисенко, Киця, Бутенко, Коноваленко та ін. При наближенні до церкви незнайомих громадян вони били в набат.

Про збереження високого рівня релігійності в с. Нова Збур'івка свідчили також дані про участь селян у виконанні треб. Так, серед народжених протягом першого півріччя 1963 р. обряд хрещення пройшли 40 із 53-х новонароджених, а серед померлих за цей же період були відспівані 16 із 21-го небіжчика. При чому більшість обрядів виконувались у сусідньому с. Стара Збур'івка, а у здійсненні значної кількості обрядів брали участь місцеві комуністи і комсомольці⁴⁶.

До того ж, в Нову Збур'івку в 1963 р. приїжджав, знятий з реєстрації в с. Калинове Луганської обл., священник І. Сердюк, який у селі виконував хрещення дітей, відспівування померлих та інші треби і лише після від'їзду його з села сільській раді стало про це відомо⁴⁷.

⁴⁴ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 185, арк. 178.

⁴⁵ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 247, арк. 99.

⁴⁶ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 201, арк. 26-28.

⁴⁷ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 272, арк. 6.

Зважаючи на такі обставини, старший інспектор РСРПЦ С. Голубань вимагав запланувати заходи, направлені на посилення атеїстичної роботи серед селян, закріпити комуністів за віруючими для проведення індивідуальної роботи, затвердити комісію по контролю за виконанням законодавства про культу. Також він вважав, що «недоцільно відновлювати церковні служби в даному молитовному будинку, а шляхом роз'яснювальної роботи добитися його вилучення».

Таким чином, т. Голубань продемонстрував однобокий підхід у своєму ставленні до проблеми, яка склалася навколо Свято-Успенської церкви. Він навіть не припускав, що в семитисячному населеному пункті знайдуться віруючі, які бажатимуть зберегти у своєму селі храм і звинувачував у затримці з вилученням церкви у православної громади місцеві власті, які начебто «не приймали належних заходів»⁴⁸.

У свою чергу, партійний комітет Голопристанського виробничого колгоспно-радгоспного управління в інформації про хід виконання постанови бюро Херсонського ОК КП України «Про стан і заходи покращення науково-атеїстичного виховання трудящих» від 3 листопада 1962 р. вказав, що внаслідок проведеної «значної роботи» з членам релігійної громади Свято-Успенської церкви Нової Збур'івки, станом на 17 червня 1963 р. 11 віруючих написали заяви про вихід із громади⁴⁹.

Для посилення тиску на віруючих Нової Збур'івки, а можливо й для прикриття адміністративних методів, які застосовувалися для вилучення Свято-Успенської церкви, в селі було створено 40 квартальних будинків агітації, за якими було закріплено 170 агітаторів і пропагандистів⁵⁰.

Новий уповноважений РСРПЦ при РМ СРСР по Херсонській обл. І. Бабін теж зайняв непримиренну позицію щодо долі Свято-Успенської церкви с. Нова Збур'івка. Зокрема, у звітно-інформаційній доповіді по Херсонській обл. за 1963 р., надісланій на ім'я голови виконкому Херсонської обласної (сільської) ради де-

путатів трудящих т. Макушенко, він зазначив, що скарги до радянських органів влади, які писали віруючі Нової Збур'івки, в основному «виходили від осіб, які збуджували інтерес у віруючих, переслідуючи мету наживи»⁵¹. Тобто й новий уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. став на шлях дискримінації мирян Нової Збур'івки.

Звернення православної громади Нової Збур'івки до вищих органів влади знову дали певний результат. Зокрема, у скарзі на ім'я голови Ради міністрів СРСР М. Хрушова від 30 листопада 1963 р. вони стверджували, що Генеральний прокурор СРСР дав дозвіл на те, щоб релігійна громада отримала нового священика і скаржилися на уповноваженого РСРПЦ по Херсонській обл. т. Бабіна, який не виконував це рішення⁵².

Проте, голопристанські комуністи продовжували форсувати вилучення церкви у новозбур'ївських віруючих. Ще 20 вересня 1963 р. партком Голопристанського виробничого управління і виконком районної ради депутатів трудящих видав постанову за № 23/361, в якій, з метою задоволення культурних запитів трудящих, просив виконком Херсонської обласної (сільської) ради трудящих і Херсонський обласний комітет партії дозволити будівництво кінотеатру в селі Нова Збур'івка на 400 місць за рахунок позички Держбанку⁵³. При чому цей кінотеатр планувалося розмістити в приміщенні Свято-Успенської церкви.

Уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. І. Бабін доповів члену РСРПЦ при РМ СРСР Г. Казизаєву про те, що керівництвом голопристанського райвиконкому був розроблений план заходів по вилученню церковної будівлі і 12 лютого 1964 р. приміщення у православної громади було вилучене. Він зазначив, що «все майно в присутності благочинного Голопристанського р-ну Пирогова було акуратно складене на машини і перевезене у церкву с. Ст. Збур'івка, яке розташоване за три кілометри від Нової Збур'івки. Нині у колишній церковній будівлі діє клуб, який відвідують

⁴⁸ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 201, арк. 29-30.

⁴⁹ ДАХО, ф.Р. 3553, оп. 1, спр. 201, арк. 51.

⁵⁰ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 260, арк. 56.

⁵¹ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 272, арк. 9.

⁵² ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 205, арк. 33-34.

⁵³ ДАХО, ф.Р. 3553, оп. 1, спр. 414, арк. 149.

щоденно 300-400 осіб (в селі до цього ні клубу ні будинку культури не було)». Також він додав, що всі скарги в ЦК КПРС, Раду Міністрів, Верховну Раду та в РСРПЦ писала колишня псаломниця Тетяна Німич, яка протягом трьох років без священника в церкві проводила богослужіння⁵⁴.

Виконком Голопристанської районної ради депутатів трудящих, враховуючи те, що в с. Нова Збур'ївка релігійна громада розпалася, а окремі віруючі свої релігійні потреби задовольняють у молитовному будинку Старої Збур'ївки, прийняв рішення від 12 березня 1964 р. за № 109 про зняття з реєстрації і розірвання договору зі Свято-Успенською православною громадою с. Нова Збур'ївка. Депутати аргументували розпад громади тим, що з числа двадцятки, одинадцять членів двадцятки подали заяви з проханням виключити їх зі складу громади, а два члени двадцятки померли⁵⁵.

Натомість черговий уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. С. Сухий в інформації, надісланій 21 грудня 1964 р. в РСРПЦ при РМ СРСР, уповноваженому РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР т. Пінчуку та у відділ пропаганди і агітації Херсонського обкому КПУ, стверджував, що релігійна громада с. Нова Збур'ївка з реєстрації не була знята, а об'єдналася з релігійною громадою с. Стара Збур'ївка⁵⁶.

Як бачимо, партійні і державні діячі Херсонської області навіть у своїх документах зазначали різні версії припинення діяльності релігійної громади Свято-Успенського храму Нової Збур'ївки, адже головним для них було відвітати про ще одну «перемогу» на атеїстичному фронті, а приміщення церкви використати для розширення мережі клубів і кінотеатрів, тобто з метою подальшого поширення радянської пропаганди серед селян.

Віруючі Нової Збур'ївки у своїй петиції на ім'я М. Хрущова так змалювали вилучення у них Свято-Успенського храму: «Навіть соромно писати, Микито Сергійовичу, серед білого дня наїхала безліч машин, оточили огорожу, позривали ворота, позбивали замки і давай діяти, і це робили молоді, здорові хлопці під керівництвом місцевої влади». Миряни дивувалися, чому

молодь не може збудувати собі клубне приміщення, а забирає насильницьким шляхом типову церкву у стариків. Звертаючись про допомогу до М. Хрущова, православна громада писала: «Не може такий грубий факт насилля залишитися без розгляду Вами і вищої влади. Такі ганебні дії не відповідають радянським людям та й ще тим, що сидять у владі»⁵⁷.

До Нової Збур'ївки 15 вересня 1964 р. приїхали уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл., заступник секретаря парткому та секретар виконкому райради Голопристанського р-ну. До них приєдналися секретар парторганізації колгоспу, голова і секретар сільської ради Нової Збур'ївки, а також агітатори і актив села. Всі разом вони приходили в будинку до віруючих, які підписували скарги. Окремо до сільради були викликані 28 мирян. Віруючим пояснювали, що через те, що Свято-Успенська церква в 1937 р. була переобладнана під складське приміщення, релігійна громада зобов'язана повернути цю споруду сільській раді Нової Збур'ївки.

Однак, у відповідь на ці аргументи селяни зауважили, що їм не буде де молитися. На що отримали відповідь, що віруючі «без труднощів» можуть відвідувати молитовний будинок в с. Стара Збур'ївка, яке знаходиться на відстані 2 км від с. Нова Збур'ївка. При чому у висловах чиновників відстань між селами, з метою маніпуляції, скоротилася з трьох до двох кілометрів.

За результатами проведеної роботи уповноважений РСРПЦ по Херсонській обл. С. Сухий в РСРПЦ при РМ СРСР уповноваженому РСРПЦ при РМ СРСР по УРСР т. Пінчуку та ідеологічному відділу Херсонського обкому КПУ надіслав довідку під грифом «секретно», в якій запевнив, що на даний час «обстановка в с. Нова Збур'ївка знаходиться у стані поступової розрядки». Також він додав, що запуск широкоекранного кінотеатру доведе віруючим, що використання приміщення церкви для цих потреб є правильним рішенням⁵⁸.

Також С. Сухий у звітно-інформаційній доповіді за 1964 р. вказав, що будівля Свято-Успенського храму передана під клуб, а громада не виявляє зацікавленості у пошуку

⁵⁴ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 201, арк. 31.

⁵⁵ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 204, арк. 2-3.

⁵⁶ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 272, арк. 66.

⁵⁷ ДАХО, ф.Р. 3727, оп. 1, спр. 205, арк. 8.

⁵⁸ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 272, арк. 30-32.

нового приміщення⁵⁹. Таким чином т. Сухий сфальсифікував «позитивний результат роботи» з релігійною громадою Нової Збур'ївки по вилученню у неї будівлі Свято-Успенської церкви.

Унаслідок «хрущовського наступу» на церкву, усього за 1957-1964 рр. майже половина громад в УРСР залишилися без храмів, а дві третини монастирів припинили діяльність. Усього упродовж вищевказаного періоду було закрито 3748 храмів і молитовних будинків⁶⁰. На 1 червня 1964 р. в УРСР діяли лише 4671 православна громада, 9 православних монастирів та дві духовні семінарії⁶¹.

Як зазначив дослідник П. Бондарчук, під час правління М. Хрущова «влада відмовилася від виваженої критики релігії і примиренського ставлення до існування церковних інституцій та духовенства. Натомість релігійні течії та духовенство стали об'єктом жорсткого тиску з боку держави й чиновників. Церква в умовах «близької перемоги комунізму» трактувалася як пережиток, що є однією з головних перешкод на шляху цієї «перемоги»⁶², що, як бачимо на прикладі Свято-Успенської церкви Нової Збур'ївки, призвело до адміністративного закриття церкви, зняття з реєстрації настоятеля храму та знищення релігійної громади.

Висновки. Отже, у зв'язку з переходом до адміністративних методів у вирішенні церковного питання на межі 1950-х – 1960-х рр. радянські органи влади почали частіше вилучати культові споруди у релігійних громад. Діючи під впливом цієї політики, сільська рада Нової Збур'ївки навесні 1960 р. розпочала процес вилучення Свято-Успенської церкви у православної громади, яка її відновила після війни і користувалася нею з вересня 1944 року. Це рішення

було підтримане виконкомом Голопристанської районної ради, виконкомом Херсонської обласної ради та уповноваженим РСРПЦ по Херсонській обл. Ф. Гриженком.

Однак, віруючі Нової Збур'ївки не погодилися з цим рішенням, вони почали цілодобово охороняти церкву, писати скарги до вищих органів влади, в яких пояснювали, що вони мають право молитися за своїх загиблих родичів у Другій світовій війні у церкві своїх батьків. Цими діями вони відтермінували закриття церкви на чотири роки.

Проте, херсонські та голопристанські власті та уповноважені РСРПЦ по Херсонській обл., яких за час, який пішов на закриття Свято-Успенської церкви, змінилося троє, зайняли безкомпромісну позицію по відношенню до віруючих Нової Збур'ївки. Із застосуванням адміністративних методів місцева влада зняла з реєстрації і відправили у заслання настоятеля храму о. Володимира (Бакуму), дискредитували мирян в очах вищих органів влади, під тиском змусили частину віруючих вийти з членів релігійної громади, а потім наказали зламати двері церкви та вивезти все церковне начиння до храму в сусідньому селі Стара Збур'ївка. Ці дії були прикриті організацією в селі атеїстичної пропаганди та створенням у приміщенні церкви клубу та кінотеатру.

Натомість, боротьба віруючих Нової Збур'ївки за свою церкву продемонструвала, що їхня віра була сильнішою за радянську тоталітарну систему та атеїстичну ідеологію, яка панувала в Радянському Союзі.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Bazhan, O. H., Danyliuk, Yu. Z. (2000). Vyprobuvannia viroiu: Borotba za realizatsiiu prav i svobod viruiuchykh v Ukraini v druii polovyni 1950-kh – 1980-kh rr. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrainy [In Ukrainian]
2. Bondarchuk, P. (2014) Viruyuchi v URSR: hromadyanska pozyciya i vykonannya hromadyanskykh obovyazkiv (seredyna 1940-kh – 1980-kh rr.). *Ukrayina XX st.: kultura, ideolohiya, polityka*. 19, 54-75 [In Ukrainian].

⁵⁹ ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 12, спр. 281, арк. 13-14.

⁶⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. К.: Темпора, 2013. С. 199.

⁶¹ Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 134.

⁶² Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 122.

3. Vyedyenyeyev, D. (2019) *Polityka radyanskoyi vlady iz znyshchennya pravoslavnykh khramiv v Ukrayini: mekhanizm ta dukhovno-kulturni naslidky (1920-ti – 1965 r.)*. *Kultura i suchasnist.* 2, 3-10 [In Ukrainian].
4. Vojnovych, V. (2005) *Partijno-derghavna polityka shchodo religij ta religijnykh instytucij v Ukrayini 1940 – 1960-kh rokiv: politolohichnyj dyskurs*. Kyiv: Svitohlyad [In Ukrainian].
5. Danylec, Y. (2015) *Antyrelihijsna polityka radyanskoyi vlady proty pravoslavnoyi cerkvy na Zakapatti v 1950-1960 rr.* Yuvilejnyj zbirnyk na chest profesora Pavla-Roberta Mahochiya. Do 70-richchya vid dnya narodzhennya naukocya. Uzhhorod-Pryashiv-Nyu-York, 175-183 [In Ukrainian].
6. Kryvosheya, V., Buryak, L., Kyrydon, A. (2013) *Zrujnovani khramy i monasturi Ukrayiny: Anotovanyj pokazhchyk oblasnoho rivnya*. Kyiv: Mystectvo [In Ukrainian].
7. Lahodych, M. (2014) *Specyfika funkcionuvannya struktur Ukrayinskoyi hreko-katolyckoyi cerkvy ta Ruskoyi pravoslavnoyi cerkov u Skhidniy Halychyni v umovakh radyanskoyi modeli derzhavno-cerkovnykh vidnosyn (1945-1965 rr.)*. (Candidate`s thesis). Yuriy Fedkovych Chernivtsi national university. Chernivtsi [In Ukrainian].
8. Marynchenko, H. (2013) *Vidnosyny radyanskoyi vlady ta cerkvy u pivdenniy Ukrayini (druha polovyna 40-kh – seredyna 60-kh rokiv XX stolittya)*. (Candidate`s thesis). V.O. Sukhomlynskyi Mykolayiv national university. Mykolayiv [In Ukrainian].
9. Mytrofan (Bozhko), iyeromonakh (2020) *Zakryttya i znyshchennya khramiv ta molytovnykh sporud u Kryvomu Rozi pid chas khrushchovskoyi kampaniyi 1958-1964 rr.* *Cerkva muchenykiv: honinnya na viru ta Cerkvu u XX stolitti: materialy mighnarodnoyi konferencyi*, 550-563 [In Ukrainian].
10. Mochkin, S. (2017) *Sakralni pamyatky zakhidnykh oblastej Ukrayiny v umovakh antyrelihijsnoyi polityky druhoyi polovyny 1940-kh – pershoyi polovyny 1960-kh rokiv*. (Candidate`s thesis). Lesya Ukrainka Eastern European national university. Luck [In Ukrainian].
11. Tatarchenko, O. (2014) *Osoblyvosti radyanskoyi polityky shchodo pravoslavnykh kultovykh sporud na Khersonshchyni v 1943-1965 rr.* *Naukovi praci: nauково-методичний журнал*. 215. Т. 227 Istoryia, 110-113 [In Ukrainian].
12. Shlikhta, N. (2009) *Pravoslavni virni na zakhysti svoiykh prav i svoeyi cerkvy (na ukrayinskykh materialakh kincy 1940-kh – 1970-kh rr.)*. *Naukovi zapysky NaUKMA: istorychni nauky*. 91, 52-58 [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.10.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.12.2025

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND
4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

**Джерела
та біографічні студії**

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.225

УДК 94(477.53)»1900/1917»:929

Катерина Біла (м. Київ)

докторка філософії в галузі історії

наукова співробітниця Інституту історії

України НАН України

E-mail: katernamelnychuk92@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

Писар Кононівської сільської громади Пирятинського повіту Полтавської губернії Петро Оправхата : мікроісторичний аналіз

Стаття присвячена проблемам участі писарів селянського самоврядування у підтримці сільських громад під час революційних заворушень на початку XX ст. Із застосуванням соціологічного підходу до визначення ролі індивіда в суспільних та адміністративних інститутах, встановлено, що діяльність писаря значною мірою залежала від його індивідуальних рис характеру та життєвих принципів, зокрема порядності і доброчесності. На основі джерел особового походження та публіцистичних матеріалів проаналізовано діяльність П. Оправхати, писаря кононівської сільської громади (Ковалівська волость Пирятинський повіт Полтавська губернія), під час подій революції 1905–1907 років. Вдалося збагнути його політичні погляди та переконання. З'ясовано, що П. Оправхата був освіченим селянським службовцем, фахівцем своєї справи, розумів складнощі та потреби селян і був переконаний, що хлібороби потребували не лише землі, а й розширення прав та свобод селянського стану. Постать кононівського писаря репрезентує категорію селянських службовців, що впливали на політизацію селянського руху під час революції 1905–1907 років.

Ключові слова: селянське самоврядування, революція 1905–1907 років, селянські службовці, волость, сільська громада, Селянська реформа.

Kateryna Bila (Kyiv)

PhD in History

Researcher at the Institute of

History of Ukraine, National Academy

of Sciences of Ukraine

E-mail: katernamelnychuk92@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

Petro Opravkhata, clerk of the Kononivka rural community (Pyriatyn povit, Poltava huberniia): microhistorical analysis/

The article addresses the role of clerks within peasant self-government in sustaining rural communities during the revolutionary unrest of the early twentieth century. Applying a sociological approach to the role of the individual within social and administrative institutions, it is demonstrated that the activity of a clerk largely depended on his personal character traits and life principles, particularly integrity and probity. On the basis of ego-documents and journalistic materials, the study analyzes the activities of P. Opravkhata, clerk of the Kononivka rural community (Kovalivka volost, Pyriatyn povit, Poltava huberniia), during the events of the Revolution of 1905–1907. His political views and convictions are reconstructed. It is established that P. Opravkhata was an educated peasant official and a competent professional who understood the challenges and needs of the peasantry and believed that farmers required not only land, but also an expansion of the rights and freedoms of the peasant estate. The figure of the Kononivka clerk is representative of a broader category of peasant officials who contributed to the politicization of the peasant movement during the Revolution of 1905–1907.

Key words: peasant self-government, Revolution of 1905–1907, peasant officials, volost, rural community, Peasant Reform.

У другій половині XIX ст. на українські території, що входили до складу Російської імперії, поширювалася дія Селянської реформи 1861 р. і запроваджувалася нова форма селянського самоврядування. У її дворівневій структурі – волость і сільська громада, чільне місце належало волосній адміністрації та її керівнику – старшині. Не менш важливу, а подекуди й ключову роль в управлінні справами громади відігравав писар.

Крізь призму постаті сільського писаря Конопівської громади Петра Оправхати ставимо за мету проаналізувати роль писарів селянського самоврядування у консолідації громади та їхній вплив на політизацію селянського руху на початку XX ст.

У сучасній вітчизняній історіографії кадровий склад волосних і сільських правлінь аналізували І. Верховцева, А. Касян та авторка статті К. Біла. Дослідники сходяться на думці, що установи селянського самоврядування відчували кадровий голод, особливо на початку становлення цих інституцій. Ірина Верховцева вказує, що через високий рівень малограмотності селян і їхніх службовців гальмувалося становлення селянського самоврядування¹. Андрій Касян зазначає, що писар часто міг бути чи не єдиною грамотною людиною в межах волості, тому справжня влада належала йому². Концентрація влади у волості в руках обмеженої групи осіб створювала передумови для зловживання. В історіографії поширений негативний образ про писарів селянського самоврядування як людей, чужих громаді, хабарників і типових бюрократів³. Таке уявлення сформовано на цілком достовірній джерельній базі, здебільшого це звіти мирових посередників та губернського з селянських справах присутствій, а також скарги селян до цих установ на діяльність їхнього самоврядування. Справедливо буде зазначити, що з огляду на своє походження такі джерела відоб-

ражають негативні епізоди з практики селянського управління. У цих документах посадовці згадуються у контексті службових порушень, зловживань владою, хабарництва чи недбальства. Закономірно, що приклади належної служби пересічних селянських функціонерів у таких джерелах майже не фіксувалися, а зразкова робота згадувалася значно рідше, ніж скандальні історії. Тому прояви продуктивної діяльності працівників селянського самоврядування, у тому числі писарів, затьмарюються переважанням у джерельній базі скарг і, відповідно, залишаються недостатньо висвітленими в історичних працях.

Серед критеріїв відбору на посади в органи самоврядування чи не найважливішою була умова бездоганної репутації, не притягання до суду, авторитет в громаді. На посаду писаря кандидатів обирали з огляду на рівень освіти та досвід роботи, проте й до його біографії мировий посередник зобов'язувався приглядатися уважно, мав враховувати життєвий досвід людини, бути впевненим у політичній благонадійності претендента. У попередніх напрацюваннях ми наголошували на вагомому значенні особистих якостей людей, які перебували на службі у волосних і сільських правліннях⁴. Спробуємо розкрити цю ідею ширше з використанням соціологічних підходів до ролі індивіда в суспільних та адміністративних інститутах.

Французький політичний мислитель XIX ст. А. де Токвіль вважав роль окремих громадян визначальною для функціонування демократичного суспільства. У його праці, присвяченій аналізу американської демократії (1835), сформована думка про те, що державні інституції не працюють самі по собі, а залежать від дій конкретних людей, якості їхньої роботи і співпраці один з одним⁵. А. де Токвіль порівнював уста-

¹ Верховцева І. Г. Між корпоративністю та бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Чкркаси, 2018. С. 188.

² Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861 – 1917 рр.). дис. канд. наук. за спец. 07.00.01. Історія України, Черкаси, 2017. С. 124.

³ Михайлюк О. Корупція в селянському середовищі кінця XIX – початку XX ст. Питання аграрної історії України та Росії. Питання десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2014. С. 33.; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 347.

⁴ Біла К. Селянське самоврядування на Правобережній Україні (1860-ті – початок XX ст.). Київ, Інститут історії України НАН України. С. 52.

⁵ «In the township, as well as everywhere else, the people are the source of power»; «The administration of the affairs of the township is conducted by several officers who are chosen by the people»; «Feelings and ideas are renewed... only by the reciprocal action of men one upon another». Див. Tocqueville A. Democracy in America. (Chapter V: Necessity Of Examining The Condition Of The States. Part I.). London, 1835. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/815/pg815-images.html#link2HCH0011>

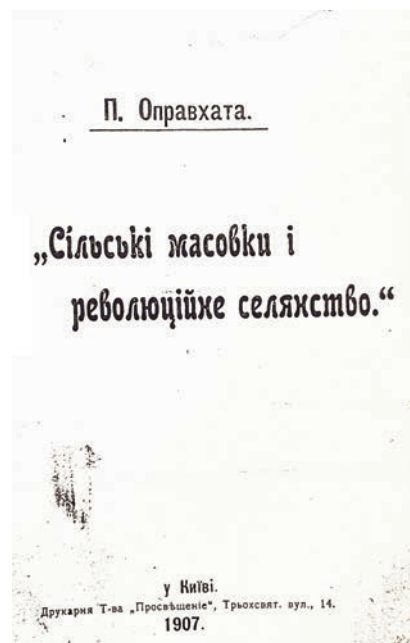
нови самоврядування з «початковими школами» для громадян⁶. Тобто філософ вважав їх тими інституціями, де члени громади могли вчитися адміністративній і політичній діяльності, професійно розвиватися. М. Вебер (1919) також відзначав роль особистості у функціонуванні адміністративного апарату. Філософ наголошував, що якісна робота інституції залежить від людини⁷. Суть його міркувань зводиться до того, що органи державного управління чи самоврядування працюють лише тоді, коли є підготовлені кадри та сильний лідер. У подальшому аналізі ми спиратимемося на запропоновані цими філософами ідеї.

На діяльність сільського писаря Петра Оправхати звернув увагу Євген Чикаленко. Меценат мав маєток у с. Кононівка Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині у складі Золотоніського району Черкаської області), який на багато років став осередком його господарської та культурної діяльності. Євген Харлампійович здобув повагу серед місцевих жителів, він, попри своє соціальне походження, не відмежовувався від селян і охоче спілкувався пересічними господарями та представниками селянського самоврядування. У своєму щоденнику про кононівського писаря Чикаленко писав, що була це людина «надзвичайно кебетлива і талановита» та відзначав його активну громадську позицію під час революції 1905–1906 рр., лідерські якості, розсудливість та вірність ідейним переконанням⁸.

Кононівська сільська громада, де Петро Оправхата служив писарем, входила до складу Ковалівської волості Пирятинського повіту. Відстань до волосного центру становила 5 км., що було досить близько, в порівнянні з іншими населеними пунктами волості (села Богодарівка (сьогодні с. Яворівка) та Бирлівка). Село розташовувалося на р. Чумгак, громада налічувала 777 осіб та 138 дворів відповідно до опису 1885

року. На території села діяли цегляний завод та 23 вітряні млини⁹. Ковалівська волость була не надто велика, до її складу входило 4 громади, а с. Кононівка розташовувалася найближче до керівництва. Ці фактори безпосередньо впливали на робоче навантаження посадовців самоврядування, контроль волосного керівництва за громадами, стан громадського господарства.

Окрім писарської посади, П. Оправхата був бухгалтером волосного Кредитного товариства. Проблему малоземелля та фінансової скрути селян він знав з середини. Під час революційних заворушень писар організував Селянську спілку та закликав селян не платити податків та викупних платежів¹⁰. Водночас, посадовець виступав проти «аграрної розрухи» і закликав односельців добиватися своїх прав законним шляхом¹¹. Своє міркування щодо мети і завдання революції писар публікував на сторінках газети «Громадська думка» і підсумував у брошурі «Сільські масовки і революційне селянство» (1907).

⁶ «Town institutions are to liberty what primary schools are to science; they bring it within the people's reach». Див. Tocqueville A. Democracy in america. (Chapter V: Necessity Of Examining The Condition Of The States. Part I (підрозділ The American System Of Townships And Municipal Bodies) London: Sauneders and Otley, Conduit street, 1835. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/815/pg815-images.html#link2HCH0011>

⁷ Max Weber. Politics as a vocation (1919). Reprinted from Max Weber: essays in sociology translated, edited, and with an introduction by H. H. Gerth and C. Wright Mills. New York: Oxford University press, 1946. С. 6.

⁸ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора. С. 51.

⁹ Волости и важнейшие селения Европейской России. Губернии малоросийские и Юго-Западные. Выпуск III., Санктпетербург, 1885. С. 80.

¹⁰ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 51.

¹¹ Чикаленко Є. Вказ. праця. С. 53.

Остання написана у гумористично-сатиричному жанрі і мала досить легко сприйматися пересічним читачем. У ній автор висміював ораторів, які приїздили в села «будити народ» і закликали до революції, показуючи, наскільки вони були чужими селянському світові та далекими від щоденних турбот хліборобогосподаря. Писар жартував з того, як селяни по своєму розуміли соціалізм і як «адаптував» його до власного побуту, а також як тлумачили поняття класової нерівності, боротьби, революції, конспірації. На прикладах кумедних випадків із життя сільської громади П. Оправхата показував, що частина селян, ласих до чужого добра, охоче сприймала заклики до грабежу й поділу панського майна, а інколи – навіть майна своїх односельців¹².

З текстів П. Оправхати зрозуміло, що земельне питання для селян було найголовнішим, але він наголошував, що хлібороби потребували більшого. Писар говорив про необхідність надання селянському стану «свободи пересування», «рівних прав та можливостей»¹³, «громадянських вільностей»¹⁴. Оправхата агітував селян до боротьби за політичні права та засуджував тих активістів, які прикриваючись ідеями соціалізму, чинили грабежі та беззаконня¹⁵. Попри це, за свою активність під час революції П. Оправхата поплатився, коли почалася ліквідація визвольного руху, його вислали у Вологодську губернію.

П. Оправхата досить яскравий приклад участі у селянській революції посадовців самоврядування, але не єдиний. Дослідниця І. Верховцева наводить приклади частої участі останніх у заворушеннях на селі, коли сільські старости підтримували рішення сільського, а волосні старшини – волосного сходу, де селяни вимагали права користуватися землями поміщика, достойної оплати праці в його економії, чи відмовлялися виконувати постанови суду і

вказівки місцевої влади повернути майно землевласника¹⁶. Також зустрічаються приклади політичної діяльності писарів з українських губерній, яких обирали до складу Державних Дум¹⁷. Як-от волосний писар Ямпільського повіту Подільської губернії Василь Пахальчак, що прослужив на посаді 17 років (1890–1907 рр.) та був обраний у 1907 р. депутатом до III Державної думи. Відомо, що у думі він активно працював у різних комісіях, підписав низку законопроектів і входив до складу фракції правих¹⁸.

Отже, ми розглянули постать сільського писаря, який, відповідно до проаналізованого матеріалу, був фахівцем своєї справи, ідейним революціонером і порядною людиною. Як службовець, щиро вболіваючи за поліпшення правового та матеріального становища селян, він сам наражався на небезпеку. Цей приклад явно не вписується в усталений в історіографії типаж «чужих» для громади писарів. Тож постає питання: чи слід розглядати постать П. Оправхати як виняток, чи як представника селянської еліти, значну частину якої становили посадовці органів селянського самоврядування? Відповідаючи на це питання, наголосимо, що П. Оправхату не можна назвати пересічним писарем селянського самоврядування. Його письменницький хист і політична проникливість вирізняли його з-поміж колег, але не робили єдиним, хто вболівав за зміни на селі. За роки свого функціонування селянське самоврядування перетворилося на осередки, що сприяли згуртуванню селян. Сільські старости й писарі могли об'єднувати та спрямовувати громаду. Вирішальним залишався той фактор, якими були самі посадовці – їхні переконання, наявність лідерських якостей і політичного хисту. Хоча джерельна база щодо продуктивної і позитивної діяльності писарів обмежена з об'єктивних причин, приклад П. Оправхати

¹² Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство. Київ. 1907. С. 4-7.

¹³ Оправхата П. Старшинина болість // Громадська думка. 1906. 23 липня. №169. С. 2-3.

¹⁴ Оправхата П. Погляд селянина на земельне питання // Громадська думка. 1906. 20 червня. № 140. С. 3.

¹⁵ Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство. Київ. 1907. С. 17-18.

¹⁶ Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси, 2018. С. 258 – 259.

¹⁷ Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський, 2010. С.288, 291, 311–312, 352; Государственная дума Российской империи: 1906–1917 гг. Энциклопедия. Москва, 2008. С.566, 569–570.

¹⁸ Глушковецький А. Вказ. праця. С. 352.

засвідчує існування доброчесних службовців селянського самоврядування, їхню вагому роль згуртуванні громад та політизації селянського руху під час революції 1905 – 1907 років.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

- 1 Bila, K. (2026). *Selianske samovriaduvannia na Pravoberezhnii Ukraini (1860-ti – pochatok KhKh st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- 2 Chykalenko, Ye. (2011). *Shchodennyk (1907–1917)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- 3 Hlushkovetskyi, A. (2010). *Demokratiia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi hubernii u Derzhavnykh Dumakh Rosiiskoi imperii*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
- 4 Kasian, A. (2017). *Volosne upravlinnia na Pravoberezhnii Ukraini (1861 – 1917 rr.): dys. ... kand. ist. nauk*. Cherkasy. [in Ukrainian].
- 5 Mykhailiuk, O. (2018). *Koruptsiia v selianskomu seredovyschi kintsia XIX – pochatku XX st.* Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].
- 6 Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
- 7 Verkhovtseva, I. (2018). *Mizh korporatyvnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznastvo2026.01.230

УДК 792:930.253:352(477.73-25)»18»(093.2)

Костянтин Картузов (м. Миколаїв)

аспірант кафедри історії

Чорноморського національного університету імені Петра Могили,

заступник директора Державного архіву Миколаївської області,

член Миколаївської обласної організації

Національної спілки краєзнавців України

E-mail: kartuzov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

Театральне життя Миколаєва XIX ст. у документах Канцелярії Миколаївського військового губернатора

У статті розглядається театральне життя Миколаєва XIX ст. на основі документів фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора». Спираючись на матеріали канцелярського діловодства, дослідження висвітлює театр у його практичних проявах, зафіксованих у документах як конкретні організаційні ситуації. Особливу увагу приділено матеріалам про гастрольну діяльність і порядок постановки вистав, цензурні процедури та дозвільні практики, а також документам, в яких відбито питання технічної придатності будівель і дотримання вимог безпеки. Простежено історію появи та функціонування двох приватних театрів у Миколаєві. Це дозволяє показати театр не лише як мистецький осередок, а й як важливий сегмент міського публічного життя.

Документи фонду демонструють механізми взаємодії військового губернатора з органами міського самоврядування щодо організації театрального життя міста Миколаєва.

Зроблено висновок, що документи Канцелярії дають змогу реконструювати як окремі події театрального життя Миколаєва 19 ст., так і механізми, завдяки яким ці події ставали можливими. Водночас, для повнішого відтворення культурного контексту доцільно залучати матеріали преси та джерела особового походження.

Ключові слова. Миколаїв, культура, театральне життя, театр, гастролі, театральні трупи, репертуар, театральні будівлі, організація вистав, Канцелярія Миколаївського військового губернатора.

Kostiantyn Kartuzov (Mykolaiv)

Postgraduate Student of the Department of History,

Petro Mohyla Black Sea National University,

Deputy Director of the State Archives of Mykolaiv Region,

Member of the Mykolaiv Regional Organization of the National Union of

Local Historians of Ukraine

E-mail: kartuzov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-7236>

Theatrical Life of Mykolaiv in the 19th Century in the Documents of the Chancellery of the Mykolaiv Military Governor

Abstract. The article examines the theatrical life of Mykolaiv in the nineteenth century based on the documents of the fond 'Chancellery of the Mykolaiv Military Governor'. Drawing on administrative records, the study highlights theater in its practical manifestations as reflected in documents that record specific organizational situations. Particular attention is paid to materials on touring activities and the procedures for staging performances, censorship practices and authorization procedures, as well as documents reflecting issues of the technical condition of buildings and compliance with safety requirements. The history of the emergence and functioning of two private theaters in Mykolaiv is also traced. This makes it possible to present theater not only as an artistic institution, but also as an important segment of urban public life. The documents of the fond demonstrate the mechanisms of interaction between the military governor and municipal self-government bodies in organizing the theatrical life of the city of

Mykolaiv. It is concluded that the documents of the Chancellery make it possible to reconstruct both individual events of Mykolaiv's theatrical life in the nineteenth century and the mechanisms that made these events possible. At the same time, for a more comprehensive reconstruction of the cultural context, it is advisable to involve materials from the press and sources of personal origin.

Key words: *Mykolaiv, culture, theatrical life, theater, tours, theatrical troupes, repertoire, heater buildings, organization of performances, Chancellery of the Mykolaiv Military Governor.*

Постановка проблеми в статті полягає в дослідженні того, як театральне життя Миколаєва у XIX ст. знайшло відображення у документах фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» і якою мірою цей джерельний комплекс дозволяє реконструювати ключові події та практики міської сцени. Зокрема зазначено, що театр у публічному просторі існував не лише як мистецька діяльність, а як сфера, що потребувала організаційних рішень, погоджень і врегулювання практичних питань, пов'язаних із гастрольями, роботою театральних приміщень, проведенням вистав і забезпеченням порядку під час публічних заходів. Саме це формує дослідницьку проблему, коли необхідно поєднати подієвий опис театального життя міста з аналізом документальних механізмів його організації та визначити можливості й межі використання матеріалів Канцелярії для історії театру Миколаєва.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні принципів історизму, системності й об'єктивності, що забезпечують комплексний аналіз театального життя міста Миколаєва у XIX ст. за матеріалами фонду Канцелярії Миколаївського військового губернатора. У роботі застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує архівознавчу та джерелознавчу методологію та дозволяє розглянути театральне життя міста через аналіз канцелярського діловодства, зокрема процедур погодження гастролей і вистав, організаційних рішень щодо роботи театральних приміщень та забезпечення порядку під час публічних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія культурного життя Миколаєва у XIX ст. сформувалась нерівномірно і в дослідницькій традиції тривалий час відходить на дру-

гий план порівняно з військово-адміністративною історією міста, що було зумовлено його статусом важливого флотського та портового центру, де до 1895 р. перебували штаб і ключові установи Чорноморського флоту.

Серед узагальнюючих праць про культуру Миколаївщини вирізняється монографія Вадима Чистова й Октябрини Ковальової¹, де автори здійснили спробу наукового опису культурного ландшафту Півдня України впродовж XIX ст.

Тематичні студії, що деталізують окремі аспекти порушеної проблематики, найактивніше розвивалися в історії бібліотек. Для цього напряму особливо корисними є енциклопедичні й оглядові матеріали з історії бібліотечної справи регіону, зокрема публікація Тетяни Вірьовки, підготовлена для «Української бібліотечної енциклопедії»².

Доцільно окремо згадати працю Г. Ге «Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу (1790-1890)»³, цінність якої полягає в опорі на архівні матеріали міського та флотського діловодства XIX ст., значна частина яких нині втрачена. Для дослідження культурного життя Миколаєва особливо важливі наведені автором спостереження про публічні лекції, заснування громадської бібліотеки, діяльність музичних і артистичних гуртків, нотатки про популярність концертів і театральних вистав.

Окремий напрям досліджень пов'язаний із театральним життям регіону та гастрольною діяльністю українських труп у другій половині XIX ст., де нинішня Миколаївщина постає як простір активної присутності діячів українського музично-драматичного й оперного театру. У цьому контексті показовою є стаття Наталії Крижановської⁴, присвячена діяльності представників українського театального

¹ Ковальова О.Ф., Чистов В.П. Нариси історії культури Південного Прибужжя: монографія у 3-х кн. (від витоків до початку XX століття). Кн. 2: Література і театр. Миколаїв, 2001. 286 с.

² Вірьовка Т.М. Миколаївська область. Бібліотечна справа // Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <https://cutt.ly/OtTurj5f>

³ Ге Г.М. Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу (1790-1890). Миколаїв: Іліон, 2018. 152 с.

⁴ Крижановська Н.С. Корифеї українського театру в культурному просторі Миколаївщини // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2010. № 3. С. 159-164.

мистецтва та їхнім творчим контактам із місцевим аматорським середовищем. Особливу увагу авторка приділяє братам і сестрі Тобілевичам як уродженцям краю, простежуючи їхні взаємини з миколаївськими аматорами на основі архівних джерел.

Водночас, попри наявність багатьох наукових розвідок, помітною залишається прогалина у системному використанні архівної інформації із фондів державного архіву Миколаївської області як джерельної бази для реконструкції культурного життя Миколаєва. Значна частина згаданих робіт спирається на пресу, мемуарні свідчення, довідкові видання й інші друковані джерела, тоді як матеріали Канцелярії Миколаївського військового губернатора дають змогу показати театральну культуру через процедури дозволів і заборон, офіційного листування нагляд за репертуаром театрів, життям театральних труп та окремих акторів. Саме у цьому полягає наукова новизна статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792 р. за новим стилем) було укладено Яську мирну угоду, за якою до Російської імперії відійшли території між Південним Бугом і Дністром, а також закріплено все Північне Причорномор'я, включно з Кримом. Ця подія мала значні наслідки для військової й адміністративної політики імперії. Укріплення новозавойованих земель вимагало створення системи управління та посилення військової присутності, що стало основою для інтенсивного розвитку Чорноморського флоту. На утримання флоту, адміралтейств і суднобудування з державної скарбниці імперії почали виділяти значні кошти – 2 112 246 руб. 48¼ коп. щорічно⁵, а кількість кораблів Чорноморського флоту мала сягати 490 суден різних типів.

На цьому фоні Миколаїв став стратегічним центром управління та розвитку флоту. За постановою від 28 квітня 1795 р. місто було визначено місцем розташування Чорноморського Адміралтейського правління⁶, що сприяло кон-

центрації тут ключових адміністративних і військових установ. Вже у 1794 р. до Миколаєва було переведено кадетський корпус, а протягом 1795 р. сюди переїхало все Чорноморське Адміралтейське правління, включно з майстернями й іншими допоміжними структурами. У 1796 р. в Миколаєві засновано казенну друкарню морського відомства⁷, що підкреслює зростаюче значення міста як центру управління флотом.

Швидке зростання міста вимагало створення відповідної системи адміністративного управління. Спершу Миколаїв було приписано до Херсонського повіту Вознесенського намісництва, а його управління здійснював градоначальник. На той час у місті вже діяла ратуша, члени якої зверталися до вищих органів з проханням створити власну міську думу та совісний суд, що свідчило про потребу в ефективному місцевому самоврядуванні.

Архівні документи є одним із базових джерел для історичних досліджень, оскільки фіксують події та процеси в їхньому адміністративному вимірі. У цьому сенсі фонд «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» становить цінну джерельну основу для вивчення культурного розвитку Південної України 19 ст. Фонд формувався протягом майже століття й охоплює період 1805–1901 рр. До його складу входять укази, обіжники та розпорядження центральних установ, зокрема Сенату та Міністерства внутрішніх справ, службове листування з різних напрямів управлінської діяльності. Зберігання документів фонду розподілено між двома архівними установами. У Державному архіві Миколаївської області нині зберігається 11 963 одиниці зберігання за 1805–1901 роки⁸, у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, обліковується 476 одиниць зберігання⁹.

Паралельно з формуванням Миколаєва як адміністративного й управлінського центру поступово починає формуватися міське культурне життя, яке частково простежується у матеріалах фонду Канцелярії.

⁵ Левченко Л.Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900): навчальний посібник. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.

⁶ Книга штатов. Отделение второе. Ч. 1. Штаты по морской части (1711-1825) // Полное собрание законов Российской империи. Т. XLIV. СПб., 1830. С. 229-236.

⁷ Багалий Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев, 1889. С. 52-53.

⁸ Державний архів Миколаївської області: Анотований реєстр. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. Миколаїв, 2006. 160 с.

⁹ Канцелярія миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонської губернії. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0356/

У Миколаєві театральне мистецтво впродовж XIX ст. розвивалося досить активно, що було зумовлено зацікавленістю міської громади та потребою у публічному культурному дозвіллі. Показово, що наприкінці століття це позначилося і на міській інфраструктурі: як зазначав Г.М. Ге¹⁰, «зараз у Миколаєві два кам'яних театри: один великий, інший малий. Узагалі, театральні вистави в Миколаєві дуже популярні серед усіх верств міського товариства»¹¹. На нашу думку, саме помітність театру в міському житті та необхідність вирішувати практичні питання організації гастролей, роботи театрів і проведення вистав зумовили появу у фонді Канцелярії значного масиву справ цієї тематики.

Перша справа фонду¹², що відкриває театральну тематику, датується 1851 року. У ній зазначається, що в цей час у Севастополі перебувала трупа італійської опери, яка планувала гастрольні виїзди до інших міст. Зокрема, лист Таганрозького градоначальника повідомляє про неможливість прийняти цю трупу в Таганрозі у зв'язку з ремонтом театральної будівлі¹³. Показово, що питання переміщення та гастрольної діяльності іноземних театральних діячів оформлювалися через листування за участю генерал-губернаторів.

6 березня 1857 р. у документах фонду вперше з'являється пряма згадка про миколаївську театральну трупу¹⁴. Власник («утримувач») Миколаївського театру Олександр Марковський-Марков подає до Канцелярії перелік п'єс репертуару своєї трупи та клопочеться про їх затвердження для постановок у провінційних театрах¹⁵. У документі зафіксовано не лише сам факт існування трупи та формування її репер-

туару, а й порядок розгляду таких питань Третім відділенням власної його імператорської величності Канцелярії; водночас резолюція «Залишено без розгляду, за наказом адмірала»¹⁶ свідчить, що звернення могло бути не розглянуто по суті питання.

Вже 7 березня 1857 р. Миколаївський військовий губернатор контр-адмірал Олексій Іванович Бутаков ініціює перевірку стану театального приміщення, влаштованого в будинку іноземця Міллера¹⁷. На виконання припису військового губернатора призначено комісію для огляду приміщення театру у складі: камер-юнкера колезького радника Доргобужінова, архітектора академіка Еппінгера¹⁸ та інженер-капітана Козакова. 8 червня того ж року було складено «Акт огляду (обстеження), здійсненого нами, театру, влаштованого в будинку іноземця Міллера», в якому зазначено, що «наша спільна думка полягає в тому, що цей театр, який аж ніяк не відповідає умовам, яких вимагають від споруд такого роду, як небезпечний, незручний і, зрештою, зайвий, слід закрити»¹⁹.

На початку 1860 р. головним командиром Чорноморського флоту та військовим губернатором Миколаєва призначили Богдана Олександровича Глазенапа. Вже за його перебування на посаді прусський підданий Іван Васильович Міллер звернувся з проханням дозволити відновити театральні вистави у будинку, який використовувався як театр²⁰. У поданому 22 квітня 1860 р. проханні І. Міллер наголошував, що театр, за його словами, діє в місті з 1840 р., дозвіл на відкриття якого було надано ще Михайлом Петровичем Лазарєвим²¹, і клопотав про відновлення вистав, підкреслюючи, що прагне «мати засоби до існування та дохід від театру,

¹⁰ Ге Григорій Миколайович (1830-1911) – діяч громадського та культурного життя Миколаєва, письменник, драматург і публіцист; автор праці «Історичний нарис столітнього існування міста Миколаєва при гирлі Інгулу (1790-1890)».

¹¹ Ге Г. М. Історичний нарис... С. 149.

¹² Держархів Миколаївської області (ДАМО), ф. 230, оп. 1, спр. 913.

¹³ Ibid. Арк. 1.

¹⁴ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2458, арк. 1.

¹⁵ Ibid. Арк. 2-11зв.

¹⁶ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2458, арк. 1.

¹⁷ ДАМО. Ф. 230, оп. 1, спр. 2497, арк. 1.

¹⁸ Еппінгер Федір Іванович (1816-1873) – російський архітектор, академік і професор Імператорської академії мистецтв.

¹⁹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2497, арк. 3.

²⁰ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2497, арк. 8.

²¹ Лазарєв Михайло Петрович (1788-1851) – адмірал, головний командир Чорноморського флоту і портів Чорного моря та Миколаївський і Севастопольський військовий губернатор (1833-1851).

який понад п'ятнадцять років задовольняв публіку»²². 30 квітня 1860 р., після повторного огляду театру, влаштованого у будинку І. Міллера, міській поліції запропоновано повідомити прохача, що оскільки його театральне приміщення не відповідає умовам, яких вимагають щодо пожежної безпеки для споруд такого типу, його прохання задовольнити неможливо²³.

У фонді Канцелярії зафіксовано й подальші спроби врегулювати питання приватного театрального приміщення. Так, 14 червня 1864 р. І. Міллер знову звернувся з проханням призначити спеціальну комісію для огляду будинку під театральне приміщення, та дозволити проведення у ньому вистав²⁴. Він зазначав, що його орендар Дмитро Русінов у 1855 р. відкрив власний театр, і тепер, з метою позбутися конкурента, пише на нього доноси, «використавши всі свої клопотання, щоб домогтися його закриття»²⁵. У результаті розгляду звернення І. Міллера міститься у справі Канцелярії з відміткою «Нагляд за іноземцями» та датоване 15 червня 1864 року²⁶. Головою комісії для визначення придатності до використання будівлі театру Міллера було призначено капітана 2-го рангу Бруннера.

18 червня 1864 р. комісією робиться висновок, що «як сама будівля, так і влаштовані в ній ложі та сцена за своєю міцністю не становлять небезпеки для публіки», але радить «влаштувати з вестибюля та портерної окремий вихід на вулицю, зробивши його шляхом пробивки частини фундаменту та стіни навпроти середини зали. Цей вихід має мати кам'яні сходи та бути завширшки не менше ніж 2½ аршина»²⁷. Розглянувши висновки комісії, 26 червня 1864 р. Миколаївський військовий губернатор генерал-ад'ютант Глазенап дав розпорядження міській поліції «оголосити Міллеру, що якщо він у своєму театрі виконає зазначені вище пе-

реробки і якщо після огляду його місцевою комісією вони будуть визнані задовільними, то для відкриття такого я не зволікатиму дати необхідний дозвіл»²⁸. Враховуючи, що станом на травень 1870 р. театр Міллера продовжував діяти²⁹, можна дійти висновку, що після виконання вимог дозвіл на його відкриття було надано.

У матеріалах фонду Канцелярії простежуємо, щодо питання безпеки театральних приміщень неодноразово поверталися й у подальшому. Так, 14 серпня 1873 р. військовий губернатор, віце-адмірал Микола Андрійович Аркас, звертаючись до Миколаївської театральної дирекції, зазначав: «На підставі клопотання театральної дирекції, викладеного в поданні до мене генерал-майора Нечаєва, я призначив особливу комісію для огляду будівлі театру Міллера з метою визначити її міцність і придатність»³⁰.

З 1858 р., відповідно до припису голови Канцелярії Миколаївській міській поліції, під час вистав у місцевому театрі повинен був здійснюватися нагляд за громадським порядком. У документі підкреслено, що «під час публічних вистав, що даються в місцевому театрі, з боку поліції не забезпечується належний нагляд»³¹, у зв'язку з чим пропонується призначити відповідального чиновника для спостереження за порядком у театрі та реагування на можливі порушення.

Окрім питань репертуару, гастролей і стану театральних приміщень, матеріали фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» розкривають і фінансовий бік діяльності театрів, зокрема майнові та кредитні операції, пов'язані з утриманням і функціонуванням театральних будівель. У листуванні Миколаївської міської Комітету, що стосуються порядку оформлення в заставу будівлі театру купця Русінова³², театр постає як майновий об'єкт і дже-

²² Ibid. Арк. 8зв.-9.

²³ Ibid. Арк. 10-10зв.

²⁴ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5138, арк. 1-2зв.

²⁵ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5138, арк. 2зв.

²⁶ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5083, арк. 1-3.

²⁷ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5138, арк. 4-4зв.

²⁸ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 5138, арк. 9.

²⁹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 7948, арк. 1.

³⁰ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9001, арк. 6.

³¹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 2869, арк. 1.

³² ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3176.

рело доходу, придатне для кредитного забезпечення. Комітет, обґрунтовуючи доцільність позики, наводить фінансові показники діяльності театру: «з червня 1857 по 19 лютого 1859 р. надійшло до Комітету 1552 руб. 33½ коп. За розрахунками, виведеними з цієї суми, встановлено, що річний дохід театру складає до 1035 руб.»³³. У листі зазначено, що Комітет рекомендує видати позику в сумі 13 500 руб. під 6% річних, забезпечивши її заставою – будівлею театру.

Водночас документи фонду показують, що фінансове становище миколаївських театрів було неоднорідним. Якщо в одних випадках стабільні збори давали підстави для подальших інвестицій у розвиток, то в інших у діловодстві фіксуються скарги на падіння касових надходжень, що безпосередньо спонукало до спроб запропонувати зміну порядку управління театром. Так, власник театру Іван Соболев у доповідній записці на ім'я військового губернатора Богдана Глазенапа у листопаді 1860 р. писав, що «збори театру щодалі слабшають, доходючи до остаточного занепаду»³⁴ та для порятунку театру запропонував взяти театр на бюджетне фінансування, призначивши директором поліцмейстера, або іншого представника Канцелярії, який затвердить дирекцію. Водночас резолюцією військового губернатора клопотання визначено «залишити без наслідків»³⁵, після чого Канцелярія доручила міській поліції повідомити заявника.

Канцелярія також розглядала конфліктні ситуації між акторами й адміністрацією театральних труп. Так, начальник МВС Херсонської губернії у лютому 1862 р. інформував Миколаївського військового губернатора, що утримувач театральної трупи Херсона Іван Зарецький винайняв трупу «Російські артисти»³⁶, надавши аванс за роботу в театрі. Натомість один з акторів – Адам Ольшанський, отримавши 120 руб. сріблом, таємно виїхав до Миколаєва³⁷. Разом з тим, ще в січні 1862 р. актор

Ольшанський звертався до Херсонського цивільного губернатора, заперечуючи висунуті на його адресу звинувачення та наполягаючи на їх безпідставності³⁸.

До військового губернатора надходили звернення з проханнями про фінансову підтримку гастролей іноземних театральних колективів. Зокрема, директор одеського театру повідомляв, що «має в Одесі трупу французьких артистів під керівництвом п. Віктора Дельмарі...»³⁹, підкреслюючи, що вистави проходять «з великим успіхом» («avec beaucoup de succès»), у зв'язку з чим звертався з клопотанням про матеріальне сприяння. Водночас у резолюції по справі столоначальник (посадовець Канцелярії) зазначив: «стосовно дозволу грати у Миколаївському театрі, то з боку військового губернатора перешкод бути не може; однак, оскільки грошова сторона театральної справи перебуває в орендному утриманні підприємця, то охочий «дати в цій справі будь-яке подання» має, звісно, увійти з ним у домовленість»⁴⁰.

Як ми бачимо, дозвіл на проведення вистав у театрах пов'язувався, у тому числі, з технічним станом приміщень і виконанням вимог безпеки. Можна констатувати, що питання пожежної безпеки театрів було постійним предметом уваги військового губернатора. Так, 9 травня 1870 р. міська громада в особі міського архітектора, звернулася до військового губернатора з проханням ініціювати перевірку пожежної безпеки миколаївських театрів. «У місті Миколаєві два театри – Руссінова і Міллера, тривалий час залишалися без капітального ремонту та становлять небезпеку, особливо під час великого скупчення публіки»⁴¹. Реагуючи на це звернення, 12 травня 1870 р. військовий губернатор адмірал Глазенап звернувся до інженера-полковника Лумберга з проханням провести технічне обстеження (аудит) будівель миколаївських театрів⁴². Результатів

³³ Ibid. Арк. 1зв.-2.

³⁴ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 3530, арк. 1.

³⁵ Ibid. Арк. 2 зворот.

³⁶ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4174, арк. 3.

³⁷ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4174, арк. 1.

³⁸ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4174, арк. 6-7.

³⁹ «Ayant ici à Odessa pour le moment une compagnie d'artistes Français sous la direction de M. Victor Delmaré...» (фр.) – ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4423, арк. 1.

⁴⁰ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 4423, арк. 2 зв.

⁴¹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 7948, арк. 1.

⁴² Ibid. Арк. 2-3зв.

огляду справа не містить, однак 12 вересня 1870 р. Канцелярія звертається до полковника Лумберга з проханням надати результати проведеного обстеження театрів⁴³.

До повноважень Миколаївського військового губернатора входив і нагляд за додержанням чинного законодавства, зокрема у частині цензурних приписів. Так, листом від 17 лютого 1871 р. його поінформували, що Головне управління у справах друку МВС, отримавши афіші вистав Миколаївських театрів, прийшло до висновку, що у Миколаєві було поставлено «оперетку-водевіль» «Сватання на Гончарівці» авторства Квітки-Основ'яненка⁴⁴. У повідомленні зазначалося, що твір «не значиться у переліку п'єс, безумовно дозволених до представлення», а отже щодо нього не було дотримано порядку, встановленого законодавством. Водночас міська поліція у своєму рапорті на ім'я військового губернатора від 19 березня 1871 р. заперечувала наявність порушення. У документі зазначається, що п'єса ставилася «під назвою “Сватання”, малоросійська комедія в трьох діях Г.Ф. Квітки», і наголошувалося, що вона «вже гралася тут кілька разів у попередній час», а тому й «була дозволена» до представлення глядачам⁴⁵. Таким чином, ми бачимо не лише факт цензури через контроль афіш з боку центральних установ, а й аргументацію міської поліції на захист театрів, яка обґрунтовано доводить правомірність постановки та відсутність порушення зі свого боку.

Паралельно з контролем репертуару в межах загальної цензурної практики керівництво театрів мали враховувати й загальноімперські обмеження щодо української мови, яку в офіційних документах називали «малоруським наріччям». Про дію таких обмежень додатково наголошувалося в окремому листі Головного управління у справах друку МВС (16 жовтня 1881 р., № 4.016)⁴⁶. Зокрема зазначалося, що у 1876 р. були встановлені обмежувальні правила щодо вживання української мови циркуляром від 23 червня 1876 р., № 3.570, який містить

три основні постанови: заборонити ввезення з-за кордону книг і брошур малоросійським наріччям без спеціального дозволу Головного управління у справах друку; заборонити друк і видання в імперії оригінальних творів і перекладів малоросійським наріччям (із винятками для історичних документів/пам'яток і частково для «витонченої словесності» за суворих умов і після розгляду рукопису у Головному управлінні); а також заборонити різні сценічні вистави та читання малоросійським наріччям, так само як друк текстів малоруською до нот.

Це означало, що подальша постановка творів українською мовою у миколаївських театрах ставала неможливою без спеціальних дозволів і погоджень.

Незважаючи на чинні цензурні обмеження щодо використання української мови на сцені, у Миколаєві вистави українською продовжували з'являтися в репертуарі, однак їх проведення вимагало окремих дозволів і фіксувалося в діловодстві як питання, що підлягає контролю. Так, у травні 1882 р. миколаївському військовому губернатору подано рапорт про дозвіл на низку вистав із репертуару українською мовою: п'єсу «Наталка Полтавка» Івана Котляревського та «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка⁴⁷.

Тимчасовий Одеський генерал-губернатор генерал від інфантерії Христофор Рооп у березні 1885 р. поінформував Миколаївського військового губернатора Олексія Пещурова, що дозволив Михайлу Старицькому⁴⁸ ставити вистави у містах Сімферополь, Ялта, Керч, Миколаїв, Бердянськ, Катеринослав, Херсон і Кишинів (з 31 березня по 15 серпня)⁴⁹. До дозволеного репертуару входили «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Назар Стодоля», «За Немань йду», «Чорноморці», «Утоплена», «За двома зайцями», «Гаркуша», «Запорожець за Дунаєм» та інші. Згодом, 4 вересня 1886 р. Христофор Рооп надіслав вичерпний перелік із 21 п'єси, дозволеної для постановки в театрах⁵⁰.

⁴³ Ibid. Арк. 4.

⁴⁴ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8437, арк. 2.

⁴⁵ Ibid. Арк. 7.

⁴⁶ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10885, арк. 1-2.

⁴⁷ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10885, арк. 3-3зв.

⁴⁸ Михайло Петрович Старицький (1839-1904) – український письменник, поет, драматург, прозаїк, театральний і культурний діяч, один із корифеїв українського театру.

⁴⁹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11699, арк.1-1зв.

⁵⁰ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11760, арк. 3.

У січні 1892 р. на листі товариства русько-малоруських артистів до військового губернатора з проханням дозволити в театрі Монте постановку п'єси Михайла Старицького «Крути та не перекручуй» накладено візу: «Перешкод не вбачається за умови дотримання всіх встановлених правил»⁵¹.

Економічні аспекти театрального життя також не залишалися поза увагою військового губернатора. Поряд із контролем репертуару та дотриманням цензурних приписів у діловодстві проступають і питання доступності театру для міської публіки, насамперед через цінову політику антрепренерів. Так, у рапорті Миколаїв-

ської міської поліції наголошувалося: «останнім часом утримувачі драматичних труп і артисти, які дають вистави та концерти в місцевих театрах м. Миколаєва, нерідко істотно підвищують ціни за вхід і тим самим позбавляють публіку, особливо службовців та осіб з обмеженим утриманням, які становлять значну частину відвідувачів театру, можливості бувати на виставах»⁵².

У справі вміщено порівняльну таблицю цін на театральні вистави двох миколаївських театрів станом на 6 листопада 1872 р., що дає змогу зіставити вартість відвідування за окремими категоріями місць і типами вистав.

Таблиця 1⁵³.

	Театр Русинова			Театр Міллера		
Крісла						
	Кількість	Вартість, рублів	Всього, рублів	Кількість	Вартість, рублів	Всього, рублів
Літературних	30	2	60	11	2	22
Виділених рядів	29	1,50	43,50	33	1,5	49,5
Решта рядів	105	1	105	12	1	12
Ложа						
Бенуара літерних	2	7	14	8	7	56
Бенуара нумерних	18	5	90	6	5	30
Бельєтаж середня			8			8
Бельєтаж нумерних	18	4	72	12	4	48
Бельєтаж літерних	2	6	12	4	6	24
Галерея	250	0,30	75	120	0,30	36
Партер				60	0,50	30
		Всього	479,50			369,50

На підставі наведених даних можна дійти висновку, що обидва миколаївські театри не вдавалися до демпінгу, утримуючи ціни на співставному рівні. Водночас зіставлення можливих зборів дає підстави припустити, що театр Русинова мав дещо більші розміри (відповідно, більшу

кількість місць), що забезпечувало йому потенційну перевагу в доходах приблизно на 110 руб.

18 березня 1874 р. новосформована Миколаївська театральна дирекція звертається до військового губернатора Миколи Аркаса з проханням затвердити нову редакцію її статуту та

⁵¹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11942, арк. 1.

⁵² ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 8553, арк. 1.

⁵³ Ibid. Арк. 33в.-4.

стати почесним директором Миколаївського театру. 21 березня 1874 р. на листі з проханням затвердити дирекцію театру та перелік артистів Микола Аркас наклав позитивну резолюцію. Справа також містить проєкт листа-відповіді від імені військового губернатора, датований 22 березня 1874 р.⁵⁴

У документах фонду зустрічаємо ініціативу військового губернатора про будівництво нового театрального будинку. Так, 18 березня 1874 р. Микола Аркас звертається до міського голови з пропозицією «у теперішній час, з точністю визначити вартість спорудження нової будівлі для театру, а також піддати ґрунтовному та всебічному розгляду план будівлі»⁵⁵.

У звіті міської поліції від 11 липня 1877 р., підготовленому для військового губернатора, простежується подальша історія двох миколаївських театрів⁵⁶. Зокрема зазначалося, що театри розміщені у приватних будинках, які належать Дмитру Русінову та Науму Сорочану (колишній театр Міллера), які було передано в оренду артистові Михайлу Лоскутову-Максимову з 22 лютого 1876 р. строком на два роки. Постійний склад його трупи налічував 19 осіб. Отже, можна констатувати, що зі зміною поколінь власників і передачею обох театрів в оренду одному керівникові театральна конкуренція, яка тривала близько чверті століття, фактично завершилася.

14 січня 1880 р., на підставі рапорту Миколаївської міської поліції, військовий губернатор Микола Аркас проінформував Головне управління у справах друку про стан театральної мережі міста⁵⁷. У листі зазначено, що в Миколаєві діяло три театри: два у приватних будинках, що належали Дмитру Русінову та Науму Сорочану, й один літній на міському бульварі в будівлі морського відомства. Окремо подано відомості про орендарів і склад труп упродовж 1879 р., а також підкреслено, що «в усіх цих театрах вистави в сценічному відношенні вико-

нувалися задовільно і з додержанням усіх приписаних правил»⁵⁸.

3 червня 1881 р. миколаївський міський голова Михайло Петрович Парізо написав листа Миколаївському військовому губернатору: «Відповідно до листа керуючого Канцелярією Вашої Високоповажності від 4 минулого червня за № 1707 маю честь надіслати при цьому копію плану театру, що передбачається до спорудження театру п. Монте⁵⁹. Покірно прошу після того, як цей план Вам буде вже непотрібний, повернути його в якомога коротший термін, оскільки це єдиний примірник, що перебуває у розпорядженні Управи та необхідний для нагляду за правильністю виконання будівельних робіт. При цьому маю честь додати, що п. Монте до будівництва зазначеного театру вже приступив»⁶⁰.

Наказом Головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського військового губернатора від 8 серпня 1881 р. № 365 було призначено комісію для «освідчення правильності та міцності спорудження нового будинку театру Монте» на розі Адміральської та Різдвяної вулиць⁶¹. Комісії доручалося здійснити огляд і скласти докладний акт за його результатами, що засвідчує інституціоналізацію технічного контролю та підвищення вимог до безпеки та якості театральної інфраструктури міста. 28 серпня 1881 р. начальник будівельної частини Миколаївського порту подав військовому губернатору акт комісії, яка мала перевірити «правильність і міцність новозбудовуваного театру Монте»⁶². Комісія дійшла висновку, що будівельні роботи виконуються з грубими порушеннями будівельних норм і вимог, вказуючи, що «викладаючи виявлені недоліки та способи їх усунення, комісія вважає неможливим не зазначити, що всі ці недоліки могли бути допущені або через неухважний нагляд за роботами, або через цілковите незнання справи техніком, якому доручено нагляд»⁶³.

⁵⁴ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9407, арк. 1-2зв., 8-9.

⁵⁵ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 9604, арк. 1.

⁵⁶ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10003, арк. 3-3зв.

⁵⁷ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10542, арк. 1-1зв.

⁵⁸ Ibid. Арк. 2-2зв.

⁵⁹ Карл Монте – миколаївський міщанин, побудував фасадом на вулицю Різдвяну (нині – Героїв Рятувальників) першу в Миколаєві спеціалізовану театральну будівлю.

⁶⁰ ДАМО, ф. 230, оп. 1, Спр. 10742, арк. 1.

⁶¹ Ibid. Арк. 5.

⁶² Ibid. Арк. 7.

⁶³ Ibid. Арк. 10зв.

Миколаївський міський голова, надаючи пояснення військовому губернатору щодо незадовільної якості будівництва, у листі від 15 жовтня 1881 р. зауважив, що за повідомленням поліцмейстера «пан Роде, який наглядав і керував будівництвом зазначеної будівлі, документів про призначення техника або будівничого не має»⁶⁴.

Таким чином, попри зауваження та застереження військового губернатора, у місті продовжували зводити громадські будівлі, які потенційно могли становити небезпеку для відвідувачів через недостатній технічний нагляд і неналежний контроль з боку міської влади.

Після початку будівництва нового театру міська дума, апелюючи до міркувань пожежної безпеки, ініціювала питання закриття інших міських театрів: у грудні вона просила військового губернатора розпорядитися про закриття театрів Русінова і Міллера «як не задовольняючих безумовно ніяким умовам у відношенні безпеки публіки» до їх переобладнання⁶⁵. Водночас у цьому листі не згадується інформація про виявлені під час спорудження нового театру недоліки, зафіксовані в актах технічного огляду.

Станом на 1882 р. будівництво театру Монте було завершено, і вже в травні 1883 р. Миколаївський поліцмейстер у звіті повідомив, що протягом 1882 р. в театрі вже відбувалися театральні вистави⁶⁶.

Доказом того, що миколаївці активно відвідували театральні вистави, може слугувати лист тимчасового одеського генерал-губернатора Йосипа Гурка, адресований його миколаївському колезі⁶⁷. У документі, складеному у відповідь на клопотання трупі російських акторів під керівництвом Балькашина, Щербова-Нікальського та Балькашиної-Неврової, говориться про дозвіл давати спектаклі у Миколаєві під час Успенського посту: «не вбачаю перешкод для задоволення зазначеного клопотання», що опосередковано вказує на сталий попит публіки на вистави навіть у періоди по-

стів церковного року. На ім'я військового губернатора також надходили клопотання про дозвіл на показ вистав у Масляну суботу та протягом Сирної седмиці⁶⁸. У лютому 1900 р. Марко Лукіч Кропивницький звернувся по дозвіл на постановку вистав російсько-малоросійських артистів у Миколаєві під час Великого посту. Згідно з відповіддю, проведення вистав було дозволено, однак із застереженням: спектаклі дозволялися упродовж посту за винятком Страсного тижня, Вербної суботи та Вербної неділі, передодня Благовіщення, а також окремо зазначених дат (неділі 27 лютого та суботи 11 березня)⁶⁹.

У 1886 р. Миколаївський поліцмейстер подав рапорт на ім'я військового губернатора, де фіксував структуру театрального життя міста та стан основних сценічних майданчиків. Зазначалося, що у Миколаєві діяло три театри, розміщені у приватних будинках: театр купця Арона Коневського (Московська вулиця, № 3), театр миколаївського міщанина Дмитра Руссінова (Різдвяна вулиця, № 4) і театр миколаївського міщанина Карла Монте (Різдвяна вулиця, № 1). При цьому підкреслювалося, що театр Коневського «закрито, як такий, що не відповідає своєму призначенню», Дмитру Руссінову комісією військового губернатора від 12 грудня 1885 р. було дозволено відкриття театру, а в театрі Монте «постійно даються спектаклі й інші веселощі»⁷⁰.

Наявних у місті стаціонарних майданчиків для проведення вистав, імовірно, не завжди вистачало, тому в театральній практиці Миколаєва використовувалися й альтернативні простори, зокрема приміщення цирків, де також організовувалися гастрольні та репертуарні покази. Так, у серпні 1899 р. уповноважений товариства російсько-малоросійської трупі артистів Павло Квітка звернувся до військового губернатора з проханням дозволити показ «малоруських спектаклів» у театрі-цирку Шеффера⁷¹. На документі накладено візу: «Перешкод не вбачаю».

⁶⁴ Ibid. Арк. 13-13зв.

⁶⁵ Ibid. Арк. 23.

⁶⁶ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10987, арк. 3.

⁶⁷ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 10885, арк. 8.

⁶⁸ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11344, арк. 6, 10.

⁶⁹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 14485, арк. 1, 5.

⁷⁰ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 11730, арк. 1, 3.

⁷¹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 14327, арк. 1.

Рис. 1. Бричка біля входу в театр Карла Монте (середина 1880-х років)
(фрагмент фотографії фотоательє Є. Корєєвої.
Колекція снігурівського краєзнавця
Олександра Ревуцького)

Рис. 2. Театр Якова Шеффера на розі Адміральської та Різдвяної після реконструкції 1898 р. (початок 20 ст.)
(листівка Я.В. Поповського, бл. 1905 р.)

Таким чином, матеріали фонду «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» дають змогу побачити театральне життя Миколаєва XIX ст. не як сукупність мистецьких подій, а як сферу постійного нагляду з боку військового губернатора. Документи фіксують гастрольні приїзди та клопотання труп, умови допуску вистав, підтримання громадського порядку під час спектаклів, а також контроль репертуару через цензурні процедури та листування з центральними установами. У цьому ж масиві виразно проступає тема безпеки, оскільки придатність театральних приміщень регулярно перевірялася, а питання пожежної безпеки та технічного стану будівель залишалося постійним предметом уваги губернатора.

Окремий пласт джерел розкриває економічний і майновий вимір театральної діяльності, питань оренди та позик на розвиток театру. У діловодстві простежується еволюція

театральної мережі Миколаєва, співіснування та конкуренція приватних театрів, їх передача в оренду одному керівнику, а також перехід до нового етапу, пов'язаного з будівництвом спеціалізованої будівлі театру Карла Монте. Водночас документи засвідчують суперечність між деклараціями про безпеку публіки та реальними проблемами технічного нагляду на новобудовах, що підкреслює складність та недосконалість механізмів контролю.

Разом із тим, для повнішого відтворення культурного контексту, художніх тенденцій і сприйняття театру міською громадою у подальших наукових розвідках доцільно залучити матеріали преси, мемуарні свідчення й інші джерела особового походження.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. He, H. (2018). *Istorychnyi narys stolittnoho isnuvannia mista Mykolaieva pry hyrli Inhulu (1790-1890)*. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
2. Kovaliova, O. Chystov, V. (2001). *Narysy istorii kultury Pivdennoho Prybuzhzhya: monohrafiya u 3-kh kn. (vid vytokiv do pochatku 20 stolittya)*. Kn. 2: Literatura i teatr. Mykolayiv [in Ukrainian].
3. Kryzhanovska, N. (2010). Koryfeyi ukrayinskoho teatru v kulturnomu prostori Mykolayivshchyny. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 3, 159-164 [in Ukrainian].
4. Levchenko, L. (2006). *Istoriia Mykolaivskoho i Sevastopolskoho viiskovoho hubernatorstva (1805-1900): navchalnyi posibnyk*. Mykolaiv: Vydavnytstvo MDHU im. P. Mohyly [in Ukrainian].
5. Viriova, T. Mykolayivska oblast. Bibliotekna sprava. *Ukrainska bibliotekna entsyklopediya*. Retrieved from <https://cutt.ly/OtTurj5f> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 3.11.2025 Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznnavstvo2026.01.241

УДК 001; 316.74

Наталія Мех (м. Київ),

завідувачка відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології,

докторка філологічних наук, професор,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
Київ, Україна

E-mail: mno_logos@ukr.net,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Олег Мех (м. Київ),

завідувач відділу системних досліджень науково-технологічного потенціалу, заступник директора з наукової роботи, доктор економічних наук, професор, ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України»

E-mail: oamekh@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8550-8641>

Екранно-сценічний напрям мистецтва – джерело соціокультурного відображення науки як явища

У статті зроблено спробу осмислити роль екранно-сценічного напрямку мистецтва як потужного джерела соціокультурного відображення науки як явища. Взаємозв'язок науки та мистецтва чітко проглядається у зростаючому рівні впливу екранно-сценічного напрямку мистецтва на науку через кінематограф, зокрема, наукову фантастику, а також у розширенні залежності самого мистецтва від науково-технічного прогресу, який надавав у його розпорядження нові види кінотехніки і технологій. І ці можливості за останні півстоліття зазнали кардинальних змін, адже людство на-ростаючими темпами змінює одні технології іншими.

Окрему увагу сфокусовано на українському аудіовізуальному просторі, зокрема, науковій документалістиці, мистецькій продукції студії «Київнаукфільм», створеній на базі Київської кінофабрики ВУФКУ (1941). Вона стала знаковою, адже тут, починаючи з другої половини минулого століття, формується київська школа наукового кіно, мистецькі досягнення якої неодноразово визнавались на міжнародному рівні.

Ключові слова: екранно-сценічний напрям мистецтва, театр, театральна вистава, аудіовізуальне мистецтво, наукове кіно, наукова документалістика, наука, науково-технічний прогрес, нові види кінотехніки і технологій, соціокультурний простір.

Nataliia Mekh (Kyiv)

head of the department of screen and stage arts and cultural studies, Dsc (Philology), professor, The M. T. Rylsky Institute of Art History, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: mno_logos@ukr.net,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Oleh Mekh (Kyiv)

head of the department of systemic research of scientific and technological potential, Dsc (Economics), professor, Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: oamekh@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8550-8641>

Screen-stage art direction – a source of socio-cultural representation of science as phenomenon

The article attempts to comprehend the role of the screen-stage art direction as a powerful mirror of the socio-cultural reflection of science as a phenomenon. The relationship between science and art is clearly visible in the growing level of influence of the screen-stage art direction on science through cinema, in particular science fiction, as well as in the expansion of the dependence of art itself on scientific and technological progress, which provided it with new types of cinematography and technologies. And these opportunities have undergone radical changes over the past half century, because humanity is increasingly replacing one technology with another.

Special attention is focused on the Ukrainian audiovisual space, in particular scientific documentary, the artistic production of the studio «Kyivnaukfilm», created on the basis of the Kyiv Film Factory VUFKU (1941). It became a landmark, because here, starting from the second half of the last century, the Kyiv school

of scientific cinema was formed, the artistic achievements of which were repeatedly recognized at the international level.

The most striking example of the mutual synergy between science and (cinema) art is the field of robotics, because scientists and inventor engineers who drive this direction are directly oriented, discuss and set themselves the goal of implementing ideas and images that were presented in past fantasy films.

Considering that modern digital technologies that are focused on creating science fiction images are increasingly "working" on audiovisual effects in augmented, mixed and virtual reality using the growing capabilities of artificial intelligence, the corresponding effects, in general, do not lend themselves to simple comprehension and do not make sense to be compared with those that took place in films of the middle or beginning of the last century. We note that the technical and technological impact of science and scientific and technological progress over the past century on this genre of art is fundamental.

Key words: screen and stage direction of art, theater, theatrical performance, audiovisual art, scientific cinema, scientific documentary, science, scientific and technical progress, new types of film equipment and technologies, socio-cultural space.

Потужним джерелом соціокультурного відображення науки як явища, яке разом виступає фактором її розвитку, впливу на вчених, їх мотивації і творчого спрямування, а також з огляду на масштаби відображення та силу емоційного навантаження на аудиторію (суспільство), без сумніву, виступає *екранно-сценічний* напрям мистецтва.

Першими, історично зафіксованими, сценами, на яких митці представляли широкій аудиторії протонаукові, головним чином філософські чи соціальні проблеми, були, як відомо, давньогрецькі і римські театри. Давньогрецька драматургія Арістофана, попри комедійну форму, насичена соціально-політичними та загальнофілософськими питаннями. Так, проблеми пізнання сенсу життя, війни і миру, з демонстрацією абсурду явища насильства і взаємного знищення та одночасним соціальним закликом до зупинки довготривалої Пелопоннеської війни між Афінами і Спартою, представлені Арістофаном у комедіях «Ахарняни» (425 р. до н. е.), «Лісістрата» (411 р. до н. е.) та «Жаби» (405 р. до н. е.). Про силу знання, користь і критику філософії (пародія на Сократа) він пише у комедії «Хмари» (423 р. до н. е.), а соціальну втому і гостру політичну сатиру, зокрема, на «складнощі» афінської демократії, Арістофан представляє в утопічній фантазмагорії «Птахи» (414 р. до н. е.)¹.

Праці найвідоміших античних афінських трагіків – Есхіла, Софокла, Евріпіда – також відображають філософські, історичні або космологічні наукові знання свого часу. Так, в Есхіла бачимо історію реальних подій без міфологічних образів та підходів (науковий опис грецької перемоги над персидським флотом Ксеркса під Саламіном у 480 році до н. е. (п'єса «Перси»,

472 р. до н. е.)), або філософські питання щодо користі знання і прогресу для людини («Прометей закутий», 470 р. до н. е.)). Софокл, як сучасник розквіту афінського полісу, розгортає на сцені філософські проблеми балансу між вічними (неписаним) законами Всесвіту і людськими законами (полісу, держави), актуалізує питання етичного і морального вибору кожного («Антигона», бл. 440 р. до н. е.)), або описує проблеми пізнання людиною істини з наголосами на мужній і вольовій боротьбі з життєвими обставинами («Цар Едіп», 429 р. до н. е.)). В театральних постановках Евріпіда, прихильника афінської демократії і одночасно свідка її занепаду, неодноразово бачимо філософський і політичний наголос на перевагах цього устрою над спартанською монархією («Андромаха» (425 р. до н. е.), «Орест» (408 р. до н. е.)), а разом і патріотичну тематику загалом. Частина творів Евріпіда присвячені філософії міжособистих, родинно-побутових зв'язків, етичним питанням і проблемам, які не перетинаються з проблемами соціуму. Неодноразово Евріпід піднімає питання щодо ролі жінок у житті («Медея» (431 р. до н. е.), «Гіпполіт» (485 р. до н. е.))².

Водночас, окрім філософської, історичної чи соціальної спрямованості цих творів, як Есхіл, так і Софокл та Евріпід відзначились і тим, що впроваджували зміни у сам вид творів, їх зміст, форму та сценічну подачу (змінювали підходи і сюжетні зв'язки між частинами творів, робили частини закінченими, змінювали кількість учасників театральних постановок та хористів), тобто були не тільки драматургами, але й своєчасними організаторами, реформаторами і театральними новаторами³.

¹ Арістофан. Комедії. К.: Дніпро, 1980, 508 с.

² Давньогрецька трагедія. Есхіл, Софокл, Евріпід. Збірник творів. К.: Дніпро, 1981. 232 с.

³ Там само.

Сократ вірив, що театральне мистецтво має велике значення для навчання людей, адже театральна постановка викликає емоції, отже, може викликати і роздуми про представлені на сцені проблеми, привести до осмислення причин та пошуку смислів, як щодо зовнішніх, зокрема, соціально-політичних проблем, так і власних, тобто викликати рефлексії. Платон, хоча і визнавав повчальну функцію театру, в цілому ставився до окремих аспектів театрального мистецтва критично.

На певного історичному етапі сформувалась різниця між Римом і Афінами (часів Перікла) у відношенні до античної науки, особливо до її теоретичних аспектів, а також і до мистецтва театру. Якщо для ерудитів Еллади абстрактні міркування та апіорне знання було центральним і важливими самі по собі (звідси «любов до мудрості», поява таких імен як Піфагор, Фалес, Демокріт, Евклід, Архімед, Сократ, Платон, Арістотел і інші, а також розвиток засад геометрії, механіки, натурфілософії, космології тощо), то принциповий практицизм Риму і його орієнтація на суспільно-політичну доцільність і корисність створили ґрунт для розвитку прикладних аспектів таких наук як право, архітектура, інженерія, медицина, і, водночас, не сприяли розвитку теоретичної математики, фізики чи астрономії. Різним був і театр, і відношення до нього, адже якщо в Афінах у V ст. до н. е. цей вид мистецтва був державним культурно-мистецьким явищем (відвідування було частиною громадянських зобов'язань, влада надавала «*теорікон*»⁴, брала участь у будівництві амфітеатрів, відомі драматурги походили із забезпечених, зокрема, й аристократичних родин (Есхіл) та займали високі державні посади (стратег і пробул Софокл)), то в Римі до I ст. до н. е. (тільки у 55 р. за наказом Гнея Помпея Великого на Марсовому полі збудовано перший кам'яний театр на 40 тис. місць) театр не мав такого соціокультурного розвитку і, тим більше, не був наповненим філософсько-психологічними наративами. Його перші відомі драматурги (III–I ст. до н. е.) не належали до відомих або заможних родів, а скоріше були або «*вихідцями з найбідніших кіл*», або не відомого походження (комедіографи Тит Макцій Плавт, Публій Теренцій Афр, Цецилій Стацій) і, попри окремі

виключення, створювали постановки, зокрема, переробляючи грецькі, без філософського наповнення, себто зорієнтовані на розваги і розуміння простих людей. З часом римська драматургія і театральна традиція, як і римська філософія і література, проявили свою спільність із грецькою, і, наслідуючи її, вивели на сцену філософські, психологічні, соціальні проблеми (Луцій Анней Сенека і його «Агамемнон», «Медея», «Розлючений Геркулес», «Едіп», «Тієст», «Федра»).

Даний тип мистецтва, з його візуальними театральними ефектами, вже в античні часи спричиняв широкий соціальний вплив. У «золоту добу Афін» (за Перікла) театр став місцем суспільної просвіти, політичної сатири і навіть полеміки, засобом формування афінської ідентичності, тобто місцем, яке чинило вплив на весь соціум, отже й на тих, чия основна діяльність полягала у протонауковій діяльності. Іншими словами, представляючи у театральних творах на сценах, зокрема, й думки (теорії) вчених-філософів, митці не тільки виконували функцію популяризації їх знання, але також надавали і самим вченим-філософам, як глядачам, змінювати кут зору й творчо переосмислювати це знання, тобто розвивати його далі і розвиватись самим.

Говорячи про тогочасний вплив вчених, зокрема, на сценічне мистецтво, можемо згадати про античних греко-римських філософів, ерудитів, математиків і музикознавців, серед яких Піфагор, Фалес Мілетський, Евдокс Кнідський, Евклід, Архімед, Геракліт, Парменід, Сократ, Платон, Арістотель, Зенон, Прокл, Цицерон, Сенека, адже їх внесок у формування різноманітних теорій про природу і її закони, людину і Всесвіт, етику, політику, економіку став безпосереднім матеріалом для багатьох драматургів. Подекуди і самі вчені-філософи мали пряме відношення до театру як, наприклад, математик Анаксагор, який у часи розвитку сценічних декорацій займався розрахунками і проблемами їхнього розташування задля створення необхідної перспективи на сцені.

Також згадаємо про науково-технічні і технологічні винаходи, які прямо чи опосередковано впливали на митців і їх спроможності, зокрема, про нові архітектурні рішення і такі інноваційні

⁴ грец. – *theorikon*, державний фонд Афін, за правління Перікла, з фінансової підтримки громадян міста для їх участі у важливих громадських, релігійних і театральних подіях («видовищні гроші» або плата за квитки).

матеріали, як *римський бетон* (суміш води, каміння, вапна, вулканічного попелу), завдяки якому створювались архітектурні форми нового рівня складності – акведуки, мости, купольні стелі та багатоповерхові споруди, зокрема, багатоярусні театри. Видатні античні математики, механіки й інженери (Архімед, Філон Візантійський, Герон Александрійський, Вітрувій, Фронтін і інші), на основі осмислення і формулювання базових наукових принципів і понять (закону важеля, принципів дії виштовхувальної сили води, пружності повітря, пари, акустичних та оптичних явищ тощо), створюють нові види пневматичних і гідравлічних механізмів, підйомні засоби, автоматизовані присторої тощо. Далі у сфері театрального мистецтва такі техніко-технологічні новації перетворювались на автоматизовані механічні театри кукол (саморухомі сценічні постановки), автоматизовані двері і декорації, рухомі глядацькі платформи, резонатори звуку, механізми для імітації візуальних і звукових ефектів (дощу, грому, блискавки).

Сучасним прикладом сценічного зображення життя науки і вчених є театральні постановки на кшталт п'єси Бертольда Брехта «Життя Галілея», в якій зустрічаємо кілька напрямів і проблем, зокрема, щодо політичних відносин влади до науки (Галілей, папа римський Урбан VIII, герцог Флоренції Козімо Медичі), етичних проблем і відносин між самими вченими часу (Галілей, Андрео Сарті (учень), Патер Христофор Клавіус (астроном), Філіппо Муціус (вчений), Гаффоне (ректор університету Пізи)).

Конфлікт між Галілеєм і церквою, спершу в особі кардинала-інквізитора, а в подальшому з папою Урбаном VIII, який на початку дає дозвіл Галілею писати про геліоцентричну теорію Коперника як про математичну гіпотезу, а далі з владою Флоренції (герцогом Козімо Медичі) закінчується для видатного вченого, якщо і не фатально (через його зречення від власних наукових переконань), то все одно суттєвим покаранням (подальше життя під постійним наглядом інквізиції), а також втратою відносин з учнем та самоповаги⁵.

Іншими всесвітньовідомими театральними постановками, які широко піднімають питання життя науки і суспільства, етики науки, можна назвати такі п'єси, як:

– «*Копенгаген*» (1998) Майкла Фрейна про зустріч і дискусію Нільса Бора з Вернером Гейзенбергом щодо проблем розвитку і контролю над ядерною енергією, а також можливості, необхідності та відповідальності за створення атомної зброї, проблеми інтерпретації минулого і майбутнього (на основі історичної зустрічі фізиків 1941 року в Копенгагені)⁶;

– «*Доказ*» (2000) Девіда Оберна про життя і випробування геніального вченого, про етику стосунків, пошук істини, боротьбу за визнання тощо⁷;

– «*Аркадія*» (1993) Тома Стоппарда про проблеми наукового пізнання, природу «доказів» та істини, перехід складних наукових концепцій, від класичної механіки до теорії хаосу і законів термодинаміки, у різних часових міражах (1809-1812 і 1990-х рр.) в контексті стосунків між героями, постановка під сумнів крайнощів епохи постмодерну)⁸.

До найбільш ефектних і сучасних способів представлення науки і її результатів зовнішньому світу відноситься жанр *аудіовізуального мистецтва*, який об'єднує кінематограф, особливо документальні, науково-популярні та художні картини, телебачення, медіавиробництво, анімацію, технології створення віртуальної або доповненої реальності тощо.

З наукових позицій найбільш точний і відповідальний аудіовізуальний контент створюється фахівцями-документалістами. Тут головними суб'єктами усієї сфери, або виробничими центрами, які створюють відповідні мистецькі візуалізації, з середини ХХ-го століття є кіностудії, які спеціалізувались на некомерційних, документальних фільмах на наукову тематику, наприклад, такі, як українська студія «Київнаукфільм» (1941) або британська «Oxford Scientific Films» (1968).

Для українського соціокультурного простору, зокрема, наукового, мистецька продукція студії «Київнаукфільм», створеної на базі Київської

⁵ Брехт, Бертольд. Життя Галілея. Переклад Василя Стуса. Центр навчальної літератури. Київ, 2020. 130 с.

⁶ Фрейн М. Копенгаген: [П'єса у 2 діях] / Майкл Фрейн; Ред. І. Вакарчук, М. Зубрицька; Пер. з англ. О. Ровенчак, А. Ровенчак. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 174 с.

⁷ Auburn, David. (2001). *Proof*. New York: Faber and Faber Inc. 100 p.

⁸ Stoppard, T. *Arcadia* (1993). London; Boston: Faber and Faber. 112 p. Режим доступу <https://archive.org/details/arcadiastop00stop>

кінофабрики ВУФКУ (1941), стала знаковою, адже тут, починаючи з другої половини минулого століття, формується *київська школа наукового кіно*, мистецькі досягнення якої неодноразово визнавались на міжнародному рівні. Зокрема, широко відомими стають науково-популярні картини Ф. Соболева: «Імпульсний реактор на швидких нейтронах» (1964) про взаємодію швидких нейтронів та будову реактора; «Сім кроків за обрій» (1968) про когнітивні і творчі можливості людини; «Мова тварин» (1967) і «Чи думають тварини» (1970) про мову та складності системи комунікації у тварин; «Я та інші» (1971) про дослідження психологічних проблем конформізму; «Біосфера! Час усвідомлення» (1974), про проблеми життя людини у Всесвіті та її відповідальність за цивілізацію на Землі (за працями В. Вернадського); «Біля витоків людства» (1976). Як зазначають В. Марченко і Ю. Помазков, «візитівкою» режисера Ф. Соболева стала зйомка реальних наукових експериментів у реальному часі. Зокрема, під час створення документальної картини «Мова тварин» режисером були поставлені і відзняті близько 80 оригінальних наукових психологічних експериментів із тваринами, що перетворило фільм на дослідницький процес (момент поєднання зусиль науки і мистецтва)⁹.

Також до відомих науково-популярних документальних картин виробництва студії «Київнаукфільм» (з Каталогу фільмів кіностудії «Національна кінематика України») належать стрічки: «Наука про випадкове» (1966, реж. С. Шульман), «Наука про привидів» (1969, С. Шульман); «Тут жили скіфи» (1966, І. Стаvisький); «Микола Амосов» (1971, Т. Золосев); «Комп'ютер і загадка Леонардо» (1973, Б. Загряжський); «В. М. Глушков, кібернетик» (1980, А. Серебренников); «Космос. Проблеми, перспективи, мрії» (1980, В. Скворцов); «Народження ідеї. Ціолковський» (1980, С. Лосев); «Зірка Вавілова» (1984, А. Борсюк); «Розповіді про науку» (1986, Ю. Іванов); «Що порадиш ЕОМ?» (1987, І. Стаvisький); «20 років потому. Зустрічі з Амосовим» (1989, Т. Золосев); «У кожній професії є музика» (1992, В. Бабій) і інші¹⁰.

Друга половина ХХ-го століття була епохою народження і стрімкого розвитку техніки і технології кінотелебачення, тому поза всяким сумнівом ці картини, як і багато не названих, самі по собі, були найкращим засобом насичення українського і світового соціокультурного простору інформацією про передові наукові досягнення і науково-технічний прогрес, а також найкращим засобом підняття рівня освіченості суспільства та залучення молоді до зайняття науковою діяльністю.

Утворена у 1968 році британська студія «Oxford Scientific Films» (OSF) стала прикладом компанії, яка досягла міжнародного визнання у сфері науково-популярної документалістики про світ рослин і комах, а також взірцем вдалої наукомистецької синергії. В першу чергу, високий рівень репутації студії визначався тим, що її натхненниками і засновниками були ерудити, які працювали на стику галузей, зокрема, такі особистості, як Джеральд Томпсон (*Gerald Thompson*) – вчений-зоолог, натураліст, член наукових експедицій Оксфордського університету на Кайманові о-ви, секретар ентомологічного товариства (1938) університету, викладач кафедри лісового господарства Оксфорду (1950–68 рр.), розробник-співавтор нової кінотехніки (систем із високою інтенсивністю світла, без високих температур («холодне світло»)) та нових методів макрозйомки (кіно-макро-фотографії), професійний кінорежисер (1968–82 рр.). Академічні знання з ентомології, значний дослідницький наробок Томпсона (з 1954 р. він детально вивчає існування місцевої комах – вільхової оси (*Xiphydria camelus*)), а також нові фото- і кінотехнічні рішення надали йому і членам його команди можливості для створення нового типу наукової документалістики у форматі ентомологічної макроскопії. Це привело до національного та міжнародного визнання вже першого фільму («Вільхова деревна оса та її комахи-вороги» (*The Alder Woodwasp and its Insect Enemies*, 1960)), а також зйомок ще дев'ятнадцяти академічних фільмів на етимологічну тематику для британського телебачення та подальшого заснування у 1968 р. студії Oxford Scientific Films Ltd (після чого Томпсон залишає наукову посаду в університеті і переходить до кінотворчості)¹¹.

⁹ Марченко В., Помазков Ю. Творчі та інструментальні новації режисера Фелікса Соболева. «Науковий Вісник КНУТКТ ім. І. К. Карпенка-Карого». 2019. № 24, С. 129–136. https://doi.org/10.34026/1997-4264.24.2019.183931_

¹⁰ Каталог фільмів кіностудії «Національна кінематика України». Науково-популярні фільми. URL: <https://catalogue.nku.org.ua/> Дата звернення (27.01.2026).

¹¹ Gerald Thompson. *Academic Film Archive of North America*. 2026. URL: <https://www.afana.org/thompsongerald.htm>. Accessed 04.02.2026.

До міжнародно визнаного доробку OSF належать такі науково-популярні фільми та серіали про складний і непізнаний світ природи на різних континентах та в океанах Землі, як «Заборонений плід» (*The Forbidden Fruit*, 1998), «Садиба сурикатів» (*Meerkat Manor*, 2005), «Вулиця лемурів» (*Lemur Street*, 2007), «Садиба сурикатів: Початок історії» (*Meerkat Manor: The Story Begins*, 2008), «Чарівна країна Оз» (*Magical Land of Oz*, 2019), «Приховане життя наших домашніх тварин» (*Secret Life of Our Pets*, 2022), «Таємниці слонів» (*Secrets of the Elephants*, 2023) і інші ¹².

Популярність наукової документалістики, створеної, зокрема, на замовлення міжнародних телекомпаній і телеканалів, які спеціалізуються на світі природи, попри те, що їх метою, зокрема, є економічна прибутковість, показує, що вони виконують надзвичайно важливу функцію в системі взаємодії науки і мистецтва. Тобто, такі платформи як Animal Planet, Discovery Channel, National Geographic або BBC Earth виступають важливими структурними елементами глобальної системи просвітництва, яка має функціонувати далі з метою надання загального доступу до підтвердженої наукової інформації, створення зрозумілого для різних категорій аудіовізуального контенту, уніфікації розуміння людьми власних проблем та їх взаємозалежності, формування загальної взаємоповаги та відповідальності за майбутнє, пропагування і повернення поваги до науки і мистецтва вже в епоху метамодерну.

З високою долею вірогідності можна говорити, що на сьогодні сукупний перелік документальних науково-популярних фільмів буде нараховувати навіть не десятки, а, скоріше, сотні тисяч робіт. І це не має дивувати, адже ряд цивілізаційних факторів кінця XIX-го і XX-го століть, серед яких кілька хвиль науково-технічних революцій, прискорення науково-технічного прогресу та глобальна індустріалізація, зробили такі явища і поняття як «системний аналіз», «технологічний вибух», «наукоємність соціокультурного простору» ознаками мину-

лого століття. Тобто століття, в якому наука набула своєї історичної соціокультурної значимості та статусу головної продуктивної сили, а набувши надзвичайного розвитку зчинила техніко-технологічний вплив на усі сфери, зокрема, і мистецькі (кіноіндустрію), в яких вона і набула відповідного зображення.

До відомої і найбільш впливової наукової документалістики, з позиції її наукового відображення, належать фільми-серіали, які створювали самі науковці, дослідники, історики і філософи науки і мистецтв, наприклад такі як:

– астроном Карл Сеган (*Carl Sagan*) – автор, продюсер, ведучий серіалу про космос і знання про природу його явищ та понять, системні закономірності і суперечності, об'єкти і їх рух, історії дослідників, про походження і пошуки життя, людину і її місце у Всесвіті («Космос: персональна подорож» (*Cosmos: A Personal Voyage*, 1980)) і його наступник – астрофізик Ніл Деграсс Тайсон («Космос: подорож у просторі і часі» (*Cosmos: A Spacetime Odyssey*, 2014)) та «Космос: можливі світи» (*Cosmos: Possible Worlds*, 2020))¹³;

– історик науки Джеймс Берк (*James Burke*) – автор, продюсер, ведучий серіалів про вплив науки і науково-технічного прогресу на західний світ і його філософію («День, коли Всесвіт змінився» (*The Day the Universe: A Personal View by James Burke*, 1985)), про історію вчених від античності до сучасних часів, обставини виникнення наукових відкриттів і зв'язки між ними, про спільне між науково-технічними революціями («Зв'язки» (*Connections*, 1978), «Зв'язки-2» (1994), «Зв'язки-3» (1997), «Зв'язки-4» (2023))¹⁴;

– математик, біолог, історик науки Джейкоб Броновські (*Jacob Bronowski*) – автор документального науково-популярного серіалу про історію розвитку людської цивілізації і її розуміння з позиції суспільного відношення до науки, тобто про розуміння прогресу через історію знання та еволюцію його сприйняття людиною, а також про моральну відповідальність науки та етичні зобов'язання людства («Сходження людини» (*The Ascent of Man*, 1973))¹⁵;

¹² Oxford Scientific Films. *Production*. 2026. URL: <https://www.oxfordscientificfilms.tv/> Accessed 04.02.2026.

¹³ National Academy of Sciences. (2015, Feb. 26). *Neil deGrasse Tyson to Receive Public Welfare Medal – Academy's Most Prestigious Award*. News from the National Academy of Sciences. URL: <http://www.nasonline.org/news-and-multimedia/news/feb-26-2015-NASawards.html>

¹⁴ *James Burke*. Biography. URL: <https://www.britannica.com/contributor/James-Burke/7796319>

¹⁵ Britannica Editors. «Jacob Bronowski». *Encyclopedia Britannica*, 14 Jan. 2026. <https://www.britannica.com/biography/Jacob-Bronowski> Accessed 24 January 2026.

– біолог, історик-природознавець Девід Атенборо (*David Attenborough*) – автор науково-популярних фільмів і програм про життя на Землі (понад 150 проєктів з 1950-х по 2020-ті рр.), зокрема, про експедиції по дикій природі (цикл «Зоопарк Квест» (1954–1963), про еволюцію на Землі (цикл «Життя», зокрема, 13-серійний «Життя на Землі: Природнича історія» (*Life on Earth: A Natural History*, 1979), «Жива планета» (1984), «Випробування життя» (1990), «Життя на нашій планеті: Мої свідчення та бачення майбутнього» (2020), «Океан: Остання дика місцевість Землі» (2025) і інші)¹⁶; – історик мистецтва, директор (у віці 31 року) Британської національної галереї у Лондоні сер, Кеннет Кларк (*Kenneth Clark*) – автор британського телевізійного документального серіалу про історію західного мистецтва (образотворче мистецтво, музика, література, драматургія), архітектури, філософії, суспільно-політичних рухів західноєвропейської цивілізації від кінця Темних віків до початку XX століття («Цивілізація: особистий погляд» Кеннета Кларка (*Civilisation: A Personal View by Kenneth Clark*), BBC, 1969))¹⁷.

Представлені приклади наукової документалістики ще раз наголошують, що більшість вчених-ерудитів, які розвивали напрям популяризації наукових знань, самі були прикладом поєднання в житті і роботі як наукових, так і мистецьких навичок та кваліфікацій. А крім того, ці науковці-митці добре розуміли роль мистецтва в житті науки, на чому й наголошували. Так, у своєму науково-популярному серіалі «Сходження людини», а також у роботі «Здоровий глузд науки» (*Common Sense of Science*, 1951) Д. Бронівські не одноразово наголошує, що «ключ до розуміння науки пересічною людиною лежить в її єдності з мистецтвом», що найбільш руйнівним з існуючих упереджень є те, що «наука і мистецтво мають різні інтереси», а розвиваючи думки про те, що людська еволюція стала можливою лише завдяки значній культурній спорідненості науки з іншими сферами, зокрема, мистецтвом, Бронівські згадує епоху європейського Відродження і геній Леонардо да Вінчі, як один із найбільш яскравих в історії прикладів прикладної дії універ-

сального інтелекту, який поєднав художника, скульптора, математика та інженера¹⁸.

Процес створення художнього образу науки у різних піджанрах кінофантастики (постапокаліптичної, антиутопії, кіберпанку, космоопери тощо), аналогічно до його документальної фіксації, також став якісним відображенням, а подекуди прямою фіксацією результатів науки та її соціокультурного феномену. Виводячи за дужки питання економічної мотивації галузі кінематографу, зазначимо, що творці художніх картин, зокрема, в жанрі наукової фантастики (автори сценаріїв, режисери, продюсери), надихаючись результатами науково-технічного прогресу, вже понад століття продукують проєкти, які чинять один із найсильніших суспільно-емоційних впливів, чим формують зворотній зв'язок суспільства з наукою.

Ретроспективний аналіз показує, що після появи кінематографа як технології та з розвитком кіноіндустрії як галузі, її погляд одразу був повернений, зокрема, і в сторону науки. Широка зацікавленість кінематографістів науковими досягненнями зрозуміла, адже наука є тією сферою, яка надавала їм, окрім їхніх інструментів (нової фото та кінотехніки, матеріалів, технологій обробки тощо), ще й самі ідеї (інформацію про наукові відкриття і їх застосування) для подальшої їх інтерпретації та перетворення на образи, які в ефективній художній обробці створювали найвищий рівень емоційного впливу на глядача. Отже, вже в першій половині XX-го ст. зв'язки кінематографа з науковою сферою набувають індустріальних масштабів.

Наведемо кілька прикладів найбільш вдалих художніх відображень наукових досягнень або просто пропагування науки кінематографом у минулому та сучасному століттях. Зокрема, згадаємо, що першими художніми науково-фантастичними кінороботами, які заклали фундамент подальшої епохи художньої фантастики, стали такі картини раннього або німого кіно (1900-1920-ті рр.) як:

– «Подорож на місяць» (*Le Voyage dans la Luna*, Франція, 14 хв. 1902 р.), «Подорож крізь неможливе» (*Voyage a travers l'impossible*, Франція, 24 хв., 1904 р.), «Завоювання полюсу»

¹⁶ Britannica Editors. «David Attenborough». *Encyclopedia Britannica*, 29 Dec. 2025. <https://www.britannica.com/biography/David-Attenborough> Accessed 24 January 2026.

¹⁷ Britannica Editors. «Kenneth Mackenzie Clark, Baron Clark». *Encyclopedia Britannica*, 9 Jun. 2025. <https://www.britannica.com/biography/Kenneth-Mackenzie-Clark-Baron-Clark> 27 January 2026.

¹⁸ Bronowski J. . *The Common Sense of Science*. Random House, New York, 1960. 152 p. [English]

(*A la conquete du Pole*, Франція, 33 хв., 1912 р.), реж. Жорж Мельєс (за творами Жюль Верна)¹⁹;

– «Послання з Марсу» (*A Message from Mars*, Великобританія, 1 год. 09 хв., 1913 р.), реж. Дж. Валлетт Воллер (за п'єсою Річарда Гантоні)²⁰;

– «Гомункулус» (*Homunculus*, Німеччина, 6 год. 41 хв., 1916 р.), реж. Отто Ріпперт (за сценарієм Роберта Райнерта)²¹;

– «Подорож на Марс» або «Небесний корабель» (*Himmelskibet*, Данія, 1 год. 37 хв., 1918 р.), реж. Гольгер-Мадсен²²;

– «Перші люди на Місяці» (*The First Men in the Moon*, Великобританія, 50 хв., 1919 р.), реж. Брюс Гордон (за твором Герберта Веллса)²³;

– «Невидимий промінь» (*Invisible Ray*, США, 3 год. 45 хв., 1920 р.), реж. Гаррі А. Поллард (за результатами досліджень Гая Макконнелла)²⁴;

– «Атлантида» (*L'Atlantide*, Франція–Бельгія, 2 год. 52 хв., 1921 р.) реж. Жак Фейдер (за романом П'єра Бенуа)²⁵;

– «Механічна людина» (*L'uomo meccanico*, Італія, 60 хв., 1921 р.) реж. Андре Дід (за сценарієм А. Діда)²⁶;

– «Загублений світ» (*The Lost Word*, США, 1 год. 50 хв., 1925 р.) реж. Гаррі О. Гойт (за одноіменним романом Артура Конан Дойля)²⁷;

– «Метрополіс» (*Metropolis*, Німеччина, 2 год. 33 хв., 1927 р.) та «Жінка на Місяці» (*Frau im Mond*, Німеччина, 2 год. 36 хв., 1929 р.), реж. Фріц Ланг (за творами Теї Габрієле фон Гарбоу (акторка, письменниця-фантастка, сценаристка, дружина Ф. Ланга))²⁸.

Унікальність та соціокультурний ефект вищепредставлених картин полягає в тому, що людство, в особі глядачів першої половини ХХ-го ст., вперше в історії зіштовхнулось з двома, абсолютно не відомими для себе раніше емоційними явищами – кінематографом і візуалізо-

ваною науковою фантастикою. З техніко-технологічного погляду нічого подібного у сфері мистецтва, що справляло б такий емоційний вплив, до цього просто не існувало, як і самої можливості візуалізувати рухомі картини майбутнього та заглянути в майбутнє цивілізації, яку надав жанр наукової фантастики. Отже, кінематограф започаткував еру нових і значно сильніших особистих емоцій, які виникали у глядача на відміну від, наприклад, перегляду театральних постановок, або творів художників, а також представив технологію багат шарового та масового соціального впливу, перетворившись, тим самим, зокрема, і на інструмент пропаганди.

Якщо чорно-біле кіно вимагало від глядача спостережливості та проявів уваги, то з появою звукового, а, тим більше, кольорового кіно, насиченого спеціальними аудіовізуальними ефектами, можливості впливу кінематографа на соціум і його світоглядні засади розширились. Багаторазово зросла реалістичність візуальних образів і їх вплив на нервову систему людини. Кольорові, звукові та спеціальні ефекти, зокрема, й на тему наукової фантастики, виявились потужними тригерами швидкого запуску багатьох емоцій та нейромедіаторів (серотоніну, дофаміну, адреналіну тощо), вони легко пробуджували в свідомості людини враження її безпосередньої присутності, тобто робили її не глядачем, а учасником подій.

Культовими науково-фантастичними роботами у ХХ–ХХІ ст. стали картини: «Людина-невидимка» (1933) Джеймса Уейла; «Війна світів» (1938) Орсона Веллса; «День, коли Земля зупинилась» (1951) Роберта Вайза; «Заборонена планета» (1956) Фреда Вілкокса; «Машина часу» (1960) Джорджа Пала; «Стар Трек» (1966) Джина Родденберрі; «451 градус за Фаренгейтом» (1966) Франсуа Трюффо; «Планета

¹⁹ Georges Melies. Createur du spectacle cinematographique. *Filmographie*. 2025. URL: <https://www.melies-films.com/filmographie/>. Accessed 06. 02. 2026.

²⁰ «A Message from Mars». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0316241/> Accessed 07. 02. 2026.

²¹ «Homunculus». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt5505320/> Accessed 07. 02. 2026.

²² «Himmelskibet». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0008100> Accessed 07. 02. 2026.

²³ «The First Men in the Moon». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0193947/> Accessed 07. 02. 2026.

²⁴ «Invisible Ray». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0011336/> Accessed 07. 02. 2026.

²⁵ «L'Atlantide». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0010969/> Accessed 07. 02. 2026.

²⁶ «L'uomo meccanico». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0337377/> Accessed 07. 02. 2026.

²⁷ «The Lost Word». IMDb, 2026. URL: <https://www.imdb.com/title/tt0016039/> Accessed 07. 02. 2026.

²⁸ Barson, M. «Fritz Lang». *Encyclopedia Britannica*, 1 Dec. 2025. <https://www.britannica.com/biography/Fritz-Lang> Accessed 06. 02. 2026.

Мавп» (1968) Франкліна Дж. Шеффнера; «Космічна одісея 2001» (1968), «Механічний апельсин» (1971) Стенлі Кубрика; «Соляріс» (1972), «Сталкер» (1979) Андрія Тарковського; «Зоряні війни» (1977) Джорджа Лукаса; «Чужий» (1979), «Той, хто біжить по лезу» (1982), «Марсіанин» (2015) Рідлі Скотта; «Дюна» (1984) Девіда Лінча; «Назад у майбутнє» (1985) Роберта Земекіса; «Термінатор» (1984, 1991, 2003, 2009, 2015, 2019) Джеймса Кемерона; «Муха» (1986) Девіда Кроненберга; «Робокоп» (1987) Паула Вергувена; «Парк Юрського періоду» (1993), «Особлива думка» (2002) Стівена Спілберга; «Матриця» (1999) Вачовські; «Я, робот» (2004) Алекса Пройаса; «Аватар» (2009, 2022) Джеймса Кемерона; «Гравітація» (2013) Альфонсо Куарона; «Із машини» (2014) Алекса Гарленда; «Інтерстеллар» (2014) Крістофера Нолана; «Дюна» (2021) Дені Вільньова²⁹.

Без сумніву, що кінематограф і наукова фантастика другої половини ХХ-го та початку ХХІ-го століття (мистецтво) справили не менше враження на нинішніх науковців, ніж та фантастика, на яку посилались такі вищезгадані вчені як Юрій Кондратюк, Ойген Зенгер, Герман Оберт, Вернер фон Браун чи Альберт Айнштайн, Стівен Гокінг чи Мічіо Кайку. Серед сучасних дослідників, винахідників, інженерів багато тих, хто прямо підтверджує, що наукова фантастика визначала і визначає подекуди головні *напрям роботи*, а це для науки означає дуже багато.

Найяскравішим прикладом взаємної синергії між наукою і (кіно)мистецтвом є сфера роботобудування, адже вчені та інженери-винахідники, які рухають даний напрямок, прямо орієнтуються, обговорюють та ставлять собі за мету впровадження ідей та образів, які були представлені у минулих фантастичних картинах. Так, Хіроші Ішігуро, керівник Лабораторії інтелектуальної робототехніки Університету Осаки (Японія), автор різних проєктів зі створення автономних гуманоїдних роботів, як-от андроїд-співрозмовник ERICA (робот-адміні-

стратор Міжнародного науково-дослідного інституту передових технологій у Кіото, який має 150 тем для спілкування з відвідувачами), або проєкт «близнюки» – роботи-копії людей (версії Geminoid HI-4, HI-5, HI-6 є особистими клонами Ішігуро та його помічниками (HI-6 у поєднанні з III виконує роботу, на яку у вченого не вистачає часу, себто читає лекції і відповідає на запитання)), згадує такі фантастичні екранізації майбутнього, як «Зоряний шлях» (визнає себе прихильником екранізації), «Сурогати», а також говорить про власні сподівання *«розробити роботів зі свідомістю, подібних до тих, кого ви бачите у фільмі «Той, що біжить по лезу»»*^{30, 31}. Про важливість кіно Ішігуро наголошує і в інтерв'ю *«Reality is catching up to science fiction»: An interview with Hiroshi Ishiguro* (надане Інституту Гете у 2021 р.). Зокрема, говорячи про сучасні науково-фантастичні фільми, він констатує, що *«реальність наздоганяє наукову фантастику»*, а коли мова заходить про те, що андроїд ERICA має виконати акторську роль у новому науково-фантастичному фільмі, Ішігуро констатує, що для нього це велика честь, адже в історії роботобудування, як правило, усе рівно навпаки і спочатку *«у вас є кіно, яке надихає вас на дослідження»*, однак, коли результат наукової роботи надихає кіно, це означає, що ви *«будуєте майбутнє, яке перевершило наукову фантастику»*, і що у вас вистачило уяви створити те, що вже надихає кінематограф³².

Отже, взаємозв'язок науки і мистецтва чітко проглядається у зростаючому рівні впливу мистецтва на науку через кінематограф, зокрема, наукову фантастику, а також у розширенні залежності самого мистецтва від науково-технічного прогресу, який надавав у його розпорядження нові види кінотехніки і технологій. І ці можливості за останні півстоліття зазнали кардинальних змін, адже людство наростаючими темпами змінює одні технології іншими. Враховуючи, що сучасні цифрові технології, які орієнтовані на створення науково-

²⁹ SFE The encyclopedia science fiction. *Film entries*. URL: <https://sf-encyclopedia.com/category/film>

³⁰ Intelligent Robotics Laboratory, The University of Osaka. URL: <https://eng.irl.sys.es.osaka-u.ac.jp/home> Accessed 10. 02. 2026.

³¹ Alastair Himmer. Japanese scientists envision a future where robots are ubiquitous. *Taipei Times*, Sep. 29, 2019. URL: https://www.taipeitimes.com/News/biz/archives/2019/09/29/2003723062?utm_source=chatgpt.com Accessed 10. 02. 2026.

³² Motoko Kakubayashi (2021). *«Reality is catching up to science fiction»: An interview with Hiroshi Ishiguro*. Goethe-Institut, March 2021. URL: <https://www.goethe.de/prj/k40/en/fil/ish.html> Accessed 10. 02. 2026.

фантастичних образів, все більше «працюють» над аудіовізуальними ефектами у доповненій, змішаній та віртуальній реальності з використанням наростаючих потужностей штучного інтелекту, то відповідні ефекти, в цілому, не піддаються простому осмисленню і не мають сенсу бути порівняними з тими, які мали місце в картинах середини або початку минулого сто-

ліття. Ще раз констатуємо, що технічний і технологічний вплив науки і науково-технічного прогресу за останнє століття на даний жанр мистецтва є фундаментальним.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Arystofan. (1980). *Komedii*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
2. Brekht, B. (2020). *Zhyttia Halilieia*. Pereklad Vasyliia Stusa. Tsentr navchal'noi literatury. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Frejn M. (2004). *Kopenhahen*. Lviv: LNU im. I. Franka. [in Ukrainian].
4. Auburn, D. (2001). *Proof*. New York: Faber and Faber Inc. [in English].
5. Marchenko V., Pomazkov Yu. (2019). Tvorchy ta instrumental'ni novatsii rezhysera Feliksa Sobolieva. «*Naukovyj Visnyk KNUTKT im. I. K. Karpenka-Karoho*», 24, 129–136 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.12..2025 Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)"

DOI 10.15407/kraieznnavstvo2026.01.251

УДК 930.2:[070.48:621.311.21](477.72)»1950/1955»

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу історії державного терору

радянської доби Інституту історії України НАН України

E-mail: bazhancio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Будівництво Каховської ГЕС 1950–1955 рр. у дзеркалі багатотиражної газети «Всенародна будова»

У статті на підставі джерелознавчого аналізу змісту друкованого органу будівельно-монтажного управління «Дніпробуд» «Всенародна будова» з'ясовуються інформативні можливості багатотиражної газети стосовно спорудження Каховської ГЕС в 1950-1955 роках. У ході дослідження проведено систематизацію газетних публікацій, проаналізовано їхню тематику та зміст, визначено основні функції видання. Крізь призму матеріалів газети «Всенародна будова» відображено різноманітні сторони «великої будови комунізму», окреслено основні етапи масштабного інфраструктурного об'єкту, проаналізовано умови праці та відпочинку будівельників Каховської ГЕС. З'ясовано, що газета «Всенародна будова» як специфічний вид радянської газетної періодики надавала перевагу розміщенню поточних відомостей про трудовий ентузіазм будівельників Каховського гідровузла, поліпшення виробничого процесу, удосконалення організації праці, розвиток раціоналізаторства, винахідництва, професійній підготовці та підвищення кваліфікації робітників.

Ключові слова: Каховська гідроелектростанція, багатотиражна газета «Всенародна будова», «великі будови комунізму».

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,

Senior researcher Department of History of State Terror

of the Soviet period of the Institute of History

of the National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: bazhancio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

The construction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station from 1950 to 1955 in the mirror of the mass-circulation newspaper «Vsenarodnaya Budova»

In the article Based on a source-critical analysis of the content of the official publication of the «Dniprobud» Construction and Installation Directorate, «Vsenarodna Budova» the informative potential of the mass-circulation newspaper regarding the construction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant in 1950–1955 is examined. In the course of the study, newspaper publications were systematized, their themes and content analyzed, and the main functions of the publication identified. Through the lens of the materials in the newspaper «Vsenarodna Budova», various aspects of the «great construction of communism» are reflected, the main stages of this large-scale infrastructure project are outlined, and the working conditions and leisure time of the builders of the Kakhovka hydroelectric power station are analyzed. It was found that the newspaper «Vsenarodna Budova», as a specific type of Soviet newspaper, gave priority to publishing current reports on the work enthusiasm of the builders of the Kakhovka hydroelectric complex, improvements in the production process, optimization of work organization, the development of rationalization and innovation, as well as the professional training and skill enhancement of workers.

Key words: Kakhovka Hydroelectric Power Plant, mass-circulation newspaper «Vsenarodna Budova», «great constructions of communism».

Важливим джерелом відтворення хронології подій, пов'язаних з історією будівництва в 1950–1955 роках Каховської гідроелектростанції – амбітного технологічного задуму, який набув статусу «великої будови комунізму» – є багаторижна газета «Всенародна будова». Періодичне видання, містить великий обсяг інформації поточно-хронологічного, документального та особового характеру про важливі аспекти реалізації мегапроєкту по створенню гідротехнічних споруд на півдні України. Феномену такого явища як радянська багатотиражна преса присвячена стаття О. Вакульчук¹. Вплив радянської «низової преси» на масову свідомість розкривається у праці Ю. Каганова². Мета статті – з'ясувати особливості функціонування багатотиражної газети «Всенародна будова» у період 1950–1956-х років, розкрити зміст публікацій, в яких оприлюднено відомості про хід будівництва Каховської ГЕС.

Період становлення багатотиражної газети під назвою «Всенародна будова» як друкованого органу будівельно-монтажного управління «Дніпробуд» припадає на 1944 рік – час відбудови Дніпровської ГЕС, постраждалої у роки Другої світової війни. Назва видання мала підкреслити важливість проєкту відновлення найпотужнішої гідроелектростанції в Європі, втілюваний у життя усіма народами та національностями Радянського Союзу. Після введення в червні 1950 р. в експлуатацію останнього дев'ятого агрегату ДніпроГЕСу та ухвали у вересні 1950 р. постанови Ради міністрів СРСР «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північнокримського каналу» колективу «Дніпробуд» було доручено споруджувати нижню сходишку Дніпровського каскаду гідроелектростанцій поблизу села Ключове Каховського району Херсонської області. З розгортанням робіт зі спорудження Каховського гідровузла у 1951 р. будівельна організація «Дніпробуд» та редакція газети «Всенародна будова» переїздить із м. Запоріжжя до м. Каховка Херсонської об-

ласті. Будучи друкованим органом партійного комітету будівництва Каховської гідроелектростанції, об'єднаного будкома профспілки, будівельно-монтажного управління «Дніпробуд» газета «Всенародна будова» ставила за мету публікувати новини, репортажі про хід спорудження енергетичного об'єкта на Півдні України, який було віднесено до «великих будов комунізму». Модель видання конструювалася у відповідності до циркулярів партійно-державного керівництва СРСР стосовно багатотиражних газет. Згідно встановленого порядку обсяг газети становив дві шпальти «Правди», періодичність – 3 рази на тиждень, наклад 2000 примірників у 1951 р. (із розрахунку один примірник на 3-4 особи) та 3000 примірників у 1955 р., коли на будівництві Каховського гідровузла було задіяно до 12 тисяч робітників. Видавалася у місті Каховка українською та російською мовами.

Газета відображала багатогранні сторони «великої будови комунізму», висвітлювала питання, пов'язані з удосконаленням організації праці, розвитком раціоналізаторства, винахідництва. Основна частина контенту газети присвячувалася організації соціалістичного змагання, підвищенню ефективності виробництва, боротьбі за якість продукції та виконаних робіт, професійній підготовці та підвищенні кваліфікації робітників, виробничій дисципліні. Значний відсоток публікацій становили ті, де йшлося про зниження собівартості будівництва електростанції, комплексну механізацію трудомістких процесів, економію будівельних матеріалів, скорочення транспортних і заготовчо-складських витрат, застосування передових технологій. Регулярно у газеті розміщувалися дописи власкорів про важливість впровадження на «великій будові комунізму» госпрозрахунку так як «він допомагає мобілізувати людей на боротьбу за рентабельність, за краще використання резервів виробництва, за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості будівництва»³.

У газеті домінували рубрики «Ними гордиться наша будова», «Люди нашої будови»,

¹ Вакульчук О. А. Багатотиражна преса України 1917–1941 років: становлення, розвиток, контент : монографія / О. А. Вакульчук ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2021. – 536 с

² Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.). Наукові праці історичного факультету апорізького національного університету. 2014. Вип. XXXVIII. С. 213–225

³ Пісочнікова Л. Господарський розрахунок- усім дільницям і бригадам // Всенародна будова. 1955. 11 січня.

«Трибуна стаханівського досвіду», які висвітлювали досвід роботи передовиків виробництва, зокрема мулярів Олександра Носкова, Петра Ковальова, Василя Василенка, шофера Івана Шевякіна, керівника молодіжної бригади столярів Івана Полякова, арматурника Миколи Стешенка, машиніста екскаватора Андрія Маслака, бригадира теслярів Михайла Данченка та ін⁴.

Видання прикладало зусилля для формування образу жінки-ударниці виробництва, постійно розміщувало інформаційні повідомлення про те як жінки опановують традиційні чоловічі професії. Газета систематично друкувала відомості про трудові досягнення цеглярки Людмили Микульської, шофера Ганни Ястребової, гідромонтажниці Ази Селенової, електрозварниці Еми Лепьошкіної, автогенщиці Софії Поліщук та з особливим пієтетом висвітлювала роботу Галини Вовченко, Валентини Мотрюк, Світлани Локацької, Лілії Ісаченко та інших членів жіночої бригади бетонників при Управлінні будівництва Каховської ГЕС, очолюваної Галиною Кириченко: «Здавна професія бетонника вважалася чоловічою, тому, що вимагала немалих фізичних зусиль і була оцінена з найтрудомісткіших на будівництві. Однак тепер праця бетонника значно спростилася завдяки механізації. Роль людини зводиться в основному до «управління» бетоном, що надходить в блоки в базелях, в кузовах самоскидів або іншими шляхами»⁵.

Як інструмент ідеологічного впливу видання було націлене на формування масової соціалістичної свідомості. На шпальтах газети поряд з детальним описом етапів будівництва крупномасштабного об'єкту часто розміщалися матеріали, в яких розповідалося про унікальність Каховського гідровузла як важливого ланцюжка великого сталінського плану перетворення природи, наводилися порівняння «великої будови комунізму» з іншими символами радянської епохи. Так у грудні 1955 року газета «Всенародна будова» розмістила статтю старшого інженера устаткування Дніпробуду В. Чаадаєва, у якій автор зробив спробу зіставити виробничі характеристики Дніпровської ГЕС з Каховською ГЕС: «На відміну від своєї «старшої сестри» - Дніпровської ГЕС імені Леніна Кахов-

ська ГЕС споруджена на менш міцних ґрунтах. Тому тут довелося виконати значно більший масштаб робіт – розширити фундаменти будинку ГЕС і греблі, укласти багато бетону для надійного закріплення цих споруд, перемістити величезні кількості землі. Тоді як гребля Дніпрогесу повністю бетонна, в Каховці її основна частина (що перегороджує русло Дніпра) земляна; тільки водозливна її частина з бетону. Щоб мати уявлення про обсяг земляних робіт скажемо, що в основну її частину після завершення буде вкрито до 8 млн кубометрів землі. Будівники Дніпрогесу користувалися майже виключно закордонною технікою. Потужність її на кожного робітника була менше за 2,5 кінської сили. Ступінь механізації будівельних робіт на Каховській ГЕС значно вищий. Тут застосовано багато досконалих сучасних машин вітчизняного виробництва середня потужність їх дорівнює 112 кінським силам на одного робітника»⁶.

Прикметно, що в ході пропаганди амбітного будівельного проєкту видання приділяло суттєву увагу зображенню технічних досягнень та можливостей радянської промисловості. У газеті друкувалися фотографії «потужної радянської техніки» (екскаваторів, тракторів, самоскидів), задіяної на спорудженні нижньої сходинок Дніпровського каскаду гідроелектростанцій. Разом з тим, вирішуючи інформаційно-пропагандистські завдання, редакція час від час розміщували репортажі про реальний стан механізованих робіт на «будові комунізму». На початку грудня 1953 р. «Всенародна будова» повідомляла: «... не дивлячись на деякі успіхи, ... маємо дуже багато недоліків у використанні механізмів та обладнання. Будова має першокласні вітчизняні механізми - вантажопідйомні, землерийні, транспортні та ін. ... На будові не виконуються встановлені главною норми виробітку механізмами. Наприклад по екскаваторам за 10 міс. 1953 р. склали 41, 8%, по баштовим кранам – 46, 4%, по автовантажувачам – 39, 2%»⁷. Згодом, у статті «Прислухатися до голосу мас», що була надрукована у багатотиражній газеті від 3 липня 1954 р. було наведено фрагмент виступу теслі Кашина на виробничій нараді, в якому піддано критиці майстрів та начальників №1 та №2 дільниць Управління будівництва греблі за низьку механізацію усіх видів

⁴ Буриба М. Бригадир Василь Василенко // Всенародная стройка. 1951. 18 октября.

⁵ Січкарьов А. У бригаді Галини Кириченко // Всенародна будова 1955. 15 лютого.

⁶ Чаадаєв В. Каховська ГЕС діє // Всенародна будова. 1955. 8 грудня.

⁷ Повністю використати обладнання і механізми // Всенародна будова. 1953. 8 грудня.

теслярських робіт та зверталася увага на приклади зневажливого ставлення робітників до інструментів, приладдя та спецодягу: «У нас до сих пір немає електричних циркульних пилок, електродрилів, теслярі працюють по-старому, - їх знаряддя виробництва – поперечна пила та сокира. Крім того теслярі вручну піднімають та переносять на 4-5 метрів важкі опалобучні щити у той час коли крани стоять без роботи»⁸.

Через рік після ухвалення рішення союзного уряду про спорудження Каховської ГЕС, зведення енергетичного об'єкту було віднесено до розряду швидкісних будов. Скорочення термінів завершення робіт по створенню Каховського гідровузла спонукав адміністрацію та управлінський апарат будови перейматися питаннями зміцнення трудової дисципліни, ущільнення робочого дня, економного витрачання робочого часу. Мобілізації багатотисячного колективу будівельно-монтажного управління «Дніпробуд» на виконання та перевиконання планових завдань по достроковому спорудженню Каховської ГЕС слугували заголовки статей багатотиражної газети, сформульовані як гасла: «Достроково збудуємо Каховську ГЕС»; «Працювати ритмічно, з піднесенням»; «Краще використовувати механізми»; «Економно витрачати матеріали»; «Будувати швидше добре і дешево»; «Знижувати вартість вантажоперевезень».

В умовах прискореного введення в експлуатацію Каховської ГЕС ключові публікації на перших шпальтах газети в 1954-1955 роках концентрувалися навколо питання виробничої собівартості будівельно-монтажних робіт по зведенню електростанції. Відомо, що в 1953 р. «будова комунізму» одержала здорожчання у розмірі 18 % до планової вартості виконаних будівельно-монтажних робіт⁹. Сутності та ролі витрат в організації виробничо-господарської діяльності в ході будівництва Каховської ГЕС була присвячена партійно-господарська конференція в Новій Каховці 26 травня 1954 року. У виступі головного інженера спеціального будівельно-монтажного управління Дніпробуду Петра Непорожнього прозвучала стурбованість про зростання лише за перший квартал 1954 р. затрат на будівництво Каховської ГЕС на 14, 6 млн крб. ніж передбачалося планом. Беручи

участь в обговоренні злободенної теми, газета «Всенародна будова», в передовиці за 13 травня 1954 р. піддала аналізу низку факторів, які зумовлювали збільшення фінансової вартості будівництва Каховського гідровузла: «Перед будівельниками Каховської ГЕС стоїть завдання - забезпечити дострокове введення в дію Каховську ГЕС в 1955 році. Поряд зі швидкими темпами робіт ми повинні будувати високоякісно, знижуючи собівартість будівництва. На жаль, будівництво обходиться ще дуже дорого. Багато будівельно-монтажних управлінь мають погані показники стосовно скорочення затрат на виробництво. В організації будівельних робіт як і раніше мають значні недоліки – незадовільно використовуються засоби механізації, допускається безгосподарське використання матеріалів, великі накладні витрати. В результаті того, що погано завантажується будмеханізми та автотранспорт у першому кварталі цього року виконано всього близько 7 процентів від річного об'єму земляних робіт. Бетонний завод працює нерентабельно, мають великі перевитрати на цемент та щебінь. Досить погано поставлений облік використання матеріалів... У результаті байдужого ставлення господарських керівників та партійних організацій до фактів безгосподарності та марнотратства в автотранспортній конторі..., в управлінні цивільного та промислового будівництва..., в управлінні механізації велике здороження. Будова має збитки від недовикористання будмеханізмів, парка автомашин, на виготовленні бетону, через недостатню завантаженість заводу, здороження приносить транспорт щебня, гравія та інших матеріалів. Наприклад водний транспорт в 2 рази дешевше залізничного, але перевезення вантажів відбувається в основному залізничним транспортом... Великі збитки будівництву приносять штрафи та пені. Тільки в першому кварталі цього року штрафи виплачено за перепростой вагонів 1 млн. 700 тис. карбованців...». Шляхом системних публікацій газета підсвічувала факти безгосподарності та надмірностей при будівництві Каховської ГЕС: «надмірності у витратах матеріальних, грошових та трудових ресурсів свідчать про те, що більшість керівників забувають про режим економії, не турбуються про вміле та економне витрачання державних ресурсів»¹⁰.

⁸ Прислухуватися к голосу масс // Всенародная стройка. 1954 . 3 июля.

⁹⁹ Тарасенко М. Здешевлювати вартість приготування бетону // Всенародна будова. 1955. 17 березня.

¹⁰ Знижувати собівартість будівництва // Всенародная стройка. 1954. 13 мая.

Значне місце в газеті відводилося обговоренню матеріально-побутових проблем будівельників. Багатотиражка прагнула вплинути на прийняття управлінських рішень, пов'язаних з організацією доставки працівників на роботу та з роботи, описуючи труднощі з якими стикалися більшість робітників, які проживали у віддалених від будівельних майданчиків Каховського гідровузла населених пунктах з поганою транспортною розв'язкою: «Багато будівників Каховської ГЕС живуть ще за межами нашого міста. Особливо погано налагоджена перевозка робітників в нічні зміни, хоч і вдень не краще. Центральна зупинка знаходиться за 2 км від основних споруд. Щоб потрапити на місце роботи і після роботи приїхати додому, люди витрачають від 2 до 4 годин часу... За посадкою людей і взагалі перевозкою людей ніхто не слідкує і не відповідає. При таких порядках встигає той, хто сильніший. Майже припинена перевозка людей, які мешкають в Кам'янці. Робітники на катерах переправляються на правий берег Дніпра, а звідти йдуть додому 5 км пішки... систематично порушується графік перевезки людей з сіл Любимівки, Черянки та інших. Не дивно, що запізнення і прогули в основному робляться тими робітниками, які живуть у віддалених селах. Будівники повідомляють, що катери, які перевозять людей в с. Козацьке зупиняються біля мілини, далеко від берега. Робітникам доводиться далеко йти по воді, по мокрому піску або снігу. Перевозка з Британів «налагоджена» не краще. Катер без вікон і дверей. Будівники змушені знаходитися на протягах. Біля пристані також немає обладнаних причалів, трапів»¹¹.

У рубриці «Побуту будівельників - більше уваги» регулярно піднімалася проблема житлового забезпечення робітників, які прибули на «будову комунізму». Попри інтенсивне спорудження в 1951-1952 роках житлових будинків, робітничих гуртожитків, помешкань для значної кількості робітників та спеціалістів, прибулих з різних куточків СРСР не вистачало. У районі будівництва важливого стратегічного об'єкта склалася справжня житлова криза. Гуртожитки були перевантажені. Переважна більшість будівельників була розосереджена в будинках приватного сектора (села Британі,

Корсунка, Маслівка, Миловка, Обривки, Піщане, Мала Каховка, Нові Лагери) які потребували ремонту. За інформацією власного кореспондента газети Михайла Буріби станом на 25 вересня 1951 року ремонт квартир для будівельників роботодавцями було виконано на 15 %, а для форсованого лагодження житла не вистачало «пічного лиття, дверних ручок, віконних навісів, замків та багатьох інших матеріалів»¹².

Газета активно реагувала на факти незадовільного торговельного обслуговування робітників у початковий період будівництва Каховського гідровузла, розміщуючи на шпальтах видання «листи в редакцію»: «У нас ще погано побутове обслуговування будівельників. Як не дивно, а на весь будівельний майданчик є одна овочева ятка. Робітникам довго приходиться простоювати в черзі, щоб прибрати необхідні овочі, соління. Погана ситуація з асортиментом. У ятці крім солених огірків нічого не буває. У продуктових магазинах також погано налагоджена торгівля вершковим та рослинною олією. На території Нової Каховки знаходиться столова № 2... Але поспідати чи пообідати часто буває не можливо. Причина цьому великі черги біля каси... На всю столову є 25–30 стаканів... У столовій нестача навіть виделок... Обурює і те, що до сих пір у столовій не має умивальника»¹³.

«Всенародна будова» відігравала важливу роль у боротьбі з негативними суспільними явищами на «будові комунізму». У газеті існувала спеціальна рубрика «Крокодил на Дніпробуді», у якій друкувалися сатиричні матеріали, спрямовані на висміювання суспільних та побутових вад на будівництві енергетичного об'єкту. У сатиричному розділі газети були представлені різноманітні жанри: вірші, короткі діалоги, епіграми. Об'єктом викриття були алкоголізм, бюрократія, крадіжки на виробництві. На шпальтах газети наводилися приклади свавілля чиновників, висміювалися функціонери нижньої ланки за прояви безгосподарності, недбале ставлення до матеріальних та трудових ресурсів. Регулярній критиці піддавався відділ робітничого постачання за неспроможність налагодити «масову безперебійний продаж» літніх та зимових промислових товарів (рукавиць, шкарпеток, «чобіт усіх розмірів» тощо)¹⁴.

¹¹ Упорядкувати перевозку робітників // Всенародна будова. 1955. 15 березня.

¹² Буріба М. С ремонтом квартир не торопятся // Всенародна стройка. 1951. 27 сентября.

¹³ Рыжова Н., Голованова С. Плохо торгуют в Новой Каховке // Всенародна стройка. 1951. 11 декабря.

¹⁴ Всенародна будова. 1955. 1 грудня.

Чимало сатиричних матеріалів присвячено побутовій тематиці – умовам проживання будівельників у гуртожитках та бараках.

Опікуючись налагодженням робітничого побуту, газета публікувала цикл матеріалів, які стосувалися організації культурного відпочинку та спорту. Наприкінці січня 1952 р. при редакції газети було організоване літературне об'єднання, до якого увійшло понад 10 осіб з числа робітників-будівельників інженерно-технічних працівників та службовців. Будівництво Каховської ГЕС привертало увагу письменників, художників, композиторів. Газета писала про відвідини Каховки композитора Зиновія Компанійця, який поклав на музику вірш запорізького поета Василя Маремпольського «Їхали дівчата у Каховку», знайомила з доробком поетеси Любов Забашти «На Каховському плацдармі».

На сторінках газети закарбовано хронологію подій, які дозволяють окреслити основні етапи будівництва Каховської ГЕС: 1 етап (вересень 1950 р. з моменту ухвалення рішення Ради міністрів СРСР про спорудження електростанції до червня 1952 р.) - нарощення виробничої бази (під'їзна залізничної дороги, лінії електропередач Кривий Ріг - Нова Ка-

ховка), зведення допоміжних підприємств, необхідних для побудови Каховського гідровузла; 2 етап (друге півріччя 1952 р. – травень 1953 р. – спорудження котлована під шлюз та приміщень гідроелектростанції; 3 етап (червень 1953 – вересень 1955) – укладка бетону у споруду Каховського гідровузла, перекриття русла Дніпра, пробний пуск першого агрегату Каховської ГЕС; 4 етап (вересень 1955 р. – травень 1956 р. – спорудження чаші Каховського водосховища.

Таким чином, газета «Всенародна будова» була дієвим учасником зі втілення в життя сталінського мегапроекту та містить значний емпіричний матеріал, які фіксує перебіг подій, пов'язаних зі спорудження Каховської ГЕС. Вміст газети (новини, тексти, заголовки, цитати, листи від читачів) мав слугувати формуванню «соціалістичної людини» та сприяти вирішенню інформаційно-пропагандистських завдань націлених на виконання та перевиконання планів з будівництва Каховського гідровузла.

Інформація про конфлікт інтересів. Потенційних або явних конфліктів інтересів, що пов'язані з цим рукописом, на момент публікації не існує та не передбачається.

References

1. Vakulchuk, O. A. (2021). *Bahatotyrazhna presa Ukrainy 1917–1941 rokiv: stanovlennia, rozvytok, kontent*. Kyiv : Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. [in Ukrainian]
2. Kahanov, Yu.O. (2014). *Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti v Ukraini (1950-ti – 1985 rr.)*. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu aporizkoho natsionalnoho universytetu*, vyp. XXXVIII.

Надійшла до редакції / Received: 29.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 2.02.2026

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнового автоматичного формування посилань:

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статті, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайн-транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайн-базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **DOCX**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. Абзацні відступи формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл.», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). Дефіс – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами

від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Відділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *і т. н.*, *і т. д.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті*, *2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *р.*, *рр.*, *ст.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*рр.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розмішувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

- прізвище та ініціали автора (авторів);
- заголовок документа;
- відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);
- відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

► відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

► вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

► відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

► сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два-три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора, заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Ор. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавіт-

ному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його же», «Її же», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, k. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ
оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

**Відповідно до міжнародного стандарту з переліку
 міжнародних стилів оформлення публікацій APA
 (American Psychological Association (APA) Style)**

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

**Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю):
 Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].**
В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише
 прямі лапки (")

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyzniannyi vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].

Два автори:

Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].

Від трьох до шести авторів:

Shust, R. M., Kryzhanivskyi, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). *Hroshi Ukrainy*. Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають *et al.*

Багатотомне видання:

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). *Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh* (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain's'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoi doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].
Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i khozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzcj promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovykh. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchomu shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Peneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].
Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Dyskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyy kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odessc (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsia: Istoriia ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].

Стаття в газеті

Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. *Osvita Ukrainy*, p. 2. [in Ukrainian].

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ**Шаблон оформлення за стилем APA:**

Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. **Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки.** Retrieved (дата звернення), from адреса сайту

Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1> [in Russian].

Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from <http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria> [in Ukrainian].

Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). *Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie* (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from <http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2> [in Ukrainian].

Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 159–177. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf> [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].

1880 rik: pochatok vulychnoho osvittlenia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittleniya-u-v/87> [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ

Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th – beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов'язкових елементів
оформлення списку літератури англійською мовою**

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал**1 (130)'2026 р.***Макетування – Леонід Мигаль*

Для уникнення конфлікту інтересів члени редакційної колегії, які є авторами публікацій у цьому номері, були відсторонені від процесів рецензування, редакційного розгляду та прийняття рішень щодо власних статей. Усі такі матеріали проходили незалежне рецензування.

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,
тел.: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclo@ukr.net

Підписано до друку 30.03.2026 р.

Формат 60х84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 25,18. Обл.-вид. арк. 21,6. Наклад 300 прим.

Зам. № 9-2026

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
вигоtівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.